

BIBLIOTHECA INDICA,

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

BIBLIOTHECA INDICA,
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos, 420, 424, 428, 434, 437 AND 445.

*കേരള സാഹിത്യ
അക്കാദമി*
The Vayu Purana :

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

VOLUME I.

CALCUTTA.

PRINTED BY T. C. BISWAS, AT THE KALUKA-PRESS.

1880,

वायुपुराणम् ।

—:०:—

महर्षिबेदव्यासप्रणीतम् ।

—:०:—

श्रीलक्ष्मी—

वङ्गदेशीयासियातिक-सोसाइत्याख्यसमाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रनाथमित्रेण

परिशोधितम् ।

प्रथमखण्डः ।

—

कलिकाताराजधान्यां

काशिकायन्त्रे मुद्रितम् ।

संवत् १८१७ ।

अथ वायुपुराण-प्रथमखण्डानुक्रमणिका ।

अध्याये	विषयः	पृष्ठ	अध्याये	विषयः	पृष्ठ
१	अनुष्ठानमणिका	... १	१७	मन्त्रादेवतवृत्तार्थे	... १७१
२	ह्यारम्भार्थिकप्रथममन्त्रपर्यं	२०	१८	अग्निवशात्पुत्रीर्पणं	... १७८
३-४-५	वृद्धिप्रकारं	... २८	१९	अग्निर्वायवर्चनं	... १७४
६	प्रतिपत्तिर्वागीर्णं	... ३२	२०	वृत्तशायवर्चनं	... १८०
७	पशुपतमणिभागः	... ४०	२१	देवर्ष्यवर्चनं	... १८३
८	देवादित्यवर्चनं	... ४८	२२	सुमधर्माः	... १८७
९	मन्त्रनारादिवर्चनं	... ८१	२३	सायभूतवर्चनं	... १९०
१०	पाशुपतयोगः	... १००	२४-२५	जम्बूद्वीपवर्चनं	... १९४
११	योगोपसर्गः	... १०६	२६-२७-२८	पूर्वादिचतुर्दिग्निर्वाणस्य- चतुर्गोलादिकीर्णं	१९९
१२	योगैश्वर्यार्थि	... १११	२९	श्रीलक्ष्मिर्वाणिषदेवालय- कीर्णं	... २०३
१३-१४	पाशुपतयोगः	... ११३	३०	देवकूटवर्णनस्योदा- कीर्णं	... २१२
१५	शैवाचारसंक्षेपं	... १२८	३१	वैष्णववर्चनं	... २१३
१६	परमात्मसाक्षात्करणं	... १२३	३२	देवनदीवर्चनं	... २२४
१७	यतिप्राप्त्यभिधानि	... १२५	३३-३४	केतुसाक्ष्यवर्णं	... २२९
१८	चरित्राणि	... १२८	३५	भारतवर्षवर्चनं	... २३०
२०	लौकार्णासिख्यं	... १३२	३६	किंपुरुषादिवर्चनं	... २५३
२१	कल्पवृक्षपर्यं	... १३७	३७	मन्त्रादेवतवर्चनं	... २५८
२२	कल्पवृक्षपर्यं	... १४५	३८	जम्बूद्वीपान्तर्गोला- वर्चनं	... २६६
२३	मन्त्रादेवतवर्चनं	... १४८			
२४	जम्बूद्वीपं	... १७१			
२५	मन्त्रादेवतवर्चनं	... १७८			
२६	सरीसृपः	... १८८			

अध्याये	विषयः	पृष्ठे	अध्याये	विषयः	पृष्ठे
४८	उचसीपादिपर्यन्तं ...	३०१	५८	चतुर्गुणान्वानं ...	४८८
५०-५१	ज्योतिःप्रकाशः ...	३८०	५८	अपिस्तुतर्ष	४०१
५२	भुवचर्या ...	४१०	६०	महास्त्रात्मनोर्ध्वपर्यन्तं ...	५११
५३	ज्योतिःप्रकाशः ...	४११	६१	प्रकाशविषयानुकीर्णं	५११
५४	मौलिकण्डकाः ...	४४४			
५५	सिद्धोक्तकण्डकाः ...	४५०			
५६	पिक्कण्डकं ...	४६५			
५७	यज्ञपर्यन्तं ...	४७९			

PREFACE.

The plan of publishing a large work in small fasciculi after long intervals, precludes the possibility of inserting the Introduction in its proper place at the beginning of the first volume. At the same time it is desirable that some preliminary account should be given of the materials used in the preparation of the work for the press. I propose, therefore, to confine this Preface to a short description of the codices which have been consulted in settling the text of this, the first, edition of the *Vāyu Purāṇa*, reserving the Introduction, containing an analysis of the work and remarks on its age and character, for the concluding fasciculus.

The Mss. of the work at my disposal are the following:—

क. From the Government of India collection, No 975. Material, paper. Size, $14 \times 5\frac{1}{2}$ inches. Folia, 275. Number of lines on each page, 12. Character, Nāgara. Date, 2nd. of the waxing moon in the month of Phālguna, Śaka, 1688. Purchased by me at Virabhūma. Complete, but very incorrect.

ख. From the Library of Bābu Hitalāla Miśra, of Mānakara, Zillah Burdwan. Yellow paper, $20 \times 4\frac{1}{2}$ inches. Folia, 334. Lines 8 to 9 on each page. Character, Bengali. Date, none, apparently about a hundred years old. Complete, but nearly as incorrect as the last.

ग. From the Library of Mahārāja Kamalakrishna, of Calcutta. Yellow Paper, 17×5 inches, Folia, 408. Lines on each page, 7. Character, Bengali. Date, none, apparently of about the same age as the last. Incomplete; wanting 115 folia at the beginning, and incorrect.

II

u. From the Library of Queen's College, Benares. Paper, 18x5, inches. Folia, 180. Lines on each page, 9. Nágara. Date, none, about a hundred and fifty years old. Revised, and collated with another MS., the readings of which, where different, are given on the margin. Wanting several leaves at the end, but correct.

w. From the Library of the Deccan College, Púna. No. VIII of 1874-75. Paper, 11x5 inches. Folia, 408. Lines on each page, 9. Character, Nágara. Date, none. Incomplete, but correct.

x. From the Library of Rao Sáhib Viśvanátha Náráyaṇa Maṇḍalik, C. S. I. Yellow paper, 13½x7 inches. Folia, 300. Lines on each page, 12. Date, full-moon (Púrṇimá) of Mágha, Samvat 1804. Copied by Prápanátha. Complete and generally correct. Received after 300 pages of this edition had been printed.

The first is the most incorrect of my texts; but, such as it is, it does not differ materially from the next two. The second and the third correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The fourth codex represents the text as current in the North Western Provinces, and is by far the most correct. The fifth and the sixth, from the Western Presidency, correspond pretty closely; but they are not copies of the same original, nor are they so markedly separate in their readings from the Benares text as to indicate a distinct recension. In classifying these texts the first three may be taken to form one group, and the next three another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct recensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances renders unavoidable.

Ancient and mediæval Indian exegetes did not tolerate any

III

eclecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas, the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or Śākhās, and, to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of Kramapāṭha, Jatāpāṭha &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectionis* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate "various readings." They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyist's errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts so in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendixes, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbiters of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy

While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the Prefaces to his magnificent edition of the *Rig Veda*, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently "the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars," he sets down the principle—"Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless, adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*." (V. p. xix.) The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:—"I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Śāyana's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration" (p. xxxvii).

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule: they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient, and in archaic, unintelligible, works, such as the *Vedas* and Chāṇḍ's poems,

this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced it, results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing. In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller - to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacunæ in Mss. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance.

Variations in Mss. may be classed under six heads; 1, Sentences; 2, Phrases; 3, Words; 4, Spelling; 5, Grammatical concordance; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one MS. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old MS. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be no-

ted, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several Mss. In India, with the aid of Pandits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Pandits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the Mss. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chand's poem the well-known word Anangapāla occurs repeatedly, spelled अनंगपाल. If in one place the dot on the top indicating then be absent, I think it would n be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ऋ, ॠ, ॡ, which, in Mss. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as जयति into जयन्ति where the context required the change. I fully subscribe to his rule; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

(6) Errors in metre, when accidental, or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in anushtup particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, *ṛṣabha*. Modern editors can do no better.

In editing Sanskrit works for the 'Bibliotheca Indica' I have borne these rules carefully in mind. I have had the benefit, too, of the advice and co-operation of some of the ablest Pandits of my country in settling many doubtful questions and thereby obviating the necessity of crowding the pages of my works with long arrays of different readings, such as are common in European publications. The limited number of codices available for collation has also, in some cases, reduced the number of various readings. My texts, on the whole, must be taken as eclectic, and the notes to be critical so far as the most prominent peculiarities of my Mss. are concerned. Editors, disposed to be hypercritical, may record in footnotes all the errors they meet with, but there is no necessity for such a course where the object is a simple reproduction of an eclectic text, and not a commentary.

श्रीयोग्येशाय नमः ॥

वायुपुराणम् ।

अथ पूर्वभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

अनुक्रमणिका ।

नारायणं नमस्तुत्य नरसैव नरोत्तमं ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

जयति पराशरसुतः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत् पिवति(१) ॥

प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमप्ययम्(२) ।

महादेवं महात्मानं सर्वस्य जगतः पतिं ॥ १ ॥

ब्रह्माणं लोककर्त्तारं सर्वत्रमपराजितम् ।

प्रभुं भूतभविष्यस्य साम्यतस्य च सत्पतिं ॥ २ ॥

ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यञ्च जगत्पतेः ।

शिष्यस्यैव धर्मस्य सहसिद्धिचतुष्टयम् ॥ ३ ॥

य इमान्पश्यते भावान्नित्यं सदसदात्मकान् ।

आविशन्ति पुनस्तु वै क्रियाभावार्थमीश्वरम् ॥ ४ ॥

१ एतन्महाकाव्यस्योक्तद्वयं ख०, ग०, घ, ङ पुस्तकेषु नास्ति ।

२ यद्वचनयमिति ख० ।

लोककल्लोकतत्त्वज्ञो योगमास्थाय तत्त्ववित् ।

असृजत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५ ॥

तमजं विश्वकर्माद्यं चित्पतिं लोकसाधिपं ।

पुराणाख्यानजिज्ञासुर्नजामि शरणं प्रभुं ॥ ६ ॥

ब्रह्मवायुमहेन्द्रेभ्यो नमस्कृत्य समाहितः ।

ऋषीणाञ्च वरिष्ठाञ्च वसिष्ठाञ्च महात्मने ॥ ७ ॥

तन्ममैवातिशयशेषे जातूकर्णाय चर्षये ।

वसिष्ठाय च शुक्ये कृष्णदैपायनाय च ॥ ८ ॥

पुराण सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्मोक्तं वेदसम्मतम् ।

धर्मार्थन्यायसंयुक्तरागमैः सुविभूषितम् ॥ ९ ॥

असौमकण्ठे विक्रान्ते राजन्ध्रेऽनुपमत्विवि ।

प्रयासतीमां धर्मेण भूमिं भूमिपसत्तमे ॥ १० ॥

ऋषयः संश्रितात्मानः सत्त्वव्रतपरायणाः ।

ऋजवो नष्टरजसः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

धर्मचेतने कुरुचेते दीर्घसत्त्वन्तु द्रेणिरे ।

नद्यास्तूरे दृषद्वत्वाः पुण्यायाः शुचिरोधसः ।

दीक्षितास्ते यद्याशस्त्रं नैमिषारण्यगोचराः ॥ १२ ॥

द्रष्टुन्तान् स महाबुद्धिः सूतः पौराणिकोत्तमः ।

लोमानि हर्षयाचक्रे श्रुतूणां यत् सुभाषितैः ।

कर्मणा प्रवितस्तेन लोकेऽस्मिन्नीमहर्षणः ॥ १३ ॥

तपःश्रुताचारनिधेर्वेदव्यासस्य धीमतः ।

मिथ्यो बभूव मेधावी त्रिषु लोकेषु विभ्रुतः ॥ १४ ॥

पुराणवेदो ह्यखिलस्तस्मिन् सम्यक् प्रतिष्ठितः ।

भारती चैव विपुला महाभारतवर्णिनी ॥ १५ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थाः कथा यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।
 सूक्ताः सुपरिभाषाश्च भूमावीषधयो यथा ॥ १६ ॥
 स तावत्प्रायेण सुधियो न्यायविभुनिपुङ्गवान् ।
 अभिगम्योपसंस्तुत्य नमस्तुत्य कृताञ्जलिः ।
 तीक्ष्णमास गीष्वावी प्रणिपातेन तानुधीन् ॥ १७ ॥
 ते चापि सन्धिणः प्रीताः सप्तदस्या महौजसः ।
 तस्मै साम च पूजाञ्च यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ तेषां पुराणस्य शृङ्ग्या समपद्यत ।
 दृष्ट्वा तमतिविश्रब्धं विद्वांसं क्षेमहर्षणम् ॥ १९ ॥
 तस्मिन् सत्रे गृहपतिः सर्वशस्त्रविशारदः ।
 इक्षितैर्भावनालक्ष्य तेषां सूतमनोदयत्(१) ॥ २० ॥
 त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान् ब्रह्मचित्तमः ।
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सख्यगुपासितः ।
 दुदोह वै मतिं तस्य त्वं पुराणाश्रयां कथां ॥ २१ ॥
 एषाञ्च ऋषिसुख्यानां पुराणं प्रति धीमतां ।
 शृङ्ग्याऽस्ति महाबुद्धे तच्छाषदितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सर्वे हीमे महात्मानो नानागोत्राः समागताः ।
 स्नान् स्नान् वंशान् पुराणैस्तु शृणुयुर्ब्रह्मवादिनः ॥ २३ ॥
 सप्तुषान् दीर्घसन्नेऽस्मिन् श्रावयेथा मुनीनय(२) ।
 दीक्षित्यमाणैरक्षामिस्तेन प्रागसि संस्मृतः ॥ २४ ॥

१ सूतमनोदयदिति ख० ।

२ सर्वान् श्रावय प्रो मुनीनिति ख०, प० च ।

इतिसन्नीदितः(१) सूतस्तेरेव मुनिभिः पुरा ।
 पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्त्वव्रतपरायणैः ॥ २५ ॥
 सधर्म एष सूतस्य सद्भिर्दृष्टः पुरातनैः ।
 देवतानासृषीणाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसां ॥ २६ ॥
 वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानाञ्च महात्मनां ।
 इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ॥ २७ ॥
 न हि वेदेष्वधीकारः कश्चित् सूतस्य दृश्यते ।
 वैश्वस्य हि पृथोर्व्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः ।
 सुत्यायामभवत् सूतः प्रथमं वर्णवैकृतः ॥ २८ ॥
 ऐन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं बृहस्पतेः ।
 शुद्धावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत ।
 प्रमादात्तत्र सञ्चजे प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ॥ २९ ॥
 शिष्यद्वयेन यत् पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतः ॥ ३० ॥
 यच्च ज्ञात् समभवद्वाङ्मनाऽवरयोनितः ।
 ततः पूर्वेषां साधर्म्यात्सुखधर्मो प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥
 मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्मैः ज्ञोपजीवनं ।
 रथनागाश्चरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥ ३२ ॥
 तत् स्वधर्ममहं पृष्टो भवद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ।
 कस्मात् सन्त्यङ्गन् विद्व्यां पुराणस्यैव पूजितम् ॥ ३३ ॥
 पितॄणां मानसौ कन्या वासवी समपद्यत ।
 अपध्याता च पित्रभिर्भक्ष्ययोनौ बभूव सा ॥ ३४ ॥

अरण्यीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मतः ।
 तस्मां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ॥ ३५ ॥
 तस्मै भगवते कृत्वा नमो व्यासाय वेधसे ।
 पुरुषाय पुराणाय शृगुवाक्यप्रवर्तिने(१) ।
 मानुषच्छास्त्ररूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ ३६ ॥
 जातमात्रं यं वेद उपतस्थे सप्तद्वयः ।
 धर्ममेव पुरस्कृत्य जातूकर्णद्वयाप तं ॥ ३७ ॥
 मतिं मत्मानमाविध्य(२) येनासौ श्रुतिसागरात् ।
 प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रमाः ॥ ३८ ॥
 वेदद्रुमश्च यं प्राप्य सशास्त्रः समपद्यत ।
 भूमिकालगुणान् प्राप्य बहुशास्त्रो यथा द्रुमः ॥ ३९ ॥
 तस्मादहमुपश्रुत्य पुराणं ब्रह्मवादिनः ।
 सर्वं प्रात्सर्वं वेदेषु पूजिताद्दीप्ततेजसः ॥ ४० ॥
 पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि सदुक्तं मातरिस्थना ।
 पृष्टेन सुनिभिः पूर्वं नैमिषीयैर्महात्मभिः ॥ ४१ ॥
 महेश्वरः परोऽव्यक्तस्तुर्वाहुस्तुर्मुखः ।
 अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च स्रयश्चूर्तुरीश्वरः ॥ ४२ ॥
 अव्यक्तं कारणं यश्चञ्चित्यं सदसदात्मकम् ।
 मद्गदादिविशेषान्तं स्रजतोति विनिश्चयः ॥ ४३ ॥
 अष्टं हिरण्यस्यैव बभूवाप्रतिमन्ततः ।
 अष्टस्यावरणश्चाद्विरपामपि च तेजसा ॥ ४४ ॥

१ शृगुवाक्यप्रवर्तिन इति ख० ।

२ मत्मानमाविध्य इति ख० ।

वायुना तस्य नभसा नभो भूतादिना हृतं ।
 भूतादिर्महता चैव अव्यक्तेनाहतो महान् ॥ ४५ ॥
 अतोऽत्र विश्वदेवानासृषीणाञ्चोपवर्णितम् ।
 नदीनां पर्वतानाञ्च प्रादुर्भाषोऽत्र शस्यते ॥ ४६ ॥
 मन्वन्तराणां सर्वेषां कल्पानाञ्चोपवर्णनम् ।
 कीर्त्तनं ब्रह्मचवस्य ब्रह्मजस्य च कीर्त्तते ॥ ४७ ॥
 अतो ब्रह्माणि स्रष्टृत्वं प्रजासर्गोपवर्णनम् ।
 अवस्थायात्र कीर्त्त्यन्ते ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ४८ ॥
 कल्पानां वत्सरश्चैव जगतः स्थापनन्तथा ।
 शयनञ्च हरेरत्र पृथिव्युदरणन्तथा ॥ ४९ ॥
 सन्निवेशः पुरादीनां वर्णाश्रमविभागशः ।
 वृक्षाणां गृहसंस्थानां सिद्धानाञ्च(१) विनाशनं ॥ ५० ॥
 योजनानां पद्माश्चैव सञ्चरं बहुविस्तरं ।
 स्रगे स्थानविभागञ्च मर्त्यानां भुविचारिणां ॥ ५१ ॥
 वृक्षाणामोषधीनाञ्च वीरुधाञ्च प्रकीर्त्तनं ।
 वृजनारजिकीटत्वं मर्त्यानां परिकीर्त्तनम् ॥ ५२ ॥
 देवतानासृषीणाञ्च द्वे सृती परिकीर्त्तिते ।
 अन्नादीनां तनूनाञ्च सृजनव्यजनन्तथा ॥ ५३ ॥
 प्रथमं सर्वशास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
 अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ॥ ५४ ॥
 अद्वानि धर्मशास्त्रञ्च व्रतानि नियमास्तथा ।
 पशूनां पुरुषाणाञ्च सम्भवः परिकीर्त्तितः ॥ ५५ ॥

तथा निर्व्वचनं प्रोक्तं कल्पस्य च परिग्रहः ।
 नव सर्गाः पुनः प्रोक्ता ब्रह्मणो बुद्धिपूर्व्वकाः ॥ ५६ ॥
 त्रयोऽन्ये बुद्धिपूर्व्वस्तु ततो लोकानकल्पयत् ।
 ब्रह्मणोऽवयवेभ्यश्च धर्मादीनां समुद्भवः ॥ ५७ ॥
 ये हादश प्रसूयन्ते प्रजाः कल्पे पुनः पुनः ।
 कल्पबोरन्तरं प्रोक्तं प्रतिसन्धिय यस्तयोः ॥ ५८ ॥
 तमोमात्राहतत्वाच्च ब्रह्मणोऽधर्मसम्भवः ।
 तथैव शतरूपायाः सम्भवश्च ततः परम् ॥ ५९ ॥
 प्रियव्रतीत्तानपादौ प्रसूत्याकृतयश्च ताः ।
 कीर्त्तयन्ते ध्रुतपाप्मानो येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६० ॥
 रुचेः प्रजापतेर्लोहमाकृत्यां मिथुनोद्भवः ।
 प्रसूत्यामपि दक्षस्य कन्यानां प्रभवस्ततः ॥ ६१ ॥
 दाक्षायणेषु चाप्यूर्ध्वं श्रद्धायास्तु महात्मनाम् ।
 धर्मस्य कीर्त्तिते सर्गः सात्विकस्य सुखीदयः ॥ ६२ ॥
 तथाऽधर्मस्य हिंसायां तामसोऽशुभलक्षणः ।
 महेश्वरस्य सत्त्वाच्च प्रजासर्गः प्रकीर्त्तितः ॥ ६३ ॥
 निरामयश्च ब्रह्माणं तादृशं कीर्त्तितं पुनः ।
 योगं योगनिधिः प्राञ्च द्विजानां मुक्तिकाङ्क्षिणां ॥ ६४ ॥
 अवतारश्च रुद्रस्य महाभाग्यं तथैव च ।
 चैवेदिकां कथाञ्चापि संवादः परमो महान् ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मनारायणाभ्याश्च यच्च स्तोत्रं प्रकीर्त्तितम् ।
 स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतीष भगवान् शिवः ॥ ६६ ॥
 प्रादुर्भावोऽथ रुद्रस्य ब्रह्मणोऽङ्गे महात्मनः ।

कीर्त्त्यन्ते नाम हेतुश्च यथाऽरोदीन्महामनाः ॥ ६७ ॥
 रुद्रादीनि यथा ज्ञातो नामान्याप्नोत् स्वयम्भुवः ।
 यथा च तैर्व्याप्तमिदं त्रैलोक्यं संचराचरम् ॥ ६८ ॥
 भृग्व्यादीनामृषीणाञ्च प्रजासर्गोपवर्णनम् ।
 वशिष्ठस्य च ब्रह्मर्षेर्वैद्य गोचानुकीर्त्तनम् ॥ ६९ ॥
 अग्नेः प्रजायाः सन्भूतिः स्वाहायां यच्च कीर्त्तिता ।
 पितॄणां द्विःप्रकाराणां स्रधायास्तदनन्तरं ॥ ७० ॥
 पित्रवंशप्रसङ्गेन कीर्त्त्यन्ते च महेश्वरात् ।
 दक्षस्य शापः सत्यर्थं भृग्व्यादीनाञ्च धीमतां ॥ ७१ ॥
 प्रतिशापश्च रुद्रस्य दक्षादद्भुतकर्मणः ।
 प्रतिषेधश्च वैरस्य कीर्त्तिरति यच्च विस्तरः ॥ ७२ ॥
 तेषां नियोगो ह्यीपेषु देशेषु च पृथक् पृथक् ॥ ७३ ॥
 स्वायम्भुवस्य सर्गस्य ततश्चाप्यनुकीर्त्त्यनम् ।
 उत्तो नाभेर्भिसर्गश्च रजसश्च महात्मनः ॥ ७४ ॥
 ह्यीषानां सप्तमुद्राणां पर्वतानाञ्च कीर्त्तनम् ।
 वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च तज्जेदानाञ्च सर्वशः ॥ ७५ ॥
 ह्यीपभेदसहस्राणामन्तर्भेदश्च सप्तसु ।
 विस्तरान् मण्डलाञ्चैव जम्बुद्वीपसमुद्रयोः ।
 प्रमाणं योजनाद्येण कीर्त्त्यन्ते पर्वतैः सह ॥ ७६ ॥
 हिमवान् हिमकूटस्तु निषधी मेहरेव च(१) ।
 नीलः श्वेतः शुक्लवांश्च कीर्त्त्यन्ते वर्षपर्वताः ॥ ७७ ॥
 तेषामन्तरविष्कम्भा उच्छ्वायायामविस्तराः ।

कीर्त्तन्ते योजनायेन ये च तत्र निवासिनः ॥ ७८ ॥
 भारतादीनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्तथा ।
 भूतैषोपनिविष्टानि गतिमन्निर्भुवैस्तथा ॥ ७९ ॥
 जम्बुद्वीपादयो द्वीपाः समुद्रैः सप्तभिर्हृताः ।
 ततश्चाप्यमयो भूमिर्लोकालोकश्च कीर्त्तते ॥ ८० ॥
 अष्टस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूरादयश्च कीर्त्तन्ते वरुणैः प्राकृतैः सह ॥ ८१ ॥
 सर्वं च तत्प्रधानस्य परिमाणैकादेशिकं ।
 सव्यासपरिमाणञ्च सङ्क्षेपेणैव कीर्त्तते ॥ ८२ ॥
 सूर्याचन्द्रमसो यैव पृथिव्याश्चाप्यग्रेपतः ।
 प्रमाणं योजनायेन साम्प्रतैरभिमानिभिः ।
 महेन्द्राद्याः सभाः पुण्या मानसोत्तरमूर्धनि ॥ ८३ ॥
 अत ऊर्ध्वं गतिबोला स्वर्गस्थालातचक्रवत् ।
 नागवीथ्यजवीथ्यश्च लक्षणं परिकीर्त्तते ॥ ८४ ॥
 काष्ठयोर्लङ्घयोश्चैव मण्डलानाञ्च योजनैः ।
 लोकालोकस्य सव्यादा अङ्गो विपुवतस्तथा ॥ ८५ ॥
 लोकापालाः स्थितायोर्ध्वं कीर्त्तन्ते ये चतुर्दिशं ।
 पितॄणां देवतानाञ्च पद्मानौ दक्षिणोत्तरो ॥ ८६ ॥
 षडङ्गिणां न्यासिनाश्चोक्तौ रजःसत्त्वसमाश्रयात् ।
 कीर्त्तते च पदं विष्णोर्धर्माद्या यत्र धिष्ठिताः ॥ ८७ ॥
 सूर्याचन्द्रमसो यारो ग्रहाणां ज्योतिषान्तथा ।
 कीर्त्तते भ्रुवसामर्थ्यात् प्रजानाञ्च शुभाशुभं ॥ ८८ ॥
 ब्रह्मणा निर्मितः सौरः स्वन्दनोऽर्थवशात् स्वयं ।

कीर्त्त्यते भगवान् येन प्रसर्पति दिवि स्वयं ॥ ८८ ॥
 स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
 गन्धर्वैरक्षरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ ८९ ॥
 अपां सारमयवेन्दोः कीर्त्त्यते च रथस्तथा ।
 हविचक्षो च सीमस्य कीर्त्त्यते सूर्यकारितौ ॥ ९० ॥
 सूर्यादीनां स्यन्दनानां ध्रुवादेव प्रकीर्त्तनं ।
 कीर्त्त्यते शिशुमारश्च यस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः ॥ ९१ ॥
 तारारूपाणि सर्वाणि नक्षत्राणि ग्रहैः सह ।
 निवासा यत्र कीर्त्त्यन्ते देवानां पुण्यकारिणां ॥ ९२ ॥
 सूर्यरश्मिसदृशे च वर्धयौतोष्णनिःस्ववः ।
 प्रविभागश्च रश्मिनां नामतः कर्मतोऽर्घ्यतः ॥ ९३ ॥
 परिमाणगती चोक्ते यद्वाणां सूर्यसंश्रयात् ।
 यथा चाशु विधात् प्राप्ता शम्भोः कण्ठस्य नीलता ॥ ९४ ॥
 ब्रह्मप्रसादितस्याशु विधाद् शूलपाणिनः ।
 स्तूयमानः सुरैर्विष्णुः स्तौति देवं महेश्वरं ॥ ९५ ॥
 लिङ्गीद्वयकथा पुच्छा सर्वपापप्रणाशिनी ।
 विश्वरूपात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ ९६ ॥
 पुरुरवस ऐलस्य माहात्म्यानुप्रकीर्त्तनं ।
 पितृणां द्विप्रकाराणां तर्पणञ्चासृतस्य वै ॥ ९७ ॥
 ततः पर्व्याणि कीर्त्त्यन्ते पर्वणाञ्चैव सन्धयः ।
 स्वर्गलोकागतानाञ्च प्राप्तानाञ्चाप्यधीगतिं ।
 पितृणां द्विप्रकाराणां याज्ञेनानुयज्ञो महान् ॥ ९८ ॥
 युगसंख्या प्रमाणञ्च कीर्त्त्यते च कृते युगे ।

चेतायुगे चापकर्षावात्तयाः संप्रवर्त्तनं ॥ १०० ॥
 वर्षानामाश्रमाणाश्च संख्यानाश्च प्रवर्त्तनं ।
 वर्षानामाश्रमाणाश्च संस्थितिर्धर्मस्तथा ॥ १०१ ॥
 यज्ञप्रवर्त्तनश्चैव संवादो यत्र कौर्त्त्यते ।
 ऋषीणां वसुना सार्धं वसोवाधः पुनर्गतिः ॥ १०२ ॥
 प्रश्नानां दुर्वचत्वञ्च स्वाश्रयवृत्ते मनुं ।
 प्रशंसा तपसधीक्षा युगावस्थाश्च कुरुक्षयः ।
 द्वापरस्य कलेवाव सङ्घेपेण प्रकीर्त्तनं ॥ १०३ ॥
 देवतिर्यङ्मनुष्याणां प्रमाणानि युगे युगे ।
 कौर्त्त्यन्ते युगसामर्थ्यात् परिणादोच्छ्रयायुधः ॥ १०४ ॥
 शिष्टादीनाश्च निर्देयः प्रादुर्भावश्च कौर्त्त्यते ।
 वेदस्य तद्विजातानां मन्त्राणाञ्च प्रकीर्त्तनं ॥ १०५ ॥
 शास्त्रानां परिमाणञ्च वेदव्यासादिशब्दनं ।
 मन्वन्तराणां संहारः संहारास्ते च सम्भवः ॥ १०६ ॥
 देवतानाञ्च ऋषीणाञ्च मनोः पिङ्गणस्य च ।
 न शक्यं विस्तरादुक्तमित्युक्तञ्च समासतः ॥ १०७ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या च मानुषेण प्रकीर्त्तिता ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामितदेव च लक्षणम् ॥ १०८ ॥
 अतीतानागतानाञ्च वर्त्तमानेन कौर्त्त्यते ।
 तथा मन्वन्तराणाञ्च प्रतिसम्बन्धलक्षणम् ॥ १०९ ॥
 अतीतानागतानाञ्च प्रीतिं स्वाश्रयवृत्तरे ।
 मन्वन्तरत्रयश्चैव कालज्ञानञ्च कौर्त्त्यते ॥ ११० ॥
 मन्वन्तरेषु देवानां प्रजेशानाञ्च कीर्त्तनं ।

दक्षस्य चापि दौहित्राः प्रियाया दुहितुः सुताः ।
 ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता ॥ १११ ॥
 सावर्ण्याद्याश्च कौत्स्यन्ते मनवो मेरुमाश्रिताः ।
 भ्रुवस्थोत्तानपादस्य प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ ११२ ॥
 पृथुनापि च वैष्णवेन भूमिर्द्विप्रवर्त्तनम् ।
 पाचाणां पयसाश्चैव वंशानाञ्च विशेषणम् ।
 ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा जेयं वसुन्धरा ॥ ११३ ॥
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषाणां(१) प्रजापतेः ।
 दक्षस्य कौत्स्यन्ते जन्म सोमस्यांशेन धीमतः ॥ ११४ ॥
 भूतभव्यमवेशत्व^१ महेन्द्राणाञ्च कौत्स्यन्ते ।
 मन्वादिष्वा भविष्यन्ति आख्यानेर्बहुभिर्हताः ॥ ११५ ॥
 वैवस्वतस्य च मनोः कौत्स्यन्ते सर्गविस्तरः ।
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ।
 ब्रह्मशुक्लात् समुत्पत्तिर्भृग्व्यादीनाञ्च कौत्स्यन्ते ॥ ११६ ॥
 विनिवृत्ते प्रजासर्गे चाक्षुषस्य मनोः शुभे ।
 दक्षस्य कौत्स्यन्ते सर्गो ध्यानाच्चैवस्ततेऽन्तरे ॥ ११७ ॥
 नारदः प्रियसंवादी दक्षपुत्राण्महाबलान् ।
 नाशयामास शापाय आत्मनो ब्रह्मणः सुतः ॥ ११८ ॥
 ततो दक्षोऽसृजत् कन्या वीरिण्यामिव विश्रुताः ।
 कौत्स्यन्ते धर्मसर्गस्य कश्यपस्य च धीमतः ॥ ११९ ॥
 अत ऊर्ध्वं ब्रह्मणश्च विष्णोश्चैव भवस्य च ।
 एकात्वं च पृथक्त्वं च विशेषत्वञ्च कौत्स्यन्ते ॥ १२० ॥

ईशत्वाच्च यथा शप्त जाता देवाः स्वयम्भुवा ।
 मरुत्प्रसादो मरुतां दिव्या देवांश्च सन्धवाः ॥ १२१ ॥
 कीर्त्त्यन्ते मरुताश्चाथ गणास्ते सप्तसप्तकाः ।
 देवत्वं पितृवाक्येन वायुस्तम्भेन चान्वयः ॥ १२२ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधाम् ।
 उत्पत्तयश्चाप्सरसां कीर्त्त्यन्ते बहुविस्तरात् ॥ १२३ ॥
 सप्तद्रुसंयोगकृतं जन्मैरावतहस्तिनः ।
 वैनतेयसमुत्पत्तिस्तथा चास्याभिषेचनम् ॥ १२४ ॥
 भृशूणां विस्तरश्चोक्तस्तथाचाङ्गिरसामपि ।
 कश्यपस्य पुलस्त्यस्य तथैवाचैर्महात्मनः ॥ १२५ ॥
 पराशरस्य च मुनेः प्रजानां यत्र विस्तरः ।
 देवतानामृषीणाञ्च प्रजोत्पत्तिस्ततःपरं ॥ १२६ ॥
 तिस्रः ब्रान्धाः प्रकीर्त्त्यन्ते यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 पितृदौहितर्निर्देशो देवानां जन्म चोच्यते ॥ १२७ ॥
 विस्तरस्ते भगवतः पञ्चानां सुमाहात्मनां ।
 प्रजाया विस्तरश्चोक्तश्चादित्यस्य ततःपरं ॥ १२८ ॥
 विष्णुचिचरितश्चोक्तं धुन्वीचैव निवर्हणम् ।
 ब्रह्मद्वलान्तसंज्ञेपादिष्वाकाद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ १२९ ॥
 निम्यादीनां त्रितीयानां यावज्जगद्गणादिति ।
 कीर्त्त्यन्ते विस्तरौ यच्च यथातेरपि भूपतेः ॥ १३० ॥
 यदुवंशसमुद्देशो द्वैहयस्य च विस्तरः ।
 क्रोष्टीरनन्तरं चोक्तस्तथा वंशस्य विस्तरः ॥ १३१ ॥

ज्यामद्यस्य च(१) माहात्म्यं प्रजासर्गं कौत्स्यते ।
 देवातृण्डस्य त्वर्गस्य दृष्टेयैव महात्मनः ॥ १३२ ॥
 अत्रिमिथान्वयश्चैव विष्णोर्हि व्याभिर्शंसनं ।
 विवर्जतोऽथ संप्राप्तिर्मणिरत्नस्य धीमतः ॥ १३३ ॥
 युधाजितः प्रजासर्गः कौत्स्यते च महात्मनः ।
 कौत्स्यते चान्वयः श्रीमान् राजर्षेर्देवमीयुषः(२) ॥ १३४ ॥
 पुनश्च जन्म चाप्युक्तं चरितञ्च महात्मनः ।
 कंठस्य चापि दौरात्म्यं एकान्तेन समुद्रवः ॥ १३५ ॥
 वासुदेवस्य देवर्ष्या विष्णोर्जन्म प्रजापतेः ।
 विष्णोरनन्तरञ्चापि प्रजासर्गीपवर्णनम् ॥ १३६ ॥
 देवासुरे समुत्पन्ने विष्णुना स्त्रीवधे कृते ।
 संरचता शक्रवधं शपः प्राप्तः पुरा भृगोः ।
 भृगुश्चोत्थापयामास दिव्यां शक्रस्य मातरं ॥ १३७ ॥
 देवानामसुरानाञ्च संशामा द्वादशायुताः ।
 नारसिंहप्रभृतयः कौत्स्यन्ते प्राचनाशनाः ॥ १३८ ॥
 शक्रेणाराधनं स्थाणोर्वीरेण तपसा कृतं ।
 वरदानप्रलुब्धेन यत्र शर्वस्तवः कृतः ।
 अनन्तरं विनिर्दिष्टं देवासुरविचेष्टितं ॥ १३९ ॥
 जयन्त्या सह सते(३) तु यत्र शक्रे महात्मनि ।
 असुराश्चोदयामास शक्ररूपेण बुद्धिमान् ।

१ यामद्यस्य चेति अ० ।

२ देवमीयुष इति क० ।

३ सते इति ग० ।

वृहस्पतिस्तु तान् शुक्रः शशाप सुमहाद्युतिः ॥ १४० ॥
 उक्तञ्च विष्णुमाज्ञातस्य विष्णोर्जन्मादिशब्दनं ।
 तुर्वचः शुक्रदौहित्रो देवयान्वा यदीरभूत् ।
 अनुद्वृत्तस्तथा पूर्य्यवातितनया नृपाः ॥ १४१ ॥
 अत्र वंशा महात्मानस्तोषा पार्थिवसत्तमाः ।
 कौत्स्यन्ते दौर्घ्यवयसो भूरिद्रविणतेजसः ॥ १४२ ॥
 कुशिकस्य च विप्रैः सम्यग्यो धर्मसंश्रयः ।
 वार्हस्पत्यन्तु सुरभिर्वच शपमिहानुदत् ॥ १४३ ॥
 कौत्सनं जङ्गवयस्य भान्तनोर्वीर्य्यशब्दनं ।
 भविष्यतां तथा राज्ञामुपसंहारशब्दनं ॥ १४४ ॥
 अनागतानां सप्तानां मनूनाद्योपवर्णनं ।
 भौमस्यान्ते कलियुगे क्षौणे संहारवर्णनं ॥ १४५ ॥
 परार्द्धपरयोर्वैव लक्षणं परिकीर्त्तते ।
 ब्रह्मणो योजनायेण परिमाणविनिर्णयः ॥ १४६ ॥
 नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिकः स्मृतः ।
 त्रिविधः सर्वस्मृतानां कौत्स्यन्ते प्रतिसञ्चरः ॥ १४७ ॥
 अनाष्टाष्टिर्भास्कराश्च घोरः संवत्सकोऽनलः ।
 मेघो ह्येकार्णव वायुस्तथा रात्रिर्ब्रह्मात्मनः ॥ १४८ ॥
 संख्यालक्षणमुद्दिष्टं ततो ब्राह्मं विशेषतः ।
 भूरादीनाञ्च लोकानां सप्तानामुपवर्णनं ।
 कौत्स्यन्ते चात्र निरयाः पापानां रौरवादयः ॥ १४९ ॥
 ब्रह्मलोकोपरिष्ठास्तु शिवस्य स्थानमुत्तमं ।
 यत्र संहारमायान्ति सर्वभूतानि सञ्चये ॥ १५० ॥

सर्वेषाञ्चैव सत्त्वानां परिणामविनिर्णयः ।
 ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गं सर्वसंहारवर्णनं ॥ १५१ ॥
 अष्टरूप्यमतः प्रोक्तं प्राणस्याष्टकमेव च ।
 गतिर्योर्वैमध्योक्ता धर्म्याधर्म्यसमाश्रयात् ॥ १५२ ॥
 कल्पे कल्पे च भूतानां महतामपि सङ्ख्यः ।
 प्रसङ्गय च दुःखानि ब्रह्मण्यप्यनित्यता ॥ १५३ ॥
 दोरात्म्यञ्चैव भोगानां परिणामविनिर्णयः ।
 दुर्लभत्वञ्च भोचस्य वैराग्यादोषदर्शनं ॥ १५४ ॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य सत्त्वं ब्रह्मणि संस्थितं ।
 नानात्वदर्शनान्मुक्तुं ततस्तदभिषर्त्तते (१) ॥ १५५ ॥
 ततस्तापत्रयातीतो नीरूपास्थो निरञ्जनः ।
 आनन्दो ब्रह्मणः प्रोक्तो न विभेति कुतश्चन ॥ १५६ ॥
 कीर्त्त्यते च पुनः सर्गो ब्रह्मणोऽन्यस्य पूर्ववत् ।
 कीर्त्त्यते ऋषिवंशस्य सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५७ ॥
 इति कृत्यसमुद्देशः पुराणस्त्रीपवर्णितः ।
 कीर्त्त्यन्ते जगतोऽद्याच्च सर्वप्रलयविक्रियाः ।
 प्रवृत्तयश्च भूतानां निवृत्तीनां फलानि च ॥ १५८ ॥
 प्रादुर्भावी वशिष्ठस्य शक्तीर्जन्म तथैव च ।
 सौदासाजिग्रहस्तस्य विष्णामिचकृतेन च ॥ १५९ ॥
 पराशरस्य चोत्पत्तिरदृशत्वं यथा विभोः ।
 जज्ञे पित्रृणां कन्यायां व्यासचापि यथा मुनिः ॥ १६० ॥
 शुक्रस्य च तथा जन्म सह पुत्रस्य धीमतः ।

पराशरस्य प्रहेषो विष्णामिचकृतो यथा ॥ १६१ ॥
 यशितसम्भृतयान्निर्विष्णामिचजिघांसया ।
 सन्तानहेतोर्विभुना शीर्षैः कन्देन धीमता ।
 दैवेन विधिना विग्र विष्णामिचक्षितैषिणा ॥ १६२ ॥
 एवं वेदश्चतुष्पादश्चतुर्धा पुनरीश्वरः ।
 यथा विभेद भगवान् व्यासः सर्वान् खबुद्धितः (१) ।
 तस्य शिष्यैः प्रशिष्यैश्च शाखाभेदाः पुनः कृताः ॥ १६३ ॥
 प्रयोगैः षड्गुणीयैश्च यथा पृष्टः स्वयम्भुवा ।
 पृष्टेन चानुपृष्टास्ते सुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ।
 देशं पुण्यमभीसन्तो विभुना तद्वितैषिणा ॥ १६४ ॥
 सुनाभं दिव्यरूपाख्यं सत्त्वाङ्गं शुभविक्रमं ।
 अनौपम्यमिदं चक्रं वर्त्तमानमतन्द्रिताः ।
 पृष्ठतो यात नियतास्ततः प्राप्ताश्च यद्वितम् ॥ १६५ ॥
 गच्छतो धर्मचक्रस्य यच्च नैमिर्विशीर्यते ।
 पुण्यः स देशो मन्तव्य इत्युवाच तदा प्रभुः ।
 उक्त्वा चैवसुभीन् ब्रह्मा द्वादशत्वमगात्पुनः ॥ १६६ ॥
 गङ्गागर्भसमाहारं नैमिषेयत्वमेव च ।
 ईजिरे चैव सचेष्ट सुनयो नैमिषे तदा ।
 श्रुते शरद्वति तथा तस्य चीत्थापनं कृतं ॥ १६७ ॥
 ऋषयो नैमिषेयास्तु यद्यथा परया पुनः ।
 निःसीमां गामिमां कृत्स्नां कृत्वा राजानमाहरन् ।
 यथाविधि यथाशास्त्रं तमातिथ्यैरपूजयन् ॥ १६८ ॥

प्रीतं तथाकृतातिथ्यं राजानं विधिवत्तदा ।
 अन्तर्धानगतः क्रूरः स्वर्भानुरसुरोऽहरत् ॥ १६८ ॥
 अनुससृज्जतं चापि नृपमैवं यथा पुरा ।
 गन्धर्वसहितं दृष्ट्वा कलापग्रामवासिनं ॥ १७० ॥
 सन्निपातः पुनस्तस्य यथा यन्ने महर्षिभिः ।
 दृष्ट्वा हिरण्यं सर्वं यन्ने वस्तु मन्त्रात्मनां ॥ १७१ ॥
 तदा वै नैमिषेवाणां सचे द्वादशवार्षिके ।
 यथा विवद्मानस्तु ऐडः संस्थापितस्तु तैः ॥ १७२ ॥
 जनयित्वा त्वरस्थान्ते ऐडपुत्रं यथायुधं ।
 समापयित्वा तत्सञ्चमायुधं पर्युपासते ॥ १७३ ॥
 एतत्सर्वं यथावत्तं व्याख्यातं द्विजसत्तमाः ।
 ऋषीणां परमं चात्र लोकतत्तमनुत्तमम् ॥ १७४ ॥
 ब्रह्मणा यत्पुरा प्रीतं पुराणं ज्ञानमुत्तमं ।
 अवतारस्य रुद्रस्य द्विजानुब्रह्मकारणात् ॥ १७५ ॥
 तथा पाशुपता योगा स्थानानाञ्चैव कौर्त्तनं ।
 लिङ्गोद्भवस्य देवस्य नीलकण्ठत्वमेव च ॥ १७६ ॥
 कथ्यते यत्र विप्राणां वायुना ब्रह्मवादिना ।
 धन्यं यश्चक्षमायुधं पुण्यं पापप्रणाशनं ।
 कौर्त्तनं श्रवणं चास्य धारणञ्च विशेषतः ॥ १७७ ॥
 धनेन हि क्रमेणैदं पुराणं संप्रचक्षते ।
 सुखमर्थः समाचरेन् महानप्युपलभ्यते ।
 तस्मात् किञ्चिन्नमुद्दिश्य पञ्चाद्वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १७८ ॥
 पादनाद्यमिदं शस्यक् योऽधीयीत जितेन्द्रियः ।

तेनाधीतं पुराणं तत् सर्वं नास्त्वय संशयः ॥ १७८ ॥
 यो विद्याचतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो विजः ।
 न चेत्पुराणं संविद्यायैव स स्वादिपक्षयः ॥ १८० ॥
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपलब्धयेत् ।
 विभेदव्यवृत्तावेदो मामर्थं प्रहरिष्यति ॥ १८१ ॥
 अभ्यसन्निमग्न्यायं साक्षात् प्रोक्तं स्वयम्भुवा ।
 आपदं प्राप्य मुञ्चेत यथेष्टां प्राप्नुवाद्भक्तिं ॥ १८२ ॥
 यस्मात्पुरा ज्ञानतीक्ष्णं पुराणं तेन तत् स्मृतं ।
 निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुञ्चते ॥ १८३ ॥
 नारायणः सर्वमिदं विश्वं व्याप्य प्रवर्त्तते ।
 तस्मापि जगतः स्रष्टुः स्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ १८४ ॥
 अतश्च संक्षेपमिमं शृणुष्व
 महेश्वरः सर्वमिदं पुराणं ।
 स सर्गकाले च करोति सर्गान्
 संहारकाले पुनराददौत ॥ १८५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वासुप्रोक्ते अनुक्रमणिका नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वादशवार्तिकसप्तनिरूपणं ।

शुक उवाच ।

प्रत्यब्रुवन् पुनः सूतस्य यस्ते तपोधनाः ।
कुत्र सत्रं समभवत् तेषामद्भुतकर्मणाम् ॥ १ ॥
क्रियन्तश्चैव तत्कालं कथञ्च समवर्त्तत ।
आचक्ष्व पुराणञ्च कथं तेभ्यः प्रभञ्जनः ॥ २ ॥
आचक्ष्व विस्तरेणैदम्यत् कौतूहलं हि नः ।
इति सन्नोदितः सुतः प्रत्युवाच शुभं वचः ॥ ३ ॥
शृणुष्व यत्र ते धीरा ईजिरे सत्रमुत्तमं ।
यावन्तच्छाभवत् कालं यथा च समवर्त्तत ॥ ४ ॥
सिद्धचमाणा विश्वं हि यत्र विश्वसृजः पुरा ।
सत्रं हि ईजिरे पुण्यं सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ५ ॥
तपोऽष्टपतिर्लोकं तत्रा नृक्षाऽभवत्स्वयं ।
इलाया यत्र पत्नीत्वं शामित्रं यत्र बुद्धिमान् ।
मृत्युञ्जये महातेजास्तस्मिन् सत्रे महात्मना ॥ ६ ॥
विबुधा ईजिरे तत्र सहस्रं प्रतिवत्सरान्
भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशौर्यतः ।
कर्मणा तेन विख्यातं नेमिषं मुनिपूजितं ॥ ७ ॥
यत्र सा गोमती पुच्छा सिद्धचारणसेविता ।
रोहिणी सुपुत्रे तत्र ततः सौम्योऽभवत् सुतः ॥ ८ ॥
शक्तिर्नृपः समभवत् वशिष्ठस्य महात्मनः ।

अरुन्धत्याः सुता यच्च शतसुत्तमतेजसः ॥ २ ॥
 कल्पापपादी नृपतिर्यच्च शतच शक्तिषा ।
 यत्र वैरं समभवद्विष्णुमित्रवशिष्ठयोः ॥ १० ॥
 अष्टश्रवणां समभवन्मुनिर्ष्वच्च पराशरः ।
 पराभवो वशिष्ठस्य यस्मिन् जातेऽप्यवसंत ॥ ११ ॥
 तत्र ते ईजिरे सत्रं नैमिषे ब्रह्मवादिनः ।
 नैमिषे ईजिरे यच्च नैमिषेवास्ततः स्मृताः ॥ १२ ॥
 तत्त्वचमभवत्तेषां समाः द्वादश धीमतां ।
 पुरुरवसि विद्वान्ते प्रयासति वसुधरां ॥ १३ ॥
 अष्टादश समुद्रस्य क्षीपानग्रन्पुरुरवाः ।
 तृतीय नैव रत्नानां लोभादिति हि नः श्रुतं ॥ १४ ॥
 उर्व्यगौ चक्रे यच्च देवज्ञतिप्रणीदिता ।
 आजहार च तत्त्वचं सर्वैश्चासहसङ्गतः ॥ १५ ॥
 तस्मिन्नरपती सत्रं नैमिषेयाः प्रचक्रिरे ।
 यं गर्भे सुपुत्रे गङ्गा पावकाहीमतेजसं ।
 तदुत्पन्नं पर्वतेन्यस्तं हिरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥
 हिरण्यमन्ततयजे यज्ञवाटं महात्मनां ।
 विश्वकर्मा स्त्रियं देवो भावयन् लोकभावनं ॥ १७ ॥
 वृद्धस्यतिस्ततस्तत्र तेषाममिततेजसां ।
 ऐहः पुरुरवा भजे तं देवं स्रगवां चरन् ॥ १८ ॥
 तं दृष्ट्वा महदायुष्यं वज्रवाटं हिरण्यमयं ।
 स्त्रीभेन हतविज्ञानस्तदादातुं प्रचक्रमे ॥ १९ ॥
 नैमिषेयास्ततस्तत्र चक्रुर्धुर्धुपतेर्धुंयं ।

निजपुत्रापि संक्रुवाः कुशवज्रैर्मनौषिणः ।
 ततो निशान्ते राजानं मुनयो दैवनीदिताः ॥ २० ॥
 कुशवज्रैर्विनिष्पिष्टः स राजा व्यजहत्तनुं ।
 श्रीर्वशैः ततस्तस्य पुत्रश्चक्रुर्दुर्घं भुवि ॥ २१ ॥
 नहुषस्य महात्मानं पितरं दं प्रचक्षते ।
 स तेषु वर्त्तते सम्यक् धर्मशीलो महीपतिः ।
 वायुरारोग्यमत्युग्रं तस्मिन् स नरसत्तमः ॥ २२ ॥
 सान्त्वयित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविदां वराः ।
 सत्रमारेभिरे कर्तुं यथावदर्थभूतये ॥ २३ ॥
 बभूव सत्रं तत्तेषां ब्रह्माचार्यं महात्मना ।
 विष्णुं सिंशुचमाणां पुरा विश्वसृजामिव ॥ २४ ॥
 वैश्वानसेः प्रियसखैर्बालखिलैर्मरीचिकैः ।
 अन्यैश्च मुनिभिर्जुष्टं सूर्यवैश्वानरप्रभैः ॥ २५ ॥
 पित्रदेवास्तुःसिद्धैर्गन्धर्वैरगचारणैः ।
 सन्ध्यारैस्तु शुभैर्जुष्टन्तैरेवेन्द्रसदो यथा ॥ २६ ॥
 स्तोत्रसतप्रहैर्देवान् पित्रन् पित्रैश्च कर्मभिः ।
 आनर्चुश्च यथाजाति गन्धर्वादीन् यथाविधि ॥ २७ ॥
 आराधयितुमिच्छन्तस्ततः कर्मान्तरेष्वथ ।
 जगुः सामानि गन्धर्वा नमृतुषाप्सरीगणाः ॥ २८ ॥
 व्याजजुर्मुनयो वाचं चित्राक्षरपदां शुभां ।
 मन्त्रादितत्त्वविद्वांसो जगदुच्च परस्वरं ॥ २९ ॥
 वितण्डावचनाच्चैके निजपुत्रः प्रतिवादिनः ।
 ऋषयस्तत्र विद्वांसः साङ्ख्यायन्यायकोविदाः ॥ ३० ॥

न तत्र दुरितं किञ्चिदिदृष्टुर्नृणाञ्चसाः ।
 न च यन्नहनो दैत्वा न च यन्नमुषोऽसुराः ॥ ३१ ॥
 प्रायश्चित्तं दुरिष्टं वा न तत्र समजायत ।
 शक्तिप्रज्ञाक्रियायोगैर्दिधिरासीत् स्मृतुः ॥ ३२ ॥
 एवं वितेनिरे(१) सचं द्वादशाब्दं मनोविषयः ।
 शृङ्खाद्या ऋषयो धीरा ज्योतिष्ठीमान् पृथक् पृथक् ।
 चक्रिरे पृष्ठगमनान् सर्वानसुतदक्षिणान् ॥ ३३ ॥
 समाप्तयन्नास्ते सर्वे वायुमेव महाधिपं ।
 पप्रच्छुरमितात्मानं भवद्विष्यद्दहं दिवाः ।
 प्रनोदितश्च पञ्चार्धं स च तानब्रवीत्पुनः ॥ ३४ ॥
 शिष्यः स्वयन्भुजो देवः सर्वप्रत्यक्षदृग्बुधौ ।
 अणिमादिभिरष्टाभिरैश्वर्यैर्यैः समन्वितः ॥ ३५ ॥
 तिर्यग्योन्यादिभिर्द्वैमैः सर्वलोकान्विभक्तिं यः ।
 सप्तस्तम्बादिकं शशत् ब्रूवते योजनाद्वरः ॥ ३६ ॥
 विषये नियता यस्य संश्लिताः सप्तका गणाः ।
 व्यूहांश्चयाणां भूतानां कुर्वन् यच्च महाबलः ।
 तेजससायुषध्वानन्दधातीमं शरीरिणं ॥ ३७ ॥
 प्राणाद्यावृत्तयः पञ्च करणानाञ्च वृत्तिभिः ।
 प्रेक्ष्यमाणाः शरीराणां कुर्वन्ते यास्तु धारणं ॥ ३८ ॥
 आकाशयोनिर्दिगुणः शब्दस्पर्शसमन्वितः ।
 तेजसप्रकृतिचोक्तोऽप्ययं भावो मनोविभिः ॥ ३९ ॥
 तत्त्वाभिमानो भगवान् वायुचातिक्रियात्मकः ।

वातारणिः समाख्यातः शब्दग्राह्यविशारदः ॥ ४० ॥

भारत्या शृङ्गया सर्वाङ्गं सुनीन् प्रज्ञादयन्निव ।

पुराणज्ञः सुमनसः पुराणाश्चययुक्तया ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते द्वादशवार्धिकसत्रनिरूपणं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—०००—

प्रजापतिस्त्वष्टिकथनं ।

सूत उवाच । महेश्वरायोत्तमवीर्यकर्मणे
सुरर्षभायामितबुद्धितेजसे ।
सहस्रसूर्यान्लवचर्षे नम-
स्त्रिलोकसंचारविस्मृतये नमः ॥ १ ॥
प्रजापतीन् लोकानमस्कृतांस्तथा
स्वयम्भुरद्रुप्रभृतीन् महेश्वरान् ।
ऋगुं मरीचिं परमेष्ठिनं मनुं
रजस्तमोधर्ममथापि कथ्यते ॥ २ ॥
वशिष्ठदक्षानिपुलस्त्यकर्हमान्
रुचिं विवस्वन्तमद्यापि च क्रतुं ।
सुनिन्तधैवाङ्गिरसं प्रजापतिं
प्रचम्य ब्रूह्मा पुलहश्च भावतः ॥ ३ ॥
तथैव ऋक्षो धनमेवंकथितं

प्रजाविहङ्गापितकार्यशासनं ।
 पुरातनानप्यपरांश्च शाश्वती-
 स्तथैव चान्यान् सगणानवस्थितान् ॥ ४ ॥
 तथैव चान्यानपि धैर्यशौभिः
 सुनीन् हृदयव्यग्रनःपुरोगमान् ।
 तपःशुभाचारकृषीन् दयान्वितान्
 प्रणम्य वक्ष्ये कलिपापनाशिनीं ॥ ५ ॥
 प्रजापतेः सृष्टिमिमामनुत्तमां
 सुरेशदेवर्षिगणैरलङ्कृतां
 शुभामतुल्याममहासृष्टिप्रियां ।
 प्रजापतीनामपि चोत्तमार्चिषां
 विशुद्धवाग्बुद्धिगरीरतेजसां ॥ ६ ॥
 तपोभृतां श्रद्धादिनादिकालिकीं
 प्रभूतमाधिष्णुतपोरुषन्धियं ।
 श्रुतौ स्मृतौ च प्रसूतामुदाहृतां
 परां पराणामनितप्रकीर्तितां ॥ ७ ॥
 समासबन्धैर्नियतैर्व्यातथं
 विशब्देनापि मनःप्रहर्षिणीं ।
 यस्याञ्च वहा प्रथमा प्रवृत्तिः
 प्राधानिकी चेश्वरकारिता च ॥ ८ ॥
 यत्तत्सृष्टं कारणमप्रमेयं
 नञ्च प्रधानं प्रकृतिप्रसृति ।
 प्राक्का गुहा योनिरद्यापि चक्षुः

क्षेत्रं तथैवास्तमचरच्च ॥ ८ ॥
 शुक्रं तपः सत्वमतिप्रकाशं
 तद्व्यष्टिं नित्यं पुरुषं द्वितीयं ।
 तमप्रभियं पुरुषेण युक्तं
 स्वयम्भुवा लोकपितामहेन ॥ १० ॥
 उत्पादकत्वाद्भजसीतिरेकात्
 कालस्य योगाश्रितमावधेय ।
 चैवश्रयुक्तान् नियतान्विकारान्
 लोकस्य सन्तानविवृत्तिहेतून् ।
 प्रकृत्यवस्थां सुषुप्ते तथाष्टौ
 सङ्कल्पमात्रेण महेश्वरस्य ॥ ११ ॥
 देवासुराद्रिद्रुमसगराणां
 मनुप्रजेश्वरिपितृद्विजानां ।
 पिशाचयक्षीरगराक्षसानां
 ताराचहार्कैर्धनिशाचराणां ॥ १२ ॥
 मासर्तुसंवत्सररात्रिहानां
 दिक्कालयोगादिमुगायनानां ।
 वनौषधीनामपि बीरुधाश्च
 जलौकसामप्सरसां पशूनां ॥ १३ ॥
 विद्युत्क्षरिन्धेयविहङ्गमानां ।
 यत्सूक्ष्मं यद्भूतिं यद्वियत्स्वं
 यत्स्थायवं यच्च यदस्ति किञ्चित् ।
 सर्वस्य तस्यास्ति गतिर्विभक्ति-

रात्रिज्ञानी यावद्विद्यं प्रसूतिः ॥ १४ ॥
 छन्दांसि वेदाः सप्तर्षो यजूंषि
 सामानि सोमश्च तथैव यज्ञः ।
 आजीव्यमेषां यद्भीप्सितञ्च
 देवस्य तस्यैव च वे प्रजापतेः ॥ १५ ॥
 वैवस्वतस्यास्य मनोः पुरस्तात्
 सम्भूतिरुक्ता प्रसवश्च तेषां ।
 येषामिदं पुण्ड्रकतां प्रसूत्या
 लोकत्रयं लोकानमस्कृतानां ।
 सुरेशदेवर्षिभ्यनुप्रधीना-
 मापूरितश्चोपरिभूयितञ्च ॥ १६ ॥
 रुद्रस्य शापात् पुनरुद्भवश्च
 दक्षस्य चाप्यत्र मनुष्यलीके ।
 वासः चित्ती वा नियमाद्भवस्य
 दक्षस्य चात्र प्रतिशापलाभः ॥ १७ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 युगेषु सम्भूतिविकल्पनञ्च ।
 ऋषित्वमार्गस्य च संप्रवृद्धि-
 र्यथायुगादिष्वपि चित्तदत्त ॥ १८ ॥
 ये ज्ञापरेषु प्रथयन्ति वेदान्
 व्यासाच्च तेऽत्र क्रमशो निबद्धाः ।
 कल्पस्य संख्या भुवनस्य संख्या
 ब्राह्मस्य चाप्यत्र दिनस्य संख्या ॥ १९ ॥

अण्वीद्विज(१) स्नेदजरायुजानां
 धर्मात्मनां स्वर्गनिवासिनां वा ।
 ये यातनास्थानगताश्च जीवा-
 स्सर्कस्य तेषामपि च प्रमाणं ॥ २० ॥
 आत्यन्तिकः प्राकृतिकश्च योऽयं
 नैमित्तिकश्च प्रतिसर्गहेतुः ।
 बन्धश्च मोक्षश्च विशिष्य तत्र
 प्रीक्षा च संसारगतिः परा च ॥ २१ ॥
 प्रकृत्यवस्थेषु च कारणेषु
 या च स्थितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः ।
 तच्छास्त्रयुक्ता स्वमतिप्रवृत्तात्
 समस्तमाविष्कृतधीष्टतिभ्यः ।
 विप्रा ऋषिभ्यः समुदाहृतं यत्
 यथातथान्तच्छृणुतोऽथमानं ॥ २२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

अथ यस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।
प्रत्यक्षस्ते ततः सर्वे सृतं पर्याकुलेक्षणाः ॥ १ ॥
भवान् वै ब्रह्मकुशलो व्यासात् प्रत्यक्षदर्शवान् ।
तस्मात्त्वं भवनं कृत्स्नं लोकस्यामुष्य वर्षेय ॥ २ ॥
यस्य यस्यान्वया ये ये तांस्तानिहाम वेदितुं ।
तेषां पूर्व्वर्विष्टष्टिश्च विचित्रास्तां प्रजापतेः ॥ ३ ॥
असकृत्परिपृष्टस्तैर्ब्रह्मा लोमहर्षणः ।
विस्तरेणानुपूर्व्वं च कथयामास सत्तमः ॥ ४ ॥
लोमहर्षण उवाच ॥

सृष्टाश्चैतां कथां दिव्यां कृष्णां पापप्रणाशिनीं ।
कथ्यमानां मया चित्तां ब्रह्मर्षीं श्रुतिसम्भतां ॥ ५ ॥
यत्तेमाभ्यारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्ण्यः ।
आययेच्चापि विप्रेभ्यो यतिभ्यश्च विशेषतः ॥ ६ ॥
शुचिः पर्य्यसु युक्तात्मा तीर्थेष्वायतनेषु च ।
दीर्घमायुरवाप्नोति स पुराणानुकीर्त्तनात् ।
स्ववशधारनं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७ ॥
विस्तारावयवं तेषां यथाशब्दं यथाश्रुतं ।
कीर्त्तामानं निबोधध्वं सर्व्वेषां कीर्त्तिवर्धनं ॥ ८ ॥
धन्यं यशस्वं शत्रुघ्नं स्वर्गमायुर्विवर्धनं ।

कीर्त्तनं स्थिरकीर्त्तीनां सर्वेषां पुण्यकारिणां ॥ ८ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्षणं ॥ १० ॥

कल्पोऽपि हि यः कल्पः शुचिभ्यो नियतः शुचिः ।

पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि मारुतं वेदसञ्चितं ॥ ११ ॥

प्रबोधः प्रलयश्चैव स्थितिरुत्पत्तिरेव च ।

प्रक्रिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिग्रहः ॥ १२ ॥

उपोवातोऽनुषङ्गश्च उपसंहार एव च ।

धर्मो यशस्यमायुश्च सर्वपापप्रणाशनं ॥ १३ ॥

एवं हि पादासत्वारः समासात् कीर्त्तिता मया ।

वक्ष्याम्येतान्पुनस्तांस्तु विस्तरेण यथाक्रमं ॥ १४ ॥

तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायेश्वराय च ।

अन्ताय प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजात्मने ।

ब्रह्मणे लोकतन्त्राय नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ॥ १५ ॥

महदाद्यं विशेषान्तं सर्वैरुप्यं सलक्षणं ।

पञ्चप्रमाणं षट्स्थितं पुरुषाधिष्ठितं नृतं ।

असंशयात् प्रवक्ष्यामि भूतमर्गमनुत्तमं ॥ १६ ॥

अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकं ।

प्रधानं प्रकृतिश्चैव यमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ १७ ॥

गन्धवर्णरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवाज्जितं ।

अजातं ध्रुवमक्षय्यं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितं ॥ १८ ॥

जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनातनं ।

विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत्किल ॥ १९ ॥

अनाद्यत्नमत्रं सूक्ष्मनिगुणं प्रभवान्वयं ।
 असाध्यतमविज्ञेयं ब्रह्मायै समवर्त्तत ॥ २० ॥
 तस्याक्षना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्तमोभयं ।
 गुणसाम्ये तदा तस्मिन् गुणभावे तमोभये ॥ २१ ॥
 सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै ।
 गुणभावादाप्यमानो महान् प्रादुर्बभूव ह ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मेण महता सोऽथ अव्यक्तेन समावृतः ।
 सत्वोद्दिष्टो महानये सत्वमात्रप्रकाशकम् ।
 मनो महांश्च विज्ञेयो मनस्तत्कारणं स्मृतं ॥ २३ ॥
 लिङ्गमात्रसमुत्पन्नः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।
 धर्मादीनान्तु रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः ।
 महांस्तु सृष्टिं कुरुते नोद्यमानः सिद्धयया ॥ २४ ॥
 मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वुद्भिः प्यातिरौश्वरः ।
 प्रज्ञा चित्तिः स्मृतिः संवित् विपुरं चोच्यते बुधैः ॥ २५ ॥
 मनुते सर्वंभूतानां यस्माच्चेष्टाफलं विभुः ।
 सौक्ष्मत्वेन विवृष्टानां तेन तन्मन उच्यते ॥ २६ ॥
 तत्त्वानामग्रजो यस्मान्महांश्च परिमाणतः ।
 शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसौ (१) महानिति ततः स्मृतः ॥ २७ ॥
 विभर्त्ति मानं मनुत विभागं मन्यतेऽपि च ।
 पुरुषो भोगसम्बन्धात् तेन चासौ मतिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 ब्रह्मत्वादृङ्मत्वाच्च भावावां सलिलाश्रयात् ।
 यस्मादृङ्मयते भावान् ब्रह्मा तेन निरुच्यते ॥ २९ ॥

आपूरयित्वा तस्माच्च कृतस्नानदेहाननुग्रहेः ।
 तत्त्वभावाच्च नियतान् तेन पूरिति चोच्यते ॥ ३० ॥
 बुध्यते पुरुषस्याच सर्वभावात् हिताहितान् ।
 यस्मादबोधयते चैव तेन बुद्धिर्निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 ख्यातिः प्रतुष्टभीमश्च यस्मात् संवर्त्तते ततः ।
 भोगस्य ज्ञाननिष्ठत्वात्तेन ख्यातिरिति श्रुतः ॥ ३२ ॥
 ख्यायते तद्गुणैर्वापि नामादिभिरनेकशः ।
 तस्माच्च महतः संज्ञा ख्यातिरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥
 साक्षात् सर्वविज्ञानाति महात्मा तेन चेश्वरः ।
 तस्माज्जाता यद्वाच्यैव प्रज्ञा तेन स उच्यते ॥ ३४ ॥
 ज्ञानादीनि च रूपाणि कृतकर्म्मफलानि च ।
 चिनोति यस्माद्भोगार्थन्तेनासौ चितिरुच्यते ॥ ३५ ॥
 वर्त्तमानान्यतीतानि तथा ज्ञानागतान्यपि ।
 श्रूयते सर्वकार्याणि तेनासौ श्रुतिरुच्यते ॥ ३६ ॥
 कृतस्नानं विन्दते ज्ञानं तस्मान्माहात्मा मुच्यते ।
 तस्माद्विदेर्विदेचैव संविदित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥
 विद्यते स च सर्वं छिन् सर्वस्तस्मिन् विद्यते ।
 तस्मात्संविदिति प्रोक्तो महान्यै बुद्धिमत्तरैः ॥ ३८ ॥
 ज्ञानात्तु ज्ञानमित्याह भगवान् ज्ञानसन्निधिः ।
 इन्द्रानां विपुरीभावादिपुरं प्रोच्यते बुधैः ॥ ३९ ॥
 सर्वेशत्वाच्च लोकानामवस्थश्च तथेश्वरः ।
 ब्रह्मत्वाच्च श्रुतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भव उच्यते ॥ ४० ॥
 अत्रचेत्रत्रविज्ञानादेकत्वाच्च स काः श्रुतः ।

यस्मात्पूर्वमुच्यते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 नीत्यादितत्त्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति चोच्यते ॥ ४१ ॥
 पर्यायवाचकैः शब्दैस्तत्त्वमाद्यमनुत्तमम् ।
 व्याख्यातं तत्त्वभावचैरेवं समावचिन्तकैः ॥ ४२ ॥
 महान् सृष्टिं विबुधते चोच्यमानः सिसृचवा ।
 सङ्ख्योऽध्ववसायस तस्य वृत्तिद्वयं स्मृतम् ॥ ४३ ॥
 धर्मादीनि च रूपाणि लोकातत्त्वार्थहेतवः ।
 त्रिगुणस्तु स विज्ञेयः सत्त्वराजसतामसः ॥ ४४ ॥
 त्रिगुणाद्रजसोद्विक्तादहङ्कारस्ततोऽभवत् ।
 महताचावृतः सर्गी भूतादिविज्ञतस्तु सः ॥ ४५ ॥
 तस्माच्च तमसोद्विक्तादहङ्कारादजावत ।
 भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्थामसस्तु सः ॥ ४६ ॥
 आकाशं श्विरं तस्मादुद्विक्तं शब्दलक्षणं ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिषावृणोत् पुनः ॥ ४७ ॥
 शब्दमात्रन्तदाकाशं अयमात्रं ससर्गं च ।
 भूतादिस्तु विबुध्याः शब्दमात्रं ससर्गं च ॥ ४८ ॥
 बलवान् जायते बाहुः स वै स्रग्गुणो मतः ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु अयमात्रं समावृणोत् ॥ ४९ ॥
 रसमात्रास्तु ता ह्यापी रूपमात्राभिरावृणोत् ।
 आपो रसान् विबुध्वंशो गन्धमात्रं ससर्गिरे ॥ ५० ॥
 सङ्गातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणः स्मृतः ।
 रसमात्रन्तु तत्तोयं गन्धमात्रं समावृणोत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ।

अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततः स्मृताः ।
 अशान्तघोरमूढत्वादविशेषास्ततः पुनः ॥ ५२ ॥
 भूततन्मात्रसर्गोऽयं विशेषस्तु परस्वरात् ।
 वैकारिकादहङ्कारात्स्वात्त्रिणात् सात्त्विकात् ।
 वैकारिकाः स सर्गस्तु युगपत्सम्पूवर्त्तते ॥ ५३ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
 साधकानौन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश ।
 एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ ५४ ॥
 ओन्नत्यक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 शब्दादीनामवाप्तार्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते ॥ ५५ ॥
 पादौ पायुरपस्थश्च हस्तौ शब्दश्रवणी भवेत् ।
 गतिर्विसर्गो ज्ञानन्दः शिष्यं वाक्यञ्च कर्म च ॥ ५६ ॥
 आकाशं शब्दमात्रञ्च स्पर्शमात्रं समाविशेत् ।
 त्रिगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥ ५७ ॥
 रूपन्तद्यैव विशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ।
 त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥ ५८ ॥
 सशब्दस्पर्शरूपश्च रसमात्रं समाविशत् ।
 तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विशेषास्ता रसात्मिकाः ॥ ५९ ॥
 सशब्दस्पर्शरूपेषु गन्धस्तेषु समाविशत् ।
 संयुक्ता गन्धमात्रेण आचिन्वन्ति मच्चैमिमां ।
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूलभूतेषु दृश्यते ॥ ६० ॥
 शान्ता घोराय मूढाय विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
 परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ॥ ६१ ॥

भूमेरन्तस्त्रिदं सर्वं लीकालोकवनाहतम् ।
 विशिषा इन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः ॥ ६२ ॥
 शुचं पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्तुः सरोत्तरम् ।
 तेषां यावच्च यद्यच्च तत्तत्तावदुच्यते स्मृतम् ॥ ६३ ॥
 उपसम्भूतं शुचिर्गन्धं केचिद्वायोरनैपुण्यात् ।
 पृथिव्यामिव तद्विद्यादेसां वायोच संन्यधात् ॥ ६४ ॥
 एते सप्त महावीर्या नानाभूताः पृथक् पृथक् ।
 नाशक्रुधन् प्रजाः स्रष्टुमसमायम्य कृत्स्नशयः ।
 ते समित्य महात्मानो ह्यन्योन्यस्यैव संन्यधात् ॥ ६५ ॥
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च ध्वजानुग्रहेण च ।
 महदादयो विशिषान्ता अण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ ६६ ॥
 एककाशं समुत्पन्नं जलमुद्बुदवच्च तत् ।
 विशिषेभ्योऽण्डमभवत् तद्वत्तदुदकञ्च यत् ।
 तत्तस्मिन् कार्यकारणं संसिद्धं ब्रह्मचस्तदा ॥ ६७ ॥
 प्राकृतेऽण्डे विबुधे सन् क्षेत्रज्ञी ब्रह्मसंज्ञितः ।
 स वै प्ररीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ ६८ ॥
 आदिकर्त्ता च भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्त्तत ।
 क्षिरण्यगर्भः सोऽग्रेऽस्मिन् प्रादुर्भूतवतुर्मुखः ।
 सर्गे च प्रतिसर्गे च क्षेत्रज्ञी ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ६९ ॥
 कारयैः सह सृज्यन्ते प्रत्याहारे त्वजन्ति च ।
 भजन्ते च पुनर्देहानसमाहारसन्निधु(१) ॥ ७० ॥

हिरण्यस्तु यो मेरुस्तस्योत्पन्नं तन्महात्मनः ।
 गर्भोदकं समुद्राच्च जराद्यस्थीनि पर्वताः ॥ ७१ ॥
 तस्मिन्नुच्छेद्विमे लोका अन्तर्भूतास्तु सप्त वै ।
 सप्तद्वीपा च पृथ्वीयं समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ७२ ॥
 पर्वतैः समुद्रद्विच नदीभिश्च सहस्रशः ।
 अन्तस्तस्मिन्स्विमे लोका अन्तर्विश्वमिदञ्जगत् ॥ ७३ ॥
 चन्द्रादित्यौ सप्तचतस्रौ सप्तद्वी सह वायुना ।
 लोकालोकश्च यत्किञ्चिच्चाण्डे तस्मिन् समर्पितम् ॥ ७४ ॥
 अग्निर्ह्यगुणाभिस्तु वाञ्छतोऽण्डं समावृतम् ।
 आपो दशगुणा ज्ञेयन्तेजसा वाञ्छतो वृताः (१) ॥ ७५ ॥
 तेजोदशगुणेनैव वाञ्छतो वायुना वृतम् ।
 वायोर्ह्यगुणेनैव वाञ्छतो नभसा वृतं ॥ ७६ ॥
 आकाशेन वृतो वायुः खञ्ज भूतादिना वृतम् ।
 भूतादिर्भूतता चापि अव्यक्तेन वृतो महान्
 एतैरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥ ७७ ॥
 एताद्यावत्तत्र चान्धोन्वमष्टौ प्रकृतयः स्थिताः ।
 प्रसर्गकाले स्थित्वा च असन्तेऽऽताः परस्परम् ॥ ७८ ॥
 एवं परस्पररोत्पन्ना धारयन्ति परस्परम् ।
 आधाराधेयभावेन विकारस्य विकारिणु ॥ ७९ ॥
 अव्यक्तं चेन्मुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।

अमुचिपूर्वं प्रागासीत् प्रादुर्भूता तद्विद्यया ॥ ८० ॥
 एतद्विरण्मणमस्य जन्म यो वेद तत्त्वतः ।
 आयुष्मान् कीर्त्तिमान् धन्वः प्रजावांस्य भवत्युत ॥ ८१ ॥
 निवृत्तिकामीऽपि नरः शुक्लात्मा लभते गतिम् ।
 पुराण्यवशान्नित्यं सुखञ्च जेममाप्नुयात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं
 नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

—000—

लोकमहर्षेण उवाच । ब्रह्मिष्ठेऽस्तु संख्यातं मया कालान्तरन्विजाः ।

एतत् कालान्तरं ज्ञेयमहर्वै पारमेश्वरम् ॥ १ ॥

रात्रिस्त्रेतायतौ ज्ञेया परमेशस्य क्षत्त्रयः ।

अहस्तस्य तु या सृष्टिः प्रलयो रात्रिरुच्यते ॥ २ ॥

अहय विद्यते तस्य न रात्रिरिति धारणा ।

उपचारः प्रतीयते लोकाणां हितकाम्यया ॥ ३ ॥

प्रजाः प्रजानाम्यतश्चतस्रो मुनिभिः सह ।

चतस्रं सन्तकुमाराख्यान् ब्रह्मसायुज्यगैः सह ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय महाभूतानि पञ्च च ।

तन्मात्रा इन्द्रियगणो ब्रह्मिण मनसा सह ॥ ५ ॥

अहस्तिष्ठन्ति ते सर्वे परमेशस्य धीमतः ।

अहरन्ते प्रलीयन्ते रात्र्यग्नौ विश्वसम्भवः ॥ ६ ॥

स्वात्मन्यवस्थिते सत्वे विकारे प्रतिसंहते ।

साधर्म्यावतिष्ठेते प्रधानपुरुषावुभौ ॥ ७ ॥

तमःसत्त्वगुणावेतौ समत्वेन व्यवस्थितौ ।

अनीदृक्त्वौ प्रसूतौ च तौ तथा च परस्परम् ।

शुक्लसाम्ये लघौ ज्ञेयो वैषम्ये सृष्टिरुच्यते ॥ ८ ॥

तिलेषु वा यथा तैलं द्रुतं पयसि वा स्थितम् ।
 तथा तमसि सत्वे च रजोऽव्यक्तान्वितं स्थितम् ॥ ८ ॥
 उपास्य रजनीं कृत्स्नां परां माहेश्वरीं तदा ।
 अहर्मुखे प्रवृत्ते च पुरः प्रकृतिसम्भवः ॥ ९ ॥
 क्षीभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ।
 प्रधानं पुरुषश्चैव प्रविश्याण्डं मलेश्वरः ॥ १० ॥
 प्रधानात् क्षीभ्यमानास्तु रजो वै समवर्तत ।
 रजः प्रवर्त्तकां तच्च बीजेष्वपि यथा जलम् ॥ ११ ॥
 गुणवैषम्यमासाद्य प्रसूयन्ते ह्यधिष्ठिताः ।
 गुणेभ्यः क्षीभ्यमाणेभ्यस्तयो देवा विजिज्ञिरे ।
 आश्रिताः परमा गुह्याः सर्वज्ञानः शरीरिणः ॥ १२ ॥
 रजो ब्रह्मा तमो ह्यग्निः सत्त्वं विष्णुरजायत ।
 रजःप्रकाशको ब्रह्मा स्फुटत्वेन व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
 तमःप्रकाशकोऽग्निस्तु कालत्वेन व्यवस्थितः ।
 सत्त्वप्रकाशको विष्णुरौदासीन्ये व्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ।
 परस्परान्विता ह्येते परस्परमनुव्रताः ॥ १५ ॥
 परस्परेण वर्त्तन्ते धारयन्ति परस्परम् ।
 अन्योन्यमियुना ह्येते ह्यन्योन्यमुपजीविनः ।
 क्षयं विद्योगो न ह्येषान्न त्यजन्ति परस्परम् ॥ १६ ॥
 ईश्वरो हि परो देवो विष्णुस्तु महतः परः ।
 ब्रह्मा तु रजसोद्विक्तः सर्गावेह प्रवर्त्तते ।
 परस्य पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिश्च परा कृता ॥ १७ ॥

अधिष्ठितोऽसौ हि महेश्वरेण
प्रवर्त्तते चीयमानः समन्तात् ।

अनुप्रवर्त्तन्ति महान्त एव

चिरस्थिताः स्वे विषये प्रियत्वात् ॥ १८ ॥

प्रधानं गुणवैषम्यात्सर्गकाले प्रवर्त्तते ।

द्वैश्वराधिष्ठितात् पूर्वान्तस्मात्सदात्मकात् ।

ब्रह्मा बुद्धिश्च मिथुनं युगपत्सम्भूवतुः ॥ २० ॥

तस्मात्तमोऽव्यक्तमयः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ।

संलिप्तः कार्यकरणैर्ब्रह्माऽप्ये समर्त्तत ॥ २१ ॥

तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संप्रकाशते ।

स वै शरीरी प्रथमः कारणत्वे व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

अप्रतीधेन ज्ञानेन ऐश्वर्येण च सोऽन्वितः ।

धर्मेण चाप्रतीधेन वैराग्येण समन्वितः ॥ २३ ॥

तस्येश्वरस्याप्रतिघ्नं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ।

धर्मेऽश्वर्यलता बुद्धिर्ब्राह्मी जज्ञेऽभिमानिनः ॥ २४ ॥

अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा च यदिच्छति ।

वशीकृतत्वाद्देगुण्यात् सुरेशत्वात्स्रभावतः ॥ २५ ॥

चतुर्मुखस्तु ब्रह्मत्वे कालत्वे चान्तर्कोऽभवत् ।

सहस्रमूर्धा पुरुषस्तिस्त्रोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥ २६ ॥

सत्त्वं रजश्च ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तमः ।

सात्त्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥

लोकान् सृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संचिपत्यपि ।

पुरुषत्वे ह्युदासीनस्तिस्त्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ २८ ॥

ब्रह्मा कमलगर्भाभः कालो जात्याश्चनप्रभः ।
 पुरुषः पुण्डरीकाक्षो रूपं तत्परमात्मनः ॥ २८ ॥
 योगेश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
 नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः स्त्रीलोलया ॥ २९ ॥
 विधा यद्वर्त्तते लोके तस्मात्त्रिगुण उच्यते ।
 चतुर्धा प्रविभक्तत्वाच्चतुर्व्यूहः प्रकीर्त्तितः ॥ ३० ॥
 यदाप्नोति यदादत्ते यच्चास्ति विषयं प्रति ।
 तच्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मा निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीराद्यात्स्वयं प्रभुः ।
 स्वामित्वमस्य तत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् ॥ ३२ ॥
 भगवान् भयसद्भावाद्भागो रागस्य शासनात् ।
 परस्य तु प्रकृतत्वाद्वनादोमिति स्मृतः ॥ ३३ ॥
 सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात् सर्वः सर्वं यतस्ततः ।
 नारायणमयनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 विधा विभव्य स्वात्मानं त्रैलोक्यं सम्प्रवर्त्तते ।
 सृजते प्रसृते चैव धीयते च त्रिभिस्तु यत् ।
 अथे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतचतुर्मुखः ॥ ३५ ॥
 आदित्वाद्यादिदेवीऽसावजातत्वादजः स्मृतः ।
 पाति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरतः स्मृतः ॥ ३६ ॥
 देवेषु च महान् देवो महादेवस्ततः स्मृतः ।
 सर्वेशत्वाच्च लोकानामयशस्वात्तथेश्वरः ॥ ३७ ॥
 वृक्षत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भूत उच्यते ।
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानादिभुः सर्वगतो यतः ॥ ३८ ॥

यस्मात् पुण्यमुशेते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 नीत्पादितत्वात् पूर्वत्वात् स्ययभूरिति सः स्मृतः ॥ ४० ॥
 ईज्यत्वादुच्यते यज्ञः कविर्धिकांशान्तदर्शनात्(१) ।
 क्रमणः क्रमणीयत्वाद्दण्डकस्याभिपालनात् ॥ ४१ ॥
 आदित्यसंज्ञः कपिलस्त्वग्रजोऽग्निरिति स्मृतः ।
 हिरण्यमस्य गर्भोऽभूत्हिरण्यस्यापि गर्भजः ।
 तस्माद्दिरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्निरुच्यते ॥ ४२ ॥
 स्ययभूवो निवृत्तस्य कालो वर्षाप्रजस्तु यः ।
 न शक्यः परिसंख्यातुमपि वर्षयतैरपि ॥ ४३ ॥
 कल्पसंख्यानिवृत्तेस्तु पराख्यो ब्रह्माणः स्मृतः ।
 तावच्छेषोऽस्य कालोऽन्यस्तस्यान्ते प्रतिसृज्यते ॥ ४४ ॥
 कोटिकोटिसहस्राणि अन्तर्भूतानि यानि वै ।
 समतीतानि कल्पानान्तावच्छेषाः परास्तु ये ॥ ४५ ॥
 यस्त्वयं वर्त्तते कल्पो वाराहन्तं निबोधत ।
 प्रथमः साम्प्रतस्तीर्षा कल्पोऽयं वर्त्तते द्विजाः ॥ ४६ ॥
 तस्मिन् स्ययभुवाद्यास्तु मनवः सुघतुर्हृश ।
 अतीता वर्त्तमानाश्च भविष्या ये च वै पुनः ॥ ४७ ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा समन्ततः ।
 पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेन्द्रैः ।
 प्रजाभिस्तपसा चैव तेषां शृणुत विस्तरं ॥ ४८ ॥

मन्वन्तरेण चैकेन सर्वांशेष्वान्तराणि वै ।
 भविष्याणि भविष्यैव कल्पः कल्पेन चैव ह ॥ ४८ ॥
 अतीतानि च कल्पानि सोदकानि सृष्टान्वयेः ।
 अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्य्यो विज्ञानता ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

— ००० —

सूत उवाच । आपो ह्यग्नेः समभवन्वष्टेऽग्नौ पृथिवीतले ।

सान्तरालैकक्षीनेऽस्मावष्टे स्यावर्जजग्मे ॥ १ ॥

एकार्णवे तदा तस्मिन् न प्राञ्जायत किञ्चन ।

तदा स भगवान् ब्रह्मा सहस्रपात् ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषो रक्मवर्णोऽह्यतीन्द्रियः ।

ब्रह्मा नारायणाख्यः स सुष्वाप सलिले तदा ॥ ३ ॥

सत्त्वोद्रेकात् प्रमुषस्तु शून्यं लोकासुदीक्ष्य सः ।

इमक्षीदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४ ॥

आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शशुमः ।

अप्सु श्रिते च यत्तस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५ ॥

तुल्यं युगसहस्रस्य नैशङ्गालमुपास्य सः ।

शर्व्वीर्य्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।

निशागामिष खद्योतः प्राहट्काले ततस्ततः ॥ ७ ॥

ततस्तु सलिले तस्मिन् विज्ञायान्तर्गतां महीं ।

अनुमानादसंमृढी भूमिरुदरणं प्रति ॥ ८ ॥

अकरोत् स तनुन्वन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।

ततो मन्त्राणां मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् ॥ ८ ॥
 सखिलेनाद्भुतां भूमिन्दृष्ट्वा स तु समन्ततः ।
 किन्तु रूपं मच्चक्षत्वा उदरेयमहं महीं ॥ ९ ॥
 जलक्रीडांसु सचिरं वाराहं रूपमस्मरत् ।
 अष्टयं सर्वभूतानां वाङ्मयं धर्मसंज्ञितं ॥ ११ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनसुष्ठुतं ।
 गौलमिषप्रतीकाशं मिषस्तनितनिष्ठनं ॥ १२ ॥
 महापर्वतवर्माचं श्वेतग्रीष्मोद्गच्छिष्यं ।
 विदुरदग्निप्रकाशाच्चमादित्यसमतेजसं ॥ १३ ॥
 पौनड्रतावतस्तन्त्रं सिंहविमान्तगामिनं ।
 पौनोन्नतकटीदेयं सुलक्ष्णं शुभलक्षणं ॥ १४ ॥
 रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं क्षुरिः ।
 पृथिव्युद्धारणार्थाय प्रविशेश रसातलं ॥ १५ ॥
 स वेदवाद्युपदंष्ट्रः क्रतुव्याख्यतीसुखः ।
 अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मार्थोर्मो महातपाः ॥ १६ ॥
 अहोरात्रे चण्डवरी वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
 आण्यनाशः सुवस्तुण्डः सामघोषस्तनो महान् ॥ १७ ॥
 सत्यधर्ममयः श्रीमान् धर्मविक्रमसंस्थितः ।
 प्रायश्चित्तरतो घोरः पशुजातुर्महाकृतिः ॥ १८ ॥
 जर्षगाधो होमक्षिप्तः स्नानवीजो महौषधिः ।
 विद्यान्तरात्मा मन्त्रस्त्रिगान्धर्वकृत् सोमशीघ्रितः ॥ १९ ॥
 वेदस्तन्त्रो हविर्गन्धो ज्यैष्ठ्यकव्यातिविगवान् ।
 माग्वंशकाद्यो श्रुतिमात्रानादीचामिरन्वितः ॥ २० ॥

दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो विभुः ।
 उपाकर्मेष्टिरुचिरः प्रवर्ग्यवित्तभूषणः ॥ २१ ॥
 नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
 छायापत्नीसहायो वै मथिष्ठश्च इवोच्छ्रितः ।
 भूत्वा यज्ञवराहो वै शपः स प्राविशत् प्रभुः ॥ २२ ॥
 अग्निः संखादितामुर्वी स तामग्नन् प्रजापतिः ।
 उपगम्योज्ज्वलाराशु अपस्ताथ स विन्यसत्(१) ॥ २३ ॥
 सासुद्रीव्यं समुद्रेषु नादेयीषु नदीष्वथ ।
 रसातलतले मग्ना रसातलतले गतां ।
 प्रभुर्लोकहितायैव दंष्ट्राभ्युज्ज्वलार गां ॥ २४ ॥
 ततः स्वस्थानमानौघं पृथिवीं पृथिवीकरः ।
 सुमीचं पूर्वं मनसा धारयित्वा धराधरः ॥ २५ ॥
 तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थितः ।
 अरितत्वाच्च देवस्य न मही याति विप्रवम् ॥ २६ ॥
 ततोद्भूत्य क्षितिन्देवो जगतः स्थापनेच्छया ।
 पृथिव्याः प्रतिभागाय मनघकोऽम्बुजेक्षणः ।
 पृथिवीन्तु समौक्यं पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् ॥ २७ ॥
 प्राक्सर्वे दह्यमनास्तु तदा सम्बर्तकाग्निना ।
 तेनाग्निना विशीर्णास्ते पर्वता भुवि सर्वशः ॥ २८ ॥
 शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनापस्तु संहताः ।
 निधिता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचलीऽभवत् ॥ २९ ॥
 स्तवाचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।

गिरवोऽन्तर्निगीर्णत्वाच्चयनाच्च शिखोच्चयाः ॥ ३० ॥
 ततस्त्येषु विद्यैर्णेषु लोकोदधिरिष्यथ ।
 विश्वकर्मा विभजते जाल्यादिषु पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 सप्तसुद्रामिमां पृथ्वीं सप्तद्वीपां सप्तर्वतां ।
 भूराद्यांयतुरो लोकान् पुनः सोऽथ प्रकल्पयत् ।
 लोकान् प्रकल्पयित्वा च प्रजासर्गं ससर्ज ह ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मा स्वयम्भूगवान् सिद्धक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
 ससर्ज सृष्टिन्तद्रूपां जाल्यादिषु यथा पुरा ॥ ३३ ॥
 तस्याभिधायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकं ।
 प्रधानसमकालं वै प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३४ ॥
 तमो मोक्षो महामोक्षस्तानिस्तो अन्वसंज्ञितः ।
 अविद्या पञ्चपर्व्या प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ३५ ॥
 पञ्चधा चान्वितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।
 सर्वतस्तमसा चैव दीपः कुम्भवदावृतः ।
 बहिरन्तःप्रकाशश्च शुद्धो निःसंज्ञ एव च ॥ ३६ ॥
 यस्मात्तैः संवृता बुद्धिर्मुख्यानि करणानि च ।
 तस्मात्ते संवृतान्मानो नगा मुख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३७ ॥
 मुख्यसर्गं तथा भूतं ब्रह्मा दृष्ट्वा ज्ञानसाधकं ।
 अप्रसन्नमनाः सोऽथ ततो न्यासोऽभ्यसन्वत ॥ ३८ ॥
 तस्याभिधायतस्तत्र तिर्यक् स्त्रीतोऽभ्यवर्त्तत ।
 यस्मात्तिर्यग्भ्यवर्त्तत तिर्यक्स्त्रीतस्ततः स्मृतं ॥ ३९ ॥
 तमोबहुत्वात्ते सर्वे ज्ञानानवद्भूताः स्मृताः ।
 उत्पद्यथाहिष्यथापि ते ध्यानाज्ञानमानिनः ॥ ४० ॥

तिर्यक्स्त्रीतस्तु दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ।
 अहंकृता अहंमना अष्टाविंशविधात्मकाः ॥ ४१ ॥
 एकादशेन्द्रियविधा नवधा चोदयस्तथा ।
 अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिविधाः स्मृताः ॥ ४२ ॥
 अतः प्रकाशास्तो सर्वे आवृताश्च यच्चिः पुनः ।
 यस्मात्तिर्यक् प्रवर्त्तत तिर्यक्स्त्रीताः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 तिर्यक् स्त्रीताश्च दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ।
 अभिप्रायमघोषुतं दृष्ट्वा सर्व्वन्तवाभिधं ।
 तस्याभिधायतो नित्यं सात्त्विकः समवर्त्तत ॥ ४४ ॥
 ऊर्ध्वस्त्रीतास्तृतीयस्तु स चैवोर्ध्वस्थितः ।
 यस्माद्यवर्त्ततेऽर्ध्वन्तु ऊर्ध्वस्त्रीतास्ततः स्मृतः ॥ ४५ ॥
 ते सुखमीतिबहुला बहिरन्तश्च संवृताः ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्त्रीतीव्रवाः स्मृताः ॥ ४६ ॥
 तेन वातादयो ज्ञेयाः सृष्टात्मानो व्यवस्थिताः ।
 ऊर्ध्वस्त्रीतास्तृतीयो वै तेन सर्गस्तु स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 ऊर्ध्वस्त्रीतःसु सृष्टेपु देवेषु स तदा प्रभुः ।
 प्रीतिमानऽभवद्ब्रह्मा ततोऽन्यं सोऽभ्यमन्यत ।
 ससर्ज्जं सर्गमन्यं स साधकं प्रभुरीश्वरः ॥ ४८ ॥
 अथाभिधायतस्तस्य सत्त्वाभिधायिनस्तदा ।
 प्रादुर्ब्धंभूव चाव्यक्तादव्याक्च्योतः सुसाधकं ।
 यस्मादव्याक् अवर्त्तत ततोऽव्याक्स्त्रीत उच्यते ॥ ४९ ॥
 ते च प्रकाशबहुलास्तमःसत्त्वरजोधिकाः ।
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ॥ ५० ॥

प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते ।
 लक्षणैस्तारकाद्यैस्ते षष्टधा च व्यवस्थिताः ॥ ५१ ॥
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्ते गन्धर्वसहधर्मिणः ।
 इत्येष तेजसः सर्गो ब्रह्मार्जुनस्त्रीताः प्रकीर्त्तितः ॥ ५२ ॥
 पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गबतुर्ह्यस्य व्यवस्थितः ।
 विपर्ययेण शतधा च तुष्टया सिद्धया तथैव च ।
 विष्टत्तं वर्त्तमानश्च तेऽर्थं जानन्ति तत्त्वतः ॥ ५३ ॥
 भूतादिकानां सत्त्वानां षष्ठः सर्गः स उच्यते ।
 विपर्ययेण भूतादिरगत्तया च व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥
 प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो महतस्तु सः ।
 तन्मातायां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥ ५५ ॥
 वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गं ऐन्द्रियकः स्मृतः ।
 इत्येष प्राकृतः सर्गः सम्भूतो बुद्धिपूर्वकः ॥ ५६ ॥
 सुख्यसर्गश्चतुर्वस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ।
 तिर्यक् स्त्रीताश्च यः सर्गस्तिर्यग्योनः स पञ्चमः ॥ ५७ ॥
 तथोर्वस्त्रीतसां षष्ठो देवसर्गस्तु सः स्मृतः ।
 तथा ब्रह्मार्जुनस्त्रीतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ॥ ५८ ॥
 अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसस्तु सः ।
 पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ॥ ५९ ॥
 प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ।
 प्राकृतास्तु त्रयः सर्गाः कृतास्ते बुद्धिपूर्वकाः ॥ ६० ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तन्ते षट्सर्गा ब्रह्मणस्तु ते ।
 विष्टरानुग्रहं सर्गं कौर्त्त्यमानं निबोधत ॥ ६१ ॥

चतुर्धावस्थितः सोऽथ सर्वभूतेषु कृत्स्नयः ।
 विपर्ययेषु शक्त्या च तुष्ट्या सिद्धा तथैव च ॥ ६२ ॥
 स्थावरेषु विपर्यासस्थिर्यग्नोनिषु शक्तिता ।
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्देवेषु कृत्स्नयः ॥ ६३ ॥
 इत्येते प्राकृताश्चैव वैकृताश्च नव स्मृताः ।
 सर्गाः परस्परस्याथ प्रकारा बहवः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 अथे ससर्जं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।
 सनन्दनश्च सनकं विद्वांसश्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 विद्वानेन निवृत्तास्ते वैवर्त्तेन महीजसः ।
 संवृद्धाश्चैव नानात्वादपवित्रास्त्रयीऽपि ते ।
 असृष्टैव प्रजासर्गं प्रतिसर्गकृताः पुनः ॥ ६६ ॥
 तदा तेषु व्यतीतेषु तदान्धान् साधकांश्च तान् ।
 मानसानसृजद्ब्रह्मा पुनः स्थानाभिमानिनः ।
 आभूतसंप्रवावस्थान्नामस्तान्निबोधत ॥ ६७ ॥
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ।
 स्वर्गं दिवः समुद्रांश्च नदान् शैलान् वनस्पतीन् ॥ ६८ ॥
 शीघ्रधीनां तद्यात्मानो ह्यःआनो वृक्षवीरुधां ।
 सखाः काष्ठाः कलाश्चैव मुहूर्त्ताः सभिराचाहाः ॥ ६९ ॥
 अर्धमासाश्च मासाश्च अयनाब्दयुगानि च ।
 स्थानाभिमानिनः सर्वे स्थानाख्याश्चैव ते स्मृताः ॥ ७० ॥
 ब्रह्मावस्थ ब्राह्मणा संप्रसृताः
 तद्वज्रस्तः चन्दिताः पूर्वभागे ।
 वैश्यादीर्वीर्यिस्त पद्मराश्च शूद्राः

સર્વે વર્ણા ગાત્રતઃ સંપ્રસૂતાઃ ॥ ૭૧ ॥

નારાયણઃ પરોઽવ્યક્તાદૃશમવ્યક્તસમ્ભવં ।

અચ્છાન્નજ્ઞે પુનર્મંદ્રા લોકાસ્તેન કૃતાઃ સ્વયં ॥ ૭૨ ॥

एष वः कथितः पादः समासात् तु विस्तरात् ।

अनेनाद्येन पादेन पुराणं संप्रकीर्तितं ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स્ટિપ્રકરણं नाम

षष्ठीऽध्यायः ।

સમાસઃ પ્રતિયાપાદઃ ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—०१०—

प्रतिसन्धिकीर्त्तनं ।

इत्येष प्रथमः पादः प्रक्रियार्थः प्रकीर्त्तितः ।

श्रुत्वा तु संहृष्टमनाः काश्चपेयः सनातनः ॥ १ ॥

सम्बोध्य सृतं वचना पप्रच्छाद्योत्तरां कथां ।

अतःप्रभृति कल्पस्य प्रतिसन्धिं प्रवक्ष्ये नः ॥ २ ॥

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ।

कल्पयोरन्तरं यच्च प्रतिसन्धिर्न्यस्तयोः ।

एतदेदितुमिच्छामः अत्यन्तकुशलोऽह्यसि ॥ ३ ॥

लोमहर्षण उवाच । अत्रोऽबोद्धं प्रवक्ष्यामि प्रतिसन्धिं यस्तयोः ।

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

मन्वन्तराणि कल्पेषु येषु यानि च सुप्रताः ।

यथायं वर्त्तते कल्पो वाराहः साम्प्रतः शुभः ॥ ५ ॥

अस्मात् कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोऽतीतः सनातनः ।

तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यावस्थानिवोधतः ॥ ६ ॥

प्रत्याहते पूर्वकल्पे प्रतिसन्धिश्च तत्र वै ।

अन्यः प्रवर्त्तते कल्पो जनाज्ञोक्तात् पुनः पुनः ॥ ७ ॥

व्युच्छिन्नात् प्रतिसन्धेस्तु कल्पात् कल्पः परस्परं ।

व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्वशस्तदा ।

तस्मात् कल्पात् कल्पस्य प्रतिसन्धिर्निगद्यते ॥ ८ ॥

मन्वन्तरयुगाख्यानामप्युच्छिन्नाश्च सन्धयः ।
 परस्परः प्रवर्तन्ते मन्वन्तरयुगैः सद्यः ॥ ८ ॥
 उक्ता ये प्रक्रियार्थेन पूर्व्यकल्पाः समासतः ।
 तेषां परार्धकल्पानां पूर्व्यं ह्यस्मात्तु यः परः ।
 आसीत् कल्पो व्यतीतो वै परार्धेन परस्तु सः ॥ १० ॥
 अन्वे भविष्या ये कल्पा अपरार्धाद्गुणोक्तताः ।
 प्रथमः साम्प्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्त्तते द्विजाः ॥ ११ ॥
 यस्मिन् पूर्व्यः परार्धे तु द्वितीये पर उच्यते ।
 एतावान् स्थितिकालश्च प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥ १२ ॥
 अस्मात् कल्पात्तु यः पूर्व्यं कल्पोऽतीतः सनातनः ।
 चतुर्थ्युगसहस्रान्ते अहोमन्वन्तरैः पुरा ॥ १३ ॥
 क्षीणे कल्पे तदा तस्मिन् दाहकाले ह्युपस्थिते ।
 तस्मिन् कल्पे तदा देवा आसन्वेमानिकास्तु ये ॥ १४ ॥
 नचतप्रहृतारास्तु चन्द्रसूर्य्यग्रहाश्च ये ।
 अष्टाविंशतिरेवैताः कीदृशस्तु सुकृतात्मनां ॥ १५ ॥
 मन्वन्तरे तथैकस्मिन् चतुर्दशसु वै तथा ।
 त्रीणि कीटिशतान्यासन् कीदृशं दिनवतिस्तथा ।
 अष्टाधिकाः सप्तशताः सहस्राणां स्मृताः पुरा ॥ १६ ॥
 वैमानिकानां देवानां कल्पोऽतीते तु येऽभवन् ।
 एकैकस्मिंस्तु कल्पे वै देवा वैमानिकाः स्मृताः ॥ १७ ॥
 अथ मन्वन्तरेष्वसंयतुर्दशसु वै दिवि ।
 देवाश्च पितरथैव मुनयो मनवस्तथा ॥ १८ ॥
 तेषामनुचरा ये च मनुष्यास्तथैव च ।

वर्णाश्रमभिमिरौडयाच्च तस्मिन् काले तु ये सुराः ।
 मन्वन्तरेषु ये ह्यासन् देवलोके दिवीकसः ॥ १८ ॥
 ते तैः संवोजकैः सार्वं प्राप्ते सङ्कलने तथा ।
 तुल्यनिष्ठास्तु ते सर्व्वं प्राप्ते ह्याभूतसंज्ञवे ॥ २० ॥
 ततस्ते वयस्यभाविताद्वद्वा पर्यायमात्मनः ।
 त्रिलोक्यवासिनो देवास्तस्मिन् प्राप्ते ह्युपप्लवे ॥ २१ ॥
 तेनौलुक्कविषादेन त्यक्त्वा स्थानानि भावतः ।
 महर्क्षीकाय संविन्नास्ततस्ते दधिरे मतिं ॥ २२ ॥
 ते युक्ता उपपद्यन्ते महसि स्थैः यरौरकैः ।
 विशुद्धिवहुलाः सर्व्वं मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ २३ ॥
 तैः कल्पवासिभिः सार्वं महानासादितस्तु यैः ।
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैस्तत्तत्तौ चापरैर्जनैः ॥ २४ ॥
 मत्वा तु ते महर्क्षीकं देवसङ्गाच्चतुर्दश ।
 ततस्ते जनलोकाय सोद्वेगा दधिरे मतिं ॥ २५ ॥
 विशुद्धिवहुलाः सर्व्वं मानसीं सिद्धिमास्थिताः ।
 तैः कल्पवासिभिः सार्वं महानासादितस्तु यैः ॥ २६ ॥
 दशकृत्व इवावृत्त्य तस्माद्वच्छन्ति स्वस्तपः ।
 तत्र कल्पान् दश स्थित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः ।
 एतेन क्रमयोगेन यान्ति कल्पनिवासिनः ॥ २७ ॥
 एवं देवयुगानान्तु सहस्राणि परस्मरात् ।
 गतानि ब्रह्मलोकं वै अपरावर्त्तिनीं मतिं ॥ २८ ॥
 आधिपत्यं विना ते वै ऐश्वर्य्येण तु तत्त्वमाः ।
 भवन्ति ब्रह्मणस्तुल्या रूपेण विषयेण च ॥ २९ ॥

तत्र ते ज्ञवतिष्ठन्ति प्रीतियुक्ताः प्रसङ्गमात् ।
 आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह ॥ १० ॥
 अवश्यभाविनाऽर्थेन प्राकृतेनैव ते स्वयं ।
 नानात्वेनाभिसम्बन्धास्तदा तत्कालभाविनः ॥ ११ ॥
 स्वरूपतो बुद्धिपूर्वं यथा भवति जायतः ।
 तत्कालभावि रेषान्तु तथा ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥
 प्रत्याहारे तु भेदानां येषां भिन्नाभिसुक्ष्मणां ।
 तैः सार्धं प्रतिसृज्यन्ते कार्याणि करणानि च ॥ १३ ॥
 नानात्वदर्शनात्तेषां ब्रह्मलोकनिवासिनां ।
 विनष्टस्वाधिकाराणां स्वेन धर्मेण तिष्ठतां ॥ १४ ॥
 ते तुल्यलक्षणाः सिद्धाः शुभात्मनो निरञ्जनाः ।
 प्रकृती कारणातीताः स्थावराश्चैव व्यवस्थिताः ॥ १५ ॥
 प्रख्यापयित्वा (१) ब्रह्मात्मनं प्रकृतिस्त्रीषु सख्यं यः ।
 पुरुषाव्यवहृतत्वेन प्रतीता न प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥
 प्रवर्त्तते पुनः सर्गे तेषां वा कारणं पुनः ।
 संयोगे प्राकृते तेषां युक्तानां तत्त्वदर्शिनां ॥ १७ ॥
 अत्रापवर्गिणां तेषामपुनर्मार्गगामिनां ।
 अभावः पुनरुत्पत्तौ शान्तानामर्चिषामिव ॥ १८ ॥
 ततस्तेषु गतेषूँ चैकीक्याकुमहात्मसु ।
 तैः सार्धं ये महर्षीकान्तदा नासादिता जनाः ।
 तच्छिष्टाश्चेह तिष्ठन्ति कल्पाद्देहमुपासते ॥ १९ ॥
 शम्भुर्वाद्याः पिशाचान्ता मानुषा ब्राह्मणादयः ।

पशवः पक्षिणश्चैव स्थावराः ससरीरुपाः ॥ ४० ॥
 तिष्ठन् तेषु तत्कालं पृथिवीतलवासिषु ।
 सहस्रं यत्तु रश्मीनां सूर्यस्यैव विभासते ।
 ते सप्तरश्मयो भूत्वा ह्येकेकी जायते रविः ॥ ४१ ॥
 क्रमेणोत्तिष्ठमानास्तो चीन् लोकान् प्रदहन्त्युत ।
 जङ्गमं स्थावरश्चैव नदीः सर्वाश्च पर्वतान् ।
 पूर्वं शुष्का ज्वनाह्वया सूर्यस्तैश्च प्रधूपिताः ॥ ४२ ॥
 तदा ते विविशुः सर्वे निर्हन्धाः सूर्यरश्मिभिः ।
 जङ्गमाः स्थावराः सर्वे धर्माधर्मात्मकास्तु वै ॥ ४३ ॥
 दग्धदेहास्ततस्त्ये वै गताः पापयुगालये ।
 योन्वा तथा ज्वानिमुक्ताः शुभपापानुबन्धया ॥ ४४ ॥
 ततस्त्ये ह्युपपद्यन्ते तुल्यरूपा जने जनाः ।
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ४५ ॥
 उपित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
 पुनः सर्गे भवन्तीह ब्रह्मणो मानसीप्रजाः ॥ ४६ ॥
 ततस्त्येषु प्रवृत्तेषु जने चैल्लोक्यवासिषु ।
 निर्दग्धेषु च लोकेषु तेषु सूर्यस्तु सप्तभिः ।
 हृदया क्षितौ ग्रावितायां विशीर्णेष्वालयेषु च ॥ ४७ ॥
 सप्तद्राघैव मेषाश्च आपः सर्वाश्च पार्श्विवाः ।
 ब्रजस्थेकार्णवत्वं हि सलिलाख्यास्तदाश्रिताः ॥ ४८ ॥
 आगतागतिकं तद्वै यदा तु सलिलं बधु ।
 संख्यायेमां क्षितां भूमिमर्णवाख्या तदा च सा ॥ ४९ ॥
 आभाति यस्मान्नभान्ति भासन्तो व्याप्तिदीप्तिषु ।

सर्वतः समनुज्ञाय तासाञ्चाश्वो विभाव्यते ॥ ५० ॥
 तदश्वस्तनुते यस्मात् सर्वां पृथ्वीं समन्ततः ।
 धातूँस्तनोति विस्तारे तेनाश्वस्तनवः अमृताः ॥ ५१ ॥
 अरमित्येष शीघ्रन्तु निपातः कविभिः अमृतः ।
 एकार्षीवे भवन्त्यापो न शीघ्रास्तेन ते नराः ॥ ५२ ॥
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संस्थिते ब्रह्मणोऽहनि ।
 रजन्या वर्त्तमानावान्तावत्तत्सलिलात्मना ॥ ५३ ॥
 ततस्तु सलिले तस्मिन्नष्टेऽग्नौ पृथिवीतले ।
 प्रशान्तवातेऽन्वकारे निरासीके समन्ततः ॥ ५४ ॥
 येनैवाधिष्ठितं ह्रीदं ब्रह्मा स पुरुषः प्रभुः ।
 विभागमस्य लोकस्य पुनर्वै कर्तुमिच्छति ॥ ५५ ॥
 एकार्षीवे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ५६ ॥
 सहस्रशीर्षाः पुरुषो रक्षवर्षो ज्ञातीन्द्रियः ।
 ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ॥ ५७ ॥
 सत्त्वाद्रेकात् प्रमुहस्तु शून्यं लोकमवेक्ष्य च ।
 इमञ्चोदाहरन्त्यत्र लोकं नारायणं प्रति ॥ ५८ ॥
 आपो नाराय्यास्तनव इत्यपानाम शृणुमः ।
 आपूर्थ्यं नाभिं तत्रास्ते तेन नारायणः अमृतः ॥ ५९ ॥
 सहस्रशीर्षाः सुमनाः सहस्रपात्
 सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रभुक् ।
 सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापति-
 स्तयोपथे वः पुरुषो निरुच्यते ॥ ६० ॥

आदित्यवर्षीं भुवनस्य गीता-

एकी ह्यपूर्वः प्रथमन्तुराघाट् ।

द्विरष्टमर्भः पुरुषो महात्मा

तु पठ्यते वै तमसः परस्तात् ॥ ६१ ॥

कल्पादौ रजसोद्विक्तो ब्रह्मा भूत्वाऽसृजत् प्रजाः ।

कल्पान्ते तमसोद्विक्तो कालो भूत्वाऽपसत् पुनः ॥ ६२ ॥

स वै नारायणाख्यस्तु सख्योद्विक्तोऽर्णवे स्रपन् ।

त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये समवर्त्तत ॥ ६३ ॥

सृजते असते चैव बीजते च विभिस्तु तान् ।

एकार्णवे तदा लोके नष्टे स्वावरजङ्गमे ॥ ६४ ॥

चतुर्गुणसहस्रान्ते सर्व्वतः सलिलावृते ।

ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु अप्रकाशार्णवे स्रपन् ॥ ६५ ॥

चतुर्विधाः प्रजा यस्त्वा ब्राह्मणां रात्र्यां महार्णवे ।

पश्यन्ति तं महर्षीणां सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ६६ ॥

भृग्वेद्यो यथा सप्त कल्पे ह्यस्मिन् महर्षयः ।

ततो विवर्त्तमानैस्तैर्महान् परिगतः परः ॥ ६७ ॥

गत्यर्थात् षष्ठयो धातोर्नामनिर्वृत्तिरादितः ।

तस्माद्विपरत्वेन महांस्तस्मान्महर्षयः ॥ ६८ ॥

महर्षीकस्मितैर्दृष्टः कालः सुप्तस्तदा च तैः ।

सत्त्वाद्या सप्त वै ह्यासन् कल्पेऽतीते महर्षयः ॥ ६९ ॥

एवं ब्राह्मणेषु रात्रौ च ज्ञातीतासु सहस्रयः ।

दृष्टवन्तस्तथा ह्यन्ये सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ७० ॥

कल्पस्यादौ तु बहुयो यद्वात् संस्थापतुर्गुणः ।

कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मात्कालो निश्च्यते ॥ ७१ ॥

स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।

व्यक्ताऽव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ७२ ॥

इत्येष प्रतिसन्धिर्ध्वः कीर्त्तितः कल्पयोद्धवोः ।

साम्प्रतातीतयोर्ध्वे प्रागवस्था वमूव या ॥ ७३ ॥

कीर्त्तिता तु समासेन कल्पे कल्पे यथा तथा ।

साम्प्रतन्ते प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निबोधत ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसन्धिकीर्त्तनं
नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

चतुराश्वमविभागः ।

—०००—

सूत उवाच । तुल्यं युगसहस्रस्य नैयङ्गलान्मुपास्य सः ।

शब्दार्थान्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ १ ॥

ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।

अन्धकारे तदा तस्मिन् नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २ ॥

जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।

अविभागेन भूतेषु समन्तात्सुखितेषु च ॥ ३ ॥

निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्ततः ।

तदाकाशे चरन् सोऽथ वीक्ष्यमाणः स्रगम्भुवः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठायां ह्यपावन्तु मार्गमाणस्तदा प्रभुः ।

ततस्तु सलिले तस्मिन् ज्ञात्वा ह्यवर्जितां महीं ॥ ५ ॥

अनुमानात् सख्युडो भूनेरुद्धरणं प्रति ।

अकारान्दान्तनुषैव पूर्वकल्पादिषु स्मृता ॥ ६ ॥

स तु रूपं वराहस्य कृत्वापः प्राविशत् प्रभुः ।

अग्निः सञ्ज्ञादितासुर्वीं समीच्याय प्रजापतिः ॥ ७ ॥

उद्धृत्योर्वीमथाद्वास्तु अपस्तास्तु स विव्यसत् ।

सासुद्रीस्तु समुद्रेषु नादेयैर्विष्णुमास्रपि ।

पार्थिवीस्तु स विव्यस्य पृथिव्यां सोऽचिनीक्षिरीन् ॥ ८ ॥

प्राक्सर्गे दह्यमाने तु तदा संवत्तं काम्निना ।

तेनाग्निना प्रक्षीनास्ते पर्वता भुवि सर्वशः ॥ ९ ॥

शैत्यादेकार्थं तस्मिन् वायुनापस्तु संछताः ।
 निषक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राऽचलोऽभवत् ॥ १० ॥
 स्तत्राचलत्वाद्बलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।
 गिरयोऽद्विर्निर्गोर्गोर्वाचयनाच्च शिलोच्चयाः ॥ ११ ॥
 ततस्तु तां समुद्धृत्य क्षितिमन्तर्ज्ज्वात् प्रभुः ।
 स्तस्थाने स्थापयित्वा च विभागमकरोत् पुनः ॥ १२ ॥
 सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्या द्वीपेषु सप्तसु ।
 विषमानि समीकृत्य शिलाभिरचिनोद्भिरीन् ॥ १३ ॥
 द्वीपेषु तेषु वर्षाणि चत्वारिंशत्तथैव च ।
 तावन्तः पर्वताश्चैव वर्षान्ते समवस्थिताः ।
 सर्गादौ सन्निविष्टास्ते स्वभावेनैव नान्यथा ॥ १४ ॥
 सप्तद्वीपाः समुद्राश्च पन्थोन्यस्य तु मण्डलं ।
 सन्निकृष्टाः स्वभावेन समावृत्य परस्परं ॥ १५ ॥
 भूराख्यां चतुरो लोकांश्चन्द्रादित्यौ यद्वै सद्यः ।
 पूर्वन्तु निर्धमे ब्रह्मा स्थानानीमानि सर्व्यंशः ॥ १६ ॥
 कल्पस्य चास्य ब्रह्मा वै ह्यसृजत् स्थानिनः पुरा ।
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं च न्दिवन्तया ॥ १७ ॥
 स्वर्गान्दिशः समुद्राश्च नदीः सर्व्यांश्च पर्वतान् ।
 शीतधीनां तद्यात्मानमात्मानं हृत्तवीरुषां ॥ १८ ॥
 स्रवाः काष्ठाः कक्षाश्चैव मुहूर्त्तं सन्धिरात्रार्धं ।
 अर्धमासांश्च मासांश्च त्रयनाब्दद्युगानि च ॥ १९ ॥
 स्थानाभिमानिनश्चैव स्थानानि च पृथक् पृथक् ।
 स्थानात्मनः स सृष्टा वै युगावस्थां विनिर्धमे ॥ २० ॥

जतन्तेतादापरश्च कलिश्चैव तथा युगं ।
 कल्पस्यादौ जतयुगे प्रथमे सोऽसृजत् प्रजाः ॥ २१ ॥
 प्राशुक्ता वा मया तुभ्यं पूर्वकालं प्रजास्तु ताः ।
 तस्मिन् संवत्समाने तु कल्पे दम्बास्तादाऽस्मिना ॥ २२ ॥
 अप्राप्ता यास्तपोस्त्रीकं जनलीकं समान्विताः ।
 प्रवर्त्तन्ति पुनः सर्गे वीजार्धन्ता भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 वीजार्धेन स्थितास्तत्र पुनः सर्गस्य कारणात् ।
 ततस्ताः सृज्यमानास्तु सन्तानार्धं भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणामिह ताः साधकाः स्मृताः ।
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ॥ २५ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्वापूरयन्ति हि ।
 ब्रह्मणो मानसास्ते वै सिद्धात्मानो भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 ये सर्गादेपयुक्तेन कर्मणा ते दिवङ्गताः ।
 आवर्त्तमाना इह ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥ २७ ॥
 स्वकर्मफलशेषेण ख्याताश्चैव तदात्मिकाः ।
 भवन्ति जनाङ्गीकात् कर्मशंसयवन्धनात् ॥ २८ ॥
 आश्रयः कारणं तत्र बोद्धव्यं कर्मणान्तु सः ।
 तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाङ्गीकाः शुभाशुभैः ॥ २९ ॥
 सृजन्ति ते शरीराणि नानारूपाणि योनिषु ।
 देवाद्यस्त्वावरान्ते च उत्पद्यन्ते परस्परं ॥ ३० ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।
 तान्वेते प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 हिंसाहिंसे सदुक्कूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रीचते ॥ ३२ ॥
 कल्पेष्वासन् व्यतीतेषु रूपनामानि यानि च ।
 तान्येवानामयते काले प्राचयः प्रतिपेदिरे ॥ ३३ ॥
 तस्मात्तु नामरूपाणि तान्येव प्रतिपेदिरे ।
 पुनः पुनस्तु कल्पेषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३४ ॥
 ततः सर्वे ह्यवष्टब्धे सिद्धचोर्ब्रह्मणस्तु वै ।
 प्रजास्ता भ्यावतस्तस्या सत्याभिध्याविनस्तदा ॥ ३५ ॥
 मिथुनाणां सहस्रान्तु सोऽसृजद्वै भुक्तास्तदा ।
 जनास्तु ह्युपपद्यन्ते सत्त्वोद्भक्ताः सुचेतसः ॥ ३६ ॥
 सहस्रमन्यद्वचस्तु मिथुनाणां ससर्जं च ।
 ते सर्वे रजसोद्भक्ता शुष्णिगश्चाप्यशुष्णिगः ॥ ३७ ॥
 ऋष्टा सहस्रमन्यत्तु तन्दानामूचतः पुनः ।
 रजस्तमोभ्यामुद्भक्ता ईहायोलास्तु ते अमृताः ॥ ३८ ॥
 पद्भ्यां सहस्रमन्यत्तु मिथुनाणां ससर्जं च ।
 उद्भक्तास्तमसां सर्वे निःश्रीका ह्यवतेजसः ॥ ३९ ॥
 ततो वै हर्षमानास्तु हन्वीत्यवास्तु प्राणिनः ।
 अन्वीन्या हृन्वयाविष्टा मैथुनायोपचक्रसुः ॥ ४० ॥
 ततः प्रभृतिकल्पेऽस्मिन् मिथुनोत्पत्तिरुच्यते ।
 मासे मासेत्तैवं यद्यत्तदाज्ञासीद्वि योषितां ॥ ४१ ॥
 तस्मात्तदा न सुषुप्तः सेवितैरपि मैथुनैः ।
 आयुषोऽन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ते सज्जत् ॥ ४२ ॥
 कुटकाः कुबिकाश्चैव(१) उत्पद्यन्ते सुमूर्षिताः ।

ततः प्रभृतिकल्पे ऽस्मिन् मिथुनानां हि सम्भवः ॥ ४३ ॥
 ध्याते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सजत् ।
 शब्दादिविषयः श्रुतः प्रत्येकं पञ्चस्रक्षयः ॥ ४४ ॥
 इत्येवं मनसा पूर्वं प्राक्स्मृष्टिर्व्या प्रजापतेः ।
 तस्यान्ववाये सम्भूता वैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४५ ॥
 सरित्सरःसमुद्राश्च सेवन्ते पर्वतानपि ।
 तदा नात्यम्बुशीतीष्णा युगे तस्मिन् चरन्ति वै ॥ ४६ ॥
 सुशीरसोद्भवं नाम आहारं ज्ञाह्वरन्ति वै ।
 ताः प्रजाः कामचारिणी मानसीं सिद्धिमाश्रिताः ॥ ४७ ॥
 धर्माधर्मौ न तास्मास्तां निर्विशेषाः प्रजास्तु ताः ।
 तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन् कृते युगे ॥ ४८ ॥
 धर्माधर्मौ न तास्मास्तां कल्पादौ तु कृते युगे ।
 स्नेन स्नेनाधिकारेण जन्निरे ते कृते युगे ॥ ४९ ॥
 चत्वारि तु सप्तस्त्राणि वर्धाणां दिव्यसंख्यशः ।
 आद्यकृतयुगं प्राहुः सन्धानान्तु चतुःशतं ॥ ५० ॥
 ततः सप्तस्त्रशस्तास्तु प्रजास्तु प्रथितास्तपि ।
 न तासाम्प्रतिघातोऽस्ति न हन्त्रस्यापि च क्रमः ॥ ५१ ॥
 पर्वतोदधिसेविन्यो ह्यनिकेताश्चयास्तु ताः ।
 विशोकाः सत्त्वबहुलाः एकान्तसुखितप्रजाः ॥ ५२ ॥
 ता वै निकामचारिणी नित्यं सुदितमानसाः ।
 पश्यः पक्षिणश्चैव न तदासन् सरौस्तपाः ॥ ५३ ॥
 नोद्विज्जा नारकाश्चैव ते ह्यधर्मप्रसूतयः ।
 न मूलफलपुष्पश्च नार्त्तवं ऋतवी न च ॥ ५४ ॥
 सर्वकामसुखः काको नात्यर्थं ह्युपगृहीतता ।

मनोभिलषिताः कामास्तासां सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥ ५५ ॥
 उत्तिष्ठन्ति पृथिव्यां वै तामिध्वीता रसोत्थिताः ।
 वस्तवर्णकरो तासां सिद्धिः सा रोगनाशिनौ ॥ ५६ ॥
 असंस्कार्य्यैः शरीरैश्च प्रजान्ताः स्त्रिरद्वीयनाः ।
 तासां विशुद्धात् सङ्गल्पाज्जायन्ते भिद्युनाः प्रजाः ॥ ५७ ॥
 समं जन्म च रूपञ्च म्रियन्ते चैव ताः समं ।
 तदा सत्यमलोभश्च क्षमा तुष्टिः सुखन्दमः ॥ ५८ ॥
 निर्विशेषाः क्षताः सर्वा रूपायुःशौलचेष्टितैः ।
 अयुदिपूर्व्वं कं वृत्तं प्रजानां जायते स्वयं ॥ ५९ ॥
 अप्रवृत्तिः क्षतयुगे कर्षणीः शुभपापयोः ।
 यर्णायमव्यवस्थाश्च न तदासन्न सङ्करः ॥ ६० ॥
 अनिष्काद्वेषमुक्तास्ते वर्त्तयन्ति परस्परं ।
 तुल्यरूपायुषः सर्वा अधमोक्षमयज्जिताः ॥ ६१ ॥
 सुखप्राया ह्ययोकाश्च उत्पद्यन्ते क्षते युगे ।
 नित्यप्रवृष्टमनसो महासत्त्वा महाबलाः ॥ ६२ ॥
 क्षामाक्षामौ न तास्त्रास्तां मित्रामित्रे प्रियाप्रिये ।
 मनसा विषयस्त्रास्ताश्चिरीहाणां प्रवर्त्तते ।
 न लिप्सन्ति हि ताऽन्योन्यादानुष्ठान्ति चैव हि ॥ ६३ ॥
 ध्यानं परं क्षतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
 प्रवृत्तं ह्यपरे यज्ञं दानं कलियुगे वरं ॥ ६४ ॥
 सत्त्वं क्षतं रजस्त्रेता ह्यपरन्तु रजस्त्रामौ ।
 कालौ तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तवशेन तु ॥ ६५ ॥
 कालः क्षते युगे त्वेष तस्य संख्याविधीधृतः ।

चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणाम्स्तु कृतं युगम् ॥ ६६ ॥
 सन्ध्यांशो तस्य दिव्यानि शतान्यष्टौ च संख्यया ।
 तदा तावां बभूवायुश्च च क्षेपविपक्षयः ॥ ६७ ॥
 ततः कृतयुगे तस्मिन् सन्ध्यांशे हि गते तु वै ।
 पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्वशः ॥ ६८ ॥
 सन्ध्यायामप्यतीतायामन्तर्काले युगस्य तु ।
 पादतत्त्वावतिष्ठे तु सन्ध्याधर्मो युगस्य तु ।
 एवं कृते तु निःशेषे सिद्धिस्त्वन्तर्द्वये तदा ॥ ६९ ॥
 तस्याच्च सिद्धौ भ्रष्टायां मानस्यामभवत्ततः ।
 सिद्धिरन्या युगे तस्मिंस्ते तायामन्तरे कृता ॥ ७० ॥
 सर्गादौ या मयाष्टौ तु मानस्यो वै प्रकौर्त्तिताः ।
 अष्टौ ताः क्रमयोगेन सिद्धौ यान्ति संक्षयं ॥ ७१ ॥
 कल्पादौ मानसौ शेषा सिद्धिर्भवति सा कृते ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः ।
 वर्षांशमाचारकृतः कर्मविहीनवः स्मृतः ॥ ७२ ॥
 सन्ध्याकृतस्य पादेन सन्ध्यापादेन चांशतः ।
 कृतसन्ध्यांशका क्षेते चैस्त्रीन् पादान् परस्परान् ।
 हसन्ति युगधर्मस्ते तपःश्रुतवलायुधैः ॥ ७३ ॥
 ततः कृतांशे क्षीणे तु बभूव तदनन्तरं ।
 चेतायां युगमन्यन्तु कृतांशस्य विसत्तमाः ॥ ७४ ॥
 तस्मिन् क्षीणे कृतांशे तु तच्छिष्टासु प्रजास्त्रिह ।
 कल्पादौ संप्रवृत्तायास्तेतायाः प्रमुखे तदा ॥ ७५ ॥
 प्रचक्षति तदा सिद्धिः कालयोगेन ज्ञान्यया ।

तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तते ॥ ७६ ॥
 अपां सौख्ये प्रतिगते तदा मिषात्मना तु तौ ।
 मिषेभ्यस्तनयिभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्व्वं न ॥ ७७ ॥
 सप्तदेव तथा वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।
 प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षास्तु वृहसंस्थिताः ॥ ७८ ॥
 सर्व्वप्रलुपभोगस्तु तासान्तेभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयन्ति हि तेभ्यस्तास्ते तायुगशुखे प्रजाः ॥ ७९ ॥
 ततः कालेन महता तासामिव विपर्य्ययात् ।
 रागलोभाद्विकी भावस्तदा ह्याकस्मिन्निभवत् ॥ ८० ॥
 यत्तद्ववति नारीणां जीवितास्ते तदार्त्तव्यं ।
 तदा तद्यै न भवति पुनर्गुणवलेन तु ॥ ८१ ॥
 तासां पुनः प्रवृत्तन्तु मासि मासि तदार्त्तव्यं ।
 ततस्तेनैव योगेन वर्त्तन्तां मिथुने तदा ॥ ८२ ॥
 तासान्तत् कालभावितास्मासि मास्तुप्रगच्छतां ।
 अकाले ह्यार्त्तवीत्यत्तिर्गर्भीत्यत्तिरजायत ॥ ८३ ॥
 विपर्य्ययेण तासान्तु तेन कालेन भाविना ।
 प्राप्यश्रान्ति ततः सर्व्वं वृक्षास्ते वृहसंस्थिताः ॥ ८४ ॥
 ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्ता व्यालुलेन्द्रियाः ।
 अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्त्वाभिध्यायिनस्तदा ॥ ८५ ॥
 प्रादुर्ब्वभूवन्तासाश्च वृक्षास्ते वृहसंस्थिताः ।
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ८६ ॥
 तेभ्येव जायते तासां शम्भवर्षैरसान्वितं ।
 यमादिकं महावीर्य्यं पुटके पुटके मधु ॥ ८७ ॥

तेन ता वर्तयन्तिस्म सुखे चेतायुगस्य च ।
 हृष्टतुष्टास्तथा सिद्धा प्रजा वै विगतज्वराः ॥ ८८ ॥
 पुनः कालान्तरेणैव पुनर्जोभाद्वतास्तु ताः ।
 वृक्षांस्तान् पर्यगृह्णन्त मधु वामाक्षिकं वलात् ॥ ८९ ॥
 तासान्तेनापचारेण पुनर्जोक्कलतेन वै ।
 प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥
 तस्यामिवाल्पशिष्टायां संध्याकालवशात्तदा ।
 प्रावर्तन्त तदा तासां हृन्धान्यभ्युत्थितानि तु ॥ ९१ ॥
 शीतयातातपैस्त्रीवैस्ततस्ता दुःखिता भृशं ।
 हन्तैस्ताः पीडयमानास्तु चक्रुराचरणानि च ॥ ९२ ॥
 छात्वा हृन्प्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे ।
 पूर्व' निकामचारास्तो अनिकेतान्यथा भृशं ॥ ९३ ॥
 यथायोग्यं यथाप्रीतिं निकेतैश्च वसन् पुनः ।
 मरुधन्वसु निस्त्रेणु पर्व'तेषु नदीषु च ।
 संश्रयन्ति च दुर्गाणि धन्वानं शाश्वतोदकं ॥ ९४ ॥
 यथायोगं यथाकामं समेषु विषमेषु च ।
 आरब्धास्तो निकेता वै कर्तुं शीतोष्णवारणं ॥ ९५ ॥
 ततः संस्थापयामास खेटानि च पुराणि च ।
 ग्रामांश्चैव यक्षाभागं तद्यैवान्तःपुराणि च ॥ ९६ ॥
 तांसामायामयिष्कन्धान् सन्निवेशान्तराणि च ।
 चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं प्रदेशः सञ्चितस्तु तैः ॥ ९७ ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रदेश उच्यते ।
 तातः स्मृतो मध्यमया गीर्ण्यथाप्यनामया ॥ ९८ ॥

कनिष्ठया वितस्त्रिस्तु द्वादशाङ्गुलं सञ्चते ।
 रत्निरङ्गुलपञ्चांशु संख्यया त्रिकविंशतिः ॥ ८८ ॥
 चतुर्विंशतिभिर्धैव हस्ताः स्वादङ्गुलानि तु ।
 किस्तुः श्रुती विरत्रिस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलं ॥ १०० ॥
 चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नास्तिकायुगमेव च ।
 धनुःसहस्रे द्वे तत्र गण्युतिस्तैर्बिभाष्यते ॥ १०१ ॥
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनमनैर्निश्चयते ।
 एतेन योजनेनैव सन्निवेशस्ततः कृतः ॥ १०२ ॥
 चतुर्धामिव दुर्गाणां स्तम्भसुत्थानि त्रीणि तु ।
 चतुर्थं कृत्रिमं दुर्गं तस्य वक्ष्याम्यष्टं विधिं ॥ १०३ ॥
 सौधोच्चप्रपाकारं सर्वतथातकाहतं ।
 तदेकं स्तम्भिकद्वारं कुमारीपुरमेव च ॥ १०४ ॥
 श्योतसीसह तटारं निष्ठातं पुनरेव च ।
 हस्ताष्टौ च दग्धेष्टा नवाष्टौ वाऽपरे मताः ॥ १०५ ॥
 छेदानीं नगराणाञ्च ग्रामाणाञ्चैव सप्तम्यः ।
 त्रिविधानाञ्च दुर्गाणां पञ्चतीक्ष्णवन्धनं ॥ १०६ ॥
 त्रिविधाणाञ्च दुर्गाणां विष्कम्भायाममेव च ।
 योजनानाञ्च विष्कम्भमष्टभागार्धमायतं ॥ १०७ ॥
 परमार्द्धार्धमायामं प्रागुद्प्रवरं पुरं ।
 छिन्नकर्णं विकर्णं च व्यञ्जनं क्लृप्तं स्थितं ॥ १०८ ॥
 हस्तं हीनञ्च दीर्घञ्च नगरं न प्रयस्यते ।
 चतुरस्रार्द्धवन्दिक्स्थं प्रशस्तं वै पुरं परं ॥ १०९ ॥
 चतुर्विंशतिराद्यन्तु हस्तानष्टयतं परं ।

अथ मध्यं प्रशंसन्ति ऋक्षोत्कृष्टविवर्जितं ॥ ११० ॥
 अथ विष्णुशतान्यष्टौ प्राहुर्मुख्यनिवेशनं ।
 नगरादर्धविष्कम्भं खेटं यामं ततो बहिः(१) ॥ १११ ॥
 नगराक्षीजनं खेटं खेटाद्रामोऽर्धोऽक्षीजनं ।
 द्विकोशं परमा सीमा चैत्रसीमा चतुर्ष्वेतुः ॥ ११२ ॥
 विंशह्रन्ध्रं वि विस्तीर्णं दिशां मार्गस्तु तैः कृतः ।
 विंशच्चतुर्धाममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥ ११३ ॥
 धनूं वि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः ।
 नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥ ११४ ॥
 धनूं वि चैव चत्वारि यास्वारथ्यास्तु तैः कृताः ।
 गृहरथ्योपरध्याय द्विकायाप्युपरण्यकाः ॥ ११५ ॥
 घण्टापथचतुष्पादस्त्रिपदश्च गृहान्तरं ।
 इतिमार्गास्त्वर्ध्वपदं प्राग्ध्वंशः पदिकः स्मृतः ॥ ११६ ॥
 श्वस्तरं(२) परीवाहं पदमात्रं समन्ततः ।
 छतेषु तेषु स्थानेषु पुनश्चक्रुर्गृहाणि वै ॥ ११७ ॥
 यथा ते पूर्वमासन्वै वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः ।
 तथा कर्तुं समारब्धास्त्रिस्तद्वित्वा पुनः पुनः ॥ ११८ ॥
 वृक्षाश्चैव गताः शाखा न ताथैव परागताः ।
 अत ऊर्ध्वं गतायान्धा एवं तिर्य्यग्गताः पुरा ॥ ११९ ॥
 बुद्धाऽन्विष्यस्तथा न्यायो वृक्षशाखा यथा गताः ।
 तथा कृतास्तु तैः शाखास्तस्माच्छालास्तु ताः स्मृताः ॥ १२० ॥

१ ततोर्ध्वं इति अ०, घ०, ङ० च ।

२ श्वस्तरं इति अ०

एवं प्रसिद्धाः शास्त्राभ्यः शास्त्राश्चैव गृह्याणि च ।
 तस्मात्ता वै स्मृताः शास्त्राः शास्त्रात्वञ्चैव तासु तत् ॥ १२१ ॥
 प्रसीदति मनस्तासु मनः प्रसादयन्ति ताः ।
 तस्माद्गृह्याणि शास्त्राश्च प्रासादाच्चैव संज्ञिताः ॥ १२२ ॥
 कृत्वा हन्तेऽपघातांस्तान् वार्त्ताप्राथम्यमवित्तयन् ।
 नष्टेषु मधुना सार्वं कायवृद्धेषु वै तदा ।
 विषादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तृष्याच्च धाम्निकाः ॥ १२३ ॥
 ततः प्रादुर्बर्भी तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ।
 वार्त्तावैसाधिकाप्यन्या वृत्तिस्तासां हि कामतः ॥ १२४ ॥
 तासां वृद्ध्युदकागौह वानि निम्नैर्गतानि तु ।
 घृष्टा तदभवत्स्त्रोतः खातानि निम्नगतः स्मृताः ॥ १२५ ॥
 एवं नद्यः प्रवृत्तास्तु द्वितीये वृष्टिसर्जने ।
 ये परस्तादपां स्त्रोक्ता आपन्नाः पृथिवीतले ॥ १२६ ॥
 अपाभूमेव संयोगादीषध्वस्तासु चाभवन् ।
 सुषमूलफलिन्वस्तु शीघ्रध्वस्ताः प्रजन्तिरे ॥ १२७ ॥
 अफालजटाद्यानुक्ता याम्याऽरण्याश्चतुर्विधः ।
 षट्सुपुष्पफलाश्चैव वृक्षा गुल्माश्च जन्तिरे ॥ १२८ ॥
 प्रादुर्भावय त्रेतायां वार्त्तायामौषधस्य तु ।
 तेनौषधेन वर्त्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे तदा ॥ १२९ ॥
 ततः पुनरभूतासां रागो लोभश्च सर्व्वशः ।
 अतस्त्वभाविनार्धेन त्रेतायुगवशेन तु ॥ १३० ॥
 ततस्ताः पर्य्यगृह्यन्ते नदीचेवाणि पर्य्वतान् ।
 वृक्षान् गुल्मीषधीश्चैव प्रसृजन्तु यथावत् ॥ १३१ ॥

सिद्धात्मानस्तु ये पूर्व्वं व्याख्याताः प्राकृते मया ।
 ब्रह्मणा मानवास्ते वै उत्पन्ना योजनादिह ॥ १३२ ॥
 भ्रान्ताश्च शुभित्तवैव कर्मिणो दुःखिनस्तदा ।
 ततः प्रवर्त्तमानास्ते त्रेतायां जन्निरे पुनः ॥ १३३ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैशाः शूद्रा द्रोहिजनास्तथा ।
 भाविताः पूर्व्वं जातीय कर्मभिश्चाशुभाशुभैः ॥ १३४ ॥
 इतस्तैभ्यो वक्ता ये तु सत्त्वशीला ह्यहिंसकाः ।
 वीतलोभा जितात्मानो निवसन्तिह तेषु वै ॥ १३५ ॥
 प्रतिगृह्णन्ति कुर्वन्ति तेभ्यश्चान्येऽप्यतेजसः ।
 एवं विप्रतिपक्षेषु प्रपक्षेषु परस्परं ॥ १३६ ॥
 तेन दीक्षेण तेषान्ता ओषध्वो मिषतां तदा ।
 प्रनष्टा क्रियमाणा वै सृष्टिभ्यां सिक्ता यथा ॥ १३७ ॥
 अथसहस्र्यु गवलाद्वाभ्यारण्यास्तुर्ह्ययं ।
 फलं गृह्णन्ति पुथेयं पुथ्यं पत्रैश्च याः पुनः ॥ १३८ ॥
 ततस्तासु प्रनष्टासु विभ्रान्तास्ताः प्रजास्तदा ।
 स्रगन्धुवं प्रभुञ्जग्मुः चुधाविष्टाः प्रजापतिं ॥ १३९ ॥
 ह्रस्वर्थमभिलिप्तान् आदौ त्रेतायुगस्य तु ।
 ब्रह्मा स्रगन्धर्भगवान् ज्ञात्वा तासां मनोहितं ॥ १४० ॥
 युतां प्रत्यक्षदृष्टेन दर्शनेन विचार्य्य च ।
 यस्ताः पृथिव्या ओषध्वो ज्ञात्वा प्रत्यदुहत्पुनः ॥ १४१ ॥
 कृत्वा वक्षं सुमेरुन्तु दुदोह पृथिवीमिमां ।
 दुग्धेयं गौस्तदा तेन बीजानि पृथिवीतले ॥ १४२ ॥
 जन्निरे तानि बीजानि धाम्यारण्यास्तु ताः पुनः ।

श्रीषध्वः फलपाकान्ताः सप्तसप्तदशास्तु ताः ॥ १४१ ॥
 ग्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्थिलाः ।
 प्रियङ्गुश्चो ह्युदाराश्च कार्ष्णाय सवीनकाः ॥ १४४ ॥
 माषा सुता मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।
 आढक्यश्चकाश्चैव सप्तसप्तदशाः स्मृताः ॥ १४५ ॥
 इत्येता श्रीषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।
 श्रीषध्वो यज्ञिवाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १४६ ॥
 ग्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्थिलाः ।
 प्रियङ्गुसप्तमा स्तेते अष्टमी तु कुलत्थिका ॥ १४७ ॥
 श्यामाकास्त्वय नीवारा जर्तिंकाः सगविधुकाः ।
 कुरुविन्दा वेणुयवास्तथा मर्कटकाश्च ये ॥ १४८ ॥
 ग्राम्यारण्याः स्मृता स्तेता श्रीषध्वस्तु चतुर्दश ।
 उत्पन्नाः प्रथमा स्तेता आदौ त्रेतायुगस्य तु ॥ १४९ ॥
 अपालकृष्टा श्रीषध्वो ग्राम्यारण्यास्तु सर्व्वयः ।
 वृक्षा शुक्ललता वल्ली वीरुधस्तृणजातयः ॥ १५० ॥
 मूलैः फलैश्च रोहिण्यो मृज्जन् पुष्पैश्च जायते(१) ।
 प्रथमो दुग्धा तु बीजानि यानि पूर्वं स्वयम्भुवा ॥ १५१ ॥
 ऋतुपुष्पफलास्त्रा वै श्रीषध्वो जज्ञिरे त्विह ।
 यदा प्रसृष्टा श्रीषध्वो न प्ररोहन्ति ताः पुनः ॥ १५२ ॥
 ततः स तासां वृक्षार्थं वार्त्तीपायश्चकार ह ।
 तज्ज्ञा स्वयम्भू भगवान् दृष्ट्वा सिद्धिन्तु कर्मजां ॥ १५३ ॥

ततः प्रभृत्वयौवधः कष्टपञ्चास्तु जज्ञिरे ।
 संसिद्धायान्तु वार्त्तायान्ततस्तासां स्वयम्भुवः ।
 मर्यादाः स्थापयामास यथारब्धाः परस्परं ॥ १५४ ॥
 ये वै परिगृहीतारस्तासामासन्निविधात्मकाः ।
 इतरेषां कृतव्राणाः स्थापयामास चविधान् ॥ १५५ ॥
 उपतिष्ठन्ति ये तान्वै यावन्तो निर्भयास्तथा ।
 सत्त्वं ब्रह्म यथा भूतं ब्रुवन्तो ब्राह्मणाश्च ते ॥ १५६ ॥
 ये चान्ये प्यबलास्तेषां वैश्वसंकर्म्मसंस्थिताः ।
 कौनाग्रानाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः ।
 कैश्यानेव तु तानाहुः कौनाग्रान् वृत्तिसाधकान् ॥ १५७ ॥
 शोचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः ।
 निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रास्तानब्रवीत्तु सः ॥ १५८ ॥
 तेषां कर्म्माणि धर्म्माश्च ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः ।
 संस्थितौ प्राकृतायान्तु चातुर्वर्णस्य सज्जंशः ॥ १५९ ॥
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात् तान् धर्म्मान्तानपाजयन् ।
 वर्णधर्म्मैरजीवन्त्यो(१) व्यरुध्यन्त परस्परं ॥ १६० ॥
 ब्रह्मा तमर्थं बुद्ध्वा तु याघातथ्येन ये प्रभुः ।
 चलियाणां वसं दण्डं युवमाजीवमादिशत् ॥ १६१ ॥
 याजनाध्यापनश्चैव तृतीयश्च प्रक्षिग्रहं ।
 ब्राह्मणानां विभुस्तेषां कर्म्माण्येतान्मयादिशत् ॥ १६२ ॥
 पाशुपाल्यं वाणिज्यश्च वृषिज्ञैव विशाम्बदी ।

शिष्याजीवं भृतिश्चैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ॥ १६१ ॥
 सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मचरविशां पुनः ।
 यजनाध्ययनं दानं सामान्यानि तु तेषु च ॥ १६४ ॥
 कर्माजीवन्ततो दत्त्वा तेभ्यश्चैव परस्परं ।
 सोक्तान्तरेषु स्थानानि तेषां सिद्ध्याऽददत् प्रभुः ॥ १६५ ॥
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावतां ।
 स्थानमैन्द्रं चक्रियाणां संप्रामिष्वपलायिनां ॥ १६६ ॥
 वैश्यानां मार्तं स्थानं स्रधर्मीमुपजीविनां ।
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठतां ॥ १६७ ॥
 स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्त्रयं ।
 ततः स्थितेषु वर्षेषु स्थापयामास चाश्रमां ॥ १६८ ॥
 गृहस्थो ब्रह्मचारित्वं वानप्रस्थं सभिच्छुक्रं ।
 आश्रमांश्चतुरो ज्ञेतान् पूर्वमास्थापयत् प्रभुः ॥ १६९ ॥
 वर्णकर्माणि ये केचित्तेषामिह न कुर्वन्ते ।
 कुतः कर्माविति प्राहुराश्रमस्थानवासिनः ॥ १७० ॥
 ब्रह्मा तान् स्थापयामास आश्रमाश्रमनामतः ।
 निर्देशार्थं ततस्तेषां ब्रह्मा धर्मान् प्रभाषत् ।
 प्रस्थानानि च तेषां वै यमांश्च नियमांश्च ह ॥ १७१ ॥
 चातुर्वर्णात्मकः पूर्वं गृहस्थश्चाश्रमः स्मृतः ।
 त्रयाणामाश्रमाणाञ्च प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि यमैश्च नियमैश्च ते ॥ १७२ ॥
 द्वांराऽग्नयेऽथातिथेयश्चैव्याश्रादक्रियाः प्रजाः ।
 इत्येष वै गृहस्थस्य समासावर्ग्यसंग्रहः ॥ १७३ ॥

दण्डी च मेखली चैव ह्यधःशायी तथा जटी ।
 गुरुशुश्रूषणैश्च विद्याद्वै ब्रह्मचारिणः ॥ १७४ ॥
 क्षौरपत्राजिनानि स्पर्धान्यमूलफलौषधं ।
 उभे सम्बोऽवगाह्य होमचारणवासिनां ॥ १७५ ॥
 आसन्नसुसली भैक्षमस्त्येयं शौचमेव च ।
 अप्रमादोऽव्यवायश्च दया भूतेषु च क्षमा ॥ १७६ ॥
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा सत्यश्च दयमं श्रुतं ।
 दशलक्षणिको ह्येष धर्मः प्रोक्तः स्वयंश्रुता ॥ १७७ ॥
 भिक्षोर्व्रतानि पञ्चाश्च पञ्चैवोपव्रतानि च ।
 आचारशुद्धिर्नियमः शौचश्च प्रतिकर्म च ।
 सम्यग्दर्शनमित्येवं पञ्चैवोपव्रतान्यपि ॥ १७८ ॥
 ध्यानं समाधिर्मनसेन्द्रियाणां
 ससागरैर्भञ्जमद्योपगम्य ।
 मौनं पवित्रोपचितैर्विभुक्तिः
 परित्त्रजो धर्ममिमं वदन्ति ॥ १७९ ॥
 सर्वं ते श्रेयसे प्रोक्ता प्रायश्चा ब्रह्मणा स्वयं ।
 सत्याज्जन्तपः क्षान्तिः योगेज्जा दमपूर्विका ॥ १८० ॥
 वेदाः साङ्गश्च यज्ञाश्च व्रतानि नियमाश्च ये ।
 न सिद्ध्यन्ति प्रदुष्टस्य भावदोष उपागते ॥ १८१ ॥
 यज्ञिः कर्माणि सव्याणि प्रसिद्ध्यन्ति कदा च न ।
 अन्तर्भावप्रदुष्टस्य कुर्वन्तोऽपि पराक्रमान् ॥ १८२ ॥
 सर्वस्वमपि यो दद्यात् कलुषेणान्तरात्मना ।
 न तेन धर्मभाक् स साक्षात् एवात्र कारणं ॥ १८३ ॥

एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्तथा ।
 तेषां स्थानमसुप्तिंस्तु संस्थितानां प्रचक्षते ॥ १८४ ॥
 अष्टाऽप्योतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसां ।
 स्मृतन्तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनां ॥ १८५ ॥
 सप्तर्षीणान्तु यत्स्थानं स्मृतन्तदै दिवीकसां ।
 प्राजापत्यं ऋक्षस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः क्षयः ।
 योगिनामसूतं स्थानं नानाधीनां न विद्यते ॥ १८६ ॥
 स्थानान्याश्रमिणां तानि ये स्वधर्मैश्च वसिताः ।
 चत्वार एते पन्थानो देवयाना विनिर्मिताः ॥ १८७ ॥
 ब्रह्मणा लोकतन्त्रेण श्राव्ये मन्वन्तरे भुवि ।
 पन्थानो देवयानाय तेषां द्वारं रविः स्मृतः ॥ १८८ ॥
 तथैव पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥
 एवं वर्णाश्रमाणां वै प्रविभागे कृते तदा ।
 यदास्य न व्यवर्त्तन्त प्रजा वर्णाश्रमात्मिकाः ॥ १८९ ॥
 ततोऽन्या मानसीः सोऽथ नेतामध्येऽसृजत् प्रजाः ।
 आत्मनः स्वशरीराच्च तुल्याद्यैवात्मना तु वै ॥ १९० ॥
 तस्मिन्नेतायुगे त्वाद्ये मध्यं प्राप्ते क्रमेण तु ।
 ततोऽन्या मानसीस्तत्र प्रजाः स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १९१ ॥
 ततः सत्त्वरजोद्विक्ताः प्रजाः सोऽद्यासृजत्प्रभुः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां वार्त्तायाद्यैव साधिकाः ॥ १९२ ॥
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ।
 युगानुरूपा धर्मैश्च यैरिमा विचिताः प्रजाः ॥ १९३ ॥
 उपस्थिते तदा तस्मिन् प्रजाधर्मे स्वयम्भुवः ।

अभिदध्यौ प्रजाः सर्वाः नानारूपास्तु मानसीः ॥ १८४ ॥
 पूर्वोक्ता वा मवा तुभ्यञ्जनलोकं समान्विताः ।
 कल्पेऽतीते तु ते ह्यासन् देवाद्यास्तु प्रजा इह ॥ १८५ ॥
 ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः सन्ध्वर्ग्यमुपस्थिताः ।
 मन्वन्तरक्रमेणेह कनिष्ठे प्रथमे मताः ॥ १८६ ॥
 स्वात्यानुवन्धैस्तैस्तु सर्वार्थैरिह भाविताः ।
 कुशलाकुशलप्रायैः कर्मभिस्तैः सदा प्रजाः ।
 तत्कर्मफलशेषेण उपष्टब्धाः प्रजङ्गिरे ॥ १८७ ॥
 देवासुरपितृत्वैश्च पशुपक्षिसरीसृपैः ।
 वृक्षनारिकीटत्वैस्तैस्तैर्भावैरुपस्थिताः ।
 आधीनार्थं प्रजानाञ्च आत्मनो वै विनिर्गमे ॥ १८८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुराश्वविभागे
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

देवादिस्मृष्टिवर्णनं ।

—०००—

सूत उवाच । ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीप्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः कारणैः सह ।
चेवन्नाः समवर्त्तन्त रात्रिभ्यस्तस्य धीमतः ॥ १ ॥
ततो देवासुरपितृन् मानसश्च चतुष्टयं ।
सिद्धचुरभ्यास्येतांश्च स्वात्मना समययुजत् ॥ २ ॥
सुक्तान्मनस्ततस्तस्य ततो मावा सयश्भुवः ।
तमभिध्यायतः सर्गं प्रयत्नीऽभूत् प्रजापतेः ॥ ३ ॥
ततोऽस्य जघनात् पूर्वमसुरा जज्ञिरे सुताः ।
असुः प्राणः स्मृतौ विप्रास्तज्जन्मानस्ततोऽसुराः ॥ ४ ॥
यथा सृष्टाः सुरास्तन्वा तां तनुं स व्यपोहत ।
सापविदातनुस्तेन सद्योरात्रिरजायत ॥ ५ ॥
सा तमोवहुला यस्मात्ततो रात्रिस्त्रियामिका ।
आवृतास्तमसा रात्रौ प्रजास्तस्मात् सयश्भुनः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा सुरांस्तु(१) देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ।
अव्यक्तां सत्त्वबहुलां ततश्चां सोऽभ्ययुजत् ।

ततस्तां युञ्जतस्तस्य प्रियमासीत् प्रभीः किल ॥ ७ ॥
 ततो मुखे समुत्पन्ना दौव्यतस्तस्य देवताः ।
 यतोऽस्य दौव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥
 धातुर्हिबोति यः प्रोक्तः क्रौड्यायां स विभाव्यते ।
 तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः ॥ ९ ॥
 देवान् सृष्ट्वा देवेशस्तनुमन्वामपद्यत ।
 सखमात्रात्मिकां देवस्ततोऽन्यां सोऽभ्यपद्यत ॥ १० ॥
 पित्रवक्षन्वमानस्तान् पुत्रान् प्राध्यायत प्रभुः ।
 पितरो ह्युपपन्नाभ्यां(१) रात्राङ्गीरन्तरासृजत् ।
 तस्मात्ते पितरो देवाः पुत्रत्वन्तेन तेषु तत् ॥ ११ ॥
 यया सृष्टास्तु पितरस्तान्तनुं स व्यपोहत ।
 सापविद्धा तनुस्तेन सद्यः सन्ध्या प्रजायत ॥ १२ ॥
 तस्मादहस्तु देवानां रात्रिर्था सासुरी स्मृता ।
 तयोर्मध्ये तु वै पैत्रो या तनुः सा मरीयसी ॥ १३ ॥
 तस्माद्देवासुराः सर्वे ऋषयो मनवस्तथा ।
 ते युक्तास्तामुपासन्ते ब्रह्मणी मध्यमान्तनुं ॥ १४ ॥
 ततोऽन्यां स पुनर्ब्रह्मा तनुं वै प्रत्यपद्यत ।
 रजोमात्रात्मिकायान्तु मनसा सोऽसृजत् प्रभुः ॥ १५ ॥
 रजःप्रायात् ततः सोऽद्य मानसानसृजत् सुतान् ।
 मनसस्तु ततस्तस्य मानसा जज्ञिरे प्रजाः ॥ १६ ॥
 हृद्वा पुनः प्रजाद्यापि स्वान्तनुन्तामपोहत ।

सापविद्या तमुद्योत ज्योत्स्ना सद्यस्त्वजायत ॥ १७ ॥
 तस्मात्सर्वे संहृष्टा ज्योत्स्नाया उद्भव प्रजाः ।
 इत्येतास्तनवस्तेन व्यपविद्या महात्मना ॥ १८ ॥
 सद्योरात्राहनी चैव सन्ध्या ज्योत्स्ना च जज्ञिरे ।
 ज्योत्स्ना सन्ध्या तथाह्य सत्यमावाज्जगं सत्यं ।
 तप्तोमावाज्जिह्वा रात्रिः सा वै तस्मात् त्रियामिका ॥ १९ ॥
 तस्माद्देवा दिव्यतस्त्वा हृष्टाः सृष्टा सुखास्तु वै ।
 यस्मात्ते वां दिवा जन्म वक्षिनस्तेन ते दिवा ॥ २० ॥
 तन्वा यदसुरान् रात्री जघनादसृजत् प्रभुः ।
 प्राणैभ्यो रात्रिजन्मानो ह्यसृष्टा निधि तेन ते ॥ २१ ॥
 एतान्येव भविष्याणां देवानामसुरैः सह ।
 पित्र्यो मानवानाश्च अतीतानागतेषु वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषाम् निमित्तानि भवन्ति हि ॥ २२ ॥
 ज्योत्स्ना रात्राहनी सन्ध्या चत्वार्यर्थाभासिताति वै ।
 भान्ति यस्मात्ततो भासि भाग्यदीप्तं मनोविभिः ।
 व्याप्तिदीप्ता निगदितः पुनश्चाह प्रजापतिः ॥ २३ ॥
 सोऽर्थास्येतानि हृष्टा तु देवदानवमानवान् ।
 पित्र्यं वासृजत्सोऽन्यानात्मनो विबुधान् पुनः ॥ २४ ॥
 तामुत्कृत्य तनुं कृत्स्नान्ततोऽन्यामसृजत् प्रभुः ।
 मूर्तिं रजस्तमःप्रायां पुनरेषाभ्य यूयुजत् ॥ २५ ॥
 अन्धकारे शुभाविष्टः ततोऽन्यां सृजते पुनः ।
 तेन सृष्टाः शुधात्मानस्तेऽर्थास्वादातुमुद्यताः ॥ २६ ॥
 अर्थास्येतानि रक्षाम उक्तवन्तश्च तेषु च ।

राक्षसास्ते स्मृता लोके क्रोधात्मनो निशाचराः ॥ २० ॥
 येऽब्रुवन् चिन्मोऽन्धांसि तेषां हृष्टाः परस्परं ।
 तेन ते कर्मणा यच्चा गुह्यकाः क्रूरकर्म्मिणः ॥ २१ ॥
 रक्षणे पाशने चापि धातुरेष विभाव्यते ।
 य एष क्षितिधातुर्व्यं चयणे सन्निरुच्यते ॥ २२ ॥
 तान्दृष्ट्वा ह्यप्रियेणास्य केयाः शीर्यन्त धीमतः ।
 शीतोष्णाधीच्छिता भूर्धन्तदारोहन्त तं प्रभुं ॥ २३ ॥
 हीना मर्च्छिरसो व्याला यन्मात्रैवापसर्षिताः ।
 व्यालात्मनः स्मृता व्यालात् हीनत्वादहयः स्मृताः ॥ २४ ॥
 पञ्चत्वात्पद्मगात्रैव सर्पाश्चैवापसर्षिणः ।
 तेषां पृथिव्यां निस्तयाः सूर्याचन्द्रमसोरधः ॥ २५ ॥
 तस्य क्रोधीर्ब्रह्मो योऽसावग्निगर्भसुदारुणः ।
 स तु सर्पसहोत्पन्नानाविवेश विषात्मिकान् ॥ २६ ॥
 सर्पान् सृष्ट्वा ततः क्रोधात् क्रोधात्मनो विनिर्गमि ।
 वर्णेन कपिशेनोपास्ते भूताः पिशिताशनाः ॥ २७ ॥
 भूतत्वाप्ते स्मृताः भूताः पिशाचाः पिशिताशनात् ।
 वयतो नास्त्यस्तस्य गन्धर्व्या जज्ञिरे तदा ॥ २८ ॥
 ध्यायतीत्येव धातुर्वै यात्रार्थं परिपठते ।
 पिबतो जज्ञिरे नास्तु गन्धर्व्यास्ते न ते स्मृताः ॥ २९ ॥
 अष्टास्त्रेतासु सृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः ।
 ततः स्रज्चन्द्रतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥ ३० ॥
 द्वायतस्तानि कदांसि वयसोपि वयांस्यति ।
 शून्यान्दृष्ट्वा तु देवो वै सृजत्पञ्चिगणानपि ॥ ३१ ॥

मुखतोऽजान् समर्ज्जाय वक्षसव वयोऽसृजत् ।
 गात्रैवाधोदराद् ब्रह्मा पार्श्वोभ्याश्च विनिर्गमि ॥ ३८ ॥
 पद्माङ्गाख्यानं समातङ्गान्शरभान् गवयान् सृगान् ।
 उद्गानसतरात्रैव ताद्यान्वात्रैव जातयः ॥ ४० ॥
 श्रीधव्यः कलमूलानि रोमतस्तस्य जज्ञिरे ।
 एवं पञ्चोषधीः सृष्ट्वा न्ययुज्जत्सोऽध्वरे प्रभुः ॥ ४१ ॥
 तस्मादादौ तु कल्पस्य चेतायुगमुखे तदा ।
 गौरजः पुरुषो मेघो ज्वालोऽध्वतरमर्हभौ ।
 एतान् शान्त्यान्पशूनाङ्गरारण्याश्च निबोधत ॥ ४२ ॥
 ग्नापदा द्विखुरी हस्तौ वानरः पक्षिपञ्चमाः ।
 उन्दकाः पश्यवः सृष्टाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ४३ ॥
 गावश्च वरुणश्चैव विहङ्गोम्यं रथन्तरं ।
 अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्गमि प्रथमान्सुखात् ॥ ४४ ॥
 छन्दांसि त्रैष्टुभङ्गर्भस्तोमं पञ्चदशन्तथा ।
 वृक्षक्षाममथोक्षश्च दक्षिणाक्षोऽसृजन्मुखात् ॥ ४५ ॥
 सामानि जगतीष्छन्दस्तोमं पञ्चदशन्तथा ।
 वैरुध्यमतिराचक्ष पथिमादसृजन्मुखात् ॥ ४६ ॥
 एकविंशमथर्वाणमासीथ्यामाचमेव च ।
 अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ४७ ॥
 विष्णुतोऽग्ननिमेषांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
 वयांसि च समर्ज्जादौ कल्पस्य भगवान् प्रभुः ॥ ४८ ॥
 लक्षावधानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 ब्रह्मणस्तु प्रजासर्गं सृजती हि प्रजापतिः ॥ ४९ ॥

सृष्ट्वा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपिष्टान् प्रजाः ।
 ततः सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५० ॥
 यज्ञान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसाङ्गणान् ।
 नरकिन्नररजांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥ ५१ ॥
 अव्ययञ्च व्यवचैव यदिदं स्थाणुजङ्गमं ।
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥
 हिंसाहिंसे सदुक्त्रे धर्माधर्मावृतानृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ५३ ॥
 मन्त्राभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।
 विनियोगञ्च भूतानां धातैश्च व्यदधात् स्वयं ॥ ५४ ॥
 केचित् पुरुषकारन्तु प्राहुः कर्म च मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं दैवचिन्तकाः ॥ ५५ ॥
 पौरुषं कर्म दैवञ्च फलवृत्तिस्वभावतः ।
 न चैकं न पृथग्भावमधिकं न तयोर्विदुः ।
 एतदेवञ्च नैकञ्च न चोभे न च वाप्युभे ॥ ५६ ॥
 कर्मस्थान् विषयान्ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ।
 नामरूपञ्च भूतानां कृतानाञ्च प्रपञ्चनं ।
 विदग्धदेभ्य एवादौ निर्गमे स महेश्वरः ॥ ५७ ॥
 ऋषीणां नामधेयानि याच्य देवेषु दृष्टयः ।
 शर्क्यन्ते प्रसूतानां तान्येवास्त्र दधाति सः ॥ ५८ ॥
 यजर्त्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भाषा युगादिषु ॥ ५९ ॥

एवम्विधासु सृष्टासु ब्रह्मणाऽव्यक्तजन्मना ।
 सर्व्वर्थ्यन्ते प्रदृश्यन्ते सिद्धिमाप्तिं मानसीं ॥ ६० ॥
 एवञ्चुतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ।
 यदास्य ताः प्रजाः सृष्टाः न व्यवर्धन्त धीमतः ॥ ६१ ॥
 अथाग्यान्मानसान्पुत्रान् सदृशानात्मनोऽसृजत् ।
 भृगुं दुलक्ष्यं पुलहं क्रतुमाङ्गिरसस्तथा ॥ ६२ ॥
 मरीचिं दक्षमत्रिंश्च वसिष्ठश्चैव मानसं ।
 नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निचयङ्गताः ।
 तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सज्जेषां ब्रह्मवादिनां ॥ ६३ ॥
 ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसम्भवं ।
 सहस्रश्चैव धर्म्यश्च पूर्व्वेधामपि पूर्व्वजः ॥ ६४ ॥
 अथे ससर्गं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।
 सनन्दनं ससनकं विश्वसंश्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 सनत्कुमारश्च विश्वं सनकश्च सनन्दनं ।
 न ते लोकेषु सज्जन्ते निरपेक्षाः सनातनाः ॥ ६६ ॥
 सर्व्वे ते ज्ञागतज्ञाना बीतरागा विमत्तरा ।
 तेष्वेव निरपेक्षेषु लोकहृत्तानुकारणात्(१) ॥ ६७ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् परमेष्ठौ ज्ञातिन्तयत् ।
 तस्य रोषात्मसुत्वजः पुरुषोऽर्कसमव्युतिः ।
 अर्धनारीनरवपुः तेजसा ज्वलनीपमः ॥ ६८ ॥
 सर्व्वन्तेजोमयश्चातमादित्यसमतेजसं ।

विभजात्मानमित्युक्ता तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६८ ॥
 एवमुक्ता द्विधाभूतः पृथक् स्त्री पुरुषः पृथक् ।
 स चैकादशधा जज्ञे अर्द्धमात्मानमीश्वरः ॥ ७० ॥
 तेनोक्तास्ते महात्मानः सर्व एव महात्मना ।
 जगतो बहुलौभावमधिकृत्य हितैषिणः ॥ ७१ ॥
 लोकवृत्तान्तहेतोर्हि प्रयतध्वमतन्द्रिताः ।
 विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिताय च ॥ ७२ ॥
 एवमुक्तास्तु रुद्रदुर्दुष्टवुश्च समन्ततः ।
 रोदनाद्वावणाच्चैव रुद्रा नास्ते तिविश्रुताः ॥ ७३ ॥
 यैर्हि व्याममिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं ।
 तेषामनुचरा लोके सर्व्वलोकपरायणाः (१) ॥ ७४ ॥
 नैकानागायुतबला विज्ञान्ताश्च शशेश्वराः ।
 तं च या सा महाभागा शङ्करस्यार्द्धकायिनी ॥ ७५ ॥
 प्रागुक्ता तु मया तुभ्यं स्त्री स्वयम्भोर्मुखोद्भवा ।
 कायार्धं दक्षिणन्तस्याः शुक्लं वामन्तथाऽसितं ॥ ७६ ॥
 आत्मानं विभजस्वेति सोक्ता देवौ स्वयम्भुवा ।
 सा तु प्रोक्ता द्विधाभूता शुक्ला कृष्णा च वै हिजाः ।
 तस्या नामानि ब्रूयामि शृणुष्वंसुसमाहिताः ॥ ७७ ॥
 स्नाहा स्त्रधा महाविद्या मेधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 अर्पणा चैकपर्णा च तथा स्यादेव पाटला ॥ ७८ ॥
 उमा हैमवती पृष्ठी कल्याणी चैव नाभतः ।
 स्यातिः प्रज्ञा महाभागा लोके शीरीतिविश्रुता ॥ ७९ ॥

विश्वरूपमथाख्यायाः पृथग्देहविभावेनात् ।
 नृणु संक्षेपतस्तस्या यथावदनुपूर्वशः ॥ ८० ॥
 प्रकृतिर्नियता रौद्री दुर्गा भद्रा प्रमादिनी ।
 कालरात्रिर्गहमाया रेवती भूतनायिका ॥ ८१ ॥
 हापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे शृणु ।
 मौतमौ कौशिकी आर्या चण्डी कात्यायनी सती ॥ ८२ ॥
 कुमारी वादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला (१) ।
 बर्हिर्ध्वजा(२) शूलधरा परमशङ्काचारिणी ॥ ८३ ॥
 माहेन्द्री चेन्द्रभगिनी वृषकन्यैकवाससी ।
 अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी ॥ ८४ ॥
 एकानसा दैत्यहनी माया महिषमर्दिनी ।
 यमोद्या विन्ध्यनिलया विक्रान्ता गणनायिका ॥ ८५ ॥
 देवीनामविकाराणि श्रुत्वैतानि यथाक्रमं ।
 भद्रकात्यास्तवीक्षणानि देव्या नामानि तत्त्वतः ॥ ८६ ॥
 ये पठन्ति नरास्ते वा विद्यते न पराभवः ।
 अरक्षे प्रान्तरे वापि पुरे वापि नृहेपि वा ॥ ८७ ॥
 रक्षामेतां प्रयुञ्जीत जले वापि स्थलेपि वा ।
 व्याघ्रकुम्भीरचौरैर्यो भूतस्थाने विशेषतः ।
 आधिप्यपि च सर्वासु देव्या नामानि कौर्त्तयेत् ॥ ८८ ॥
 अर्भकग्रहभूतैश्च पूतनामात्मभिः सदा ।
 अभ्यर्चितानां बालानां रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥

१ कृष्णपिङ्गला इति ।

२ बर्हिर्ध्वजेति शब्दः ।

महादेवी कुले दे तु प्रजा श्रीय प्रकीर्त्यते ।
 आभ्यां देवीसहस्राणि यैर्न्याममखिलं जगत् ॥ ८० ॥
 साऽसृजदब्धयसायन्तु धर्मं भूतसुखावहं ।
 सङ्कल्पश्चैव कल्पादौ जज्ञिरेऽव्यक्तयोनिनः ॥ ८१ ॥
 मानसश्च रुचिर्नाम विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः ।
 प्राणात् स्वादसृजद्व्यञ्जलुभ्यांश्च मरीचिकं ॥ ८२ ॥
 भृगुस्तु हृदयाज्जज्ञे ऋषिः संलिलजन्मनः ।
 शिरसोऽङ्गिरसश्चैव श्रीव्रादन्तिन्यैव च ॥ ८३ ॥
 पुलस्त्यश्च तथोदानाक्षगानाश्च पुलहं पुनः ।
 समानजं वशिष्ठन्तु अपानान्निर्ममे क्रतुं ॥ ८४ ॥
 अभिमानात्मकं भद्रं निर्ममे नीललोहितं ।
 इत्ये ते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः ॥ ८५ ॥
 इत्ये ते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः ।
 भृगवादयस्तु ये सृष्टा न चैते ब्रह्मवादिनः ॥ ८६ ॥
 गृहमेधिनः पुराणास्ते धर्मस्ते प्राक्प्रवर्त्तितः ।
 द्वादशैते प्रवर्त्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥ ८७ ॥
 ऋभुः सनत्कुमारस्तु द्वावितावूर्ध्वरेतसौ ।
 पूर्वोत्पन्नौ पुरा तेभ्यः संवर्धामपि पूर्वजौ ॥ ८८ ॥
 व्यतीते प्रथमे कल्पे पुराणे लोकसाधकौ ।
 वैराजे तावभौ लोके तेजः सञ्चिष्य चास्त्रितौ ॥ ८९ ॥
 तावभौ योगधर्माणावारोप्यात्मानमात्मनि ।
 प्रजाधर्मश्च कामश्च वर्त्तयेतां महोजसा ॥ ९० ॥
 यथोत्पन्नस्तथैवैह कुमार इति चोच्यते ।

तच्चात्मनत्कुमारीवमिति नामास्य कीर्तितं ॥ १०१ ॥
 तेषां सादृशं ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः ।
 क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलङ्कृताः ॥ १०२ ॥
 इत्येष कारणोद्भूतो लोकांश्च स्मृतं सवश्ववः ।
 महदादिविशेषान्तो विकारः पञ्चतेः स्वयं ॥ १०३ ॥
 चन्द्रसूर्यप्रभासीको घटनचक्रमण्डितः ।
 नदीभिश्च समुद्रेषु पर्वतैश्च समावृतः ॥ १०४ ॥
 पुरेष विविधाकारैः पीतैर्लूनपदैस्तथा ।
 तस्मिन् ब्रह्मवनेऽव्यक्ते ब्रह्मा चरति शर्वरी ॥ १०५ ॥
 अव्यक्तबीजप्रभवस्तस्मैवानुग्रहोत्थितः ।
 बुद्धिस्तन्मयश्चैव इन्द्रियाङ्गुरकीटारः ॥ १०६ ॥
 महाभूतप्रमाख्यश्च विश्वैः पञ्चवांस्तथा ।
 धर्माधर्मैरुपुष्पस्तु सुखदुःखफलोदयः ॥ १०७ ॥
 आजीवः सर्वभूतानामयं वृक्षः सनातनः ।
 एतद् ब्रह्मवल्लभैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य ह ॥ १०८ ॥
 अव्यक्तं कारणं वक्तुं नित्यं सदसदात्मकं ।
 इत्येषोऽनुग्रहः सर्गो ब्रह्मणः प्राकृतस्तु यः ॥ १०९ ॥
 सुख्यादयस्तु घटसर्गा वैकृता बुद्धिपूर्वकाः ।
 त्रैकाली समवर्तन्त ब्रह्मणस्तोऽभिमानिनः ॥ ११० ॥
 सर्गाः परस्परस्त्राय कारणान्ते बध्ने स्मृताः ।
 दिव्यो सुपर्णो सयुजो सग्राखी पटविद्रुमो ॥ १११ ॥
 एकस्तु यो द्रुमं वेत्ति नान्यः सर्वान्ननस्ततः ।

योर्मूर्धनं यस्य विप्रास्तु वन्ति

खन्नाभिं वै चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

हृदिः त्रीने चरणौ चास्य भूमिः

सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रसूतिः ॥ ११२ ॥

वज्रादयस्य ऋक्षाणाः संप्रसूताः

यक्षक्षस्तः क्षत्रियाः पृथ्वीभागे ।

वैश्याक्षीरोर्यस्य पद्मगञ्ज शूद्राः

सर्ववर्णा गान्धतः संप्रसूताः ॥ ११३ ॥

महेन्द्रः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवं ।

अण्डाज्जज्ञे पुनर्मज्जा येन लोकाः कृतास्त्वमे ॥ ११४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देवादिसृष्टिवर्णनं

नाम नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—०००—

मन्त्रन्तरवर्णनं ।

सूत उवाच । एवं भूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोकावर्तृणा ।

यदा ता न प्रवर्तन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १ ॥

तमोमावावृती ब्रह्मा तदाप्रवृत्ति दुःखितः ।

ततः स विदधे बुद्धिमर्थनिश्चयगामिनो' ॥ २ ॥

अथात्मनि समस्त्राप्तोत्तमोमावां निशामिका ।

राजसत्त्वं पराजित्य वर्त्तमानं स धर्मेतः ।

तप्यते तेन दुःखेन ग्रीकावृत्ते जगत्पतिः ॥ ३ ॥

तमय व्यनुदत्तस्माद्भजस्तमसमावृणोत् ॥ ४ ॥

तत्तमः प्रतिबुत्तं वै मिथुनं स व्यजायत ।

अधर्माचरणात्मन्ने हिंसा ग्रीवाद्भावत ॥ ५ ॥

ततस्तस्मिन् समुद्भूते मिथुने चरणात्मनि ।

ततय भगवानासीत् प्रीतधैवमग्निययत् ॥ ६ ॥

स्त्रां तयु' स ततो ब्रह्मा तामपोहृद्भास्वरा ।

हिंसाकरीक तं देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ७ ॥

अर्धेन नारी सा तस्य शतरूपः व्यजायत ।

प्राजतां भूतधात्रीं तां कामान्वै सृष्टवान् विभुः ॥ ८ ॥

सा दिवं पृथिवीश्चैव महिम्ना व्याप्य धिष्ठिता ।
 ब्रह्मणः सा तनुः पूर्वादिवसा हृष्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
 या त्वर्धात् सृजते नारी शतरूपा व्यजायत ।
 सा देवी निवृत्तन्तश्चा तपः परमदुयरं ॥ १० ॥
 भर्तारन्दोषययसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ।
 स वै स्वायम्भुवः पूर्वं पुरुषो मनुश्च्यते ॥ ११ ॥
 तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिच्छीच्यते ।
 कक्षा तु पुत्रपः पत्नीं शतरूपामयोनिर्जा ॥ १२ ॥
 तथा स रमते सार्धं तस्मात्सा रतिरुच्यते ।
 प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवर्त्तत ॥ १३ ॥
 विराजमखजत् ब्रह्मा सोऽभवत् पुरुषो मित्राट् ।
 स भ्रातृमानसरूपात् वैराजस्तु मनुः स्मृतः ॥ १४ ॥
 स वैराजः प्रजासर्गः स सर्गे पुरुषो मनुः ।
 वैराजात्पुरुषादीराख्यतरूपा व्यजायत ॥ १५ ॥
 प्रियव्रतीशोऽनपादौ पुत्रौ पुत्रवर्ता वरौ ।
 कन्ये द्वे च महाभागे याभ्यां जाताः प्रजास्त्रिमाः ॥ १६ ॥
 देवी नास्तीति तथाकृतिः प्रसूतिश्चैव ते शुभे ।
 स्वायम्भुवः प्रसूतिस्तु दद्यात् व्यसृजत् प्रभुः ॥ १७ ॥
 प्राणो दक्षस्तु विज्ञेयः सङ्कल्पो मनुश्च्यते ।
 रुचेः प्रजापते वैय आकृतिं प्रत्यपादयत् ॥ १८ ॥
 आकृत्यां मिथुनं जज्ञे मानसस्य रुचेः शुभं ।
 यज्ञश्च दक्षिणां चैव यमको सम्बभूवतुः ॥ १९ ॥
 यज्ञस्य दक्षिणायाश्च पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।

यामा इति समाख्याता देवाः स्नायन्भुवेऽन्तरे ॥ २० ॥
 यमस्य पुत्रा यज्ञस्य तस्माद्यामास्तु ते स्मृताः ।
 अजितायैव शूकाश्च समीहौ ब्रह्मणः स्मृता ॥ २१ ॥
 यामाः पूर्वं परिक्रान्ताः यतः संज्ञा दिवीकृतः ।
 स्नायन्भुवस्तुतायान्तु प्रसूत्या लोकांमातरः ॥ २२ ॥
 तस्यां कन्यायतुविंशहजस्वजनयत् प्रभुः ।
 सर्वांस्तां महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ॥ २३ ॥
 योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वांस्ता योगमातरः ।
 त्वष्टा कज्जीर्ध्रं तिस्तुष्टिः पुष्टिर्मैधा क्रिया तथा ।
 बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिश्चबोदयो ॥ २४ ॥
 पत्न्यर्थं प्रतिजयाद् धर्मो दायाशयोः प्रभुः ।
 हाराख्येतानि चैवास्त विहितानि स्नायन्भवा ॥ २५ ॥
 ताभ्यः शिष्टा दवीयस्य एकादश सुलोचनाः ।
 ख्यातिः सत्त्वश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः चमा तथा ॥ २६ ॥
 सक्तविद्यानसूत्रा च खर्ज्वा स्नाया स्नाया तथा ।
 तास्ततः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥ २७ ॥
 कुट्टो भृगुर्मरौचिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 पुलस्त्योऽत्रिर्विशिष्टश्च पितरोऽग्निस्तथैव च ॥ २८ ॥
 सती भवाय प्रायश्चित् स्नातिश्च भृगवे तथा ।
 मरौचये च संभूतिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥ २९ ॥
 प्रीतिश्चैव पुलस्त्याय चमां वै पुलहाय च ।
 क्रतवे सवतिं नाम अनसुयान्तवाऽत्रये ॥ ३० ॥
 खर्ज्वा ददौ वशिष्ठाय स्नायां वै छन्नवे ददौ ।

स्वधाज्ञैव पितृभ्यस्तु तालपत्न्यानि वक्ष्यते ॥ ३१ ॥
 एते सर्वे महाभागाः पद्माः स्नानुष्ठिताः स्मिताः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाज्ञतसंज्ञवं ॥ ३२ ॥
 अत्रा कामं विजन्ते वै दर्पो लब्धोसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः सन्तोष उच्यते ॥ ३३ ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः सुतस्तथा ।
 क्षियायास्तु नयः प्रीतो दण्डः समय एव च ॥ ३४ ॥
 बुद्धेर्बोधस्तथापि अप्रमादय तावुभौ ।
 लज्जाया विनयः पुत्रो व्यवसायो वपुःसुतः (१) ॥ ३५ ॥
 क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
 यशः कीर्तिः सुतश्चापि द्रव्येते धर्मसुनवः ॥ ३६ ॥
 कामस्य दुर्घः पुत्रो वै देव्य रत्न्या व्यजायत ।
 इत्येष वै सुखीदृक् सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ ३७ ॥
 जज्ञे हिंसा त्ववर्मा वै निजतिद्यान्तावुभौ ।
 निजत्वान्तयोर्जज्ञे भयं नरक एव च ॥ ३८ ॥
 माया च वेदना चापि मिथुनद्वयमेतयोः ।
 भयाज्जज्ञेऽथ सा माया मृत्युं भूतापहारिणं ॥ ३९ ॥
 वेदनायास्तथापि दुःखं जज्ञेऽथ रोरवात् ।
 मृत्योर्व्याधिञ्जुराः शोकाः क्षोभोऽसूया च जज्ञिरे ।
 दुःखान्तराः स्मृता ज्ञेते सर्वे चाधर्मलक्षणाः ॥ ४० ॥
 तेषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं निधनाः स्मृताः ।

इक्षिपतामसः सर्गो जज्ञे धर्मनिवामयः ॥ ४१ ॥
 प्रजाः सृजेति व्यादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः ।
 सोऽभिधाय सर्तो भार्यानिर्ममे ज्ञात्वा सन्धवां ॥ ४२ ॥
 नाधिकान् च द्वीनां स्ताम्नानसानात्मनः समान् ।
 सृष्ट्वं हि सृष्टस्त्राणामसृजत् क्षमिवाससा ।
 तुल्याच्चैवात्मनः सर्वं रूपतो जीवन्मृतैः ॥ ४३ ॥
 पिबन्नान् सन्निवक्रांश्च सकपदीन् विलोहितान् ।
 विधासान् हरिकेशांश्च दृष्टिघ्नांश्च कपास्त्रिनः ॥ ४४ ॥
 बहुरूपान् पिरूपांश्च विभ्वरूपांश्च रुपिणः ।
 रयिनो यन्मिश्रयैव धर्मिनश्च वरुविनः ॥ ४५ ॥
 सहस्रगतवाहं च दिव्यान् भौमान्तरिक्षगान् ।
 स्थूलगोष्पांश्च दृष्टद्वानुविजिह्वांश्चिलोचनान् ॥ ४६ ॥
 अन्नादान् पिशितादींश्च आन्यपान् क्षीमपांस्तथा ।
 भेदपांश्चातिक्कायांश्च शितिकण्ठोपमन्यवः ॥ ४७ ॥
 सीपासङ्गतलक्षांश्च धन्विनो ह्यपवर्ष्मिणः ।
 आसीनान् धावतश्चैव जृम्भिनश्चैव धिष्ठितान् ॥ ४८ ॥
 अध्यापिनोऽथ जपतो युक्ततोऽध्यायतस्तथा ।
 ज्वलतो वर्धतश्चैव व्योतमानान् प्रधूपितान् ॥ ४९ ॥
 बुभान् बुधतमांश्चैव ब्रह्मिष्ठान् शुभदर्शनान् ।
 नीलश्रीवान् सृष्टस्त्राणान् सर्वांश्चाद्य अपाचरान् ॥ ५० ॥
 षडध्यान् सर्वभूतानां महायोगान् महोजसः ।
 वदतो द्रवतश्चैव एषं सुप्तान् सृष्टस्त्रयः ।
 अपातयामास सृजत् वदरूपान् सरोचमान् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा हृदा प्रवीदेतान्मास्त्राक्षीरौदृशीः प्रजाः ।
 स्रष्टव्या नात्मनस्तुल्याः प्रजा नैवाधिकास्तुल्याः ।
 शब्दाः स्रज त्वं भद्रन्ते स्थितोऽहन्त्वं स्रज प्रजाः ॥ ५२ ॥
 एते ये वै मया स्रष्टा विरूपा नौतलोहितः ।
 सहज्राणां स्रष्टुस्तु आत्मनोपमनिश्चिताः ॥ ५३ ॥
 एते देवा भविष्यन्ति रुद्रा शाम महावक्त्राः ।
 घृथिव्यामन्तरिक्षे च रुद्रनाम्ना प्रतिश्रुताः ॥ ५४ ॥
 शतरुद्रसमास्त्राता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ।
 यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्वदेवयुगैः सह ॥ ५५ ॥
 सन्धन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह चन्द्रजाः ।
 तैः सार्वभौज्यमानास्तु स्यात्सन्तीह युगञ्चयात् ॥ ५६ ॥
 एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा मन्त्रादेवेन धीमता ।
 प्रतुष्टवाच तदा भीमं हृष्यमाणः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
 एवं भवतु भद्रन्ते यवा ते व्याहृतं प्रभो ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाते सदा सर्वमभूत्किल्ब ॥ ५८ ॥
 ततः प्रसृति देवेशो न प्रास्तूयत वै प्रजाः ।
 लक्षरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूतसंग्रहं ।
 यज्जाक्षीत् स्थितोऽस्मोति ततः स्थाणुरिति स्मृतः ॥ ५९ ॥
 ज्ञानं वेदाग्न्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 स्रष्टृलमात्मसम्बोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेव च ।
 अथ यानि दृश्येतानि निव्यन्तिष्ठन्ति शङ्करे ॥ ६० ॥
 सर्वान् देवान् ऋषींश्चैव समीतानसुरैः सह ।
 अथेति तेजसा देवो मन्त्रादेवस्ततः स्मृतः ॥ ६१ ॥

अथेति देवानैश्वर्यादुबलेन च महासुरान् ।

ज्ञानेन च मुनीन् सर्वान् योगाङ्गूतानि सर्वशः ॥ ६२ ॥

अथय ज्ञानुः । योगं तपश्च सत्त्वश्च धर्मश्चापि महासुने ।

माहेश्वरस्य ज्ञानस्य साधनश्च प्रचक्ष्ण नः ॥ ६३ ॥

येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्नुवन्ति वै विजाः ।

तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥ ६४ ॥

षाण्डकाय । पञ्च धर्माः पुराणे तु रुद्रेण ससुदाहताः ।

माहेश्वर्यं यथा प्रोक्तं रुद्रैरक्लिष्टधर्मभिः ॥ ६५ ॥

आदित्यैर्वसुभिः साध्यैरग्निभ्याश्चैव सर्वशः ।

मरुद्भिर्भृगुभिश्चैव ये चान्ये विवृण्वताः ॥ ६६ ॥

यमशक्रपुरोगैश्च पितृकालान्तकैस्तथा ।

एते चान्ये च बहुभिस्तै धर्माः पर्युपासिताः ॥ ६७ ॥

ते वै प्रचीणकर्माणः शारदाम्बरनिर्गताः ।

उपासते मुनिगणाः सन्ध्यायाकानमाजनि ॥ ६८ ॥

सुरप्रियङ्गिते शुक्रा गुरुणां वै प्रियेष्ठवः ।

विभुश्च मानुषं जन्म विहरन्ति च देववत् ॥ ६९ ॥

महेश्वरेण ये प्रोक्ताः पञ्च धर्माः सनातनाः ।

तान् सर्वान् क्रमयोगेन उच्यमानान्विशोधत ॥ ७० ॥

प्राञ्चायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।

स्मरणश्चैव योगोऽस्मिन् पञ्च धर्माः प्रकीर्त्तिताः ॥ ७१ ॥

तेषां क्रमविशेषेण लक्षणं कारणं तथा ।

प्रवक्ष्यामि तथा तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितं ॥ ७२ ॥

प्राणायामगतिश्चापि प्राणस्यायाम उच्यते ।
 स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा ॥ ७३ ॥
 प्राणानाञ्च निरोधस्तु स प्राणायामसंज्ञितः ।
 प्राणायामप्रमाणन्तु मात्रा वै द्वादश स्मृताः ॥ ७४ ॥
 मन्दो द्वादशमात्रास्तु उद्धाता द्वादश स्मृताः ।
 मध्यमश्च द्विरुद्धातश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ॥ ७५ ॥
 उत्तमस्तत्त्रिरुद्धातो मात्राः षट्त्रिंशदुच्यते ।
 स्नेदकम्पविषादानां जननी क्षुत्तमः स्मृतः ॥ ७६ ॥
 इत्येतत् त्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणं ।
 प्रमाणञ्च समासेन लक्षणञ्च निबोधत ॥ ७७ ॥
 सिंही वा कुञ्जरी वापि तथाऽग्नौ वा गृध्रो वने ।
 गृहीतः सेव्यमानस्तु गृधुः समुपजायते ॥ ७८ ॥
 तथा प्राणो दुराधर्षः सर्वेषामकृतात्मनां ।
 योगतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो ब्रजेत् ॥ ७९ ॥
 स चैव हि यथा सिंहः कुञ्जरी वापि दुर्बलः ।
 कालान्तरवशाद्योगाद्ब्रम्यते परिमर्द्दनात् ॥ ८० ॥
 परिधाय मनो 'मन्द' वश्यत्वं चाधिगच्छति ।
 परिधाय मनोद्देवं तथा जीवति भारतः ॥ ८१ ॥
 वश्यत्वं हि यथा वायुर्गच्छते योगमास्थितः ।
 तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नयते यत्र चेच्छति ॥ ८२ ॥
 यथा सिंहो गजो वापि वश्यत्वादवतिष्ठते ।
 अभवाच्च मनुष्याणां गृध्रेभ्यः संप्रवर्त्तते ॥ ८३ ॥
 यथा परिचितश्चायं वायुर्वै विश्रम्यती मुखः ।

परिधायमानः संरुद्धः शरीरे किल्बिषन्दहेत् ॥ ८४ ॥
 प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।
 सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्यैव जायते ॥ ८५ ॥
 तर्पाणि यानि तप्यन्ते व्रतानि निवमाद्य ये ।
 सर्वयज्ञफलस्यैव प्राणायामस्य तत्त्वमः ॥ ८६ ॥
 अञ्चिन्दुं यः कुशायेन मासि मासि समञ्जते ।
 संवत्सरगतं साधुं प्राणायामस्य तत्त्वमं ॥ ८७ ॥
 प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषं ।
 प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानौश्वरान् शुचान् ॥ ८८ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरी भवेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८९ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मन्वन्तरादिवर्णनं
 नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

वायुरुवाच । एषं महान्तं दिवसमहोरात्रमद्यापि वा ।

अर्धमासं तथा मासमयनाव्दुगानि च ॥ १ ॥

महायुगसहस्राणि ऋषयस्तपसि स्थिताः ।

उपासते महात्मानः प्राणं दिव्येन चक्षुषा ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामप्रयोजनं ।

फलस्यैव विशेषेण यद्याह भगवान् प्रभुः ॥ ३ ॥

प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायामस्य विहि वै ।

शान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिश्च प्रसादश्च चतुष्टयं ॥ ४ ॥

घोराकारशिवानान्तु कर्मणां फलसम्भवं ।

स्वयङ्मुक्तानि कालेन ब्रह्मामुत्र च देहिनां ॥ ५ ॥

पितृभ्रातृप्रदुष्टानां ज्ञातिसम्बन्धिसङ्करैः ।

क्षपणं हि कषायाणां पापानां शान्तिरुच्यते ॥ ६ ॥

शोभनानात्मकानां हि पापानामपि संशयः ।

ब्रह्मसुखं हितार्थाय प्रशान्तिस्तप उच्यते ॥ ७ ॥

सूर्येन्दुसहताराणां तुल्यस्तु विषयो भवेत् ।

ऋषीणाञ्च प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसम्पदां ॥ ८ ॥

अतीतानागतानाञ्च दर्शनं साम्प्रतस्य च ।

शुद्धस्य समतां यान्ति दीप्तिः स्यात्तप उच्यते ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च मनः पञ्च च साधतान् ।

प्रसादयति येनासौ प्रसाद इति संज्ञितः ॥ १० ॥
 इत्येष धर्मः प्रथमः प्राणायामश्चतुर्विधः ।
 सन्निकष्टफलो ज्ञेयः सद्यः काले प्रसादजः ॥ ११ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणं ।
 आसनञ्च यथा तत्त्वं युजतो योगमेव च ॥ १२ ॥
 ॐ कारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्कृत्य ।
 आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममर्धासनमथा ॥ १३ ॥
 समजानुरेकजानुरुत्तानः सुस्थितोऽपि च ।
 समो हृदासनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ॥ १४ ॥
 संवृतास्थोऽवब्रुवाच्च उरो विष्टभ्यश्चाग्रतः ।
 पार्श्विभ्यां वृषणे च्छाद्य तथा प्रजननं यतः ॥ १५ ॥
 किञ्चिदुन्नामितशिराः शिरीषीकां तथैव च ।
 सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिग्गजानवलीकयन् ॥ १६ ॥
 ततः प्रच्छाद्य रजसा रजः सत्त्वेन च्छादयेत् ।
 ततः सत्त्वस्थितो भूत्वा योगं युञ्जन् समाहितः ॥ १७ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय मनः पञ्च स माकृतान् ।
 निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ १८ ॥
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्चोऽङ्गानीव सर्वतः ।
 तथात्तरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९ ॥
 पूरयित्वा शरीरन्तु स बाह्याभ्यन्तरं शुचिः ।
 आकण्ठनाभियोगेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ २० ॥
 कलामात्रस्तु विज्ञेयो निमेषीत्येष एव च ।
 तथा द्वादशमात्रस्तु प्राणायामो विधीयते ॥ २१ ॥

धारणाद्वाद्यायामो योगी वै धारणाद्वयं ।
 तच्चा वै योगयुक्तञ्च ऐश्वर्यं प्रतिपद्यते ।
 वीक्षते परमात्मानं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २२ ॥
 प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।
 सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थश्चैव जायते ॥ २३ ॥
 एवं वै नियताहारः प्राणायामपरायणः ।
 जित्वा जित्वा सदा भूमिमारोहेत्तु सदा मुनिः ॥ २४ ॥
 अजिता हि महाभूमिर्दोषानुत्पादयेद् वज्रम् ।
 विवर्धयति सम्मोहं न रोहेदजितां ततः ॥ २५ ॥
 नालेन तु यथा तीर्थं यन्त्रेणैव बलान्वितः ।
 आपिबिभेत्(१) प्रयत्नेन तथा वायुश्चित्तव्रतः ॥ २६ ॥
 नाभ्याश्च हृदये चैव कण्ठे उरसि चानने ।
 नासाये तु तथा नेत्रे भ्रुवोर्मध्येऽथ मूर्धनि ॥ २७ ॥
 किञ्चिदूर्ध्वं परस्मिन् धारणा परमा स्मृता ।
 प्राणायामसंमारोधात् प्राणायामः स कथ्यते ॥ २८ ॥
 मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ।
 निवृत्तिर्विषयाणामु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः ॥ २९ ॥
 सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद् योगलक्षणा ।
 तथोत्पन्नस्य योगस्य ध्यानं वै सिद्धिलक्षणं ।
 ध्यानयुक्तः सदा पञ्चेदात्मानं सूर्यचन्द्रवत् ॥ ३० ॥
 सत्त्वस्थानुपपत्तौ तु दर्शनन्तु न विद्यते ।
 अदेशकालयोगस्य दर्शनन्तु न विद्यते ॥ ३१ ॥

अन्धभ्यासे वने वापि शुष्कपर्णचये तथा ।
 जन्तुव्याप्ते भ्रमराने वा जीर्णगोष्ठे चतुष्पदे ॥ ३२ ॥
 समष्टे समये वापि चैत्यवल्लीकसन्धये ।
 उदपाने तथा नद्यास्र बाधातः कदाचन ॥ ३३ ॥
 शुधादिष्टास्तथाऽप्रीता न च व्याकुलचेतसः ।
 युञ्जीत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा ॥ ३४ ॥
 एतान् दोषान् विनिश्चित्य प्रमादाद्यो युनक्ति वै ।
 तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति शरीरे विघ्नकारकाः ॥ ३५ ॥
 जङ्गलं बधिरत्वञ्च मूकत्वञ्चाधिगच्छति ।
 अन्धत्वं स्मृतिसोपशं जरा रोगस्तथैव च ॥ ३६ ॥
 तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति भ्रान्नाद्यो युनक्ति वै ।
 तस्माज् ज्ञानेन शुद्धेन योगी युञ्जेत्तमाहितः ॥ ३७ ॥
 अप्रमत्तः सदा चैव न दोषान् प्राप्नुयात् कचित् ।
 तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणाञ्च यथाक्रमं ।
 यथा गच्छन्ति ते दोषाः प्राण्यायामसमुत्थिताः ॥ ३८ ॥
 स्निग्धां यवागूमल्लुण्ठां भुक्त्वा तत्रावधारयेत् ।
 एतेन क्रमयोगेन वातशुल्कं प्रशाम्यति ॥ ४९ ॥
 शुदावर्त्तप्रतौकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितं ।
 भुक्त्वा दधि यवागूर्वां वायुरुर्ध्वं ततो व्रजेत् ॥ ४० ॥
 वायुप्रत्विं ततो भिक्ष्वां वायुदेशे प्रयोजयेत् ।
 तद्यापि न विशेषः स्नाहारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ ४१ ॥
 शुद्धानस्य तनुस्तस्य सत्त्वस्यस्रैव देहिनः ।
 शुदावर्त्तप्रतौघाते एतत् कुर्याच्चिकित्सितं ॥ ४२ ॥

सर्वगात्रप्रक्रमेण समारब्धस्य योगिनः ।
 इमां चिक्षिप्तां कुर्वीत तथा सम्पद्यते सुखी ॥ ४१ ॥
 मनसा यद्वृतं किञ्चिद्विष्टभीकृत्य धारयेत् ।
 उरोहृत्ते उरःस्थानं कण्ठदेशे च धारयेत् ॥ ४४ ॥
 त्वचोऽवघाते तां वाचि वाधिर्यं श्रोत्रयोस्तथा ।
 जिह्वास्थाने त्र्यक्षरं स्तु शये स्नेहांशं तन्तुभिः ।
 फलं वै चिन्तयेद्योगी ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४५ ॥
 चये कुष्ठे सकीलाये धारयेत्सर्व्वसात्त्विकीं ।
 यस्मिन् यस्मिन् रजो देशे तस्मिन् युतो विनिर्द्दिशेत् ॥ ४६ ॥
 योगीत्यन्नस्य विप्रस्य इदं कुर्याच्चिक्षिप्तं ।
 वंशकीलेन मूर्ध्नां धारयानस्य ताडयेत् ।
 मूर्द्ध्नीकीलं प्रतिष्ठाप्य काष्ठकाष्ठेन ताडयेत् ॥ ४७ ॥
 भयभीतस्य सा संज्ञा ततः प्रत्यागमिष्यति ।
 अथ वा लुप्तसंज्ञस्य हस्ताभ्यां तत्र धारयेत् ॥ ४८ ॥
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां धारणां मूर्द्ध्नी धारयेत् ।
 सिन्धुमध्यस्थं मुञ्च्येत ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४९ ॥
 अमानुषेण सत्त्वेन यदा बुध्यति योगवित् ।
 दिवश्च पृथिवीचैव वायुमग्निश्च धारयेत् ॥ ५० ॥
 प्राणायामेन तत्सर्व्वं दृष्टवानं वशीभवेत् ।
 अथापि प्रविशेद्देहं ततस्तं प्रतिषेधयेत् ॥ ५१ ॥
 ततः संस्तभ्य योगेन धारयानस्य मूर्द्धनि ।
 प्राणायामाग्निना दग्धं तत्सर्व्वं विलयं व्रजेत् ॥ ५२ ॥
 लण्यसर्पापराधन्तु धारयेद्बृहदयोदरे ।

महो जनस्तपः सत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् ॥ ५३ ॥
 विषमं तु फलं पीत्वा विषमं धारयेत्ततः ।
 सर्वतः सनगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् ॥ ५४ ॥
 हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्वांश्च देवताः ।
 सङ्क्षेपे षट्पञ्चाशद्भुक्ताः स्मर्यन्त योगवित् ॥ ५५ ॥
 उदके कण्ठमात्रे तु धारणां पूर्य धारयेत् ।
 प्रतिश्रोतोविधाविष्टो धारयेत् सर्वगात्रिकीं ॥ ५६ ॥
 श्रोत्रोऽर्कपञ्चपुटकैः पिवेदल्लीलसृक्तिका ।
 चिकित्सितविधिर्ह्येष विद्युतो योगनिर्मितः ॥ ५७ ॥
 व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन चेतुना ।
 ब्रुवतो लक्षणं विधिं विप्रस्य कथयेत् कचित् ॥ ५८ ॥
 अद्यापि कथयेन्मोहात्तद्विज्ञानं प्रलीयते ।
 तस्मात् प्रवृत्तिर्योगस्य न वक्तव्या कथञ्चन ॥ ५९ ॥

सत्त्वं त्वारोग्यमलीलुपत्वं

वर्णप्रभा सुस्वरसौम्यता च ।

गन्धः सुभी मूत्रपुरीषमण्ड

योगप्रवृत्तिः प्रथमा शरीरे ॥ ६० ॥

आत्मानं पृथिवीक्षेयं ज्वलन्तीं यदि पश्यति ।

कृत्वान्धं विद्यते चैव विद्यात् सिद्धिसुपस्थिता ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे बाहुप्रोक्ते षाष्ठपतयोगो

नामैकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—००—

योगोपसर्गाः ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपसर्गां यथा तथा ।

प्रादुर्भवन्ति ये दोषा दृष्टतत्त्वस्य देहिनः ॥ १ ॥

मानुष्यान् विविधान् कामान् कामयेत ऋतुं स्त्रियः ।

विद्यादानफलस्यैव उपसृष्टस्तु योगवित् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रं हविर्गन्धमेतत्प्रायतनन्तथा ।

सायाकर्ण्य धर्मं स्वर्गमुपसृष्टस्तु काङ्क्षति ॥ ३ ॥

एष ऊर्ध्वसु युक्तस्तु सोऽविद्यावशमासतः ।

उपसृष्टस्तु जानीयात् बुद्ध्या चैव विसर्जयेत् ।

नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गात् प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

जितप्रलुपधर्मस्य जितष्ठासस्य देहिनः ।

उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते सास्वराजसतामसाः ॥ ५ ॥

प्रतिभास्यधमे चैव देवानास्यैव दर्शनं ।

भ्रमावर्त्तय इत्येते सिद्धिलक्षणसंज्ञिताः ॥ ६ ॥

विद्यात्ताव्यं तथा श्रित्यं सर्व्ववाचावृतानि तु ।

विद्यार्थाद्योपतिष्ठन्ति प्रभावस्यैव लक्षणं ॥ ७ ॥

शृणोति शब्दान् श्रोतव्यान् योजनानां शतादपि ।

सर्व्वज्ञस्य विधिज्ञस्य योगी चोक्तवद्भवेत् ॥ ८ ॥

यत्पराक्षसगन्धर्व्वान् वीक्षत दिव्यमानुषान् ।

चेति तांश्च महायोगी उपसर्गस्य लक्षणं ॥ ९ ॥

देवदानवगन्धर्वान् ऋषींश्चापि तथा पिबृन् ।
 प्रेक्षते सर्वतश्चैव उन्मत्तन्तं विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥
 भ्रमेण भ्राम्यते योगी चीदमानोऽन्तरात्मना ।
 भ्रमेण भ्रान्तबुद्धेस्तु ज्ञानं सर्वं प्रणश्यति ॥ ११ ॥
 वार्त्तानाश्रयते चित्तं चीदमानोऽन्तरात्मना ।
 वर्त्तनात्क्रान्तबुद्धेस्तु सर्वज्ञानं प्रणश्यति ॥ १२ ॥
 प्राप्यत्य मनसा शृङ्गं पटं वा कम्बुशं तथा ।
 ततस्तु परमं ब्रह्म क्षिप्रमेवावुचिन्तयेत् ॥ १३ ॥
 तस्माच्चैवात्मनो द्रोषांस्तूपसार्गास्तुपस्थितान् ।
 परित्यजेत् निधावी यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥ १४ ॥
 ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षीरगमहासुराः ।
 उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 तथा सुप्तः सुषुप्तेषु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ १६ ॥
 ततस्तु योगयुक्तस्य जितनिद्रस्य योगिनः ।
 उपसर्गाः पुनश्चान्ये जायन्ते प्राणसंक्रमाः ॥ १७ ॥
 पृथिवीं धारयेत्तर्ह्यं ततश्चापो ज्ञानन्तरं ।
 ततोऽग्निश्चैव सर्वेषामात्मायं मन एव च ॥ १८ ॥
 ततः परां पुनर्बुद्धिं धारयेद्व्यक्ततो यती ।
 सिद्धीनाञ्चैव क्लृप्तानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 पृथ्वीं धारयमाणस्य मही सूक्ष्मा प्रवर्त्तते ।
 अपोधारयमाणस्य आपः सूक्ष्मा भवन्ति हि ।
 सीता रसाः प्रवर्त्तन्ते सूक्ष्मा जलतसचिभाः ॥ २० ॥

तेजोधारयमानस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।
 आत्मानं मन्यते तेजस्तद्भावमनुपश्यति ॥ २१ ॥
 आत्मानं मन्यते वायुं वायुवन्मण्डलं प्रभी ।
 आकारं धारयमानस्य व्योम सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥
 पश्यते मण्डलं सूक्ष्मं घोषयास्य प्रवर्त्तते ।
 आत्मानं मन्यते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्त्तते ॥ २३ ॥
 तदा मनोधारयतो मनः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।
 मनसा सर्वभूतानां मनस्तु विद्यते हि सः ।
 बुद्ध्या बुद्धिं यदा युञ्जिन् तदा विज्ञाय बुध्यते ॥ २४ ॥
 एतानि सप्त सूक्ष्माणि विदित्वा वस्तु योगवित् ।
 परित्यजति मेधावी स बुद्ध्या परमं व्रजेत् ॥ २५ ॥
 यस्मिन् यस्मिन् च संयुतो भूत ऐश्वर्यलक्षणे ।
 तपैव सङ्गं भजति तेनैव प्रविनश्यति ॥ २६ ॥
 तस्मादिदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परं ।
 परित्यजति यो बुद्ध्या स परं प्राप्नुयाद्विजः ॥ २७ ॥
 हृष्यन्ते हि महात्मान ऋषयो दिव्यचक्षुषः ।
 संसक्ताः सूक्ष्मभाविषु ते दोषास्तेषु संज्ञिताः ॥ २८ ॥
 तस्मान्न निश्चयः कार्यः सूक्ष्मेष्विह कदाचन ।
 ऐश्वर्याज्जायते रागो विरागं ब्रह्म चोच्यते ॥ २९ ॥
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च मणेश्वरं ।
 प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३० ॥
 सर्वज्ञता ह्यतिरनादिवोधः
 स्वतन्त्रता नित्यमनुस्यूतिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः

बद्धाङ्गुरङ्गानि भक्षेष्टरस्य ॥ ११ ॥

नित्यं ब्रह्मधनी युक्तः (१) उपसर्गः प्रमुच्यते ।

जितग्रासीपसर्गश्च जितरागश्च योगिनः ।

एका वह्निः शरीरेऽग्निं धारणा सर्व्वकाभिकी ॥ १२ ॥

विशेषदा द्विती युक्तो बन्धवत्प्राप्येक्षनः ।

भूतान्धाविशते वापि त्रैलोक्यश्चापि कम्पयेत् ॥ १३ ॥

एतया प्रविशेद्देहं हित्वा देहं पुनस्त्विह ।

मनोहारं हि योगानामादित्यश्च विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

आदानादिक्रियाणाम्ना आदित्य इति चोच्यते ।

एतेन विधिना योगी विरक्तः सूक्ष्मचर्चितः ।

प्रकृतिं समतिष्ठन्त्य इन्द्रसौके महीयते ॥ १५ ॥

दिश्वर्य्यगुणसम्प्राप्तं ब्रह्मभूतम् तं प्रभुं ।

देवस्त्वानेषु सर्व्वेषु सर्व्वतस्तु निवर्त्तते ॥ १६ ॥

पैशाचेन पिशाचांश्च राजसेन च राजसान् ।

गान्धर्व्वेष च गन्धर्व्वान् कौवेरेण कुवेरजान् ॥ १७ ॥

द्रुम्भैर्द्रे च स्वानेन सौम्यं सौम्येन चैव हि ।

प्रजापतिं तथा चैव प्राजापत्येन साधयेत् ॥ १८ ॥

ब्राह्मं ब्राह्मेन चाध्येवसुपामन्त्रयते प्रभुं ।
 तच्च सक्तस्तु उन्मत्तस्तस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥
 नित्यं ब्रह्मपरोयुक्तः स्थानान्ये तानि वै त्यजेत् ।
 असज्यमानः स्थानेषु द्विजः सर्वगतो भवेत् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगोपसर्गनिरूपणं
 नाम द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

योगैश्वर्याणि ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ऐश्वर्यगुणविस्तरं ।
 येन योगविशेषेण सर्व्वस्त्रीकानतिक्रमेत् ॥ १ ॥
 तच्चाष्टगुणमैश्वर्य्यं योगिनां समुदाहृतं ।
 तत्सर्व्वं क्लमयोगेन उच्यमानं निबोधत ॥ २ ॥
 अणिमां लघिमां चैव महिमां प्राप्तिरेव च ।
 प्राक्काम्यश्चैव सर्व्वं त इष्टित्वश्चैव सर्व्वतः ॥ ३ ॥
 वशित्वमद्य सर्व्वं च यत्र कामावसाविता ।
 तच्चापि विविधं ज्ञेयमैश्वर्य्यं सर्व्वकामिकं ॥ ४ ॥
 सावद्यं निरवद्यञ्च सूक्ष्मश्चैव प्रवर्त्तते ।
 सावद्यं नाम तत्तत्त्वं पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ॥ ५ ॥
 निरवद्यं तथा नाम पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ।
 इन्द्रियाणि मनश्चैव अहङ्कारश्च ये स्मृतं ॥ ६ ॥
 तत्र सूक्ष्मप्रवृत्तन्तु पञ्चभूतात्मकं पुनः ।
 इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धाहङ्कारसंज्ञितं ॥ ७ ॥
 तथा सर्व्वमद्यश्चैव आत्मस्याप्यातिरेव च ।
 संयोग एव त्रिविधः सूक्ष्मश्चैव प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥
 पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वेवाद्य प्रवर्त्तते ।
 तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ९ ॥

त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्थानियतः स्मृतः ।
 अणिमा च यथाव्यक्तं सर्वं तच्च प्रतिष्ठितं ॥ १० ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां दुःष्प्राप्यं समुदाहृतं ।
 तच्चापि भवति प्राप्यं प्रथमं योगिनां वलात् ॥ ११ ॥
 लम्बनं भ्रवनं योगे रूपमस्य सदा भवेत् ।
 शीघ्रगं सर्वभूतेषु द्वितीयं तत्पदं स्मृतं ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ।
 महिमा चापि यो यस्मिंस्तृतीयो योगः ॥ १३ ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु त्रैलोक्यमगमं स्मृतं ।
 प्रकामान् विषयान् भुङ्क्ते न च प्रतिष्ठतः कचित् ।
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखं प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥
 ईशो भवति सर्वं च प्रविभागेन योगवित् ।
 वशानि चैव भूतानि त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 भवन्ति सर्वकार्येषु दृच्छती न भवन्ति च ॥ १५ ॥
 यत्र कामावसायित्वं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 दृच्छया चेन्द्रियाणि स्मृर्भवन्ति न भवन्ति च ॥ १६ ॥
 शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपश्चैव मनस्तथा ।
 प्रवर्त्ततेऽस्य चेच्छाती न भवन्ति तथेच्छया ॥ १७ ॥
 न जायते न म्रियते भिद्यते न च छिद्यते ।
 न दहते न सुह्यते होयते न च लिप्यते ॥ १८ ॥
 न क्षीयते न चरति न खिद्यति कदाचन ।
 क्रियते चैव सर्वं न तथा विक्रियते न च ॥ १९ ॥
 अगन्धरसरूपस्तु स्पर्शशब्दविवर्जितः ।

अवर्णो ह्यवरणैव तथा वर्णस्य कर्हिचित् ॥ २० ॥
 भुङ्क्तेऽथ विषयाद्यैव विषयैर्न च युज्यते ।
 ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वाद्यापवर्गकः ॥ २१ ॥
 व्यापकस्त्वपवर्गाच्च व्यापित्वात् पुरुषः स्मृतः ।
 पुरुषः सूक्ष्मभावात्तु ऐश्वर्यं परतः स्त्रितः ॥ २२ ॥
 गुणान्तरान्तु ऐश्वर्यं सर्वतः सूक्ष्म उच्यते ।
 ऐश्वर्यमप्रतिधाति प्राप्य योगमनुत्तमं ।
 अपवर्गं ततो गच्छेत् सुसूक्ष्मं परमं पदं ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे बाहुप्रोक्ते योगैश्वर्याणि
 नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

वायुरुवाच । न चैवमागतो ज्ञानाद्वागात् कर्म समाचरेत् ।

रालसन्तामस वापि भुक्ता तच्चैव युज्यते ॥ १ ॥

तथा सुकृतकर्म तु फलं स्वर्गं समनुते ।

तस्मात् स्थानात् पुनश्चंष्टी भानुष्यमनुपद्यते ॥ २ ॥

तस्माद् ब्रह्म परं सूक्ष्मं ब्रह्म शाश्वतमुच्यते ।

ब्रह्म एव हि सेवेत ब्रह्मैव परमं सुखं ॥ ३ ॥

परिश्रमस्तु यज्ञानां महतर्धेन वर्तते ।

भूयो मृत्युवशं याति तस्मान् मोक्षः परं सुखं ॥ ४ ॥

अथ वै ध्यानसंयुक्ती ब्रह्मयज्ञपरायणः ।

न स स्थाद् व्यापितुं शक्यो मन्वन्तरगतैरपि ॥ ५ ॥

इहा तु पुरुषं दिव्यं विश्वाख्यं विश्वरूपिणं ।

विश्वपादशिरोघ्नीं विश्वेशं विश्वभावनं ।

विश्वगन्धं विश्वमाख्यं विश्वास्वरधरं प्रभुं ॥ ६ ॥

गोभिर्मही संयतते पतत्रिणं

महात्मानं परममतिं वरेण्यं ।

क्वधिं पुराणमनुशासितारं

सूक्ष्माच्च सूक्ष्मं महतो महान्तं ।

योगेन पश्यन्ति न चक्षुषा तं
 निरिन्द्रियं पुरुषं ह्यवर्षं ॥ ७ ॥
 अक्षिङ्गिणं पुरुषं ह्यवर्षं
 सक्षिङ्गिणं गिरुणं चेतनस्य ।
 नित्यं सदा सर्वगतान्तु शीघ्रं
 पश्यन्ति युक्त्वा ह्यवर्षं प्रकाशं ॥ ८ ॥
 तद्भावितास्तेजसा दीप्यमानः
 अपाणिपादोदरपार्श्वनिष्ठः ।
 अतीन्द्रियोऽद्यापि सुसूक्ष्म एकः
 पश्यत्यवर्षुः स श्रियोत्यवर्षः ॥ ९ ॥
 नास्यास्त्यवर्षं न च बुद्धिरस्ति
 स वेद सर्वं न च वेदवेद्यः ।
 तमाचुरवर्षं पुरुषं महान्तं
 सचेतनं सर्वगतं सुसूक्ष्मं ॥ १० ॥

तमाचुर्मुनयः सर्वे लोके प्रसवधर्षिणी ।
 ब्रह्मति सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥ ११ ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिगिरोमुखं ।
 सर्वतः श्रुतिमाहोके सर्वमाहृत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥
 युक्ता योगेन देशानं सर्वतश्च सनातनं ।
 पुरुषं सर्वभूतानां तस्माद्वाता न मुञ्चते ॥ १३ ॥
 भूतात्मानं महात्मानं परमात्मानमव्ययं ।
 सर्वात्मानं परं ब्रह्म तद्वै ध्यात्वा न मुञ्चति ॥ १४ ॥
 पवनो हि यथा साक्षो विचरन् सर्वमूर्तिषु ।

पुरि शीते तथाभ्य च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 अथ चेक्षुस्तधर्मास्तु स विशिष्यैव कर्मभिः ॥ १५ ॥
 ततस्तु ब्रह्म योन्यां वै शुक्रशीणितसंयुतं ।
 स्त्रीपुमांसप्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 ततस्तु गर्भकाले तु कलनं नाम जायते ।
 कालेन कलनश्चापि बुद्बुदश्च प्रजायते ॥ १७ ॥
 सृत्पिण्डस्तु यथा चक्रे चक्रवत्तेन पीडितः ।
 हस्ताभ्यां क्रियमाणस्तु विश्वत्वमुपगच्छति ॥ १८ ॥
 एवमाकास्त्रिसंयुक्तो वायुना समुदीरितः ।
 जायते मानुषस्तत्र यथा रूपं तथा मनः ॥ १९ ॥
 वायुः सम्भवते तेषां वातात् सञ्जायते जलं ।
 जलात्सम्भवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्तते ॥ २० ॥
 रक्तभागास्त्रयस्त्रिंशच्छुक्रभागास्तुर्हय ।
 भागतोऽर्धपलङ्कत्वा ततो गर्भे निषवते ॥ २१ ॥
 ततस्तु गर्भसंयुक्तः पञ्चभिर्वायुभिर्हृतः ।
 पितुः शरीरात् प्रत्यङ्गरूपमस्योपजायते ॥ २२ ॥
 ततोऽस्य मातुराहारात् पीतलोढप्रवेयितं ।
 नाभिः स्त्रोतःप्रवेशेन प्राणाधारी हि देहिनां ॥ २३ ॥
 नवमासान् परिक्रान्तः संवेष्टितशरीरधरः ।
 वेष्टितः सर्वगालैश्च अपर्यायकमागतः ।
 नवमासोपितश्चैव योनिच्छिद्रादवाप्नुस्तः ॥ २४ ॥
 ततस्तु कर्मभिः पापैर्निरयं प्रतिपद्यते ।
 असिपतवनश्चैव शास्त्रलोच्छेदभेदयोः ॥ २५ ॥

तत्र निर्भर्त्सनचैव तथा शोषितभीजनं ।
 एतास्तु यातना घोरः कुम्भीपाकसदुःसहाः ॥ २६ ॥
 यथा ह्यापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपमुपयान्ति वै ।
 तस्माच्छिन्नाश्च भिन्नाश्च यातनास्थानमागताः ॥ २७ ॥
 एवं जीवस्तु तैः पापैस्तृप्यमानः स्त्रवं कृतैः ।
 प्राप्नुयात् कर्मभिर्दुःखं शेषं वा यदि चेतरं ॥ २८ ॥
 एकेनैव तु गन्तव्यं सर्व्वस्यलुनिवेशनं ।
 एकेनैव च भीताव्यं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ २९ ॥
 न ह्येनं प्रस्थितं वाचिद्वच्छान्तमनुगच्छति ।
 यदेनैव कृतं कर्म तदेनमनुगच्छति ॥ ३० ॥
 ते नित्यं यमविषये विभिन्नदेहाः
 क्रीडन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगैः ।
 शृण्वन्ते परिगतवेदनाशरीराः
 वज्रीभिः सुश्रममधर्म्मयातनाभिः ॥ ३१ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यद्भीष्टं निषेव्यते ।
 तत्प्रसङ्गं हरेत् पापं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ ३२ ॥
 यादृग् जातानि पापानि पूर्व्वं कर्म्मणि देहितः ।
 संसारन्तामसं तादृक् पशुधुं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥
 मानुष्यम्यशुभावश्च पशुभावाश्चूरी भवेत् ।
 मृगत्वात् पक्षिभावस्तु तस्माच्चैव सरौक्ष्यः ॥ ३४ ॥
 सरौक्ष्यपत्वाद्गच्छति स्थावरत्वस्य संशयः ।
 स्थावरत्वं पुनः प्राप्नो वायुदुष्प्रियते नरः ।
 कुक्षालक्षणावद्भ्रान्तस्तथैव परिकीर्तितः ॥ ३५ ॥

इत्थेवं हि मनुष्यादिः संसारे स्वावरात्सजे ।
 विज्ञेयस्तामसो नाम तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 सात्त्विकाद्यापि संसारी ब्रह्मादिः परिकीर्त्तितः ।
 पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनां ॥ ३७ ॥
 ब्राह्मे तु केवलं सत्त्वं स्वावरे केवलं तमः ।
 चतुर्दशानां स्थानानां मध्ये विष्टम्भवां रजः ।
 मर्त्येषु किञ्चमानेषु वेदनात्तं स देहिनः ॥ ३८ ॥
 ततस्तु परमं ब्रह्म कथं विप्रः स्मरिष्यति ।
 संस्कारात् पूर्वधर्मस्य भावनायां प्रनोदितः ।
 मानुष्यं भजते नित्यं तस्मान्नित्यं समादधेत् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाण्डपतद्योगो
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

प्राशुपतयोगः ।

वायुरवाप । चतुर्ह्यविधं ज्ञेयं बुद्ध्या संसारमण्डलं ।
तथा समारभेत् कार्यं संसारभयपीडितः ॥ १ ॥
ततः स्मरति संसारक्षणेन परिवर्तितः ।
तस्मात्तु सततं युक्तो ध्यानतत्परयुक्तकः ।
तथा समारभेद्योगं यथाजानं स पश्यति ॥ २ ॥
एष आद्यः परं ज्योतिरेष सेतुरनुत्तमः ।
विहस्यो ह्येष भूतानां न सम्भेदश्च ग्राह्यतः ॥ ३ ॥
तदेनं सेतुमाजानं अस्मिं वै विश्रुतोमुखं ।
हृदिस्थं सर्वभूतानामुपासीत विधानवित् ॥ ४ ॥
ब्रुत्वाष्टावाहुतीः सम्यक् शुचिस्तप्तमानसः ।
वैश्वानरं हृदिस्थान्तु यथावदनुपूर्वशः ।
अपः पूर्वं सक्तत् प्राश्य तुष्णीं भूत्वा उपासते ॥ ५ ॥
प्राणायामेति तप्तस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः स्मृता ।
अपानाय द्वितीया तु समानायामेति चापरा ॥ ६ ॥
उदानाय चतुर्थीति ध्यानायामेति च पञ्चमी ।
स्नाह्वाकारैः परं ब्रुत्वा शेषं भुञ्जीत कामतः ।
अपः पुनः सक्तत् प्राश्य अग्राचम्य हृदयं स्मृतेत् ॥ ७ ॥

श्रीप्राणानां शब्दिरस्यात्मा रुद्रो ह्यात्मा विशान्तकः ।
 स रुद्रो ह्यात्मनः प्राणा एवमाध्याययेत् स्वयं ॥ ८ ॥
 त्वं देवानामपि ज्येष्ठ उपश्वच्चतुरो वृषा ।
 मृत्युघ्नोऽसि त्वमध्वभ्यं भद्रमेतद्भुतं हविः ॥ ९ ॥
 एवं हृदयमालभ्य पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 विद्याव्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना स्मृयेत् ।
 ततः पुनरुपस्मृश्य चात्मानमभिसंस्मृयेत् ॥ १० ॥
 अक्षिणी नासिका त्र्योले हृदयं शिर एव च ।
 दावात्मानावुभावेतो प्राणापानावुदाहृतौ ॥ ११ ॥
 तयोः प्राणोऽन्तरात्माश्च बाह्योऽपानोऽत उच्यते ।
 अन्नं प्राणस्तथापानं मृत्युर्जीवितमेव च ॥ १२ ॥
 अन्नं ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजानां प्रसवस्तथा ।
 अवाङ्मतानि जायन्ते स्थितिरन्नेन चेत्यते ।
 वर्धन्ते तेन भूतानि तस्मादन्नन्तदुच्यते ॥ १३ ॥
 तदेवाग्नी हुतं ह्यन्नं भुञ्जते देवदानवाः ।
 गन्धर्व्यक्षरक्षांसि पिशाचाश्चान्नमेव हि ॥ १४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगी
 नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

श्रीचाचारलक्षणं ।

।युक्तवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्रीचाचारस्य लक्षणं ।

यदनुष्ठाय शुद्धात्मा प्रेत्य स्वर्गं हि चाप्नुयात् ॥ १ ॥

उदकार्थी तु शौचानां सुनीनामुत्तमं पदं ।

यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्चावसीदति ॥ २ ॥

मानावमानो वावेतौ तावेवाहुर्विद्यामृते ।

अवमानं विप्रन्तत्र मानस्त्वमृतमुच्यते ॥ ३ ॥

यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्चावसीदति ।

गुरोः प्रियङ्गिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ॥ ४ ॥

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमिषु च सदा भवेत् ।

प्राप्यानुष्ठान्ततश्चैव ज्ञानागमनमुत्तमं ।

अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीमिमां ॥ ५ ॥

चक्षुःपूतं व्रजेन्मार्गं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाणीमिति धर्मानुयासनं ॥ ६ ॥

आतिथ्यं आहवज्ञेषु न गच्छेद्योगवित् क्वचित् ।

एवं ज्ञातिसंकी योगी भवेदिति विचारणा ॥ ७ ॥

वक्त्रो विधूमे व्यङ्गारे सर्वं छिन् मुक्तवज्जने ।

विचरेन्नतिमान् योगी न तु तेष्वेव नित्यशः ॥ ८ ॥

यथैवमवमन्यन्ते यथा परिभवन्ति च ।

युक्तस्तथाचरेद्भैक्षं सतां धर्ममदूषयन् ॥ ६ ॥
 भैक्षं चरेद् गृहस्थेषु यथाचारगृहेषु च ।
 अथा तु परमा चेयं वृत्तिरस्योपदिश्यते ॥ १० ॥
 अत ऊर्ध्वं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्गृहिणः ।
 अद्धानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु ॥ ११ ॥
 अत ऊर्ध्वं पुनश्चापि अदुष्टपतितेषु च ।
 भैक्षचर्या विवर्णेषु जघन्या वृत्तिरुच्यते ॥ १२ ॥
 भैक्षं यवाग्नूं तक्रं वा पयो यावकमेव च ।
 फलमूलं विपक्रं वा पिण्याकं शक्तितोषि वा ॥ १३ ॥
 इत्येते वै मया प्रीक्ता योगिनां सिद्धिर्द्विधाः ।
 आहारास्तेषु सिद्धेषु अथ भैक्षमिति स्मृतं ॥ १४ ॥
 अव्यन्दुं यः कुशलेण मासे मासे समश्रुते ।
 न्यायतो यस्तु भिजेत स पूर्वोक्ताद्विश्रित्यते ॥ १५ ॥
 योगिनाश्चैव सर्व्वेऽपि अष्टचान्द्रायणं स्मृतं ।
 एकं द्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् ॥ १६ ॥
 अस्तेयं तद्वचर्य्यञ्च अलोभस्याग एव च ।
 व्रतानि चैव भिक्षूपानहिंसा परमार्थिता ॥ १७ ॥
 अक्रोधी गुरुशून्या शौचमाहारस्नाधवं ।
 नित्यं स्नाध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥ १८ ॥
 बीजबीजिर्गुणवपुर्व्वदः कर्मभिरेव च ।
 यथा क्षिप इवारण्ये मनुष्याणां विधीयते ॥ १९ ॥
 प्राप्यते वाचिरादेवाहुगेनेव निवारितः ।
 एवं ज्ञानेन शुद्धेन दग्धबीजो ब्रह्मकामः ॥ २० ॥

विमुक्तवन्धः शान्तोऽसौ सुख इत्यभिधीयते ।

वेदैस्तुत्याः सर्वयज्ञक्रियास्तु

यज्ञे जप्यं ज्ञानिनामाहु रथं ।

ज्ञानाक्षरानं सङ्गरावध्यपेतं

तस्मिन् प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः ॥ २१ ॥

दमः शमः सत्यमक्रान्तपत्वं

मीनश्च भूतेष्वखिलेष्वप्यर्जवं ।

अतीन्द्रियज्ञानमिदं तवार्जवं(१)

प्राहुस्तथा ज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ॥ २२ ॥

समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादो

शुचिस्तैवात्मरतिर्जितेन्द्रियः ।

समाप्नुयुर्योगमिमं महाधियो-

महर्षयश्चैवमनिन्दितामलाः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्रीवाचारलक्षणं नाम

षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

परमाश्रमप्राप्तिकथनं ।

वायुरुवाच । आश्रमचयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमं ।

अतः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥ १ ॥

अनुज्ञाप्य गुरुचैव विचरेत् पृथिवीभिर्मा ।

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यज्ञेयसाधकं ॥ २ ॥

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति यस्तुषितचरेत् ।

अपि कल्पसहस्रायुर्नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

त्यक्तसङ्गो जितक्रोधी सद्वाहारी जितेन्द्रियः ।

पिपाय युक्ता हाराणि ध्याने ह्येवं मनो दधेत् ॥ ४ ॥

शून्येष्वावकाशेषु गुह्यासु च वने तथा ।

नदीनां पुलिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत् ॥ ५ ॥

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियता दण्डाः स विदण्डी व्यवस्थितः ॥ ६ ॥

अवस्थितो ध्यानरतिर्जितेन्द्रियः

शुभाशुभे हित्य च कर्मणी लभे ।

इदं शरीरं प्रविमुच्य शास्त्रतो

न जायते म्रियते वा कदाचित् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते परमाश्रमप्राप्तिकथनं

नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

—०००—

यतिप्रायश्चित्तविधिः ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यतीनामिह नियमं ।

प्रायश्चित्तानि तत्त्वेन बान्धकामकृतानि तु ।

अथ कामकृतेष्व्याहुः सूक्ष्मधर्मविद्वा जनाः ॥ १ ॥

पापञ्च त्रिविधं प्रोक्तं वाचनःकायसम्भवं ।

सततं हि दिवा रात्रौ येनेदं बध्यते जगत् ॥ २ ॥

न कर्माणि न चाप्येष तिष्ठतीति परा श्रुतिः ।

क्षणमेव प्रवीज्यन्तु आयुषस्तु विधारणात् ॥ ३ ॥

भवेद्धीरोऽग्रमत्तस्तु योगो हि परमं वलं ।

न हि धीमात्परं किञ्चिच्चराचामिह दृश्यते ।

तस्माद्योगं प्रशंसन्ति धर्मयुक्ता मनोविषयः ॥ ४ ॥

अविद्यां विद्यया तीर्त्वा प्राप्यैश्वर्यमनुत्तमं ।

इहा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्पदं ॥ ५ ॥

व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ।

एकैकापक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ६ ॥

उपेत्य तु क्षियं कामात् प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प्राणावामसमायुक्तं कुर्यात्सान्त्वयन् तदा ॥ ७ ॥

ततश्चरति निर्द्वयं कञ्चिद्व्यान्ते समाहितः ।

पुनरायसमागम्य चरेद्विचरतन्द्रितः ।

न मर्त्ययुक्तं वचनं हिनस्तीति मनोविषयः ॥ ८ ॥

तथापि च न कर्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ।
 अहोरात्राधिकः कश्चिन्नास्त्यधर्म इति श्रुतिः ॥ ८ ॥
 हिंसा ह्येषा परा सृष्टा दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
 यदेतद्भविष्यं नाम प्राणा ह्येते वह्निचराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ १० ॥
 एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतात्क्षुतः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नखरेचान्द्रायणं व्रतं ॥ ११ ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
 ततः संवत्सरस्यान्ते भूयः प्रक्षीणकल्पावः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नखरेद्विचुरतन्द्रितः ॥ १२ ॥
 अहिंसा सर्व्वभूतानां कर्म्मणा मनसा गिरा ।
 अकामादपि हिंसेत यदि भिक्षुः पशून् मृगान् ।
 कृच्छातिक्कृच्छ्रं कुर्व्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ १३ ॥
 स्कन्देदिन्द्रिवदौर्ब्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥ १४ ॥
 दिवा स्कन्नस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 चिराचमुपवासस्य प्राणायामशतं तथा ॥ १५ ॥
 रात्रौ स्कन्नः शुचिः स्नातो द्वादशैव तु धारणाः ।
 प्राणायामेन शुद्धात्मा विरजा जायते द्विजः ॥ १६ ॥
 एकान्नं मधु मांसं वा ह्यामत्यान्नं तथैव च ।
 अभीज्यानि यतीनाञ्च प्रत्यक्षलवणानि च ॥ १७ ॥
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण ततः पापात् प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

व्यतिक्रमाच्च ये केचिद्वाङ्मनःकायसम्भवं ।

सङ्गिः सह विनिश्चित्य यद्वयुस्तत्तमाचरेत् ॥ १९ ॥

विशुद्धबुद्धिः समलोष्टकाञ्चनः

समस्तभूतेषु चरन् समाहितः ।

स्थानं ध्रुवं शाश्वतमव्ययं सतां

परं स गत्वा न पुनर्हि जायते ॥ २० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यतिप्रायश्चित्तविधिर्ना-
माष्टादशीऽध्यायः ।

अथोनविंशोऽध्यायः ।

—०००—

अरिष्टानि ।

वासुदेवाच्च । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अरिष्टानि निबीधत ।

येन ज्ञानविशेषेण मृत्युं पश्यति चात्मनः ॥ १ ॥

अरुन्धतीं ध्रुवश्चैव सीमच्छायां महापथं ।

यो न पश्येत्त नो जीवेन्नरः संवत्सरात्परं ॥ २ ॥

अरश्मिवन्तमादित्यं रश्मिवन्तश्च पावकं ।

यः पश्येन्न च जीवेत मासादेकादशात्परं ॥ ३ ॥

वमेन्मूत्रं करीषं वा सुवर्णं रजतं तथा ।

प्रत्यक्षमथ वा स्त्रग्ने दग्धमासान् स जीवति ॥ ४ ॥

अद्यतः पृष्ठतो वापि क्षण्डं यस्य पदम्भवेत् ।

पांशुले कर्दमे वापि सप्तमासान् स जीवति ॥ ५ ॥

काकः कपोतो गृध्रो वा निलीयेद्यस्य मूर्धनि ।

क्रव्यादो वा खगः कश्चित् घण्टासाक्षातिवर्त्तते ॥ ६ ॥

बभ्रुव्यायसपङ्क्तौभिः पांशुवर्धेण वा पुनः ।

क्षायां वा विकृतां पश्येच्चतुः पञ्च च जीवति ॥ ७ ॥

अनग्ने विद्युतं पश्येद् दक्षिणां दिग्माश्रितां ।

उदकेन्द्रधनुर्वापि त्रयो द्वौवा स जीवति ॥ ८ ॥

अप् वा यदि वा दर्शे आत्मानं यो न पश्यति ।

अग्निरक्षन्तथात्मानं मासाहूर्ध्वं न जीवति ॥ ९ ॥

श्रवणं भवेद्वाचं वशागन्धिं ह्यवापि वा ।
 मृत्युर्ह्युपस्थितस्तस्य अर्धमासं स जीवति ॥ १० ॥
 सन्निव्री माकृतो यस्य मर्त्ये स्थानानि क्लृप्ता ।
 अग्निः स्मृष्टो न हृष्येच्च तस्य मृत्युर्ह्युपस्थितः ॥ ११ ॥
 ऋचवानरयुक्तेन रथेनाशान्तु दक्षिणां ।
 गायत्र्यश्च व्रजेत् स्वप्ने विद्यान् मृत्युर्ह्युपस्थितः ॥ १२ ॥
 कण्वाभ्वरधरा ब्रह्मा गायत्री वाच चाङ्गना ।
 यश्चैवदक्षिणामाशां स्वप्ने सेऽपि न जीवति ॥ १३ ॥
 क्षिद्रं वासश्च कण्वाश्च स्वप्ने यो विष्टयात्तरः ।
 भस्मं वा श्वयं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युर्ह्युपस्थितः ॥ १४ ॥
 आमस्तज्जतलाद्यस्तु निमज्जेत्पङ्कसागरे ।
 दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्नं सद्य एव न जीवति ॥ १५ ॥
 भस्माङ्गारांश्च केशांश्च नदीं शृङ्गां मुजङ्गमान् ।
 पश्येद्यो दशराचन्तु न स जीवेत् तादृशः ॥ १६ ॥
 कण्वाश्च विकटैश्चैव पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
 पादाणैश्चाड्यते स्वप्ने यः सद्यो न स जीवति ॥ १७ ॥
 सूर्योदये प्रत्यूषसि प्रत्यहं यस्य वै शिवा ।
 प्रीयन्ती सच्युक्ताभ्येति स गतायुर्भवेन्नरः ॥ १८ ॥
 यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पीड्यते रुमं ।
 जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥ १९ ॥
 भूयो भूयः श्वसेदवस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
 दीपगन्धश्च नो वेत्ति विद्यान्मृत्युर्ह्युपस्थितः ॥ २० ॥
 रात्रौ चेन्द्रायुधं पश्येद् दिवा नक्षत्रमण्डलं ।

परनेत्रेषु चात्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥ २१ ॥
 नेत्रमेकं श्रवेद्यस्य कर्णौ स्थानाच्च श्रस्यतः ।
 नासा च वक्त्रा भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २२ ॥
 यस्य कृष्णा खरा जिह्वा पङ्कभासश्च वै मुखं ।
 गण्डे चिपिटके रक्ते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २३ ॥
 मुक्तकेशो वसंश्चैव गायन् दृढं च यो नरः ।
 याम्याग्रामिमुखो गण्डेस्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २४ ॥
 यस्य खेदसमुद्भूताः श्वेतसर्पपसन्निभाः ।
 खेदा भवन्ति ह्रस्वकृत्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २५ ॥
 उष्ट्रा वा रासभा वापि युक्ताः स्त्रग्ने रथेऽशुभाः ।
 यस्य सोपि न जीवित दक्षिणाभिमुखो गतः ॥ २६ ॥
 ह चात्र परमेऽरिष्टे एतद्रूपं परं भवेत् ।
 घोरं न शृणुयात् कर्णे ज्योतिर्वैचे न पश्यति ॥ २७ ॥
 श्वञ्च यो निपतेत् स्त्रग्ने द्वारश्चास्य न विद्यते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रातृदन्तं तस्य जीवितं ॥ २८ ॥
 कर्णौ च दृष्टिर्वा च सम्प्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः सम्परिवर्त्तमाना ।
 मुखस्य चोष्मा श्वधिरा च नाभि-
 रत्युष्णमूलो विषमस्य एव ॥ २९ ॥
 दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रत्यक्षं योऽभिदृश्यते ।
 तं पश्येद्यद्दन्तारं स हतस्तु न जीवति ॥ ३० ॥
 अग्निप्रवेगं कुरुते स्त्रग्ने नान्ते यस्तु मानवः ।
 स्मृतिं नोपलभेद्यपि तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ३१ ॥

यस्तु प्रावरणं शृङ्गां स्नानं पश्यति मानवः ।
 रत्नां कण्ठमपि स्त्रग्ने तस्य सत्पुरुषस्थितः ॥ १२ ॥
 अरिष्टसुचिते देशे तस्मिन्काले उपागते ।
 त्वज्ज्ञा भयविषादश्च उदगच्छेद्दुःखिमात्मरः ॥ १३ ॥
 प्राचीं वा यदि बीदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै शुचिः ।
 समीतिस्थावरे देशे विविक्ते जनवर्जिते ॥ १४ ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा स्नस्यः स्नाचान्त एव च ।
 स्नस्ति कोपनिविष्टश्च नमस्कृत्वा महेश्वरं ।
 समकायशिरोघ्नीवन्द्यारयेन्नावलीकयेत् ॥ १५ ॥
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 प्रागुदक्प्रवणे देशे तस्माद्युच्चीत योगवित् ॥ १६ ॥
 प्राणे च रमते नित्यं चक्षुषोः स्पर्शने तथा ।
 श्रोत्रे मनसि मुक्षी च तथा वक्षसि धारयेत् ॥ १७ ॥
 कालवर्णैश्च विभ्राय समूहश्चैव सर्वशः ।
 द्वादशाध्यास इत्येवं योगधारणमुच्यते ॥ १८ ॥
 अतमष्टमत्तं वापि धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 न तस्य धारणायोगादायुः सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ १९ ॥
 ततस्त्वापूर्येहेहं शीकारेण समाहितः ।
 अलीङ्गारमयो योगी न चरेत्त्वचरो भवेत् ॥ ४० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अरिष्टानि नामीन-
 विंशोऽध्यायः ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

— ००० —

श्रीकारप्राप्तिलक्षणं ।

वायुश्वाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्रीकारप्राप्तिलक्षणं ।
एष विमाचो विज्ञेयो व्यञ्जनश्चात्र सस्तरं ॥ १ ॥
प्रथमा वैद्युती मात्रा द्वितीया तामसी स्मृता ।
तृतीया निगुंणी विद्यान्मात्रामक्षरगामिनी ॥ २ ॥
गन्धर्वीति च विज्ञेया गात्राक्षरसम्भवा ।
पिपीलिकासमस्यर्शा प्रयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते ॥ ३ ॥
तथा प्रयुक्तमोक्षारं प्रतिनिर्वाति मूर्धनि ।
तथोद्धारमयो योगी लक्षरे ल्वचरी भवेत् ॥ ४ ॥
प्रणवी धनुः शरी छात्रा ब्रह्म तल्लक्षमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेदुषधं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ५ ॥
श्रीमित्थेकाक्षरं ब्रह्म गुहायां निहितं पदं ।
श्रीमित्थेतत् तयो वेदाक्षरयो लोकाक्षरयोऽग्नयः ।
विष्णुकर्माक्षयस्त्वे ते ऋक्सामानि यजूंषि च ॥ ६ ॥
साक्षाद्यात्र चतस्रस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।
तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालोक्यतां व्रजेत् ॥ ७ ॥
अकारस्त्वचरो ज्ञेय उकारः स्मरितः स्मृतः ।
मकारस्तु पुतो ज्ञेयस्त्रिमाच इति संज्ञितः ॥ ८ ॥
अकारस्त्वय भूर्लोक उकारो भुव उच्यते ।

सव्यञ्जनो मकारश्च स्तर्ज्जोक्तश्च विधीयते ॥ ८ ॥
 श्रीकारस्तु तथो लोकाः शिरस्तस्य त्रिपिष्टपं ।
 भुवनान्तश्च तत्सर्वं ब्राह्मन्तत्पदमुच्यते ॥ ९ ॥
 मात्रापदं रुद्रलोको ज्ञमात्रस्तु शिवं पदं ।
 एवम्व्यानविशेषेण तत्पदं समुपासते ॥ ११ ॥
 तस्माद्भगानरतिर्निजममात्रं हि तद्वचरं ।
 उपास्यं हि प्रयत्नेन शाश्वतं पदमिच्छता ॥ १२ ॥
 ऋक्षा तु प्रथमा मात्रा ततो दीर्घा त्वनन्तरं ।
 ततः कृतवती चैव तृतीया उपदिश्यते ॥ १३ ॥
 एतास्तु मात्रा विज्ञेया यथावदनुपूर्वशः ।
 यावच्चैव तु शक्यन्ते धार्यन्ते तावदेव हि ॥ १४ ॥
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं ध्यायन्नात्मनि यः सदा ।
 अत्राष्टमात्रमपि चेच्छृणुयात्फलमाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 मासे मासेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न स तत् प्राप्नुयात् पुण्यं मात्रया यद्वाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 अश्विन्दुं यः कुशायेण मासे मासे पिवेन्नरः ।
 संवत्सरशतं पूर्णं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 दृष्टापूर्त्तस्य यज्ञस्य सत्त्ववाक्ये च यत्फलं ।
 अतज्जणे च मांसस्य मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १८ ॥
 साम्यर्थं युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां(१) ।
 यज्ञवेत्तत्फलं दृष्टं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १९ ॥

न तथा तपसीयेण न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ।
 यत्फलं प्राप्नुयात् सम्यक् भावया तद्वाप्नुयात् ॥ २० ॥
 तत्र वै शोऽर्चमाचो यः क्षुतो नामोपदिश्यते ।
 एषा एव भवेत्कार्या शृङ्खलानान्तु योगिनां ॥ २१ ॥
 एषा चैव विशेषेण ऐश्वर्यसमलक्षणा ।
 योगिनान्तु विशेषेण ऐश्वर्यं ह्यटलक्षणे ।
 अणिमाद्येतिविज्ञेया तस्माद्युष्णीत तां द्विजः ॥ २२ ॥
 एवं हि योगी संयुक्तः शब्दिदान्तो जितेन्द्रियः ।
 आत्मानं विन्दते यस्तु स सर्वं विन्दते द्विजः ॥ २३ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि वेदोपनिषदस्तथा ।
 योगज्ञानादवाप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिन्तकः ॥ २४ ॥
 सर्वभूतलघो भूत्वा अभूतः स तु जायते ।
 योगिसङ्क्रमणं कृत्वा याति वै प्राश्रुतं पदं ॥ २५ ॥
 अपि चात्र चतुर्होतां ध्यायमानचतुर्होतॄन् ।
 प्रकृतिं विश्वरूपास्थां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २६ ॥
 अजामेतां लोहितशृङ्गकण्ठां यक्षीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपां ।
 अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।
 अष्टाक्षरां षोडशपाणिपादां
 चतुर्मुखीं त्रिशिखामेकाग्रदंतां ।
 आद्यामजां विश्वसृजां स्वरूपां
 ज्ञात्वा बुधास्त्वसृतत्वं व्रजन्ति ।
 ये ब्राह्मणाः प्रणवं वेदयन्ति
 न ते पुनः संसरन्तीह भवः ॥ २७ ॥

इत्येतद्वचरं ब्रह्म परमोद्धारसंज्ञितं ।

यस्तु वेदयते सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥ २८ ॥

संसारचक्रमुत्सृज्य मुक्तबन्धनबन्धनः ।

अचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्यसंशयः ।

इत्येतच्च भया प्रोक्तमोद्धारप्राप्तिलक्षणं ॥ २९ ॥

नमो लीकेश्वराय सङ्कल्पकल्पग्रहणाय(१) मच्चान्तमुपतिष्ठति
तद्यो हितं बहुवृत्तये नमः ।

सर्वत्र स्थानिने निर्गुणाय सञ्ज्ञयोगीश्वराय च ।

पुष्करपर्णमिवाग्निर्विशुद्धमिव ब्रह्ममुपतिष्ठेत्पवित्रं पवित्राणां
पवित्रं पवित्रेषु परिपूरितेन पवित्रेण ऋक्षन्दीर्घमुतमिति
तदेतमोद्धारमशब्दमश्वर्यमरूपमरसमगन्धं पर्युपासेत् अविद्येशा-
नाय विश्वरूपो न तस्य अविद्येशानाय नमो योगीश्वरायेति च
येन द्यौरप्रां पृथिवी च हृदा येन स्रस्तनितं येन नाकस्त्योरन्त-
रीर्क्षं इमे वरीयसी देवानां हृदयं विश्वरूपो न तस्य प्राणापानो-
पम्यश्चास्ति श्रीकारोविश्वविद्या वै यज्ञः यज्ञो वै वेदः वेदो वै
नमस्कारः नमस्कारो रुद्रः नमो रुद्राय योगेश्वराधिपतये नमः ॥

इति सिद्धिप्रत्युपस्थानं साधुं प्रातर्मध्याह्ने नम इति ।

सर्वकामफलो रुद्रः ।

यथा वृन्तात्फलं पक्वं पवनेन समीरितं ।

नमस्कारेण रुद्रस्य तथा पापं प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यथा रुद्रनमस्कारः सर्वधर्मफलो भूयः ।

अन्यदेवनमस्कारी न तत् फलमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
 तस्मात्विषवणं शोभो उपासीत महेश्वरं ।
 दशविस्तारकं ब्रह्म तथा च ब्रह्म विस्तरं ॥ ३२ ॥
 श्रींकारं सर्वतः काले सर्वं विहितवान् प्रभुः ।
 तेन तेन तु विष्णुत्वं नमस्कृतं महायथाः ॥ ३३ ॥
 नमस्कृतस्तथा चैव प्रणवस्तुवते प्रभुः ।
 प्रणवं स्तुवते यज्ञो यज्ञं संस्तुवते नमः ।
 नमस्तुवति वै रुद्रस्तस्मात् रुद्रपदं शिवं ॥ ३४ ॥
 इत्येतानि रहस्यानि यतीनां वै यथाक्रमं ।
 यस्तु वेदयते ध्यानं स परं प्राप्नुयात्पदं ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्रींकारप्राप्तिलक्षणं
 नाम विंशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः समाप्तः ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

कल्पनिरूपणं ।

सुत उवाच । ऋषीणामग्निकल्पानां नैमिषारण्यवासिनां ।
 ऋषिः सुतिधरः प्राज्ञः सावर्णिर्जीम नामतः ॥ १ ॥
 तेषां शीघ्रः सती भूत्वा वायुं वाक्विशारदः ।
 सातत्वं तत्र कुर्वन्तं प्रियार्थं सप्तशालिनां ।
 विनवेनोपसङ्गम्य यमच्छ स महाद्युतिं ॥ २ ॥
 सावर्णिश्वाच । विमो पुराणसम्बद्धां कथां वै वेदसम्भितां ।
 श्रोतुमिच्छामहे सम्यक् प्रसादात्सर्व्वदर्शिनः ॥ ३ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् कलाटात्रीललोहितं ।
 कथं तत्तेजसन्देवं बभूवान् पुत्रमात्मनः ॥ ४ ॥
 कथञ्च भगवान् जज्ञे ब्रह्मा कमलसम्भवः ।
 इन्द्रत्वश्चैव शर्व्वश्च क्षात्रजश्च कथं पुनः ॥ ५ ॥
 कथञ्च विष्णोश्चैव सार्धं प्रीतिरनुत्तमा ।
 सर्व्वं विष्णुमया देवा सर्व्वं विष्णुमया गणाः ॥ ६ ॥
 न च विष्णुसमा काचिद्वतिरन्या विधीयते ।
 इत्येवं सततं देवा गावन्ते नात्र संशयः ।
 भवस्य स कथं नित्यं प्रणामं कुरुते हरिः ॥ ७ ॥
 सुत उवाच । एवमुक्ते तु भगवान् वायुः सावर्णिमब्रवीत् ।
 अहो साधु त्वया साधो दृष्टः प्रश्नो ह्यनुत्तमः ॥ ८ ॥

भवस्य पुत्रजन्मत्वं ब्रह्मणः सोऽभवद्यथा ।

ब्रह्मणः पद्मयोनिर्त्वं रुद्रत्वं शङ्करस्य च ॥ ८ ॥

हाभ्यामपि च सम्प्रीतिर्विष्णोश्चैव भवस्य च ।

यच्चापि कुरुते नित्यं प्रणामं शङ्करस्य च ।

विस्तरेणानुपूर्वाच्च शृणुत ब्रुवतो मम ॥ १० ॥

मन्वन्तरस्य संहारे पश्चिमस्य महाकालः ।

आसीत्तु सप्तमः कल्पः पद्मोनाम (१) द्विजीप्तम ।

वाराहः साम्प्रतस्तेषां तस्य वक्ष्यामि विस्तरं ॥ ११ ॥

सावर्णिखवाच । कियता चैव कालेन कल्पः सम्भवते कथं ।

किञ्च प्रमाणं कल्पस्य तत्र प्रवृद्धिं पृच्छतो ॥ १२ ॥

वायुरुवाच । मन्वन्तराणां सप्तानां कालसंख्या यथाक्रमं ।

प्रवक्ष्यामि समासेन ब्रुवतो मे निबोधत ॥ १३ ॥

कोटीनां द्वे सहस्रे वै षष्टौ कोटिशतानि च ।

द्विषष्टिश्च तथा कोट्यो नियुतानि च सप्ततिः ।

कल्पादस्य तु संख्यायामितत् सर्वमुदाहृतं ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तौ च गुणच्छेदौ वर्षाभ्यं लब्धमादिशेत् ।

शतश्चैव तु कोटीनां कोटीनामष्टसप्ततिः ।

द्वे च शतसहस्रे तु नवतिर्नियुतानि च ॥ १५ ॥

मानुषेण प्रमाणेन यावद्वैवस्वतान्तरं ।

एष कल्पस्तु विज्ञेयः कल्पाद्वैद्विगुणीकृतः ॥ १६ ॥

अनागतानां सप्तानामितदेव यथाक्रमं ।

प्रमाणं कालसंख्याया विज्ञेयं मतमैश्वरं ॥ १७ ॥
 त्रिद्युतान्धशप्रच्छाद्यत्तदाशीतिशतानि च ।
 चतुरशीति चान्यानि प्रद्युतानि (१) प्रमाणतः ॥ १८ ॥
 सप्तर्षयो मनुष्यैव देवाचेन्द्रपुरोगमाः ।
 यतत् कालस्य विज्ञेयं वर्षाद्यन्तु प्रमाणतः ॥ १९ ॥
 एवं सन्वन्तरं तेषां मानुषान्तः प्रकीर्तितः ।
 प्रणवान्ताश्च ये देवाः साध्या देवगणाश्च ये ।
 विज्ञे देवाश्च ये नित्याः कल्पं जीवन्ति ते गणाः ॥ २० ॥
 अयं यो वर्तते कल्पो वाराहः स तु कीर्त्तते ।
 यस्मिन् स्याद्यन्तुवाच्याय मनवश्च चतुर्दश ॥ २१ ॥
 इष्य जप्तुः । कल्पाद्वाराह कल्पोऽयं नामतः परिकीर्त्तितः ।
 कल्पाच्च कारणादेवो वराह इति कीर्त्तते ॥ २२ ॥
 को वा वराहो भगवान् कस्य योनिः किमात्मकः ।
 वराहः कथंमुत्पन्न एतदिच्छाम वेदितुं ॥ २३ ॥
 इत्युक्त्वाच । वराहस्तु यथोत्पत्तौ यस्मिन्नर्थे च कल्पितः ।
 वाराहश्च यथा कल्पः कल्पत्वं कल्पना च या ॥ २४ ॥
 कल्पयोरन्तरं यच्च तस्य चास्य च कल्पितं ।
 तत्त्वत्वं सम्भवस्यामि यथा दृष्टं यच्चा श्रुतं ॥ २५ ॥
 भवस्तु प्रथमः कल्पो लोकादौ प्रथितः पुरा ।
 ज्ञातव्यो भगवान् च ज्ञानन्दः साम्प्रतः स्वयं ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसम्भवं ।
 त्रितीयस्तु भूवः कल्पस्तृतीयस्तप उच्यते ॥ १७ ॥
 भवचतुर्थी विज्ञेयः पञ्चमो रश्म एव च ।
 षट्कल्पस्तथा षष्ठः सप्तमस्तु ऋतुः स्मृतः ॥ १८ ॥
 अष्टमस्तु भवेद्विंशतिर्वर्गो ह्यव्यवाहनः ।
 सावित्री दशमः कल्पो भुवस्त्वेकादशः स्मृतः ॥ १९ ॥
 त्रिंशत्को द्वादशस्तत्र कुशिकस्तु त्रयोदशः ।
 चतुर्विंशस्तु गन्धर्वो गान्धर्वो यत्र वै स्वरः ।
 उत्पन्नस्तु यथा नादो गन्धर्वो यत्र चोत्थिताः ॥ २० ॥
 षट्षमस्तु ततः कल्पो ज्ञेयः पञ्चदशो दिजाः ।
 ऋषयो यत्र सम्भूताः स्वरो लोकमनोहरः ॥ २१ ॥
 षड्जस्तु षोडशः कल्पः षड्जना यत्र चरन्ति ।
 त्रिंशत्तत्र वसन्तश्च निदाघो वर्ष एव च ॥ २२ ॥
 शरद्वेगन्त इत्येते मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
 उत्पन्नाः षड्जसंसिद्धाः पुत्राः कल्पे तु षोडशे ॥ २३ ॥
 यस्मात्प्राप्तैश्च तैः षड्भिः सद्योजातो महेश्वरः ।
 तस्मात् समुत्थितः षड्जः स्वरस्तूढधिसन्निभः ॥ २४ ॥
 ततः सप्तदशः कल्पो मार्जालीय इति स्मृतः ।
 मार्जालीयस्तु तत् कर्म यस्माद्ब्राह्मणकल्पयत् ॥ २५ ॥
 ततस्तु मध्यमो नाम कल्पोऽष्टादश उच्यते ।
 यस्मिंस्तु मध्यमो नाम स्वरो धैवतपूजितः ।
 उत्पन्नः सर्वभूतेषु मध्यमो वै स्रगन्धुवः ॥ २६ ॥
 ततस्त्वेकीनविंशस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः ।

वैराजी यत्र भगवान् मनुर्वै ब्रह्मणः सुतः ॥ १७ ॥
 तस्य पुत्रस्तु धर्मोक्ता दधीचिर्नाम धार्मिकः ।
 प्रजापतिर्महातेजा बभूव विदग्धेश्वरः ॥ १८ ॥
 अकामयत गायत्री यजमानं प्रजापतिं ।
 तस्मात्(१)जज्ञे स्वरः क्षिण्वः पुत्रस्तस्य दधीचिनः ॥ १९ ॥
 ततो विंशतिमः कल्पो निषादः परिकीर्तितः ।
 प्रजापतिस्तु तं दृष्ट्वा क्षयन्मूत्रमव तदा ।
 विरराम प्रजाः स्त्रष्टुं निषादस्तु तपोऽतपत् ॥ ४० ॥
 दिव्यं वर्षसहस्रान्तु निराहारो जितेन्द्रियः ।
 तमुवाच महातेजा कृष्णा लोकपितामहः ॥ ४१ ॥
 ऊर्ध्वबाहुं तपोन्वानं दुःखितं क्षुत्पिपासितं ।
 निषीदेत्यब्रवीदेनं पुनः शान्तं पितामहः ।
 तस्मान्निषादः सम्भूतः स्वरस्तु स निषादवान् ॥ ४२ ॥
 एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पञ्चमो दिजाः ।
 प्राणोऽपानः समानव उदासी ज्ञान एव च ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः पञ्चैते ब्रह्मणः समाः ।
 तैस्त्वर्थवादिभिर्युक्तैर्वाग्भिरिष्टो महेश्वरः ॥ ४४ ॥
 यस्मात्परिगतैर्गीतः पञ्चभिस्तैर्महात्मभिः ।
 स्वरस्तु पञ्चमः क्षिण्वः तस्मात्कल्पस्तु पञ्चमः ॥ ४५ ॥
 द्वाविंशस्तु तथा कल्पो विज्ञेयो मेघवाहनः ।
 यत्र विष्णुर्महाबाहुर्मैघीभूत्वा महेश्वरः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु भवहृत् छन्तिवाससं ॥ ४६ ॥
 तस्य निश्चसमानस्य भाराक्रान्तस्य वै सुखात् ।
 निर्जंगाम महाकायः काली लीकप्रकाशनः ।
 यस्त्वयं यठति विप्रैर्विष्णुर्वै कश्यपात्मजः ॥ ४७ ॥
 त्रयोविंशतिमः कल्पो विज्ञेयचिन्तकस्तथा ।
 प्रजापतिसुतः श्रीमान् चित्तिय मिथुनश्च तौ ॥ ४८ ॥
 ध्यायतो ब्रह्मणश्चैव यस्माच्चिन्ता समुत्पिता ।
 तस्मात्तु चिन्तकः सो वै कल्पः प्रोक्तः स्त्रयम्भुवा ॥ ४९ ॥
 चतुर्विंशतिमश्चापि ह्याकूतिः कल्प उच्यते ।
 आकूतिश्च तथा देवी मिथुनं सम्बभूव ह ॥ ५० ॥
 प्रजाः स्रष्टुं तथाकूतिं यस्मादाह प्रजापतिः ।
 तस्मात् स पुरुषो ज्ञेय आकूतिः कल्पसंज्ञितः ॥ ५१ ॥
 पञ्चविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकीर्तितः ।
 विज्ञातिश्च तथा देवी मिथुनं संप्रच्युते ॥ ५२ ॥
 ध्यायतः पुत्रकामस्य मनस्यध्यात्मसंज्ञितं ।
 विज्ञातं वै समासेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 षड्विंशस्तु ततः कल्पो मनःश्रुत्यभिधीयते ।
 देवी च शङ्करी नाड्यु मिथुनं सम्प्रच्युते ॥ ५४ ॥
 प्रजा वै चिन्तमानस्य स्रष्टुकामस्य वै तदा ।
 यस्मात् प्रजासंश्रवनादुत्पन्नस्तु स्रयम्भुवा ।
 तस्मात् प्रजासंश्रवनाद्भावनासंश्रवः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 सप्तविंशतिमः कल्पो भावी वै कल्पसंज्ञितः ।
 पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपद्यत ॥ ५६ ॥

प्रजा वै स्रष्टुकामस्य ब्रह्मणा परमेष्ठिनः ।
 ध्यायंतस्तु परं ध्यानं परमात्मानमीश्वरं ॥ ५० ॥
 अग्निस्तु मण्डलीभूत्वा रश्मिजालसमावृतः ।
 भुवन्निवच्च विष्टभ्य दीप्यते स महावपुः ॥ ५१ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते सम्पूर्णं ज्योतिर्मण्डले ।
 आविष्टया सहीत्यवमपश्यत् सूर्यमण्डलं ॥ ५२ ॥
 यस्मादहस्यो भूतानां ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 हृष्टस्तु भगवान् देवः सूर्यः सम्पूर्णमण्डलः ॥ ५३ ॥
 सर्वं योगाच्च मन्त्राच्च मण्डलेन सहीत्यिताः ।
 यस्मात्कस्यो ज्ञयं हृष्टस्तस्मात्तं द्रष्टुमुत्थते ॥ ५४ ॥
 यस्मान्मनसि सम्पूर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुरा वै भगवान् सोमः पौर्यमासी ततः श्रुता ॥ ५५ ॥
 तस्मात्तु पर्वदृश्यं वै पौर्यमासश्च योगिभिः ।
 उभयोः पक्षयोर्ब्रह्ममात्मनी-हितकाम्यया ॥ ५६ ॥
 दृश्यं च पौर्यमासश्च ये यजन्ति दिजातयः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलीकात् कदाचन ॥ ५७ ॥
 योऽनादिताम्रिः प्रयतो वीराध्वानं गतोपि वा ।
 समाधाय मनस्वीमं मन्त्रमुच्चारयेच्छने ॥ ५८ ॥
 त्वमग्ने रुद्री असुरी महो दिवस्त्वं शर्वी मास्तं पृष्ठ ईशिं
 त्वं पाशमन्त्रं शिषं पूषा विधत्तपासिना (१) ।
 इत्येव मन्त्रं मनसा सम्यगुच्चारयेद् द्विजः ।

अग्निं प्रविशते यस्तु रुद्रलोकां स गच्छति ॥ ६६ ॥
 शीमद्याग्निस्तु भगवान्कालो रुद्र इति श्रुतिः ।
 तस्माद्यः प्रविशेदग्निं स रुद्रान् निवर्त्तते ॥ ६७ ॥
 अष्टाविंशतिमः कल्पो बृहदित्यभिसंज्ञितः ।
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य स्त्रियकामस्य वै प्रजाः ।
 ध्यायमानस्य मनसा बृहत्साम रथन्तरं ॥ ६८ ॥
 यस्मात्तत्र समुत्पद्यो बृहत्तः सर्वतोमुखः ।
 तस्मात्तु बृहत्तः कल्पो विज्ञेयस्तत्त्वचिन्तकैः ॥ ६९ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणां योजननां प्रमाणतः ।
 रथन्तरन्तु विज्ञेयं परमं सूर्यमण्डलं ।
 तस्मादण्डन्तु विज्ञेयमभेद्यं सूर्यमण्डलं ॥ ७० ॥
 यत्सूर्यमण्डलञ्चापि बृहत्काम तु भिद्यते ।
 भित्त्वा चैनं हिजा यान्ति योगात्मानो बृहन्नताः ।
 सङ्घातमुपनीताश्च अन्ये कल्पा रथन्तरे ॥ ७१ ॥
 प्रत्येतत्तु मया प्रोक्तं चित्रमध्याकदर्शनं ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कल्पानां विस्तारं शुभं ॥ ७२ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तो कल्पनिरूपणं
 नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

कल्पसंख्यानिरूपणं ।

षष्ठय जघुः । अलङ्घ्युतमिदं सर्वं कल्पानान्ते महासुने ।
रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणाञ्च प्रकल्पनं ॥ १ ॥
न तवाविदितं किञ्चित् विष्णु लोकेषु विद्यते ।
तस्माद्विस्तरतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवीहि नः ॥ २ ॥
वायुरुवाच । अथ वः कथयिष्यामि कल्पसंख्या यथा तथा ।
युगाद्यञ्च वर्षाद्यन्तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥
एकं कल्पसहस्रन्तु ब्रह्मणोऽब्दः प्रकीर्तितः ।
एतदष्टसहस्रन्तु ब्रह्मणस्तदयुगं स्मृतं ॥ ४ ॥
एकं युगसहस्रन्तु सवनं तत् प्रजापतेः ।
सवनानां सहस्रन्तु द्विगुणं त्रित्वं तथा ॥ ५ ॥
ब्रह्मणः स्थितिकालश्च चैतत्सर्वं प्रकीर्तितं ।
तस्य संख्यां प्रवक्ष्यामि पुरस्ताद्वै यथाक्रमं ॥ ६ ॥
अष्टाविंशतिर्ये कल्पा नामतः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां पुरस्ताद्वक्ष्यामि कल्पसंज्ञा यथाक्रमं ॥ ७ ॥
रथन्तरस्य सास्त्रस्तु उपरिष्ठान्निबोधत ।
कल्पान्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य वा ॥ ८ ॥
एकोनविंशकः कल्पो विज्ञेयः ज्योतिर्लोकितः ।
यस्मिंस्तत् परमध्यानं ध्यावती ब्रह्मणस्तथा ॥ ९ ॥

श्वेतीष्णीषः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिखी ।
 उत्पन्नस्तु महातेजाः कुमारः पावकोपमः ॥ १० ॥
 भीमं सुखं महारौद्रं सुधीरं श्वेतलोहितं ।
 दीप्तं दीप्तिन वपुषा महास्त्रं श्वेतवर्चसं ॥ ११ ॥
 तं दृष्ट्वा पुरुषः श्रीमान् ब्रह्मा वै विश्वतो मुखः ।
 कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरं ॥ १२ ॥
 पुराणपुरुषं देवं विश्वात्मा योगिनां चिरं ।
 यवन्दे देवदेवेशं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १३ ॥
 हृदि कृत्वा भृगुदेवं परमात्मानमौश्वरं ।
 सद्योजातं ततो ब्रह्म ब्रह्मा वै समचिन्तयत् ।
 ज्ञात्वा सुमोच देवेशो हृष्टो हासं जगत्पतिः ॥ १४ ॥
 ततोऽस्य पार्श्वतः श्वेता ऋषयो ब्रह्मवर्चसः ।
 प्रादुर्भूता महात्मानः श्वेतमाल्यानुलेपनाः ॥ १५ ॥
 सुनन्दो नन्दकश्चैव विश्वनन्दोऽथ नन्दनः ।
 शिथ्यास्ते वै महात्मानो यैस्तु ब्रह्मा ततो वृतं ॥ १६ ॥
 तस्याग्रे श्वेतवर्णाभः श्वेतनामा महासुनिः ।
 विजज्ञेऽथ महातेजा वस्त्राञ्जने नरस्वसौ ॥ १७ ॥
 तच्च ते ऋषयः सर्व्वं सद्योजातं महेश्वरं ।
 तस्माद्विश्वेश्वरं देवं ये प्रपश्यन्ति (१) वै द्विजाः ।
 प्राणायामपरा युता ब्रह्मणि व्यवसायिनः ॥ १८ ॥
 ते सर्व्वं पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्रजन्ति च ॥ १८ ॥
 गुरुवाच । ततस्त्रिंशत्तमः कल्पो रक्तो नाम प्रकीर्तितः ।
 रक्तो यत्र महातेजा रक्तवर्णमधारयत् ॥ २० ॥
 ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारी रक्तविग्रहः ।
 रक्तमांश्याम्बरधरो रक्तनेत्रः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 स तं दृष्ट्वा महादेवं कुमारं रक्तावाससं ।
 ध्यानयोगं परं कृत्वा बुद्धे विश्वमोक्षरं ॥ २२ ॥
 स तं प्रणम्य भगवान् ब्रह्मा परमयन्त्रितः ।
 वामदेवं ततो ब्रह्मा ब्रह्मात्मनो ज्यक्षितयत् ॥ २३ ॥
 एवं ध्यातो महादेवो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 मनसा प्रीतियुक्तेन पितामहमवाब्रवीत् ॥ २४ ॥
 ध्यायता पुत्रकामिन यस्मात्प्रीतं पितामहः ।
 दृष्टः परमया भक्त्या ध्यानयोगेन सत्तम ॥ २५ ॥
 तस्माच्चाननं परं प्राप्य कल्पे कल्पे महातपाः ।
 वितृष्यसे मां महासत्त्व लोकधातारमौक्षरं ।
 यदमुक्ता ततः शर्वः षट्चासं सुमीच ह ॥ २६ ॥
 ततस्तस्य महात्मानश्चत्वारश्च कुमारकाः ।
 सम्बभूवुर्महात्मानो विरेणुः शङ्खमुदयः ॥ २७ ॥
 विरजश्च विवाहश्च (१) विशीको विश्वभावनः ।
 ब्रह्मण्या ब्रह्मणस्तुत्या वीरा अध्वयसाधिनः ॥ २८ ॥

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तमाल्यानुलेपनाः ।
 रक्तभस्मानुलिमाङ्गा रक्तास्या रक्तलोचनाः ॥ २८ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते ब्रह्मण्या व्यवसायिनः ।
 गृणन्तश्च महात्मानो ब्रह्मा तदामदैवकं ॥ २९ ॥
 अनुग्रहार्थं लोकानां शिष्याणां हितकाम्यया ।
 धर्मीपदेशमखिलं कृत्वा ते ब्राह्मणाः स्वयं ।
 पुनरेव महादेवं प्रविष्टा रुद्रमव्ययं ॥ ३० ॥
 येऽपि चान्ये दिजयेष्ठा युञ्जाना वाममीश्वरं ।
 प्रपद्यन्ति महादेवं तद्ब्रह्मास्तत्परायणाः ॥ ३१ ॥
 ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ३२ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पसंख्यानिरूपणं नाम
 द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—०००—

माहेश्वरावतारयोगः ।

वायुस्वाच । एकविंशत्तमं कल्पः पीतवासा इति स्मृतः ।
ब्रह्मा यत्र महातेजाः पीतवर्णत्वमागतः ॥ १ ॥
ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारः पीतवस्त्रवान् ॥ २ ॥
पीतगन्धानुलिप्ताङ्गः पीतमाख्यधरो युवा ।
पीतवस्त्रोपवीतश्च पीतोष्णीषो मन्त्राभुजः ॥ ३ ॥
तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ब्रह्मा लोकेश्वरं प्रभुं ।
मनसा लोकधातारं यद्यन्दे परमेश्वरं ॥ ४ ॥
ततो ध्यानगतस्तत्र ब्रह्मा माहेश्वरीं परां ।
अपश्यत्तां विरूपाक्ष महेश्वरसुखच्युता ॥ ५ ॥
चतुष्पदां चतुर्वक्त्रां चतुर्दंष्ट्रां चतुस्तनीं ।
चतुर्भुजां चतुःशृङ्गीं चतुर्दंष्ट्रां चतुर्मुखीं ।
त्राविंशलोकसंयुक्तां ईश्वरीं सर्वतोमुखीं ॥ ६ ॥
स तां दृष्ट्वा महातेजा महादेवो महेश्वरीं ।
पुनराह महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ७ ॥
मतिः स्मृतिर्बुद्धिरिति गायमानः पुनः पुनः ।
एहोहीति महादेवी सोत्तिष्ठत् प्राञ्जलिर्भूय ॥ ८ ॥
विश्वमावृत्य योगेन जगत्सर्वं वशीकृत्य ।

अथ वा महादेवेन रुद्राणीं त्वं भविष्यसि ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि ॥ ८ ॥
 अथैनां पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ।
 प्रददौ देवदेवेशस्तुष्ट्यादां महेष्टरौ ।
 ततस्तान् ध्यानयोगेन विदित्वा परमेष्टरौ ॥ ९ ॥
 ब्रह्मा लोकनमस्कृत्यः प्रपद्य तां महेष्टरौ ।
 गायत्रीन्तु ततो रौद्रीं ध्यात्वा ब्रह्मा सुयुग्मितः ॥ १० ॥
 इत्येतां वैदिकीं विद्यां रौद्रीं गायत्रीमर्पितां ।
 जपित्वा तु महादेवीं रुद्रलोकनमस्कृतां ।
 प्रपद्यस्तु महादेवं ध्यानयुक्तेन चेतसा ॥ ११ ॥
 ततस्तस्य महादेवी दिव्यं योगं पुनः श्रुतः ।
 ऐश्वर्यं ज्ञानसम्पत्तिं वैराग्यञ्च ददौ पुनः ॥ १२ ॥
 अथाह्वासं मुमुचे भीषणं दीप्तमौश्वरः ।
 ततोऽस्य सर्वतो दीप्ताः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १३ ॥
 पीतमाख्याम्बरधराः पीतगन्धबिलेपनाः ।
 पीतोष्णीषगिराक्षैव पीतास्याः पीतमूर्ध्वजाः ॥ १४ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उक्षित्वा विमलौजसः ।
 योगात्मानस्ततः स्नाता ब्राह्मणानां हितैषिणः ॥ १५ ॥
 धर्मयोगबलोपेता ऋषीणां दीर्घसन्निधां ।
 उपदिश्य तु ते योगं प्रविष्टा रुद्रमौश्वरं ॥ १६ ॥
 एवमेतेन विधिना प्रपन्ना धे महेष्टरं ।
 अन्येपि नियतात्मानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ १७ ॥
 ते सर्वे पापमुक्लृष्य विरजा ब्रह्मवर्षसः ।

प्रविशन्ति महादेवं रुद्रस्ते त्वपुनर्भवाः ॥ १८ ॥
 वायुश्चाच । ततस्तस्मिन् गते काले पीतवर्णं स्वयम्भुवः ।
 पुनरन्यः प्रवृत्तस्तु सितकण्ठो हि नामतः ॥ २० ॥
 एकार्णवे तदा वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रको ।
 स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य पुत्रकामस्य वै प्रभोः ।
 कृष्णः समभवच्छर्मा ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ २२ ॥
 अद्यापश्चमहातेजाः पादुभूतं कुमारकं ।
 कृष्णवर्णं महावीर्यं दीप्यमानं सतेजसा ॥ २३ ॥
 कृष्णाम्बरवरोष्णीधं कृष्णयस्त्रीपवीतिनं ।
 कृष्णेन मौलिना युक्तं कृष्णस्त्रगनुलेपनं ॥ २४ ॥
 स तं दृष्ट्वा महात्मानममरं घोरमन्त्रिणं ।
 वयन्दे देवदेवेशं विष्णेशं कृष्णपिङ्गलं ॥ २५ ॥
 प्राणायामपरः श्रीमान् हृदि द्वात्वा महेच्छरं ।
 मनसा ध्यानसंतुक्तं प्रपन्नस्तु यतौच्छरं ।
 अघोरेति ततो ब्रह्मा ब्रह्म एवास्तुषिन्तगन् ॥ २६ ॥
 एवं वै ध्यायतस्तस्य ब्रह्माणः परमेष्ठिनः ।
 सुमोच भगवान् रुद्रः अदृष्टासं महास्त्रनं ॥ २७ ॥
 अद्यास्य पार्श्वतः कृष्णाः कृष्णस्त्रगनुलेपनाः ।
 चत्वारस्तु महात्मानः सम्बभूवुः कुमारकाः ॥ २८ ॥
 कृष्णाः कृष्णाम्बरवरोष्णीधाः कृष्णास्त्राः कृष्णवाससाः ।
 तैश्चादृष्टासः सुमहान् झंकारचैव पुष्कलः ।
 नमस्तारच सुमहान् पुनः पुनरुदीरितः ॥ २९ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते योगात्तत् पारमेश्वरं ।
 उपासित्वा महाभागाः शिष्येभ्यः प्रददुस्ततः ॥ २० ॥
 योगेन योगसम्पन्नाः प्रविश्य मनसा शिवं ।
 अमलं निर्गुणं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीश्वरं ॥ २१ ॥
 एवमेतेन योगेन ये चाप्स्यन्ते द्विजातयः ।
 स्मरिष्यन्ति विधानज्ञा गन्तारो रुद्रमव्ययं ॥ २२ ॥
 ततस्तस्मिन् गते कल्पे कृष्णरूपे भयानके ।
 अन्तः प्रवर्त्तितः कल्पो विश्वरूपस्तु नामतः ॥ २३ ॥
 विनिवृत्ते तु संचारे पुनः सृष्टे चराचरे ।
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेश्विनः ।
 प्रादुर्भूता महानादा विश्वरूपा सरस्वती ॥ २४ ॥
 विश्वमात्म्याम्बरधरं विश्वयज्ञोपवीतिनं ।
 विश्वोष्णीषं विश्वगन्धं विश्वस्थानं महाभुजं ॥ २५ ॥
 अथ तं मनसा ध्यात्वा युक्तात्मा ज्ञे पितामहः ।
 वदन् देवमीशानं सर्वेशं सर्वगं प्रभुं ॥ २६ ॥
 श्रीमीशान नमस्तेऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ।
 एवं ध्यानगतं तत्र प्रणमन्तं पितामहं ।
 उवाच भगवानौशः प्रीतोऽहन्ते किमिच्छसि ॥ २७ ॥
 ततस्तु प्रणती भूत्वा वाग्भिः स्तुत्वा महेश्वरं ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा प्रीतः प्रीतिन चेतसा ॥ २८ ॥
 यदिदं विश्वरूपन्ते विश्वगं विश्वमीश्वरं ।
 एतदेदितुमिच्छामि कदायं परमेश्वरः ॥ २९ ॥
 औषा भगवती देवी चतुष्पादा चतुर्भुजी ।

चतुःशृङ्गी चतुर्ब्रह्मा चतुर्हस्ता चतुःस्तनी ॥ ४० ॥

चतुर्हस्ता चतुर्भेदा विश्वरूपा कथं स्मृता (१) ।

किन्नामधेया कोऽस्यान्ता किंवीर्या वापि कर्मतः ॥ ४१ ॥

महेश्वर उवाच । रहस्यं सर्वमन्त्राणां पावनं पुष्टिर्वर्धनं ।

शृणुष्वैतत्परं शुद्धमादिसर्गे यथातथं (२) ॥ ४२ ॥

अथ यो वर्त्तते कल्पो विश्वरूपस्त्वसौ स्मृतः ।

संज्ञिन् भवादयो देवाः यद्विंशन्ननवः स्मृताः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मस्थानमिदं चापि यदा प्राप्तं त्वया विभो ।

तदा प्रसूतिं कल्पय त्वयस्त्रिंशत्तमो ह्ययं ॥ ४४ ॥

शतं शतसहस्राणामतीता ये स्वयम्भुवः ।

पुरस्तात्तव देवेश तान् शृणुष्व महामुने ॥ ४५ ॥

आनन्दस्तु स विज्ञेय आनन्दते महात्तमः (३) ।

मास्रव्यमीशतपसा भ्रम पुनस्त्वमागतः ॥ ४६ ॥

त्वयि योगश्च साङ्गश्च तपो विद्याविधिः क्रिया ।

षट्त्वं सत्यञ्च यज्ञश्च अहिंसा सत्यतिश्रमाः ॥ ४७ ॥

ध्यानं ध्यानवपुः शान्तिर्विद्याऽविद्यामतिर्हृतिः ।

कान्तिः शान्तिः स्मृतिर्मेधा कल्पा शक्तिः सरस्वती ।

तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव सत्त्वा शान्तिः प्रतिष्ठिता ॥ ४८ ॥

यद्विंशत्तमुवा ह्येषा शक्तिश्चाक्षरसंज्ञिता ।

प्रकृतिं विद्धि तां ब्रह्मन् त्वत्प्रसूतिं महेश्वरीं ॥ ४९ ॥

१ शृणुः शृणुवेति अ० ।

२ यथाकाममिति अ० ।

३ यथावया एति अ० ।

सैषा भगवती देवी तत्प्रसूतिः स्वयम्भुवः ।
 चतुर्मुखी जगद्योनिः प्रकृतिर्गौः प्रककीर्त्तिता ।
 प्रधानं प्रकृतिश्चैव यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ ५० ॥

अजामितां लोहितां शक्तकण्ठां
 विश्वं संप्रसृजमानां सुरूपां ।
 अजोऽहं वै बुद्धिमान्विश्वरूपां
 गायत्रीं गां विश्वरूपां हि ब्रुह्मा (१) ॥ ५१ ॥

एवमुक्त्वा महादेवः अष्टहासमथाकरोत् ।
 वलितास्फोटितरवं कङ्काकङ्कनदन्तथा ॥ ५२ ॥
 ततोऽस्य पार्श्वतो दिव्याः सर्वरूपाः कुमारकाः ।
 जटो मुण्डौ शिखण्डौ च अर्धमुण्डश्च जङ्घिरे ॥ ५३ ॥
 ततस्ते तु यद्योक्तेन योगेन सुमहोजसः ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु उपासित्वा महेश्वरं ॥ ५४ ॥
 धर्म्मोपदेशं नियतं कृत्वा योगमयं दृढं ।

शिष्टानां नियतात्मानः प्रविष्टा रुद्रमीश्वरं ॥ ५५ ॥

वायुरुवाच । ततो विष्णयमापन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः ।

प्रपन्नस्तु महादेवं भक्तियुक्तेन चेतसा ।

उवाच वचनं सर्वं श्वेतत्वन्ते कायं विभो ॥ ५६ ॥

भगवानुवाच । श्वेतकल्पो यदाग्रासीद्दहं श्वेतस्ततोऽभवम् ।

श्वतोष्णौषः श्वतमाख्यः श्वताम्बरधरः शिवः ॥ ५७ ॥

श्वेतास्त्रिमांसरीमा च श्वेतत्वक श्वेतलोहितः ।

तेन नाम्ना च विख्यातः श्वेतकल्पस्तदा ज्ञासी ॥ ५८ ॥
 मत्प्रसादाच्च देवेशः श्वेताङ्गः श्वेतलोहितः ।
 श्वेतवर्णो तदा ज्ञासीद्वायवी ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ५९ ॥
 यस्माद्दृष्ट्वा देवेश त्वया गुह्ये पदे स्थितः ।
 विज्ञातः स्नेन तपसा सस्योजातः सनातनः ।
 सस्योजातेति ब्रह्मातद् गुह्यञ्चैव प्रकीर्तितं ॥ ६० ॥
 तस्माद् गुह्यत्वमापन्नं ये वेत्स्यन्ति द्विजातयः ।
 तत्त्वभीषङ्गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६१ ॥
 यदाऽहञ्च पुनस्त्वासं लोहितो नामनामतः ।
 समस्ततेन वर्णेन कल्पो वै लोहितः स्मृतः ॥ ६२ ॥
 तदा लोहितमांसास्थिलोहितचौरसन्निभा (१) ।
 लोहिताक्षस्तनवती गायत्री नोः प्रकीर्तिता ॥ ६३ ॥
 ततोऽस्य लोहितत्वेन वर्णस्य च विपर्यये ।
 वामत्वाच्चैव योगस्य वामदेवत्वमागतः ॥ ६४ ॥
 तथापि हि महासत्त्वं त्वयाऽहं निवृत्तात्मनः ।
 विज्ञातः श्वेतवर्णेन तस्माद्दुर्गोत्तमः स्मृतः ।
 ततोऽहं वामदेवेति ख्यातिं यातो महीतले ॥ ६५ ॥
 ये चापि वामदेवत्वं ज्ञास्यन्तीह द्विजातयः ।
 विज्ञायं चेमां वदन्ती (२) गायत्री मातरं विभी ॥ ६६ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

१ लोहितमांसास्थिलोहितचौरसन्निभेति श० ।

२ ये चेमां वदन्तीति श० । ये चेमां वदन्तीति श० ।

रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६७ ॥
 यदा तु पुनरेवायं क्षणवर्षो भयानकः ।
 मत्कृतेन च वर्षेन मत्कल्पः क्षण उच्यते ॥ ६८ ॥
 तत्राऽहं कालसंकाशः कालो लोकप्रकाशनः ।
 विज्ञातोऽहन्वया ब्रह्मन् घोरो घोरपराक्रमः ॥ ६९ ॥
 तस्माद्घोरत्वमापन्नं ये मां वेत्स्यन्ति भूतले ।
 तेषामघोरः शान्तश्च भविष्याम्यहमव्ययः । ७० ॥
 तस्माद्विष्वत्वमापन्नं ये मां पश्यन्ति भूतले ।
 तेषां शिवश्च शीघ्रश्च भविष्यामि सदैव तु ॥ ७१ ॥
 तस्माच्च विश्वरूपो वै कल्पोऽयं समुदाहृतः ।
 विश्वरूपा तथा चैवं सावित्री समुदाहृता ॥ ७२ ॥
 सर्वरूपास्तथा चे मे संवृत्ता मम पुत्रकाः ।
 चत्वारश्चे समाख्याताः पादा वै लोकसम्भृताः ॥ ७३ ॥
 तस्माच्च सर्ववर्षत्वं प्रजात्वं मे भविष्यति ।
 सर्वभक्ष्या च मेध्या च वर्णतश्च भविष्यति ॥ ७४ ॥
 मोक्षो धर्मस्तथार्थश्च कामश्चेति चतुष्टयं ।
 तस्माद्विष्ठां च वेद्यश्च चतुर्धा वै भविष्यति ॥ ७५ ॥
 भूतग्रामाश्च चत्वारः आश्रमाश्चतुरस्तथा ।
 चर्कश्च पादाश्चत्वारश्चत्वारो मम पुत्रकाः ॥ ७६ ॥
 तस्माच्चतुर्गुणावस्त्रं जगद्दे सचराचरं ।
 चतुर्धाऽवस्थितश्चैव चतुष्पादं भविष्यति ॥ ७७ ॥
 भूर्लोकोऽथ भुवो लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्ताया ।
 जनस्तापश्च शान्तश्च रुद्रलोकस्ततः परं ॥ ७८ ॥

स्वर्लोको हि तृतीयस्तु चतुर्थस्तु महः स्मृतः ।
 तत्र लोकः परं स्थानं परमयोगिनां स्मृतं ॥ ७८ ॥
 निर्धमा निरहङ्काराः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 द्रव्यन्ते तद्विदी युक्ता ध्यानतत्परमुक्ताः ॥ ८० ॥
 यस्माच्चतुष्पदा ह्येषा त्वया दृष्टा सरस्वती ।
 तस्माच्च पञ्चवः सर्वे भविष्यन्ति चतुष्पदाः ।
 तस्माच्चैषां भविष्यन्ति चत्वारो वै पयोधराः ॥ ८१ ॥
 सोमश्च मन्त्रसंयुक्तो यस्मान्मम सुखाद्युतः ।
 जीवः प्राणसृतां व्रजान् सर्वः पीत्वा स्तनैर्धृतं ॥ ८२ ॥
 तस्मात् सोममयश्चैतदसृतश्चैव संक्षितं ।
 चतुष्पादा भविष्यन्ति ह्येतत्त्वज्ञास्य तेन तत् ॥ ८३ ॥
 यस्माच्चैवं क्रिया भूत्वा द्विपादा वै महेश्वरी ।
 दृष्टा पुनस्त्वया चैषा सावित्री लोकभाविनी ।
 तस्माद् द्विपादाः सर्वे हिस्तिनाथ नराः स्मृताः ॥ ८४ ॥
 यस्माच्चैवमजा भूत्वा सर्ववर्णा महेश्वरी ।
 दृष्टा त्वया महासत्त्वा सर्वभूतधरा परा ।
 तस्मात्तु विश्वरूपत्वमजानां वै भविष्यति ॥ ८५ ॥
 अजश्चैव महातेजा विश्वरूपो भविष्यति ।
 अमोचरेताः सर्वे च मुखे चास्य हुताशनः ।
 तस्मात् सर्वगतो मेध्यः पञ्चरूपो हुताशनः ॥ ८६ ॥
 तपसा भावितात्मानो ये वै द्रव्यन्ति वै द्विजाः ।
 ईशित्वे च शिवत्वे च (१) सर्वगं सर्वतः स्मिरं ॥ ८७ ॥

रजस्तमोविनिर्मुक्तास्त्वशा मानुषकस्त्ववि ।

मममौषं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ८८ ॥

द्रव्यैवमुक्तो भगवान् ब्रह्मा रुद्रेण वै हिजाः ।

प्रथम्य प्रयती भूत्वा पुनराह पितामहः ॥ ८९ ॥

ब्रह्मोवाच । भगवन् देवदेवेश विश्वरूपो महेश्वरः ।

ब्रमास्तव महादेव तनवी लोकवन्दिताः (१) ॥ ९० ॥

विश्वरूप महासत्त्व कस्मिन् काले मत्तमुज ।

कस्यां वा युगसम्भूत्यां द्रव्यन्ति त्वां हिजातयः ॥ ९१ ॥

केन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन केन वा ।

तनवस्यो महादेव शक्या द्रष्टुं हिजातिभिः ॥ ९२ ॥

भगवानुवाच । तपसा नैव योगेन दानधर्मफलैश्च वा ।

न तीर्थफलयोगेन क्रतुभिर्वा सद्भिर्वा ॥ ९३ ॥

न वेदाध्यापनैर्वापि न चित्तेन निविद्मैः ।

शक्योऽहं मानुषैर्द्रष्टुं कृते ध्यानात्परं न हि ॥ ९४ ॥

साध्वी नारायणश्चैव विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।

भविष्यतीह नाम्ना तु वाराहो नाम विश्रुतः ॥ ९५ ॥

चतुर्वाहुचतुपादश्चतुर्नेत्रचतुर्मुखः ।

तदा संवत्सरो भूत्वा यज्ञरूपो भविष्यति ।

यज्ञरूपं त्रिशीर्षं त्रिस्थानं त्रिगरीरवान् ॥ ९६ ॥

ऊतन्वेता हापरश्च कलिश्चैव चतुर्गुणं ।

एतस्य पादाश्चत्वारः अङ्गानि क्रतवस्तथा ॥ ९७ ॥

मुञ्चाद्य वेदाद्यत्वारो ऋतुः सन्निमुञ्चानि च ।
 द्वे मुखे द्वे च घटने नेत्राश्च चतुरस्तथा ॥ ८८ ॥
 शिरांसि त्रीणि पर्वणि फाल्गुन्याषाढकृत्तिकाः ।
 दिव्यान्तरौचभौमानि श्रीणि स्थानानि यानि तु ।
 सन्धयः प्रलयश्चैव आश्रमौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ ॥ ८९ ॥
 स यदा कालरूपाभी यराहत्वे व्यवस्थितः ।
 भविष्यति यदा साध्वी विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९० ॥
 तदा त्वमपि देवेभ्य चतुर्वर्त्तौ भविष्यसि ।
 ब्रह्मलोकमस्मत्तयो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९१ ॥
 एकार्णवे भूवे चैव शयानं पुण्यं हरिं ।
 यदा द्रक्ष्यसि देवेभ्यं ध्यानयुक्तं महासुनिं ॥ ९२ ॥
 तदावां मम योगेन मोक्षितौ नष्टचेतसौ ।
 अन्योन्यस्पर्शिनौ रात्रावविज्ञाय परस्परं ॥ ९३ ॥
 एकैकस्त्रीदरक्षांस्तु द्वेष्टा लोकांश्चराचरान् ।
 विस्मयं परमकृत्वा ध्यानाद्वदुहा तु मातुषौ ॥ ९४ ॥
 ततस्त्वं पद्मसंभूतः पद्मनाभः सनातनः ।
 पद्माङ्कितस्तदा कल्पे स्थातिं यास्यसि पुष्कलां ॥ ९५ ॥
 ततस्तस्मिन् तदा कल्पे वाराहे सप्तमे प्रभोः ।
 पुनर्विष्णुर्महातेजाः कालो लोकप्रबालनः (१) ।
 मनुर्वैवस्वतो नाम तव पुत्रो भविष्यति ॥ ९६ ॥
 तदा चतुर्गुणावस्थे कल्पे तस्मिन् युगान्तके ।
 भविष्यामि शिष्यायुक्तः श्वे तो नाम महासुनिः ॥ ९७ ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये ह्यामले पर्व्यतोत्तमे ।
 चतुःशिखाः शिवे युक्ता भविष्यन्ति तदा मम ॥ १०८ ॥
 श्वेतैव शिखयैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ।
 चत्वारश्चैव महात्मानो ब्राह्मणा विदपारगाः ॥ १०९ ॥
 ततस्तु ब्रह्मभूयिष्ठा इष्टा ब्रह्मगतिं परां ।
 तत्त्वमीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११० ॥
 पुनस्तु मम देवेशो द्वितीयद्वापरे प्रभुः ।
 प्रजापतिर्यदा व्यासः सत्त्वो नाम भविष्यति ॥ १११ ॥
 तदा लोकहितार्थाय सुतारो नाम नामतः ।
 भविष्यामि कलौ तस्मिन् लोकानुग्रहकारणात् ॥ ११२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नामनामतः ।
 पुन्दुभिः शतरूपय ऋचीकः कतुमास्तथा ॥ ११३ ॥
 प्राप्य योगं तथा ज्ञानं ब्रह्म चैव सनातनं ।
 शूद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११४ ॥
 तृतीये द्वापरे चैव यदा व्यासस्तु भार्गवः ।
 तदा ह्यहं भविष्यामि दमनस्तु युगान्तिके ॥ ११५ ॥
 तत्रापि च भविष्यन्ति चत्वारो मम पुत्रकाः ।
 विशोकश्च विकेशश्च विशापः शापनाशनः ॥ ११६ ॥
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन महीजसः ।
 शूद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११७ ॥
 चतुर्थे द्वापरे चैव यदा व्यासोऽङ्गिराः स्मृतः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सुहोत्रो नामनामतः ॥ ११८ ॥
 तत्रापि मम सत्पुत्राश्चत्वारश्च तपोधनाः ।

भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठा योगात्मानो दृढव्रताः ॥ ११८ ॥
 समुद्यो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः ।
 प्राप्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दग्धकिल्बिषाः ।
 तेषां तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११९ ॥
 पञ्चमे चापरे चैव व्यासस्तु सविता यदा ।
 तदा चापि भविष्यामि कृद्धो नाम महातपाः ।
 अनुग्रहायै लोकानां योगात्मा नैककर्णकृत् ॥ १२० ॥
 चत्वारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोगिनः ।
 पुत्रा सम भविष्यन्ति योगात्मानो दृढव्रताः ॥ १२१ ॥
 सनः सनन्दनश्चैव प्रभुर्धनं सनातनः ।
 ऋतुः सनत्कुमारश्च निर्ममानिरञ्जकताः ।
 मन्त्रभीषं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १२२ ॥
 परिहृते पुनः षष्ठे सत्सुर्व्यासी यदा विभुः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि लोकान्निर्नामनामतः ॥ १२३ ॥
 शिष्याश्च सम ते दिव्या योगात्मानो दृढव्रताः ।
 भविष्यन्ति महाभागाश्चत्वारो लोकसम्पदाः ॥ १२४ ॥
 सुभामा विरजश्चैव शङ्खपादव एव च ।
 योगात्मानो महात्मानस्तु सर्वे दग्धकिल्बिषाः ।
 तेषां तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२५ ॥
 सप्तमे परियर्त्ते तु यदा व्यासः शतक्रतुः ।
 विभुर्नाम महातेजाः पूर्वमासीच्छतक्रतुः ॥ १२६ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि कलौ तस्मिन् युगान्तिके ।
 जैगीषव्येति विख्यातः सर्वेषां योगिनां वरः ॥ १२७ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति युगे तदा ।
 सारस्वतः सुमेधश्च वसुवाहः सुवाहनः ॥ १२८
 तेऽपि तेनैव मार्गेण ध्यानयुक्तिं समाश्रिताः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो रुद्रलोकपरायणाः ॥ १२९ ॥
 वसिष्ठश्चाष्टमे व्यासः परिवर्त्ते भविष्यति ।
 कपिलश्चासुरिश्चैव तथा पञ्चशिखो मुनिः ।
 वाग्बलिश्च महायोगी सर्व एव महौजसः ॥ १३० ॥
 प्राप्य माहेश्वरं योगं ध्यानिनो दम्भकक्षणाः ।
 मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १३१ ॥
 परिवर्त्तेऽद्य नवमे व्यासः सारस्वतो यदा ।
 तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नामनामतः ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ॥ १३२ ॥
 पराशरश्च गार्ग्यश्च भार्गवी ह्यङ्गिरास्तथा ।
 भविष्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा विदपारगाः ॥ १३३ ॥
 सर्वे तपोबलीतृकटाः श्रामानुग्रहकीविदाः ।
 तेपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन तपस्विनः ।
 ध्यानमार्गं समासाद्य गमिष्यन्ति तत्रैव ते ॥ १३४ ॥
 देवमे द्वापरे व्यासस्त्रिधामा नामनामतः ।
 यदा भविष्यति विप्रास्तदाऽहं भविता पुनः ॥ १३५ ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये भृगुतुङ्गे नमोत्तमे ।
 नाष्ठा भृगोस्तु शिखरन्तस्मात्तक्षिणरन्ध्रगुः ॥ १३६ ॥
 तत्रैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति दृढव्रताः ।
 वलवत्सुर्निरामित्रः केतुशृङ्गस्तपोधनः ॥ १३७ ॥

योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगसमन्विताः ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति तपसा दग्धकल्मषाः ॥ १३८ ॥
 एकादशे द्वापरे तु त्रिवह्नासो भविष्यति ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे क्लृप्तधुरि ॥ १४० ॥
 उषा नाम मङ्गानादास्तथैव मम पुत्रकाः ।
 भविष्यन्ति सद्योजस्काः सुवृत्ता लोकविभुताः ॥ १४१ ॥
 लम्बोदरश्च लम्बश्च लम्बाक्षी लम्बकोशकः ।
 शाश्व माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय संस्थिताः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परां गतिं ॥ १४२ ॥
 द्वादशे परिवर्त्ते तु शततेजा महासुनिः ।
 भविष्यति महासत्त्वी व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १४३ ॥
 ततोऽप्यहं भविष्यामि अत्रिनाम युगान्तिके ।
 हैमकं वनमासाद्य योगमास्थाय भूतले ॥ १४४ ॥
 अत्रापि मम ते पुत्रा भव्यस्नानानुलेपनाः ।
 भविष्यन्ति महायोगा रुद्रलोकपरायणाः ॥ १४५ ॥
 सर्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्वः सर्वस्तथैव च ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १४६ ॥
 त्रयोदशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 धर्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १४७ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वालिनाम महासुनिः ।
 वालिखिल्याश्रमे पुष्के पर्वते गन्धमादने ॥ १४८ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ॥ १४९ ॥

महायोगबलोपेता विमला जर्द्धरेतसः ।
 तेनैव योगमार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १५० ॥
 यदा व्यासः सुरक्ष्य पय्यायेस्तु चतुर्दशे ।
 तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि युगान्तिके ॥ १५१ ॥
 वंशे त्वऽङ्गिरसः श्रेष्ठो गौतमी नाम योगवित् ।
 तस्माद्भविष्यते पुण्यं गौतमं नाम तद्धनं ॥ १५२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति कसौ तथा ।
 अत्रिरुग्रतपाश्चैव श्रावणोऽथ स्त्रविष्टकः ॥ १५३ ॥
 योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगपरायणाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकनिवासिनः ॥ १५४ ॥
 ततः प्राप्तिं पञ्चदशे परिवर्त्ते क्रमागते ।
 आरुणिस्तु यदाव्यासो द्वापरे भविता प्रभुः ॥ १५५ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि नाम्ना वेदशिरा दिजाः ।
 तत्र वेदशिरा नाम अस्त्रन्तत्पारमेश्वरं ॥ १५६ ॥
 भविष्यति महावीर्यं वेदश्रीर्षय पर्वतः ।
 हिमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्वत्या नगोत्तमे ॥ १५७ ॥
 तदापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 कुण्डि कुण्डिवाहुय कुण्डरीरः कुनेत्रकः ॥ १५८ ॥
 योगात्मानो महात्मानो ब्रह्मिष्ठायोर्द्धरेतसः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकं गतास्तु ते ॥ १५९ ॥
 ततः षोडशमे चापि परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु योसञ्च नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १६० ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गोकर्णो नामनामतः ।

तस्माद्भविष्यते पुण्यं शोकपूर्णं तदनं ॥ १६१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ।
 कश्यपो ह्यश्वनाच्चैव च्यवनोऽयं बृहस्पतिः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परं पदं ॥ १६२ ॥
 ततः सप्तदशैश्चैव परिवर्त्तं क्रमागते ।
 तदा भविष्यते व्यासो नाम्ना देवकृतश्चयः ॥ १६३ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि गुहावासौति नामतः ।
 हिमवस्त्रिखरे चैव महातुङ्गे महालये ।
 सिद्धिचैत्रं महापुण्यं भविष्यति महालयं ॥ १६४ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा ब्रह्मण्या योगवेदिनः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो मर्मज्ञा निरऽङ्कताः ॥ १६५ ॥
 उतथो वामदेवश्च महाकालो महालयः ।
 तेषां शतसहस्रान्तु शिष्याणां ध्यानसाधनं ॥ १६६ ॥
 भविष्यन्ति तदा कल्पे सर्वे ते ध्यानयुक्ताः ।
 ते तु सम्पन्नित योगे हृदि कृत्वा महेश्वरं ।
 महालये पदं धिया प्रविष्टाः शिवमन्त्रयं ॥ १६७ ॥
 ये चान्येऽपि महात्मानः काले तस्मिन् युगान्तिके ।
 ध्यानयुक्तेन मनसा विमलाः शुद्धबुद्धयः ॥ १६८ ॥
 गत्वा महालयं पुण्यं दृष्ट्वा माहेश्वरं पदं ।
 तूर्ध्वं तारयते जन्तून् दशपूर्वान् दशापरान् ॥ १६९ ॥
 आत्मानमेकविंशश्च तारयित्वा महार्णवं ।
 मम प्रसादाद्यान्ति रुद्रलोकां गतव्यराः ॥ १७० ॥
 ततोऽष्टादशमे चैव परिवर्त्तं यदा भवेत् ।

तदा ऋतश्चयी नाम व्यासस्तु भविता मुनिः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नामनामतः ॥ १७१ ॥
 सिद्धचेवे महापुण्ये देवदानवपूजिते ।
 हिमवच्छिखरे पुण्ये शिखण्डी यत्र पर्वतः ।
 शिखेच्छिनो वनञ्चापि ऋषिसिद्ध निषेवित ॥ १७२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 वाचस्त्रवा ऋचीकथ शावासथ दृढव्रतः ॥ १७३ ॥
 योगात्मानो महासक्ताः सर्वे ते वेद धारणाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं व्रजन्ति ते ॥ १७४ ॥
 ततस्त्वे कोनशिंशे तु परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु भविता नाम्ना भरद्वाजो महामुनिः ॥ १७५ ॥
 तत्राप्यहं भविष्यामि जटामासीति नामतः ।
 हिमवच्छिखरे रम्ये जटायुयं च पर्वतः ॥ १७६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।
 हिरण्यनामा कौशिल्यः काञ्चीवः कुशुनिस्तथा ॥ १७७ ॥
 ईश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतमः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति न संग्रयः ॥ १७८ ॥
 ततो विंशतिमे सर्वे परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचःश्रवाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १७९ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि छद्दहासतो नामतः ।
 ऋद्दहासप्रियाद्यापि भविष्यन्ति तदा नराः ॥ १८० ॥
 तत्रैव हिमवत्पृष्ठे सिद्धचारण सेविते ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।

युक्तान्मानो महा सत्त्वा ध्यानिनो नियतव्रताः ॥ १८० ॥
 सुमन्तुर्वर्षरिर्विद्वान् सुबन्धुः कुशिकन्धरः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय ते गताः ॥ १८१ ॥
 एकाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचस्पतिः श्रुतो व्यासो यदा स ऋषिसत्तमः ॥ १८२ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दासको नाम नामतः ।
 तस्मान्नविषयते पुण्यं देवदारवनं महत् ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।
 छद्मी दाक्षायिचैव (१) केतुमाली वक्रस्तथा (२) ॥ १८४ ॥
 योगान्मानो महात्मानो नियता ह्यर्हरेतसः ।
 परमं योगमास्थाय रुद्रं प्राप्तास्तथानघाः ॥ १८५ ॥
 द्वाविंशे परिवर्त्ते तु व्यासः शुक्लायनो यदा ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराणस्यां महामुनिः ॥ १८६ ॥
 नाम्ना वै साङ्गली भौमो यत्र देवाः सवासवाः ।
 द्रक्ष्यन्ति मां कलौ तस्मिन्नवतीर्थे जलायुधं ॥ १८७ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः ।
 तुल्यार्चिर्मधुपिङ्गाक्षः श्वतकेतुस्तथैव च (३) ॥ १८८ ॥
 तेषु माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः ।
 विरजा ब्रह्मभूयिष्ठा रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥ ८९ ॥
 परिवर्त्ते त्रयोविंशे द्रवविन्दुर्यदा मुनिः ।

१ दासभ्यापनित्यर्थेति घ०, ङ० च ।

२ मकलमेति घ०, ङ० च ।

३ भेकितानशयैव चेति ङ० ।

व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ।
 श्वतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्मिकः ॥ १८० ॥
 तत्र कालश्चरिष्यामि तदा गिरिवरीक्षमे ।
 तेन कालश्चरो नाम भविष्यति स पर्वतः ॥ १८१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति मधौजसः ।
 ऊसिजो हृद्दुक्थश्च देवलः कविरेव च ।
 प्राप्य माहेन्दरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ १८२ ॥
 परिवर्त्ते चतुर्विंशे ऋक्षो व्यासो भविष्यति ।
 तत्राऽहं भविता ब्रह्मान् कक्षो तस्मिन् युगान्तिके ।
 शूली नाम महायोगी नैमिषे योगिवन्दिते ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।
 शालिहोत्रोऽग्निवेशश्च युवनाश्रः शरदसुः ।
 तेऽपि योगवलोपेता रुद्रं यास्यन्ति सुव्रताः ॥ १८४ ॥
 पञ्चविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते सथाक्रमं ।
 वासिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिर्नाम भविष्यति ॥ १८५ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डी सुण्डीश्वरः प्रभुः ।
 कोटिवर्षं समासाद्य (१) नगरं देवपूजितं ॥ १८६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः ।
 योगात्मानो महात्मानः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ १८७ ॥
 छगलः कुम्भकर्षाक्षः (२) कुम्भचैव प्रवाहुकः ।

१ कोटिवर्षं समासाद्य इति क० ।

२ कुम्भचैव इति क० ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १८८ ॥
 षड्विंशे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः पराशरः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नामनामतः ।
 पुनर्न रुद्रवर्द्धं प्राप्य कलौ तच्छिन्नु युगान्तिके ॥ १८९ ॥
 तथापि सज्ज ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः ।
 उलूकी वैष्णुतथैव (१) सर्वकः (२) श्यामुलायनः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारह्ये तथैव हि ॥ २०० ॥
 सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।
 जातूकच्छीं यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २०१ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सोमशर्मा द्विजोत्तमः ।
 प्रभासतीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुतः ॥ २०२ ॥
 तथापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 अक्षपादः कणादश्च उलूकी वत्स एव च ॥ २०३ ॥
 योगात्मानो महात्मानो विमलाः शुद्धबुद्धयः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकां ततो गताः ॥ २०४ ॥
 अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।
 पराशरसुतः श्रीमान् विष्णुर्लोकपितामहः ॥ २०५ ॥
 यदा भविष्यति व्यासो नात्मा द्वैपायनः प्रभुः ।
 तदा बभेन चाग्नेन छाणः पुरुषसत्तमः ।
 वसुदेवाश्चदुन्नेष्टो वासुदेवो भविष्यति ॥ २०६ ॥
 तदा चार्हं भविष्यामि योगात्मा योगमायया ।

१ विष्णुतथैवेति क० ।

२ शम्भक इति क० । अविहितपुरुषो सर्वक इति नास्त्यन्तराकारवर्तिनः ।

लोकविश्वनाथीय ब्रह्मचारिशरीरकः ॥ २०७ ॥
 ब्रह्मज्ञाने नृत्तमुत्सृष्टं दृष्ट्वा लोकमनाद्यकं ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय प्रविष्टो योगमायया ॥ २०८ ॥
 दिव्यां मेरुगुह्यां पुण्यां त्वया सार्द्धं च विष्णुना ।
 भविष्यामि तदा ब्रह्मन् नकुली नामनामतः । २०९ ॥
 कायारोहणमित्वेवं सिद्धचेष्टश्च वै तदा ।
 भविष्यति तु विख्यातं यावद्भूमिर्हरिष्यति ॥ २१० ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।
 कुशिकश्चैव गार्ग्यश्च मित्रको वृष्ट एव च ॥ २११ ॥
 योगयुक्ता महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 प्राप्य माहेन्द्रं योगं विमत्ता ब्रह्मरेतसः ।
 वृद्धलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ २१२ ॥
 इत्येतद् मया प्रोक्तमवतारेषु क्षत्तव्यं ।
 मन्वादिस्तृणपथ्यन्तमष्टाविंशत्युगक्रमात् ।
 तत्र स्मृतिसमूहानां (१) विभागे धर्मक्षेत्रं ॥ २१३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते माहेन्द्ररावतारयोगो
 नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शार्वपुत्राय ।

वायुववाच । अत्रारि भारते वर्षे युगानि मुनयो विदुः ।

क्षतं त्रेता द्वापरश्च त्रिष्वप्येति चतुर्विंशं ॥ १ ॥

एतज्जहस्वपथ्यन्तमहर्ष्यद्ब्रह्मणः स्मृतं ।

यामाद्यास्तु गणाः सप्त रोमवन्तयतुर्दश ॥ २ ॥

सशरीराः त्र्ययन्तेऽस्मि जैनलीकां सहानुगाः ।

एवं देवेष्वतीतेषु महर्षीकाज्जनन्तपः ॥ ३ ॥

मन्वन्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्व्ये महोजसः ।

ततस्तेषु यतेषूर्ध्वं सायुज्यं कल्पवासिनां ॥ ४ ॥

समेत्य देवैस्ते देवाः प्राप्ते सङ्क्रान्तने तदा ।

महर्षीकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ॥ ५ ॥

भूतादिष्ववशिष्टेषु (१) स्थावरान्तेषु वै तदा ।

ग्रन्थेषु तेषु लोकेषु महोन्तेषु भुवादिषु ।

देवेष्वथ यतेषूर्ध्वं कल्पवासिषु वै जनं ॥ ६ ॥

तत्संज्ञित्य ततो ब्रह्मा देवविंशगणदानवान् ।

संस्थापयति वै सर्वान् दाहवृद्ध्या युगचये ॥ ७ ॥

योऽतीतः सप्तमः कल्पो मया वः परिकीर्तितः ।
 समुद्रेः सप्तभिर्गाढमेकौभूतैर्महावैः (१) ।
 आसीदेकार्णवहोरेमविभागं तमोमयं ॥ ८ ॥
 माययैकार्णवे तस्मिन् शङ्खचक्रगदाधरः ।
 जीमूताभोऽम्बुजाक्षश्च किरीटी श्रीपतिर्हरिः ॥ ९ ॥
 नारायणमुखोन्नैर्णः सोऽष्टमः पुरुषोत्तमः ।
 अष्टबाहुर्महोरक्तो लोकानां योनिरुच्यते ।
 किमप्यचिन्त्यं युक्तात्मा योगमास्थाय योगवित् ॥ १० ॥
 फणासहस्रकलितन्त्रमप्रतिमवर्चसं ।
 महाभोगपतेर्भागमन्वास्त्रीर्यं महोष्ण्यं ।
 तस्मिन्महति पर्यङ्के श्रुते वै कनकप्रभो ॥ ११ ॥
 एवं तत्र शयानेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 आत्मारामेण क्रीडार्थं सृष्टं नाभ्यान् पद्मजं ॥ १२ ॥
 श्रुतयोजनविस्तीर्णं तरुणादित्यवर्चसं ।
 वज्रदण्डं महीतुषेधं लीलया प्रभविष्णुना ॥ १३ ॥
 तस्यैवं क्रीडमानस्य समीपं देवमौदुषः ।
 हेमव्रद्धाण्डजो ब्रह्मा रुक्मवर्णो ह्यतीन्द्रियः ।
 चतुर्मुखो विशालाक्षः समागम्य बृहच्छया ॥ १४ ॥
 त्रियया युक्तेन नखेन सुप्रभेण सुगन्धिना ।
 तं क्रीडमानं पद्मेन दृष्ट्वा ब्रह्मा तु भेजिवान् ॥ १५ ॥
 स विस्मयमयागम्य शस्यसंपूर्णया गिरा ।

प्रोवाच की भवान् शीते आश्रितो मध्यमश्रमां ॥ १६ ॥

अथ तस्याच्युतः श्रुत्वा ब्रह्मणस्तु शुभं वचः ।

उदतिष्ठत पर्यङ्गादिस्त्रयोत्फललोचनः ॥ १७ ॥

प्रत्युवाचोत्तरश्चैव क्रियते यच्च किञ्चन ।

यौरन्तरीक्षं भूतञ्च परं पदमहं प्रभुः ॥ १८ ॥

तमेवमुक्त्वा भगवान् विष्णुः पुनरग्राववीत् ।

कस्त्वं खलु समायातः समौषं भगवान् कुतः ।

कुतश्च भूयो गन्तव्यं कुत्र वा ते प्रतिययः ॥ १९ ॥

की भवान् विश्वमूर्त्तिस्त्वं कर्त्तव्यं किञ्च ते मया ।

एवं ब्रुवाणं वैकुण्ठं प्रत्युवाच पितामहः ॥ २० ॥

यथा भवांस्तथा चाहमादिकर्त्ता प्रजापतिः ।

नारायणसमाख्यातः सर्वं वै मयि तिष्ठति ॥ २१ ॥

सविस्त्रयं परं श्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्त्तया ।

सोऽनुव्रताती भगवता वैकुण्ठी विश्वसम्भवः ॥ २२ ॥

कीतूहलाश्वहायोगी प्रविष्टो ब्रह्मणो मुखं ।

इमानष्टादशद्वीपान् सप्तसुद्रान् सप्तर्षितान् ।

प्रविशन् स महातेजायातुर्ष्वर्ष्यसमाकुलान् ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्सप्तलोकान्सनातनान् ॥ २३ ॥

ब्रह्मचस्तूदरे दृष्ट्वा सर्वान् विष्णुर्महाययाः ।

अहोऽस्य तपसो वीर्य्यं पुनः पुनरभाषत ॥ २४ ॥

पर्यटन् विविधान् लोकान् विष्णुर्नानाविधाश्रमान् ।

ततो वर्षसहस्रान्ते नान्तं हि दृष्ट्वा तदा ॥ २५ ॥

तदाऽस्य वक्त्रासिष्क्रम्य पद्मगेन्द्रारिकेतनः ।

अज्ञातश्चभुर्भगवान् पितामहमवाव्रवीत् ॥ २६ ॥
 भगवन् आदि मध्यञ्च अन्तं कालदिशोर्न च ।
 नाहमन्तं प्रपश्यामि ह्युदरस्य तवानघ ॥ २७ ॥
 एवमुक्त्वावब्रवीद्भूयः पितामहमिदं हरिः ।
 भवानप्येवमेवाद्य ह्युदरं मम शाश्वतं ।
 प्रविश्य लोकान्पश्यैताननीपम्यान् दिजोत्तम ॥ २८ ॥
 मनः प्रह्लादनीं वाणीं श्रुत्वा तस्याभिनन्द्य च ।
 औपतेरुदरं भूयः प्रविवेश पितामहः ॥ २९ ॥
 तानेव लोकान् गर्भस्थः पश्यन् सोऽचिन्ताविक्रमः ।
 पर्यटित्वादिदेवस्य ददर्शान्तं न वै हरेः ॥ ३० ॥

ज्वात्वागमन्तस्य पितामहस्य
 द्वाराणि सर्वाणि पिधाय विष्णुः ।
 विभुर्गर्भनः कर्तुमियेष चाष्ट
 सुखं प्रसुप्तोऽस्मि महाजलीधे ॥ ३१ ॥

ततो द्वाराणि सर्वाणि पिहितान्युपलक्ष्यते ।
 सूक्ष्मं कृत्वात्मनो रूपं नाभ्यां द्वारमविन्दत ॥ ३२ ॥
 पद्मसूचानुमार्गेण ह्यनुगम्य पितामहः ।
 उज्ज्वलद्वारात्मनो रूपं पुष्कराक्षतुराननः ।
 धिरराजारविन्दस्यः पद्मगर्भसमद्युतिः ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरेताभ्यां एकैकस्य तु कार्त्तमार्गतः ।
 प्रवर्त्तमाने संहर्षे मध्ये तस्यार्णवस्य तु ॥ ३४ ॥

सुत उवाच । ततो ह्युपरि मेधात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः ।
 शूलपाणिर्महादेवो हैमचौरास्वरज्जदः ।

आगच्छद् यच्च सोऽनन्तो नागभोगपतिर्हरिः ॥ ३५ ॥
 शीघ्रं विक्रमतस्तस्य पद्मामत्यन्तपीडिताः ।
 उद्धूतास्तूर्णमाकाशे पृथुलास्तोयविन्दवः ।
 अत्युष्णाद्यातिशीताश्च वायुस्तत्र ववी भृशं ॥ ३६ ॥
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चयं ब्रह्मा विष्णुमभाषत ।
 अश्विन्द्वौ हि स्थूलीणाः कम्पते चाम्बुजं भृशं ।
 एतं मे संशयं ब्रूहि किञ्चान्यत् त्वच्चिकीर्षसि ॥ ३७ ॥
 एतदेवंविधं वाक्यं पितामहमुखोद्भवम् ।
 श्रुत्वाप्रतिमकर्माह भगवानसुरान्तकृत् ॥ ३८ ॥
 किमु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यत्कृतालयम् ।
 वदति प्रियमत्यर्थं विप्रियेपि च ते मया ॥ ३९ ॥
 इत्येवं मनसा ध्यात्वा प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ।
 किञ्चूत भगवान् तस्मिन् पुष्करे जातसुभ्रमः ॥ ४० ॥
 किं मया यत् कृतन्देव यन्मां प्रियमनुत्तमम् ।
 भाषसे पुष्टयैष्ठ किमर्थं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥
 एवं ब्रुवाणं देवेशं लोकयाचानु तत्त्वतां ।
 प्रत्युवाचाम्बुजाभास्तः ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 योऽसौ तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिक्षया ।
 यथा ममोदरे लोकाः सर्वे दृष्टास्त्वया प्रभो ।
 तथैव दृष्टाः कात्स्न्येन मया लोकास्तवोदरे ॥ ४३ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उपावृत्तस्य मेऽनघ ।
 नूनं मत्तरभावेन मां वशीकर्तुमिच्छता ।
 आशु दाराणि सर्वाणि घटितानि त्वया पुनः ॥ ४४ ॥

ततो मया महाभाग सच्चिन्मय स्नेन चेतसा ।
 लब्धो नाभ्यां प्रवेशस्तु पद्मसूत्रादिनिर्गमः ॥ ४५ ॥
 माभूत्ते मनसोऽस्योऽपि व्याघातोऽयं कथञ्चन ।
 इत्येवानुगतिर्विन्धोः कार्याणामौपसर्गिकी ॥ ४६ ॥
 यन्मयानन्तरं कार्यं मयाध्यवसितं त्वयि ।
 त्वान्धावाधितुकामेन क्रीडापूर्वं यदृच्छया ।
 आशु हाराणि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४७ ॥
 न तेऽन्यथावमन्तव्यो मान्यः पूज्यश्च मे भवान् ।
 सर्वं मर्षय कल्याण यन्मया यत्कृतमन्तव ।
 तस्मान्नयोऽप्यमानस्त्वं पद्मादवतर प्रभो ॥ ४८ ॥
 नाहं भवन्तं शक्नोमि सोढुन्तेजोमयं गुरुं ।
 स चीवाश्च वरं ब्रूहि पद्मादवतराम्यहं ॥ ४९ ॥

विष्णुश्च वाच । पुत्रो भव ममारिभ्र सुदं प्राप्स्यसि शोभनं ।
 सत्यधनो महायोगी त्वमीड्यः (१) प्रणवात्मकः ॥ ५० ॥
 अद्यप्रभृति सर्वेभ्यश्च तोष्यीषविभूषणः ।
 पद्मघोनिरितीत्येवं स्यातो नाश्व भविष्यसि ।
 पुत्रो मे त्वं भव ब्रह्मन् सर्वलोकाधिप प्रभो ॥ ५१ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरं गृह्य किरीटिनः ।
 एवं भवतु चेत्युक्त्वा प्रीतात्मा गतमन्तरः ॥ ५२ ॥
 प्रत्यासन्नमथायातं बालार्कभिमं महाननं ।
 भूतमत्यद्भूतं दृष्ट्वा नारायणमथाब्रवीत् ॥ ५३ ॥

अपमेयो महावक्त्रो दंष्ट्री व्यस्तशिरीरुहः ।
 दशबाहुस्त्रिशूलाङ्गो नयनैर्विश्रतोमुखः ॥ ५४ ॥
 लोकप्रभुः स्वयं साक्षाद्विष्णोः मुञ्चमेण्वली ।
 भेट्टे षोडशं सहस्रं नदमानोऽतिभैरवं ॥ ५५ ॥
 कः स्वस्वेष पुमान् विष्णोते जीरागिर्महाद्युतिः ।
 व्याप्य सर्वा दिशो द्याश्च हत एवाभिवर्त्तते ॥ ५६ ॥
 तेनैवमुक्तो भगवान् विष्णुर्ब्रह्माणमवबोत् ।
 पद्मशान्तलनिपातेन यस्य विक्रमतोऽर्थवे ।
 धेमेन सहस्रताकाशे व्यधिताश्च जलाशयाः ॥ ५७ ॥
 छटाभिर्विश्रमतीऽत्यर्थं सिध्यते पद्मसम्भवः ।
 घ्राणजेन च वातेन कम्पमानं त्वया सह ।
 दोषूयते महापद्मं स्वच्छन्दं गम नाभिजं ॥ ५८ ॥
 स एष भगवानीशो ज्ञानादिशान्तकदिभुः ।
 भद्रावच्छाद्य शीमेण द्युपतिष्ठाय गोध्वजं ॥ ५९ ॥
 ततः क्रुद्धोऽभ्युक्ताभास्तं ब्रह्मा प्रोवाच केशवं ।
 न भवान् श्रुत्वा त्वात्मानं लोकानां योनिमुत्तमं ॥ ६० ॥
 ब्रह्मायं लोककर्त्तारं माय वेत्ति सनातनं ।
 कोऽयं भोः शङ्करो नाम द्वाययोर्व्यतिरिच्यते ॥ ६१ ॥
 तस्य तत् क्रोधजं वाक्च श्रुत्वा विष्णुरभाषत ।
 मा मयैवं वद कल्याण परिवादं महात्मनः ॥ ६२ ॥
 मायायोगेष्चरी धर्मो दुराधर्मो वरप्रदः ।
 हितुरप्यात्र जगतः पुराणः पुरुषोऽव्ययः ॥ ६३ ॥
 जीवः स्वस्वेष जीवानां ज्योतिरेकं प्रकाशते ।

बालक्रीडनकौर्त्तवः क्रीडतेऽश्वरः स्वयं ॥ ६४ ॥
 प्रधानमव्ययं ज्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।
 अस्य चैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्षिणः ।
 यः काः स इति दुःस्मार्त्तैर्हृष्यते यतिभिः शिवः ॥ ६५ ॥
 एष बीजो भवान्बीजमहं योनिः सनातनः ।
 एवमुक्तोऽथ विष्णात्मा ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ६६ ॥
 भवान्योनिरहं बीजं कथं बीजो महेश्वरः ।
 एतन्मे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं ह्येतुमर्हसि ॥ ६७ ॥
 ज्ञात्वा चैवं समुत्पत्तिं ब्रह्मणा लोकतन्विषा ।
 इदं परमसादृश्यं प्रश्नमभ्यवदद्वरिः ॥ ६८ ॥
 अस्मान्महत्तरं गुह्यं भूतमन्यन्नविद्यते ।
 महतः परमं धाम शिवमध्याम्बिनां पदं ॥ ६९ ॥
 द्वैधीभावेन चात्मानं प्रविष्टस्तु व्यवस्थितः ।
 निष्कलः सूक्ष्ममव्यक्तः सकलच महेश्वरः ॥ ७० ॥
 अस्य मायाविधिस्तस्य अगम्यगहनस्य च ।
 पुरा लिङ्गं भवद्बीजं प्रथमं त्वादिसर्गिकं ॥ ७१ ॥
 मयि योगो समायुक्तं तद्बीजं कालपर्ययात् ।
 हिरण्यमपरान्तद्योन्यामण्डमजायत ॥ ७२ ॥
 गतानि दशवर्षाणामण्डजाप्सु प्रतिष्ठितं ।
 अन्ते वषट्सहस्रस्य वायुना तद्द्विधा कृतं ॥ ७३ ॥
 कपालमेकं द्यौर्जज्ञे कपालमपरं चित्तिः ।
 उल्लसत्तस्य महोन्मेषं योऽसैकनकपर्वतः ॥ ७४ ॥
 ततस्तस्मात् प्रवृत्तात्मा देवो देववरः प्रभुः ।

हिरण्यगर्भी भगवान् अहं जज्ञे चतुर्भुजः ॥ ७५ ॥
 ततोऽरवर्षसहस्रान्ते बाहुना तद्विवाकृतं ।
 अताराकैन्दुनक्षत्रं शून्यं लोकमवेक्ष्य च ।
 कोऽयमपेक्षमिच्छाते (१) कुमारस्तोऽभवत्सदा ॥ ७६ ॥
 प्रियदर्शनास्तु तनवी येऽतीताः पूर्वजास्तथ ।
 मृत्यो वर्षसहस्रान्ते तत एवाश्रयास्तव ।
 सुवनानसहस्रायाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥ ७७ ॥
 श्रीमान् सनत्कुमारस्तु ऋतुयैवोद्भूतसोऽहम् ।
 समातनय सनकास्तथैव च सनन्दनः ।
 उत्पन्नाः समकालान्ते बुधरातीन्द्रियदर्शनाः ॥ ७८ ॥
 उत्पन्नाः प्रतिधात्मनो जगदुद्येतदव हि ।
 मारुतान्ते च कर्माणि तापत्रयविवर्जिताः ॥ ७९ ॥
 अस्य सोम्यं बहुल्लेखं जराशोकसमन्वितं ।
 जीवितं मरणश्चैव सम्भवश्च पुनः पुनः ॥ ८० ॥
 स्वप्नभूतं पुनः स्वर्गे दुःखानि नरकांस्तथा ।
 विदित्वा चागमं सर्वमवश्यं भवितव्यताम् ॥ ८१ ॥
 ऋभुं सनत्कुमारश्च दृष्ट्वा तव वशे स्थितौ ।
 त्रयस्तु त्रीन् गुणान् हित्वा आत्मजाः सनकादयः ।
 वैवर्तेन तु ज्ञानेन निवृत्तास्ते महौजसः ॥ ८२ ॥
 ततस्तेष्वपहृतेषु सनकादिषु वै त्रिषु ।
 भविष्यसि विमूढस्तु मायया शङ्करस्य तु ॥ ८३ ॥

एवं कल्पे तु वैकल्पे (१) संज्ञा नश्यति तेऽनघ ।
 कल्पशेषाणि भूतानि सुक्ष्मानि पार्थिवानि च ॥ ८४ ॥
 सा चैषा ज्यैष्ठ्यरी माया जगतः समुदाहृता ।
 स एष पर्वतो मेरुर्देवलोका उदाहृतः ॥ ८५ ॥
 तवैवेदं हि माहात्म्यं दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ।
 ज्ञात्वा चेश्वरसद्भावं ज्ञात्वा मामम्बुजेक्ष्यं ॥ ८६ ॥
 महादेवं महायोगं भूतानां वरदं प्रभुं ।
 प्रणवात्मानमासाद्य नमस्कृत्वा जगद्गुरुं ।
 त्वाद्य माद्यैव संक्रुद्धो निष्ठासात्रिर्हृदेदयं ॥ ८७ ॥
 एवं ज्ञात्वा महायोगं अभ्युत्थित्वनं महाबलः ।
 अहं त्वामघतः कृत्वा स्तोत्रेणमनसप्रभं ॥ ८८ ॥

सूत उवाच । ब्रह्मायमघतः कृत्वा ततः स नरकृष्णजः ।
 अतीतैश्च भविष्यैश्च वर्त्तमानैस्तथैव च ।
 नामभिष्छान्दसैश्चैव इदं स्तोत्रमुदीरयत् ॥ ८९ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते सुव्रतेऽनन्ततेजसे ।
 नमः क्षेपाधिपतये वीजिने शूलिने नमः ॥ ९० ॥
 अमेढ्रायोर्धमेढ्राय नमो वैकुण्ठरेतसे ।
 नमो ज्येष्ठाय त्रेष्ठाय अपूर्वप्रथमाय च ॥ ९१ ॥
 नमो दृव्याय पूज्याय सद्योजाताय वै नमः ।
 गङ्धराय धनेशाय हैमवीरास्वराय च ॥ ९२ ॥
 नमस्ते ह्यश्वदादीनां भूतानां प्रभावाय च ।

वेदकर्मभावदानानां द्रव्याणां प्रभवे नमः ॥ ८३ ॥
 नमो योगस्य प्रभवे सांख्यस्य प्रभवे नमः ।
 नमो भुवनिशीथानां सृष्टीणां पतये नमः ॥ ८४ ॥
 विशुद्ध्यनिमेषानां गर्जितप्रभवे नमः ।
 उद्घोषाश्च प्रभवे ह्रीपानां प्रभवे नमः ॥ ८५ ॥
 अद्वीनां प्रभवे चैव वर्णाणां प्रभवे नमः ।
 नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः ॥ ८६ ॥
 नमः सौम्यप्रभवे वृक्षाणां प्रभवे नमः ।
 धर्माध्यक्षाय धर्माय स्थितोनां प्रभवे नमः ॥ ८७ ॥
 नमो रसानां प्रभवे रत्नानां प्रभवे नमः ।
 नमः क्षणानां प्रभवे कलानां प्रभवे नमः ॥ ८८ ॥
 निमेषप्रभवे चैव काष्ठानां प्रभवे नमः ।
 अक्षोराणामासानां मासीनां प्रभवे नमः ॥ ८९ ॥
 नमः ऋतूनां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः ।
 प्रभवे च पराङ्मुख्य परस्य प्रभवे नमः ॥ ९० ॥
 नमः सुखाच्चप्रभवे दुःखस्य प्रभवे नमः ।
 अतुर्विधस्य सगुणस्य प्रभवेऽनन्तचक्षुषे ॥ ९१ ॥
 कालोदये निवहानां वार्त्तानां प्रभवे नमः ।
 नमो विष्णुस्य प्रभवे ब्रह्मादि प्रभवे नमः ॥ ९२ ॥
 विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।
 नमो व्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ॥ ९३ ॥
 पितृणां पतये चैव पशूनां पतये ।
 बाह्वृषाय नमस्तुभ्यं पुराणवृषभाय च ॥ ९४ ॥

सुचारुचारुकीर्णाय ऊर्ध्वचक्षुःशिराय च ।
 नमः पशूनां पतये गोवृषेन्द्रध्वजाय च ॥ २०५ ॥
 प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः ।
 गरुडोरगसर्पाणां पक्षिणां पतये नमः ॥ २०६ ॥
 गोकर्णाय च गोष्ठाय शङ्खकर्णाय वै नमः ।
 वाराहवायप्रमेयाय रक्षोधिपतये नमः ॥ २०७ ॥
 नमोऽस्त्राणां पतये गन्धानां ज्योतिष्ये नमः ।
 अश्वसां पतये चैव तेजसां पतये नमः ॥ २०८ ॥
 नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये श्रीमते द्वीभते नमः ।
 बलावलसमूहाय ज्ञानीभ्यश्चोभवाय च ॥ २०९ ॥
 दीर्घशृङ्गेकशृङ्गाय वृषभाय कल्लुषिणे ।
 नमस्त्वैर्ध्याय वपूषे तेजसे सुप्रभाय च ॥ २१० ॥
 भूताय च भविष्याय वर्त्तमानाय वै नमः ।
 सुवर्चसेऽय वीराय शूराय ज्ञातिनाय च ॥ २११ ॥
 वरदाय वरेण्याय नमः सर्वगताय च ।
 नमो भूताय भव्याय भवाय महते तथा ॥ २१२ ॥
 जनाय च नमस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ।
 नमो वन्द्याय मोक्षाय जनाय नरकाय च ॥ २१३ ॥
 भवाय भजमानाय द्रष्टाय याजकाय च ।
 अभ्युदीर्णाय दीप्ताय तत्त्वाय निर्गुणाय च ॥ २१४ ॥
 नमः पाशाय हस्ताय नमः स्वाभरणाय च ।
 हुताय अपहृताय प्रहृतप्रशिताय च ॥ २१५ ॥
 नमस्त्वष्टाय मूर्त्तयै अग्निष्टोमस्त्विजाय च ।

नमः ऋताय सत्याय भूताधिपतये नमः ॥ २१६ ॥
 सद्स्याय नमश्चैव दक्षिणावभृथाय च ।
 अहिंसायाय लोकानां पशुमन्त्रोपधाय च ॥ २१७ ॥
 नमस्तुष्टिप्रदानाय चाम्बकाय सुगन्धिने ।
 नमोऽस्त्रिन्द्रियपतये परिहाराय स्त्रग्धिने ॥ २१८ ॥
 विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोऽक्षिमुखाय च ।
 सर्वतः पाणिपादाय रुद्रायाप्रमिताय च ॥ २१९ ॥
 नमो हव्याय काव्याय हव्यकव्याय वै नमः ।
 नमः सिंहाय मेधाय चेष्टाय त्वव्ययाय च ॥ २२० ॥
 सुवीराय सुवीराय ह्यक्षीभ्यक्षीभयाय च ।
 सुमेधवे सुप्रजाय दीप्ताय भास्कराय च ॥ २२१ ॥
 नमो नमः सुपर्णाय तपनीयनिभाय च ।
 विरूपाक्षाय चक्षाय पिङ्गलाय महीजसे ॥ २२२ ॥
 इक्ष्वाय नमश्चैव नमः सौम्येष्वाय च ।
 नमो धूम्राय ऋताय छन्दाय लोहिताय च ॥ २२३ ॥
 पिशिताय विमङ्गाय पीताय च निषङ्गिणे ।
 नमस्तौ सविशेषाय निर्विशेषाय वै नमः ॥ २२४ ॥
 नमो वै पद्मवर्णाय सत्युन्नाय च सत्यवे ।
 नमः श्यामाय गौराय कद्रवे रोहिताय च ॥ २२५ ॥
 नमः कान्ताय सन्ध्याभ्रवर्णाय बहुरूपिणे ।
 नमः कपातहस्ताय दिव्यस्त्राय कपर्दिने ॥ २२६ ॥
 अप्रमेयाय शर्वाय ह्यवधाय वराय च ।
 पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव विभ्राणाय जगानवे ॥ २२७ ॥

दुर्गाय महते चैव रोधाय कपिलाय च ।
 अर्कप्रभशरीराय बलिने रंहसाय च ॥ २२८ ॥
 पिनाकिने प्रसिद्धाय स्त्रीताय प्रसृताय च ।
 सुमेधसेऽक्षमालाय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ २२९ ॥
 विजाय चित्रवर्णाय विचित्राय धराय च (१) ।
 चेकितानाय तुष्टाय नमस्त्वनिहिताय च ॥ २३० ॥
 नमः चान्ताय शान्ताय वज्रसंहननाय च ।
 रघोन्नाय मण्डानाय शितिकण्ठोर्ध्वरेतसे ॥ २३१ ॥
 अरिहाय क्षतान्ताय तिग्मायुधधराय च ।
 समोदाय प्रमोदाय हरिषायैव ते नमः ॥ २३२ ॥
 प्रथवप्रथवेशाय भक्तानां शर्मदाय च ।
 मृगश्याधाय दक्षाय दक्षयज्ञधराय च ॥ २३३ ॥
 सर्वभूताय भूताय सर्वेशातिशयाय च ।
 पुरमेष्टे च शान्ताय सुमन्त्राय वरेशवे ॥ २३४ ॥
 पुष्पवेन्त स्वरूपाय भगने चान्तकाय च ।
 कणादाय वरिष्ठाय कामाङ्गदहनाय च ॥ २३५ ॥
 रथेः करालचक्राय नानेन्द्रदमनाय च ।
 दैत्यानामन्तकायाद्यो दिव्यान्मन्दकाराय च ॥ २३६ ॥
 अशानरतिनित्याय नमस्तस्मात्प्रकारिणे ।
 नमस्ते प्राणपालाय धवमालाधराय च ॥ २३७ ॥
 प्रह्लादशोकैर्विविधैर्भूतैः परिहृताय च ।

नरनारीशरीराय देव्याः प्रियकराय च ॥ २३८ ॥
 जटिने दण्डिने तुभ्यं व्यालयन्नोपवीतिने ।
 नमोऽस्तु नृत्यशीलाय वाद्य नृत्यप्रियाय च ॥ २३९ ॥
 मन्यवे शीतशीलाय सुगीतिगायते नमः ।
 कटककराय भीमाय चीयरूपधराय च ॥ २४० ॥
 विभीषणाय भीमाय भगप्रमथनाय च ।
 सिद्धसङ्घातगीताय भद्राभागाय वै नमः ॥ २४१ ॥
 नमो मुक्तादृष्टासाय जेडिताम्फोटिताय च ।
 नदते कूर्दते चैव नमः प्रभुदिताय च ॥ २४२ ॥
 नमोऽद्भुताय स्वपते भावते प्रस्थिताय च ।
 ध्यायते जृम्भते चैव तुदते द्रवते नमः ॥ २४३ ॥
 चलते क्रीडते चैव लम्बोदरशरीरिणि ।
 नमः कृताय कम्पाय मुण्याय विकराय च ॥ २४४ ॥
 नम उन्मत्तवेष्टाय किंकिणीकाय वै नमः ।
 नमो विकृतवेष्टाय क्रूरीष्णामर्षिणाय च ॥ २४५ ॥
 अप्रमेयाय दीप्ताय दीप्तये निर्गुणाय च ।
 नमः प्रियाय वादाय मुद्रामणिधराय च ॥ २४६ ॥
 नमस्तोकाय तनवे गुणैरप्रतिमाय च ।
 नमो गणाय गुह्याय अगम्यागमनाय च ॥ २४७ ॥
 लोकधात्री त्वयं भूमिः पादौ सज्जनसेविता ।
 सर्वेषां सिद्धयोगानामधिष्ठानन्तवोदरं ॥ २४८ ॥
 मध्येऽन्तरीक्षं विस्तीर्णन्तारागणविभूषितं ।
 तारापथ द्रवाभाति त्र्योमानुहारस्तवोरसि ॥ २४९ ॥

दिग्गो दशभुजास्तौ वै केयूराङ्गदभूषिताः ।
 विस्तीर्णपरिणाहय नीलाम्बुदचयोपमः ॥ २५० ॥
 कण्ठस्तौ शोभते त्रीमान् हेमसूत्रविभूषितः ।
 दंष्ट्राकरालदुर्द्वर्षमनौपम्यं मुखं तव ॥ २५१ ॥
 पद्ममालाकृतीष्णीषं शीर्षं शोभते कथं ।
 दीप्तिः सूर्यं वपुयन्द्रे स्थैर्यं भूर्ध्वं निलो बले ॥ २५२ ॥
 तैल्लहामग्नी प्रभा चन्द्रे स्त्रे शब्दः शैत्यभसु च ।
 अक्षरोत्तमनिष्पन्दान् गुणानेतान्विदुर्बुधाः ॥ २५३ ॥
 जपो जप्यो महायोगी महादेवो महेश्वरः ।
 पुरेश्वो गुहावासी खेचरो रत्ननौचरः ॥ २५४ ॥
 तपोनिधिर्गुह्यगुह्यनन्दनो नन्दिवर्धनः ।
 हृद्यशीर्षा धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ २५५ ॥
 बोधव्यो बोधनो नेता धूर्जटो दुःप्रकम्पकः ।
 हृद्यद्रव्यो भीमकर्मा हृद्यत्कीर्त्तिर्धनश्चयः ॥ २५६ ॥
 घण्टापियो ध्वजो ह्यजो पताकाध्वजिनीपतिः ।
 कवचो पट्टिगो शङ्खो पाशहस्तः परश्वभृत् ॥ २५७ ॥
 अगमस्त्वनघः शूरो देवराजारिमर्दनः ।
 त्वां प्रसाद्य पुराऽस्माभिर्दिषन्तो निर्हता युधि ॥ २५८ ॥
 अग्निस्त्वं चार्णवान्सर्वान् पिवन्नेव न हृष्यसे ।
 क्रोधागारः प्रसन्नास्मा कामहा कामदः प्रियः ॥ २५९ ॥
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मचारो च शीघ्रस्त्वं शिष्टपूजितः ।
 वेदानामव्ययः कोशस्त्वया यज्ञः प्रकल्पितः ॥ २६० ॥
 जप्यच्च वेदं वदति वेदोक्तं हव्यवाहनः ।

प्रीते त्वयि महादेव वयं प्रीता भवामहे ॥ २६१ ॥

भवानीशो नादिमान् धामराशि-

ब्रह्मा लोकानाम्बं कर्ता त्वादिसर्गः ।

साङ्ख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वा

शीघ्रध्यानास्ते न सृत्तुं विशन्ति ॥ २६२ ॥

योगेन त्वाभ्यानिनो नित्ययुक्ताः

ज्वात्वा भोगान् सन्त्यजन्ते पुनस्तान् ।

येऽन्ये मर्त्यास्त्वां प्रपन्ना विशुद्धाः

ते कर्मभिर्दिव्यभोगान् भजन्ते ॥ २६३ ॥

अप्रमेयस्य तत्त्वस्य यथा विद्वः स्वशक्तितः ।

कीर्तितं तव माहात्म्यं पार्श्वं परमात्मनः ।

शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ २६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शार्वस्तवं नाम

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनं ।

सूत उवाच । संपिबन्निव तो दृष्ट्वा मधुपिङ्गायतेक्षणः ।

प्रहृष्टवदनोऽत्ययमभवच्च स्तकीर्त्तनात् ॥ १ ॥

उमापतिर्विरूपाक्षो दक्षयज्ञविनाशनः ।

पिनाकी खण्डपरशुभूर्तप्रान्तस्त्रिलोचनः ॥ २ ॥

ततः स भगवान् देवः श्रुत्वा वाक्यास्तन्तयोः ।

जानन्नपि महाभागः प्रीतपूर्वमवाप्रवीत् ॥ ३ ॥

को भवन्ती महात्मानो परस्परहितैषिणौ ।

समेतावम्बुजाभाक्षौ तस्मिन् घोरे जलप्लवे ॥ ४ ॥

तावूचतुर्महात्मानौ सखिरीक्ष परस्परं ।

भगवन् किञ्च तथ्येन विज्ञातेन त्वया विभो ।

कुत्र वा सुखमानन्वमिच्छाचारस्ये त्वया ॥ ५ ॥

उवाच भगवान् देवो मधुरस्त्रक्षणा गिरा ।

भो भो हिरण्यगर्भं त्वां त्वां च कृण्वदाम्यहं ॥ ६ ॥

प्रीतोऽहमनया भक्त्या शाश्वताक्षरयुक्तया ।

भवन्ती माननीयौ वै मम हार्हतरावभौ ।

शुवाभ्यां किन्दाम्यद्य वराणां वरमुत्तमं ॥ ७ ॥

तेनैवमुक्ते वचने ब्रह्मानं विष्णुरव्रवीत् ।

ब्रूहि ब्रूहि महाभाग वरो यस्ते विवक्षितः ॥ ८ ॥

प्रजाकामोऽस्माहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धूर्वहं ।
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरेषुः पुचन्निष्ठया ॥ ८ ॥
 अथ विष्णुरुवाचेदं प्रजाकामं प्रजापतिं ।
 वीरमप्रतिमं पुत्रं यत् त्वमिच्छसि धूर्वहं ॥ १० ॥
 पुत्रत्वेनाभियुङ्क्ष्य त्वं देवदेवं महेश्वरं ।
 स तस्य कार्यं संपूज्य केशवस्य पितामहः ॥ ११ ॥
 ईशानं वरदं रुद्रमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 उवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सह विष्णुना ॥ १२ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यशः ।
 पुत्री मे भव विश्वात्मन् स्वतुल्यो वापि धूर्वहः ।
 नान्यं वरमहं वने प्रीते त्वयि महेश्वर ॥ १३ ॥
 तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान् भगनेत्रहा ।
 निष्कल्पयममायस्य वादमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४ ॥
 यदा कार्यसमारब्धे कस्मिंश्चित्तव सुव्रत ।
 अनिष्टयत्तौ च कार्यस्य क्रोधस्त्वां समुपेयति ।
 आत्मैकादश ये रुद्रा विहिताः प्राचहेतवः ॥ १५ ॥
 सोऽहमेकादशात्मा वै शूलहस्तः सहातुगः ।
 ऋषिर्भिषो महात्मा वै सलाटाङ्गविता तदा ॥ १६ ॥
 प्रसादमतुलं कृत्वा ब्रह्मणस्तादृशं पुरा ।
 विष्णुं पुनरुवाचेदं ददामि च वरन्तव ॥ १७ ॥
 स ह्रीवाच महाभागो विष्णुर्भवमिदं वचः ।
 सर्वमेतत् कृतं देव परितुष्टोऽसि मे यदि ।
 त्वयि मे सुप्रतिष्ठाऽस्तु भक्तिरभ्युदवाहन ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्ततो देवः समभाषत केशवम् ।
 विष्णो नृणु यथा देव प्रीतोऽहन्ताव प्राश्रित ॥ १८ ॥
 प्रकाशश्च।प्रकाशश्च जज्ञम् स्यावरश्च यत् ।
 विश्वरूपमिदं सर्व्वं रुद्रनारायणात्मकम् ॥ २० ॥
 अहमग्निर्भवान् सीमो भवान् राविरहं दिनम् ।
 भवानृतमहं सत्यं भवान् कतुर्हं फलम् ॥ २१ ॥
 भवान् ज्ञानमहं ज्ञेयं यज्जपित्वा सदा जनाः ।
 मां विशन्ति त्वयि प्रीते जनाः सुकृतकारिणः ।
 आवाभ्यां सहिता चैव मतिर्नाद्या युगज्ये ॥ २२ ॥
 आत्मानं प्रकृतिं विद्धि मां विद्धि पुरुषं शिवम् ।
 भवानर्कशरीरं मे त्वहन्तव तत्रैव च ॥ २३ ॥
 वामपार्श्वमहम्नाह्नां श्यामं शीवसलज्ज्वलम् ।
 त्वञ्च वामेतरं पार्श्वत्वहं वै नीललोहितः ॥ २४ ॥
 त्वञ्च मे हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि स्थितः ।
 भवान्सर्व्वस्य कार्य्यस्य कर्त्ताहमधिदैवतम् ॥ २५ ॥
 तदेहि स्मृतिं ते वक्तुं ममिषाम्यमुदप्रभ ।
 एवमुक्त्वा गतो विष्णोर्द्वोऽन्तर्धानमीश्वरः ॥ २६ ॥
 ततः सोऽन्तर्हिते देवे संप्रहृष्टस्तदा पुनः ।
 अशेत शपने भूप प्रविश्यान्तर्ज्जले हरिः ॥ २७ ॥
 तं पद्मं पद्मगर्भाभं पद्माक्षः पद्मसम्भवः ।
 सम्पहृष्टमना ब्रह्मा भेजे ब्राह्मं तदासनम् ॥ २८ ॥
 अथ दीर्घं कालेन तत्राप्यप्रतिमावुभौ ।
 महाबलौ महासखौ भ्रातरौ मधुकैटभौ ॥ २९ ॥

ज्वलतुष्टैव वचनं मन्त्रो वै नो भविष्यसि ।
 एवमुक्त्वा तु तौ तस्मिन्मन्त्रार्चनं गतावुभौ ॥ ३० ॥
 दारुणस्तु तयोर्भावं ज्ञात्वा पुष्करसम्भवः ।
 माहात्म्यं ज्ञात्वा नो बुद्ध्वा विज्ञातुमुपचक्रमे ॥ ३१ ॥
 कर्णिकाघटनं भूयो नाभ्यजानादधदा गतिं ।
 ततः स पद्मनाभेन भवतीर्य्य रसातलं ।
 कण्ठाजिनीतरासङ्गन्ददृशिऽन्तर्जले हरिं ॥ ३२ ॥
 स च तं बोधयामास विबुधश्चेदमत्रवीत् ।
 भूतेभ्यो मे भयं देव चायम्योत्तिष्ठ गङ्गुरु ॥ ३३ ॥
 ततः स भगवान् विष्णुः सप्रहासमरिन्दमः ।
 न भेतव्यं न भेतव्यमितुषाच मुनिः स्वयं ॥ ३४ ॥
 तस्मात्पूर्वं त्वया धीमत् भूतेभ्यो मे मन्त्रद्वयं ।
 तस्माद्भूतादिवाक्यैस्तो दैत्यू त्वं नाशयिष्यसि ॥ ३५ ॥
 भूर्भुवःस्त्रःस्ततो देवं विविशुस्तमयोनिजं ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा तमिवासीनमागतं ॥ ३६ ॥
 गते तस्मिंस्ततोऽनन्त उन्नीर्य्य भ्रातरो मुखात् ।
 विष्णुं जिष्णुञ्च प्रोवाच ब्रह्माणमभिरक्षतां ।
 मधुकैटभयोर्ज्ञात्वा तथोरागमनं पुनः ॥ ३७ ॥
 चक्राते रूपसादृश्यं विष्णोर्जिष्णोश्च सत्तमौ ।
 कृतसादृश्यरूपौ तौ तावेवाभिसुखौ स्थितौ ॥ ३८ ॥
 ततस्तौ प्रोचतुर्हृत्यो नृन्नाणं दारुणं वचः ।
 अस्माकं युध्वमानानां मध्ये वै प्राशिकी भव ॥ ३९ ॥
 ततस्तौ जलमाविश्य संस्तभ्यापः स्त्रमायया ।

चक्रतुस्तुमुलं युवं यस्य येनेक्षितं तदा ॥ ४० ॥
 तेषाम्नु युध्यमानानां दिव्यं वर्षयतःकृतं ।
 न च युद्धमदोक्षेको ह्यन्योन्यं संन्यवत्तत ॥ ४१ ॥
 लक्षणद्वयसंस्थानाद्रुपवन्तौ स्थितेऽङ्गितौ ।
 सादृश्यादव्याकुलमना ब्रह्मा ध्यानमुपागमत् ॥ ४२ ॥
 स तथोरन्तरं बुद्ध्वा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा ।
 पद्मकेसरजं सुक्ष्मं वदन् कवचन्तयोः ।
 शमिखलश्च गात्रश्च ततो मन्त्रमुदाहरत् ॥ ४३ ॥
 जपतस्त्वभवत्कन्या विष्णुरूपसमुत्थिता ।
 पद्मे न्दुवदनप्रख्या पद्महस्ता शुभा सती ।
 तां दृष्ट्वा व्यथितो दैत्यो भयाद्वर्णविवर्जितौ ॥ ४४ ॥
 ततः प्रोवाच तां कन्यां ब्रह्मा मधुरया गिरा ।
 काऽत्र त्वमवगन्तव्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४५ ॥
 सास्त्रा संपूज्य सा कन्या ब्रह्माणं प्राप्तस्त्रिस्तदा ।
 मोहिनीं विद्धि मां मायां विष्णोः सन्देशकारिणीं ॥ ४६ ॥
 त्वया सङ्कीर्त्यमानाऽहं ब्रह्मन् प्राप्ता त्वरायुता ।
 अस्याः प्रीतमना ब्रह्मा गौणं नाम चकार ह ॥ ४७ ॥
 मया च व्याहृता यस्मात्त्वच्चैव समुपस्थिता ।
 महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचरिष्यति ॥ ४८ ॥
 उत्थिता च शिरो भित्त्वा सावित्री तेन चोच्यते ।
 एकानंशात्तु यस्मात्त्वमनेकांशा भविष्यसि ॥ ४९ ॥
 गौणानि तावदेतानि कर्मजान्यपराणि च ।
 नामानि ते भविष्यन्ति मत्प्रसादात् शुभाननं ॥ ५० ॥

ततस्त्री पीडयमानो तु वरमेनमयाचतां ।
 अनाहतं नौ मरणं पुत्रत्वञ्च भवेत्तव ॥ ५१ ॥
 तथेत्युक्त्वा ततस्तूर्णमनयश्चमसादनं ।
 अनयत्कैटभं विष्णुर्जिष्णुसाध्यनयन्मधु ॥ ५२ ॥
 एवमौ निहतौ दैत्यौ विष्णुना जिष्णुना सह ।
 प्रीतेन ब्रह्मणा चाथ लोकानां हितकाम्यया ॥ ५३ ॥
 पुत्रत्वमीशेन यथा ह्यात्मा दत्तो निषोद्धत ।
 विष्णुना जिष्णुना सार्धं मधुकैटभयोस्तथा ।
 सम्पराये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ५४ ॥
 अद्य वर्षशतं पूर्णं सभयः प्रत्युपस्थितः ।
 संचेषसङ्गवहोरं स्वस्थानं यामि चाप्यहं ॥ ५५ ॥
 स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा ।
 महीं निस्त्रावरां कृत्वा प्रकृतिस्थांश्च जङ्गमान् ॥ ५६ ॥
 यदि गोविन्द भद्रन्ते क्षिप्तस्ते यादसां पतिः ।
 कूडि यत् करणीयं स्थान्मया ते लक्ष्मिवर्धन(१) ॥ ५७ ॥
 वादं शृणु त्वं हेमाभ पद्मयोने वचो मम ।
 प्रसादोऽथस्त्वया लब्ध ईश्वरात् पुत्रलिप्सया ॥ ५८ ॥
 तन्तथा सफलं कृत्वा मत्तोऽभूद्वृणो भवान् ।
 चतुर्विधानि भूतानि सृज त्वं विस्तृजस्व वा(२) ॥ ५९ ॥
 अवाप्य संजाज्ञोविन्दात् पद्मयोनिः पितामहः ।
 प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तप उद्यं ततो महत् ॥ ६० ॥

१ प्रयोशोऽयं आर्षः ।

२ विस्तृजस्व चेति ॥

तस्येवन्तप्यमानस्य न किञ्चित्समवर्त्तत ।
 ततो दौर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो व्यवर्धत ॥ ६१ ॥
 सक्रीधाविष्टनेचाभ्यामपतवशुविन्दवः ।
 ततस्तेभ्योऽशुविन्दुभ्यो वातपित्तकफात्मकाः ॥ ६२ ॥
 महाभागा महासत्त्वाः स्वस्तिकैरभ्यलङ्घिताः ।
 प्रकीर्णकेशाः सर्पास्ते प्रादुर्भूता महाविषाः ॥ ६३ ॥
 सर्पास्तथाग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमनिन्दत ।
 अहो धिक् तपसा ममं फलमौदृगकं यदि ।
 लीकवैनाशिकी जज्ञे आदावैव प्रजा मम ॥ ६४ ॥
 तस्य तीव्राभवन्मूर्च्छां क्रोधामर्षसमुद्भवा ।
 मूर्च्छाभितापेन तदा जहौ प्राणान् प्रजापतिः ॥ ६५ ॥
 तस्याप्रतिसवीर्यस्य देहात् कारुण्यपूर्वकं ।
 आत्मेकादग ते रुद्राः प्रोद्भूता रुदतस्तथा ।
 रोदनात् श्वेतु रुद्रास्ते रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६६ ॥
 ये रुद्राः खलु ते प्राणा ये प्राणास्ते तदात्मकाः ।
 प्राणाः प्राणभृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेष्ववस्थिताः ॥ ६७ ॥
 अत्युग्रस्य महत्त्वस्य साधुना चरितस्य च ।
 तस्य प्राणान् ददो भूयस्त्रिशूली नीललोहितः ।
 ललाटात् पद्मयोनेस्तु प्रभुरेकादशात्मकः ॥ ६८ ॥
 ब्रह्मणः सोऽददात् प्राणानात्मजः स तदा प्रभुः ।
 प्रष्टवदनो रुद्रः किञ्चित् प्रत्यागतासवं ।
 अभ्यभाषत्तदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ६९ ॥
 उपयाचस्य मां ब्रह्मन् सार्त्तुमर्हसि चात्मनः ।

मां च विद्यात्मजं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७० ॥
 श्रुत्वा त्विदं वचस्तस्य प्रभूतञ्च मनोगतं ।
 पितामहः प्रसन्नात्मा नेत्रैः फुल्लाम्बुजप्रभैः ॥ ७१ ॥
 ततः प्रत्यागतप्रायः स्निग्धगम्भीरया गिरा ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा शुद्धजाख्यूनदप्रभः ॥ ७२ ॥
 भो भो वद महाभाग आनन्दयसि मे मनः ।
 को भवान् विष्णुभूतिस्त्वं स्थित एकादशात्मकः ॥ ७३ ॥
 एवमुक्त्वा भगवता ब्रह्मणाऽनन्ततेजसा ।
 ततः प्रत्यवदद्गुह्यो ह्यभिवाद्यात्मजैः सह ॥ ७४ ॥
 यत्ते वरमहं ब्रह्मन् याचितो विष्णुना सह ।
 पुत्रो मे भव देविति त्वत्पुत्रो वापि धूर्वहः ॥ ७५ ॥
 लोकेषु विद्युतैः कार्य्यं सर्वविश्वमात्मसम्भवैः ।
 विषादम्वज्रं देवेश लोकांस्त्र्यं स्रष्टुमर्हसि ॥ ७६ ॥
 एवं स भगवानुक्त्वा ब्रह्मा प्रीतमनाभवत् ।
 रुद्रं प्रत्यवदद् भूयो लोकान्ते नीललोहितं ॥ ७७ ॥
 साहाय्यं मम कार्य्यार्थं प्रजाः सृज मया सह ।
 वीजौ त्वं सर्वभूतानां तत् प्रपन्नस्तथा भव ।
 वादमित्येव तां वाणीं प्रतिजग्राह गङ्गरः ॥ ७८ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूषितः ।
 मनोऽप्ये सोऽसृजद्देवो भूतानां धारणां ततः ।
 जिह्वां सरस्वतीञ्चैव ततस्तां विश्वरूपिणो ॥ ७९ ॥
 भृगुमङ्गिरसं दक्षं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।
 वसिष्ठञ्च महातेजाः ससृजे सप्त मानसान् ॥

पुत्रानात्मसमानान्यान् (१) सोऽसृजद्विष्वसम्भवान् ।
 तेषां भूयोऽनुमार्गेण गावो वक्त्राद्विलम्बिरे ॥ ८१ ॥
 ओंकारप्रमुखान् वेदानभिमान्वाच देवताः ।
 एवमेतान् यथा प्रोक्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८२ ॥
 दद्याद्यान् मानसान् पुत्रान् प्रोवाच भगवान् प्रभुः ।
 प्रजाः सृजत भद्रं यो रुद्रेण सह धीमता ॥ ८३ ॥
 अनुगम्य महात्मानं प्रजानां पतयस्तदा ।
 वयमिच्छामहे देव प्रजाः स्रष्टुं त्वया सह ।
 ब्रह्मणस्त्वेव सन्देहस्तव चैव महेश्वर ॥ ८४ ॥
 तैरेवमुक्तो भगवान् रुद्रः प्रोवाच तान् प्रभुः ।
 ब्रह्मण्यथात्मजा मर्त्या प्राणान् सृष्ट्वा च वै सुराः ॥ ८५ ॥
 कृत्वायजायजानेतान् ब्राह्मणानात्मजात्मजम् ।
 ब्रह्मादिस्तत्पर्यन्तान् समलोकान्ममात्मकान् ।
 भवन्तः स्रष्टुर्महन्ति वचनान्मम स्रस्ति वः ॥ ८६ ॥
 तेनैवमुक्ताः प्रत्युचुः रुद्रमाद्यन्विशूनिनं ।
 यथाप्नापयसे देव तदा तद्भै भविष्यति ॥ ८७ ॥
 अनुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा ।
 ऊचुर्दक्षं महात्मानं भवान् श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
 त्वां पुरस्कृत्य भद्रन्ते प्रजाः स्रच्छामहे वयं ॥ ८८ ॥
 एवमस्त्विति वै दक्षः प्रत्यपद्यत भाषितं ।
 तैः सह स्रष्टुमारिभे प्रजाकामः प्रजापतिः ।
 सर्गस्थिते ततः स्थाणो ब्रह्मा सर्गमथासृजत् ॥ ८९ ॥

अथास्य सप्तमेऽतीते कल्पे वै सम्बभूवतुः ।
चतुः सनत्कुमारश्च तपोसोऽकनिवासिनौ ।
ततो मरुर्धनिन्यान् स भानसानश्च जत् प्रभुः ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मधुकैटभोत्पत्तिविनाश
वर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

— ००० —

स्वरोत्पत्तिः ।

सुत उवाच । अहो विष्णुवनोद्यानि रहस्यानि महामते ।

त्वद्योक्तानि यथातत्त्वं लोकानुपहकारणात् ॥ १ ॥

तत्र वै संशयो भेदमववारेषु शूलिनः ।

किं कारणं महादेवः कलिं प्राप्य सुदारुणं ।

द्वित्वा युगानि पूर्वाणि अवतारं करोति वै ॥ २ ॥

अस्मिन्मन्वन्तरे चैव प्राप्ते वैवस्वते प्रभो ।

अवतारं कथञ्चक्रे एतदिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥

न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

भक्तानामुपदेशार्थं विनयात् पृच्छतो मम ।

कथयस्व महाप्राज्ञ यदि श्राव्यं महामतं ॥ ४ ॥

लोमश उवाच(१) । एवं पृष्टोऽथ भगवान् वायुर्लोकहिते रतः ।

ब्रह्माह महातेजा वायुर्लोकनमस्कृतः ॥ ५ ॥

एतद्भुमतमं(२) लोके यन्मात्स्वं परिपृच्छसि ।

तत्सर्वं शृणु माधेय उच्यमानं यथाक्रमं ॥ ६ ॥

पुरा लोकार्थं वै हते दिव्ये वर्षमहस्रके ।

१ लोमशस्यैव उवाचमिति क० ।

२ एतद्भुजगतमिति घ० ।

स्तुष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः ।
 दिव्यगन्धः सुधापेक्षी दिव्यां श्रुतिमुदीरयन् ॥ ८ ॥
 अशब्दस्पर्शरूपान्तामगन्धां रसवर्जितां ।
 श्रुतिं ह्रुदीरयन् देवो यामविन्दच्चतुर्भुजः ॥ ९ ॥
 ततस्तु ध्यानसंयुक्तस्तप आस्थाय भैरवं ।
 चिन्तयामास मनसा त्रितयं कोऽन्वयन्त्विति ॥ १० ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदक्षरं ।
 अशब्दस्पर्शरूपं च रसगन्धविवर्जितं ॥ ११ ॥
 अद्योत्तमं स लोकेषु स्वभूर्तिश्चापि पश्यति ।
 ध्यायन् स तदा देवमद्येनं पश्यति पुनः ॥ १२ ॥
 तं श्वेतमथ रक्तञ्च पीतं कृष्णं तदा पुनः ।
 वर्णस्य तत्र पश्येत् न स्त्री न च नपुंसकं ॥ १३ ॥
 तत्सर्वं सुचिरं ज्ञात्वा चिन्तयन् हि तदक्षरं ।
 तस्य चिन्तयमानस्य कण्ठादुत्तिष्ठतेऽक्षरः ॥ १४ ॥
 एकमात्रो महाधीयः श्वेतवर्णः सुनिर्मलः ।
 स ओंकारो भवेद्देदः अक्षरं वै महेश्वरः ॥ १५ ॥
 ततश्चिन्तयमानस्य त्वक्षरं वै स्वयम्भुवः ।
 प्रादुर्भूतन्तु रक्तन्तु स देवः प्रथमः स्मृतः ॥ १६ ॥
 ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वग्निमीले पुरोहितं ।
 एतां दृष्ट्वा ऋचं ब्रह्मा चिन्तयामास वै पुनः ।
 तदक्षरं महातेजाः किमेतदिति लोककृत् ॥ १७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन्नथ महेश्वरः ।

दिमात्रमक्षरं जज्ञे ईशित्वेन दिमात्रिकं ॥ १८ ॥
 ततः पुनर्दिमात्रन्तु चिन्तयामास चाक्षरं ।
 प्रादुर्भूतञ्च रक्तान्तत् वेदने गृह्य सा यजुः ॥ १९ ॥
 इषे त्वीर्जित्वा वायवः स्व देवो वः सविता पुनः ।
 ऋग्वेद एकमात्रस्तु दिमात्रन्तु यजुः स्मृतं ॥ २० ॥
 ततो वेदं दिमात्रन्तु दृष्ट्वा चैव तदक्षरं ।
 दिमात्रं चिन्तयन् ब्रह्मा त्वक्षरं पुनरीश्वरः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य चोद्धारः सम्भवूव ह ।
 ततस्तदक्षरं ब्रह्मा श्रीकारं समचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अथापश्यत्ततः पीताम्बुचक्षैव समुत्थिताम् ।
 अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ॥ २३ ॥
 ततस्तु स महातेजा दृष्ट्वा वेदानुपस्थितान् ।
 चिन्तयित्वा च भगवांस्त्रिसन्ध्यं यन्निरक्षरं ।
 त्रिवर्णं यत् त्रिषवणमोद्धारं ब्रह्मसन्धितं ॥ २४ ॥
 ततश्चैव त्रिसंयोगात् त्रिवर्णन्तु तदक्षरं ।
 लक्ष्यालक्ष्यप्रदृश्यञ्च सहितं त्रिदिवं त्रिकं ॥ २५ ॥
 त्रिमात्रन्निपदश्चैव त्रियोगश्चैव शाश्वतं ।
 तस्मात्तदक्षरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः ॥ २६ ॥
 तस्मात्तदक्षरं सोऽथ ब्रह्म रूपं स्वयम्भुवः ।
 चतुर्ह्यगमुखं देवं पश्यते दीप्ततेजसं ।
 तमोकारं स कृत्वादौ विज्ञेयः स स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥
 चतुर्मुखमुखास्तस्मादजायन्त चतुर्ह्यग ।
 जानावर्णाः स्वरा दिव्यमाद्यन्तञ्च तदक्षरं ।

तस्मात् विषष्टिवर्णा वै अकारप्रभवाः स्मृताः ॥ २८ ॥
 ततः साधारणार्थाय वर्णानाम् स्वयम्भुवः ।
 अकाररूप आदौ तु स्थितः स प्रथमः स्वरः ॥ २९ ॥
 ततस्तेभ्यः स्वरैर्भवस्तु चतुर्ह्य महासुखाः ।
 मनवः सन्त्यस्यन्ते दिव्या मन्वन्तरे स्वराः ॥ ३० ॥
 चतुर्ह्यसुखो यच्च अकारो ब्रह्मसंज्ञितः ।
 ब्रह्मकाश्यः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥
 सुखात्तु प्रथमात्तस्य मनुः स्वायम्भुवः स्मृतः ।
 अकारस्तु स विज्ञेयः श्वेतवर्णः स्वयम्भुवः ॥ ३२ ॥
 द्वितीयात्तु सुखात्तस्य आकारो वै सुखः स्मृतः ।
 नाम्ना स्वारोचिषो नाम वर्णः पाण्डुर उच्यते ॥ ३३ ॥
 तृतीयात्तु सुखात्तस्य इकारो यजुषां वरः ।
 यक्षुर्मयः स चादित्यो यजुर्व्वदो यतः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 ईकारः स मनुर्ज्यो रक्तवर्णः प्रतापवान् ।
 ततः क्षत्रं प्रवर्त्तत तस्माद्रक्तस्तु चक्रियः ॥ ३५ ॥
 चतुर्थात्तु सुखात्तस्य उकारः स्वर उच्यते ।
 वर्णतस्तु स्मृतस्ताम्रः स मनुस्तामसः स्मृतः ॥ ३६ ॥
 पञ्चमात्तु सुखात्तस्य ऊकारो नाम जायते ।
 पीतको वर्णतच्चैव मनुष्यापि चरिण्यवः ॥ ३७ ॥
 ततः षष्ठासुखात्तस्य औकारः कपिलः स्मृतः ।
 वरिष्ठश्च ततः षष्ठो विजयः स महातपाः ॥ ३८ ॥
 सप्तमात्तु सुखात्तस्य ततो वैवस्वतो मनुः ।
 ऋकारश्च स्वरस्तत्र वर्णतः क्षण उच्यते ॥ ३९ ॥

षष्ठमाक्षु सुखाक्षस्य ऋकारः श्लामवर्णतः ।
 श्लामाक्षरसवर्णस्य ततः सावर्णिरुच्यते ॥ ४० ॥
 सुखाक्षु नवमाक्षस्य लृकारो नवमः स्मृतः ।
 धूस्रो वै वर्णतथापि धूस्रस्य मनुवच्यते ॥ ४१ ॥
 दशमाक्षु सुखाक्षस्य लृकारः प्रभुवच्यते ।
 समस्यैव सवर्णस्य बभौ सावर्णिको मनुः ॥ ४२ ॥
 सुखादेकादशाक्षस्य एकारो मनुवच्यते ।
 पिशङ्गो वर्णतस्यैव पिशङ्गो वर्ण उच्यते ॥ ४३ ॥
 द्वादशाक्षु सुखाक्षस्य ऐकारो नाम उच्यते ।
 पिशङ्गो भस्मवर्णाभः पिशङ्गो मनुवच्यते ॥ ४४ ॥
 त्रयोदशानुसुखाक्षस्य औकारो वर्ण उच्यते ।
 पञ्चवर्णसमायुक्त औकारो वर्ण उत्तमः ॥ ४५ ॥
 चतुर्दशसुखाक्षस्य औकारो वर्ण उच्यते ।
 कर्बूरो वर्णतस्यैव मनुः सावर्णिरुच्यते ॥ ४६ ॥
 इत्येते मनवस्यैव स्त्ररा वर्णास्य कल्पतः ।
 विज्ञेया हि यथातत्त्वं स्त्ररतो वर्णतस्तथा ॥ ४७ ॥
 परस्परसवर्णास्य स्त्ररा यस्माद् वृता हि वै ।
 तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्ययस्तु प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥
 सवर्णाः सदृशाश्चैव यस्माज्जातास्तु कल्पजाः ।
 तस्मात् प्रजानां लोकेऽस्मिन् सवर्णाः सर्वसन्धयः ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति यथाशैलं वर्णास्य न्यायतोऽर्थतः ।
 अभ्यासात्सन्धयश्चैव तस्माज्ज्ञेयाः स्त्ररा इति ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुपौत्रे स्त्ररोत्पत्तिर्नाम
 षड्विंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—००००—

महादेवतनुवर्णनं ।

ऋषय जपुः । अस्मिन् कल्पे त्वया चोक्तः प्रादुर्भावो महात्मनः ।

महादेवस्य रुद्रस्य साधकैर्न्युनिभिः सह ॥ १ ॥

सुत उवाच । उत्पत्तिरादिसर्गस्य मया प्रोक्ता समासतः ।

विस्तरेषां वक्ष्यामि नामानि तनुभिः सह ॥ २ ॥

पत्नीषु जनयामास महादेवः सुतान् वज्रन् ।

कल्पेऽष्टमे व्यतीते तु(१) यस्मिन् कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३ ॥

कल्पादौ चात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतः प्रभोः ।

प्रादुरासीत्ततोऽस्य कुमारो नीललोहितः ।

तं दधे सुस्वरं धीरं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा रुदन्तं सहसा कुमारं नीललोहितं ।

किं रोदिषी कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीदेहि मे नाम प्रथमं वै पितामह ।

रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ६ ॥

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।

नाम देहि द्वितीयं मे इत्युवाच स्वयम्भुवं ॥ ७ ॥

भवस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा प्रत्युवाचाथ शङ्करं ॥ ८ ॥

तृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।

शिखस्व' देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ८ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयम्भुवः ॥ ९ ॥
 पशूनां त्वं पतिर्देव इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १० ॥
 पञ्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 ईशस्व' देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ११ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 षष्ठं मे नाम देहीति इत्युवाचाथ तं प्रभुः ॥ १२ ॥
 भीमस्व' देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १३ ॥
 सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 उग्रस्व' देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ १४ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभी पुनरब्रवीत् ।
 महादेवस्तु नाम्नासि इत्युक्तो विरराम ह ॥ १५ ॥
 लब्ध्वा नामानि चैतानि ब्रह्मणो नीललोहितः ।
 प्रोवाच नाम्नामितेषां भूतानि प्रदिशेति ह ॥ १६ ॥
 ततोऽभि सृष्टास्तनव एषो नाम्नां स्वयम्भुवा ।
 सूर्यो मही जलं वज्रिर्वायुराकाशमेव च ॥ १७ ॥
 दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द इत्येते ब्रह्मधातवः ।
 तेषु पूज्यय वन्द्यः स्यादरुद्रस्ताव हि नस्ति वे ॥ १८ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।

द्वितीयं नामधेयन्ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ।
 एतस्यापि द्वितीया ते तनुर्नाम्ना भविष्यति ॥ २० ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्य रसाब्जकं ।
 तद्विवेश ततस्तोयं तस्मादापो भवः स्मृतः ॥ २१ ॥
 यस्माद् भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च ।
 भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां सभावः स्मृतः ॥ २२ ॥
 तस्मात्सूत्रं पुरीषस्य नापु कुर्वीत सर्वदा ।
 न स्त्रायेदपु न म्रिय न निष्ठोवेत् कदाचन ॥ २३ ॥
 मैथुनं नैव सेवेत शिरःस्नानञ्च वर्जयेत् ।
 न प्रीतः परिचर्षीत वह्नौ संस्थितोपि वा ॥ २४ ॥
 मेधामेधशरीरत्वान्नैव दुष्यन्तापः कश्चित् ।
 विवर्णरसगन्धाय अल्पाय परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
 अपां योनिः समुद्रस्य तस्मात्तं कामयन्ति ताः ।
 मेध्याश्चैवास्तुताश्चैव भवन्ति प्राप्य सागरम् ॥ २६ ॥
 तस्मादपि न दम्ब्येत समुद्रं कामयन्ति ताः ।
 न हिनस्ति भवो देवः सदैवं योऽपु वर्त्तते ॥ २७ ॥
 ततोऽवधीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं कृष्णलोहितं ।
 शर्वस्त्वमिति यन्नाम तृतीयं समुदाहृतं ।
 तस्य भूमिस्तृतीया तु तनुर्नाम्ना भवत्वियं ॥ २८ ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्यास्थिसञ्चितं ।
 तद्विवेश ततो भूमिस्तस्माद्भुः शर्व उच्यते ॥ २९ ॥
 तस्मात् कुर्वीत नो विद्वान् पुरीषसूत्रमेव वा ।
 न च्छायायां न सोपाने स्रग्धरायां नापि मेहयेत् ॥ ३० ॥

शिरः प्राहृत्य कुर्वीत अन्तर्बाधं दृष्टैर्मर्हो ।
 य एवं वर्त्तते भूमौ तं शर्वी न हिनस्ति वै ॥ ३१ ॥
 ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।
 ईशान इति यत् प्रोक्तं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२ ॥
 चतुर्थस्य चतुर्थी स्याद्वायुर्नाम्ना तनुस्तव ।
 इत्युक्ते यच्छरीरस्य पञ्चधा प्राणसंज्ञितं ॥ ३३ ॥
 विवेश तं तदा वायुरीशानो वायुरुच्यते ।
 तस्मादेनं परिवदेदायतं वायुमीश्वरं ।
 एवं युक्तमवेशानो नैव देवो हिनस्ति तं ॥ ३४ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं धूम्रलोहितं ।
 यत्ते पञ्चपतोत्युक्तं मया नामैह पञ्चमं ।
 पञ्चमी पञ्चमस्यैव तनुर्नाम्नाम्निरस्तु ते ॥ ३५ ॥
 इत्युक्ते यच्छरीरस्य तेलस्तस्योपसंज्ञितम् ।
 विवेश तत्तदा अग्निस्तस्मात्पशुपतिः पतिः(१) ॥ ३६ ॥
 चन्द्रमास्तु स्मृतः सोमः तस्यात्मा श्लोषधीरणः ।
 एवं यो वर्त्तते विद्वान् सदा पर्वणि पर्वणि ।
 न हन्ति तं महादेव एवं वन्देत तं प्रभुं(२) ॥ ३७ ॥
 गोपायति दिवादित्यः प्रजा नक्तन्तु चन्द्रमाः ।
 एकरात्रे समेधातां सूर्याचन्द्रमसावभौ ।
 अमावास्यानिशायान्तु तस्यां युक्तः सदा वसेत् ॥ ३८ ॥
 तत्राविष्टं सर्वमिदन्तनुभिर्नामभिः सह ।

१ पशुपतिः स्मृत इति ७० ।

२ एवं वै देवतां प्रभूमिति ७० ।

एकाकी यच्चरत्येष सूर्योऽसौ चन्द्र उच्यते ॥ ३८ ॥
 सूर्यस्य यत्प्रकाशेन वीक्ष्यन्ते चक्षुषा प्रजाः ।
 शुक्लास्मा संस्त्रितो रुद्रः पितृव्यश्चो गभस्त्रिभिः ॥ ४० ॥
 अच्यते पीयते चैवाप्यवपानात्मकानि या ।
 तनुरात्मभवा सा वै देहेष्वेवोपचीयते ॥ ४१ ॥
 यथा धत्ते प्रजाः सर्वाः स्थिरोभूतेन चेतसा ।
 पार्थिवी सा तनुस्तस्य शार्वीं धारयति प्रजाः ॥ ४२ ॥
 यावत् स्थिता शरीरेषु भूतानां प्राणवृत्तिभिः ।
 वाय्वात्मिका तु ऐशानी सा प्राणाः प्राणिना सह ॥ ४३ ॥
 पीताशितानि पचति भूतानां जठरेषु या ।
 ततः पाशुपती तस्य पाचिका शक्तिरुच्यते ॥ ४४ ॥
 खानीह सुधिराणि स्युर्देहेष्वन्तर्गतानि वै ।
 वायोः सञ्चरणीयाय सा भीमा चोच्यते तनुः ॥ ४५ ॥
 वेतानद्वीक्षितानान्तु या स्थितिर्ब्रह्मवादिनां ।
 तनुरुद्यात्मिका सा तु तेनोद्यो दीक्षितः स्मृतः ॥ ४६ ॥
 यत्तु सङ्कल्पकं तस्य प्रजास्त्रिह समं स्थितं ।
 सा तनुर्मानसी तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्थितः ॥ ४७ ॥
 नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः ।
 नोयते यो यथाकामं विबुधैः पितृभिः सह ।
 महादेवोऽमृतात्माऽसौ ब्रह्मयच्चन्द्रमाः स्मृतः ॥ ४८ ॥
 तस्य या प्रथमा नाम्ना तनूरोद्री प्रकीर्तिता ।
 पत्नी सुवर्चला तस्य पुत्रस्तस्याः शनैश्चरः ॥ ४९ ॥
 भवस्य या द्वितीया तु तनुरापः स्मृता तु वै ।

तस्योवाच स्मृता पत्नी पुत्रघाप्यशनाः स्मृतः ॥ ५० ॥
 शर्वस्य वा तृतीया तु नाम भूमिस्तनुः स्मृता ।
 पत्नी तस्य विकेशीति पुत्रघाङ्गारकः स्मृतः ॥ ५१ ॥
 ईशानस्य चतुर्वस्य स्वर्गतस्य(१) च या तनुः ।
 तस्य पत्नी शिवा नाम पुत्रघास्य मनोजवः ॥ ५२ ॥
 नास्त्रा पशुपतेर्या तु तनुरग्निर्द्विजैः स्मृता ।
 तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कन्दघापि सुतः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 नास्त्रा षष्ठस्य वा भीमा तनुराकाश उच्यते ।
 द्विषः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्वर्गघास्य सुतः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 उषा तनुः सप्तमी वा दौक्षितैर्माछयैः स्मृता ।
 दौषा पत्नी स्मृता तस्य सन्तानः पुत्र उच्यते ॥ ५५ ॥
 नास्त्राऽष्टमस्य महतस्तनुर्या चन्द्रमाः स्मृतः ।
 पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रघास्य बृधः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 इत्येतास्तनवस्तस्य नामभिः परिकीर्तिताः ।
 तान्स्तु बन्धा नमस्याद्य प्रतिनाम तनूषु वै ॥ ५७ ॥
 भक्तेः सूर्येऽप्यु पृथिव्यां वायुस्मिन्विमदौक्षितः ।
 तथा च वै चन्द्रमसि तनुभिर्नामभिः सह ।
 प्रजावानेति सायुज्यमोष्वरस्य नरो हि सः ॥ ५८ ॥
 इत्ये तदो मयाख्यातं गुह्यं भीमस्य तद्वयसः ।
 शत्रोऽस्तु हिपदे नित्यं शत्रोऽस्तु च चतुष्पदे ॥ ५९ ॥
 एतत् प्रोक्तं निदानं वस्तनूनां नामभिः सह ।
 महादेवस्य देवस्य भृगोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महादेवतनुवर्णनं
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

अश्विर्वंशानुकीर्त्तनं ।

सूत उवाच । अगोः स्वातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः ।

हृभाहृभप्रदातारौ सर्वप्राणसृतामिह ।

देवौ धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिणौ ॥ १ ॥

तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवौ श्रीर्लोकभाषिनी ।

सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनं ।

नारायणात्मजौ साध्वी(१) बलोत्साहौ व्यजायत ॥ २ ॥

तस्मास्तु मानसाः पुत्रा ये चान्ये दिव्यचारिणः ।

ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणां ॥ ३ ॥

ये तु कन्ये स्मृते भार्य्यं विधातुर्धातुरेव च ।

आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥ ४ ॥

पाण्डुश्चैव सुकण्डुश्च ब्रह्मकीर्णौ सनातनौ ।

मनस्विन्यां सुकण्ठीश्च मार्कण्डेयो बभूवुः ॥ ५ ॥

सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत ।

पौवर्थां वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।

मार्कण्डेय इतिख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ६ ॥

पाण्डोश्च पुण्डरीकायां द्युतिमानात्मजोऽभवत् ।

उत्पन्नो द्युतिमन्तश्च सृजवानश्च(२) तावभौ ।

१ देवाविति च० ।

२ सृजवानश्चेति च० ।

तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवाणां परस्परं ।
 स्नायन्भुवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत प्रजाः ॥ ७ ॥
 पत्नी मरीचेः सम्भूतिर्विजज्ञे सात्मसम्भवं ।
 प्रजायते(१) पूर्णमासं कन्याश्रेमा निबोधत ।
 कुट्टिः पृष्टिस्त्रिधा चैव तथा चापचितिः शुभा ॥ ८ ॥
 पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वौ पुत्रावुदपादयत् ।
 विरजश्चैव धर्मिष्ठं पर्वसश्चैव तावुभौ ॥ ९ ॥
 विरजस्यात्मजो विद्वान् सुधामा नामविद्युतः ।
 सुधामसुतवैराजः प्राच्यान्दित्रि समान्वितः(२) ॥ १० ॥
 लोकपालः सुधर्मात्मा गोरीपुत्रः प्रतापवान् ।
 पर्वसः सर्वगणानाम्यविष्टः स महायशः ॥ ११ ॥
 पर्वसः पर्वसायान्तु जनयामास वै सुतो ।
 यज्ञवामश्च श्रीमन्तं सुतं काश्यपमीव च ।
 तयोर्गोत्रकरो पुत्रौ तौ जातौ धर्मनिश्चितौ ॥ १२ ॥
 स्मृतिद्याङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसम्भवौ ।
 पुत्रौ कन्यायतस्त्रय पुण्यास्ता लोकविद्युताः ॥ १३ ॥
 सिनीवाली कुहुश्चैव राका चानुमतिस्तथा ।
 तथैव भरताग्निश्च कौर्त्तिमन्तश्च तावुभौ ॥ १४ ॥
 अग्नेः पुत्रन्तु पर्जन्यं संज्ञते सुपुत्रं प्रभुं ।
 हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपादयत् ।
 आभूतसंग्रवस्याग्नी लोकपालः स वै स्मृतः ॥ १५ ॥

१ प्रजायत इत्यभिजानपाठो न समीचीनः ।

२ सदा शिखर इति ख० ।

जज्ञे कीर्त्तिमतयापि धेनुका तावकस्त्वपौ ।
 वरिष्ठं धृतिमन्तश्चाप्युभावङ्गिरसां वरौ ॥ १६ ॥
 तयोः पुत्राय पौत्राय वेऽतीता वै सहस्रशः ।
 अनसूयापि जज्ञे तान् पश्चाच्चैवानकलापान् ॥ १७ ॥
 कन्याश्चैव नृतिं नाम माता शङ्खपदस्य या ।
 कर्दमस्य तु या पत्नी पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 सत्यनेषश्च हव्यश्च आपो मूर्त्तिः शनोश्चरः (१) ।
 सोमश्च पञ्चमस्तेषामासौत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 यामिऽतीते भद्रातीताः पञ्चाचेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १९ ॥
 तेषां पुत्राय पौत्राय ह्यविणा वै महात्मना ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे यामि शतशोऽस्य सहस्रशः ॥ २० ॥
 प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तालिप्तत् सुतोऽभवत् ।
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 मध्यमी देववाङ्मय विनोतो नाम ते त्रयः ॥ २१ ॥
 स्रसा यवीयसी तेषां सदती नाम विश्रुता ।
 पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्वग्नेः स्मृता शुभा ॥ २२ ॥
 पौलस्त्यस्य ऋषेयापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः ।
 दत्तालेः सुषुवे पत्नी सजङ्गादीन् वङ्गन् सुतान् ।
 पौलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ २३ ॥
 चमा तु सुषुवे पुत्रान् पुलहस्य प्रजापतेः ।
 ते चाग्निवर्चसः सर्वे येषां कीर्त्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २४ ॥
 कर्दमघाम्बरीषश्च सहिष्णुयेति ते त्रयः ।

ऋषिर्धनकपीवांसश्च शुभा कन्या च पीवरी ॥ २५ ॥
 कर्दमस्य श्रुतिः पत्नी आलेख्यजनयत्सुतान् ।
 पुत्रं शङ्खपदश्चैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥ २६ ॥
 स वै शङ्खपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।
 दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा प्रियव्रते ॥ २७ ॥
 काम्या प्रियव्रतास्त्रेभे स्वायम्भुवसमान् सुतान् ।
 दशकन्याद्वयश्चैव यैः चतस्रं सम्प्रवर्त्तितं ॥ २८ ॥
 पुत्री धनकपीवांस(१) सङ्घिष्णुर्नामविश्रुतः ।
 यशोधारी विजग्ने वै कामदेवः सुमध्यमः ॥ २९ ॥
 ऋतोः क्रतुसमः पुत्री विजग्ने सन्ततिः शुभा ।
 नैषा भार्याश्लि पुत्रो वा सर्व्वं ते ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 घञ्चे तानि सङ्गृह्णाणि कालखिल्या इतिश्रुताः ॥ ३० ॥
 अरुणस्त्राग्रतो यान्ति परिवार्य्य दिवाकरं ।
 आभूतसंत्पन्नवात्सर्व्वे पतङ्गसङ्घचारिणः ॥ ३१ ॥
 स्वसारौ तु यवीयस्यौ पुण्यात्मसुमती च ते ।
 पर्व्वसस्य सुधे ते वै पूर्णमाससुतस्य वै ॥ ३२ ॥
 ऊर्जायान्तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे ।
 ज्वायसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा ॥ ३३ ॥
 जननी सा द्युतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।
 अस्यां त्विमे यवीयांसो वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥ ३४ ॥
 रजःपुत्रोऽर्ध्वाहुश्च सवनवाधमश्च यः ।
 सुतपाः शङ्क इत्येते सर्व्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ३५ ॥

रजसो वाप्यऽजनयन्मार्कण्डेयौ यशस्विनी ।
 प्रतीच्यां दिशि राजन्ध्रं केतुमन्तं प्रजापतिं ॥ ३६ ॥
 गीम्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनां ।
 स्नायन्भुवेन्तरेऽतीतास्त्वग्नेस्तु नृण्यत प्रजाः ॥ ३७ ॥
 इत्येव ऋषिसर्गस्तु, सानुबन्धः प्रकीर्त्तितः ।
 विस्तरेणातुपूर्णां चाप्यग्नेस्तु नृण्यत प्रजाः ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्त्तनं
 नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथोनविंशोऽध्यायः ।

—००००—

अग्निवंशवर्णनं ।

योऽसावग्निरभिमानो ह्यासीत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात्स्वाहा व्यजायत ॥ १ ॥
पावकः पवमानश्च पावमानश्च यः स्मृतः ।
शुचिः शौरस्तु विघ्नैवः स्वाहापुत्रास्त्रयस्तु ते ॥ २ ॥
निर्घृण्य पवमानस्तु शुचिः शौरस्तु यः स्मृतः ।
पावका वैद्युताश्चैव तेषां स्नानानि यानि वै ॥ ३ ॥
पवमानाज्जलैव कव्यवाहन उच्यते ।
पावकात् सहरसस्तु हव्यवाहः शुचेः सुतः ॥ ४ ॥
देवानां हव्यवाहोऽग्निः पितॄणां कव्यवाहनः ।
सहरसोऽसुराणान्तु तयाणान्तु तयोऽग्नयः ॥ ५ ॥
एतेषां पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशन्नवैव तु ।
यज्यामि नामतस्तो षां प्रविभागं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
वैद्युतो लौकिकाग्निस्तु प्रथमो ब्रह्मणः सुतः ।
ब्रह्मोदनाग्निस्तु पुत्रो भरतो नाम विद्युतः ॥ ७ ॥
वैश्वानरमुखस्तस्य महः काव्यो ह्येषां रसः(१) ।
अमृतोऽथर्वणा पूर्वमथितः पुष्करोदधौ ।
सोऽथर्वो लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥

अथर्वा तु भृगुर्ज्ञेयोऽप्यङ्गिराऽथर्वणः सुतः ।
 तस्मात् स लौकिकाम्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥
 अथ यः पवमानोऽग्निर्निर्मल्यः कविभिः स्मृतः ।
 स ज्ञेयो गार्हपत्योऽग्निस्ततः पुत्रद्वयं स्मृतं ॥ ९ ॥
 शंस्यस्वाहवनीयोऽग्निर्यः स्मृतो हव्यवाहनः ।
 द्वितीयस्तु सुतः प्रोक्तः शुक्रोऽग्निर्यः प्रणीयते ॥ ११ ॥
 तथा(१) सभ्यावसथ्यो वै शंस्यस्वान्नेः सुतावभौ ।
 शंस्यास्तु षोडशनदीयकमे हव्यवाहनः ।
 योऽसावाहवनीयोऽग्निर्भिमानी द्विजैः स्मृतः ॥ १२ ॥
 कावेरीं कृष्णवेणीञ्च नर्मदां यमुनान्तथा ।
 गोदावरीं वितस्ताञ्च चन्द्रभागाभिरावतीं ॥ १३ ॥
 विपाशाङ्गो गिकीञ्चैव गतद्रुं सरयून्तथा ।
 सौतां सरस्वतीञ्चैव ज्हादिनीं पावनीं तथा ॥ १४ ॥
 तासु षोडशधात्मानं प्रविभज्य पृथक् पृथक् ।
 आत्मानं व्यदधात्तासु धिष्णीष्वथ बभूव सः ॥ १५ ॥
 धिष्णो दिव्यभित्तिरिष्यस्तासूत्पन्नास्तु धिष्णवः ।
 धिष्णीषु यज्ञिरे यस्माद्धिष्णवस्तेन कीर्त्तिताः ॥ १६ ॥
 इत्येते वै नदीपुत्रा धिष्णोष्वेव विजज्ञिरे ।
 तेषां विहरणोवा ये उपस्थेयाश्च तेऽग्नयः ।
 तान् शृणुध्वं समासेन कीर्त्तमानान् यथा तथा ॥ १७ ॥
 ऋतुः प्रवाहणोऽग्नौधः पुरस्ताद्धिष्णयोऽपरे ।
 विधीयन्ते यथास्थानं सौत्येऽङ्गि सवनक्रमात् ॥ १८ ॥

अग्निर्होष्यान्धवाच्यानामग्नीनां शृणुत क्रमं ।
 सम्नाङ्गिः कृशानुं यो द्वितीयोत्तरवेदिकः ॥ १८ ॥
 सम्नाङ्गिः स्मृता ह्यष्टौ उपतिष्ठन्ति तान् द्विजाः ।
 अधस्तात्पर्षदन्धस्तु द्वितीयः सोऽत्र दृश्यते ॥ २० ॥
 प्रतद्दोचे नभो नाम चत्वारि स विभाव्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २१ ॥
 हव्यसूर्याद्यसंसृष्टः ग्रामित्रे स विभाव्यते ।
 विश्वस्याय समुद्रोन्निर्ब्रह्मस्थाने स कीर्ष्यते ॥ २२ ॥
 ऋतुधामा च सुज्योतिरौदुम्ब्र्यां स कीर्ष्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २३ ॥
 अजैकपादुपस्थेयः स वै शालामुखीयकः ।
 अनुद्देश्योऽप्यहिवुधः (१) सोऽग्निर्दृष्टपतिः स्मृतः ॥ २४ ॥
 शंसस्यैव सुताः सर्वे उपस्थेयाः द्विजैः स्मृताः ।
 ततो विहरणीयांश्च वक्ष्याम्यष्टौ तु तत्सुतान् ॥ २५ ॥
 क्रतुप्रवाहनोऽग्नौधस्तत्रस्या धिष्णयोऽपरे ।
 विज्रयन्ते यथास्थानं सोत्यैऽङ्गि सवनक्रमात् ॥ २६ ॥
 पौत्रेयस्तु ततो ह्यग्निः स्मृतो यो हव्यवाहनः ।
 शान्तिचाग्निः प्रचेतास्तु द्वितीयः सत्य उच्यते (२) ॥ २७ ॥
 तथाग्निर्विश्वदेवस्तु ब्रह्मस्थाने स उच्यते ।
 अवचुरच्छावाकस्तु भुवः स्थाने विभाव्यते ॥ २८ ॥
 उग्रोरग्निः सवीर्यस्तु नैष्ठोयः संविभाव्यते ।

१ अग्निर्होष्योऽप्यहिवुध इति ख० ।

२ शंस उच्यते इति ख० । शंस उच्यते इति ड० ।

अष्टमस्तु ध्वरत्तिस्तु मार्जालीयः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥
 धिष्या विहरणीया ये सौम्येनान्धेन चैव हि ।
 तयोर्वैः पावको नाम स चापां गर्भं उच्यते ॥ २९ ॥
 अग्निः सोऽवस्थयो ज्ञेयः सम्यक् प्राप्यासु ह्यते ।
 ह्यवस्थसुतो ह्यग्निर्जठरे यो नृणां स्थितः ॥ ३० ॥
 मन्थुमान् जाठरस्थानेर्विद्वानग्निः सुतः स्मृतः ।
 परस्परौष्ठितः सोऽग्निभूतानां ह विभुर्महान् ॥ ३१ ॥
 पुत्रः सोऽग्नेर्मन्थुमतो घोरः संवर्तकः स्मृतः ।
 पितृवपः स वसति समुद्रे वडवामुखः ॥ ३२ ॥
 समुद्रवासिनः पुत्रः सहरचो विभाव्यते ।
 सहरचसुतः चामो गृहाणि स दहेन्नृणां ॥ ३३ ॥
 क्रव्यादोऽग्निः सुतस्तस्य पुरुषानन्ति यो स्मृतान् ।
 इत्येते पावकस्थान्नेः पुत्रा ह्येवं प्रकीर्तिताः ॥ ३४ ॥
 ततः शुचेस्तु यैः सौरेर्गन्धर्वरसुरावृतैः ।
 मथितो यस्त्वरण्यां वै सोऽग्निरग्निः समिध्यते ॥ ३५ ॥
 आयुर्नामाथ भगवान् पथो यस्तु प्रणीयते ।
 आयुषो महिमान् पुत्रः सथावात्रामतः सुतः(१) ॥ ३६ ॥
 पाकयज्ञेष्वभिमानी सोऽग्निस्तु सवनः स्मृतः ।
 पुत्रश्च सवनस्थान्नेरद्भुतः स महायशः ॥ ३७ ॥
 विविधिस्त्वद्भुतस्यापि पुत्रोऽग्नेः स महान् स्मृतः ।
 प्रायश्चित्तेऽथ भीमानां हुतं भुङ्क्ते हविः सदा ॥ ३८ ॥

विविचेष्टु सुतो ह्यर्को योऽम्बिस्तस्य सुतास्विमे ।
 अनीकवान् वासुजवांश्च रघोहा पित्रक्षत्तथा ।
 सुरभिर्वसुरत्नादौ प्रविष्टो यस्य वक्ष्यवान् ॥ ४० ॥
 शुचेरम्बेः प्रजा ह्येषा वज्रयस्तु चतुर्हम् ।
 इत्येते वज्रयः प्रोक्ताः प्रणीयन्तेऽध्वरेषु ये ॥ ४१ ॥
 आदिसर्गं ह्यतीता वै यामैः सह सुरोत्तमैः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमम्बयस्तोऽभिमानिनः ॥ ४२ ॥
 एते विहरणीयास्तु चेतनाचेतनेष्विह ।
 स्थानाभिमानिनी ह्येषे प्रागासन् हव्यवाहनाः ॥ ४३ ॥
 काप्यनेमिस्तिकाजस्तेष्वेते कर्मण्यवस्थिताः ।
 पूर्वमम्बन्तरेऽतीते शुक्रैर्यामैः सुतैः सह ।
 देवेर्महात्मभिः पुण्यैः प्रथमस्यान्तरे मनोः ॥ ४४ ॥
 इत्येतानि मयोक्तानि स्थानानि स्थानिनश्च ह ।
 तेरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेष्वपि ॥ ४५ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु लक्षणं जातवेदसां ।
 सर्वं तपस्विनो ह्येते सर्वं ह्यवष्टयास्तथा ।
 प्रजानां पतयः सर्वं ज्योतिष्मन्तश्च ते स्मृताः ॥ ४६ ॥
 स्वारोचिषादिषु त्रैयाः सावर्क्षन्तेषु सप्तसु ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपप्रयोजनैः ॥ ४७ ॥
 वर्त्तन्ते वर्त्तमानैश्च देवैरिह सहात्मयः ।
 अनागतैः सुरैः सार्धं वर्त्तन्तेऽनागतात्मयः ॥ ४८ ॥

इत्येष विनयोऽम्बीनां मया प्रोक्तो यथातथं ।

विस्तरेणानुपूर्व्यां च पिहृषां वक्ष्यते ततः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अम्बिवंशवर्णनं

नामोत्तमोऽध्यायः ।

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

दक्षशापवर्णनं ।

सूत उवाच । ब्रह्मणः सृजतः पुत्रान् पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
अर्ध्वासि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १ ॥
पितृवन्मन्यमानस्य जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।
तेषां त्रिसर्गः प्रागुक्तो विस्तरस्तस्य वक्षते ॥ २ ॥
देवासुरमनुष्याणां दृष्ट्वा देवोऽभ्यभाषत ।
पितृवन्मन्यमानस्य जज्ञिरे वोप्यक्षिताः ॥ ३ ॥
मध्यादयः षडृतवस्तामन् पितॄन् परिचक्षते ।
ऋतवः पितरो देवा इत्येषा वैदिकी श्रुतिः (१) ॥ ४ ॥
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ज्ञातीतानागतेश्चपि ।
ऐते स्वायम्भुवे पूर्वमुत्पन्ना ह्यन्तरे शुभे ॥ ५ ॥
अग्निष्वात्ताः स्मृता नाम्ना तथा बर्हिषदस्य वै ।
अयज्वानस्तथातेषामासन् वै ऋहमेधिनः ।
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्ते वै पितरोऽनाहिताग्नयः ॥ ६ ॥
यज्वानस्तेषु ये ह्यासन् पितरः सोमपीधिनः ।
स्मृता बर्हिषदस्ते वै पितरस्त्वग्निहोत्रिणः ।
ऋतवः पितरो देवाः शास्त्रेऽस्मिन्निधयो मतः ॥ ७ ॥

मधुमाधवी रसो ज्ञेयी शुचिशुक्रौ तु शुष्मिणी ।
 नभश्चैव नभस्य च जीवावेतावुदाहृती ॥ ८ ॥
 इषश्चैव तथोर्जश्च सुधावन्तावुदाहृती ।
 सप्तश्चैव सप्तस्य च मन्दुमन्ती तु तौ अमृती ।
 तथैवैव तस्य च चोरावेती तु शैशिरौ ॥ ९ ॥
 काष्ठाकृष्णास्तु षट् तेषां प्रासास्या वै व्यवस्थिताः ।
 त इमे ऋतवः प्रोक्तास्ते तनाचेतनास्तु वै ॥ १० ॥
 ऋतवो ब्रह्मणः पुत्रा विज्ञेयास्ते ऽभिमानिनः ।
 मासार्धमासस्थानेषु स्थानञ्च ऋतवोर्त्तवाः (१) ॥ ११ ॥
 स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः ।
 अहीरावश्च मासाश्च ऋतवयावनानि च ॥ १२ ॥
 संवत्सराश्च स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः ।
 निमेषाश्च कलाः काष्ठा मुहूर्त्ता वै दिनचपाः ॥ १३ ॥
 एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थास्त्रयस्थिताः ।
 तन्मयत्वात्तदाब्जानस्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥ १४ ॥
 पञ्चस्थास्त्रिषयः सन्ध्या पञ्चा मासार्धसंज्ञिताः ।
 द्वावर्धमाशौ मासस्तु द्वौ मासावतुरुच्यते ॥ १५ ॥
 ऋतुत्रयश्चाप्ययनं हेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
 संवत्सरः सुमेकस्तु स्थानान्येतानि स्थानिनां ॥ १६ ॥
 ऋतवः सुमेकपुत्रा विज्ञेया ह्यष्टधा तु षट् ।
 ऋतुपुत्राः स्मृताः पञ्च प्रजास्वार्त्तवलक्षणाः ॥ १७ ॥

यश्चाश्चैवार्त्तवेद्यास्तु जायन्ते स्थाणुजङ्गमाः ।
 आर्त्तवाः पितरश्चैव ऋतवश्च पितामहाः ॥ १८ ॥
 सुमेकात् प्रसूयन्ते स्त्रियस्ते च प्रजातयः ।
 तस्मात् स्मृतः प्राजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥ १९ ॥
 स्थानेषु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ।
 तदास्थास्तान्यत्वाच्च तदात्मानश्च ते स्मृताः ॥ २० ॥
 प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः ।
 संवत्सरः स्मृतो जग्मिः ऋतमित्युच्यते द्विजैः ॥ २१ ॥
 ऋतास्तु ऋतवी यस्मात् जज्ञिरे ऋतवस्ततः ।
 माहाः षट् ऋतवी ज्ञेयास्तेषां पञ्चार्त्तवाः सुताः ॥ २२ ॥
 द्विषदाश्चतुष्यदाश्चैव पञ्चिसंस्पृतामपि ।
 स्थावराणाञ्च पञ्चानां पुष्पं कालार्त्तवं स्मृतं ॥ २३ ॥
 ऋतुत्वमार्त्तवत्वञ्च पिष्टत्वञ्च प्रकीर्त्तितं ।
 इत्येते पितरो ज्ञेया ऋतवश्चार्त्तवाश्च ये ॥ २४ ॥
 सर्वभूतानि तेभ्योऽथ ऋतुकालाद्विजज्ञिरे ।
 तस्मादेतेऽपि पितर आर्त्तवा इति नः श्रुतं ॥ २५ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु स्थिताः कालाभिमानिनः ।
 स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह प्रसंयमात् ॥ २६ ॥
 अग्निष्वात्ता वह्निषदः पितरो द्विविधाः स्मृताः ।
 जघ्नाते च पिष्टभ्यस्तु द्वे कन्ये लोकविश्रुते ॥ २७ ॥
 मेना च धारिणी चैव याभ्यां विश्वमिदं धृतं ।
 पितरस्ते निजे कन्ये धर्मार्थं प्रददुः शुभे ।
 त उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चैव ते उभे ॥ २८ ॥

अग्निष्वात्तास्तु ये प्रोक्तास्तेषां मेना तु मानसी ।
 धारणी मानसी चैव कन्या वर्हिषदां स्मृता ॥ २८ ॥
 मेरोस्तु धारणी नाम पत्न्यर्धं व्यसृजन् शुभा ।
 पितरस्ते वर्हिषदः स्मृता ये सीमपीधिनः ॥ २९ ॥
 अग्निष्वात्तास्तु तां मेनां पत्नीं हिमवते ददुः ।
 स्मृतास्ते वै तु दौहित्रास्तदौहित्रान् निबोधत(१) ॥ ३० ॥
 मेना हिमवतः पत्नी मैनाकं सान्वसूयत ।
 गङ्गा सरिद्धरा चैव पत्नी या लवणोदधेः ।
 मैनाकस्यानुजः क्रीचः क्रीचदीपो यतः स्मृतः ॥ ३१ ॥
 मेरोस्तु धारणी पत्नी दिव्योषधिसमन्वितं ।
 मन्दरं सुषुवे पुत्रं तिस्रः कन्याश्च विभुताः ॥ ३२ ॥
 विला च निधतिथैव तृतीया चायतिः पुनः ।
 धातुचैवायतिः पत्नी विधातुर्नियतिः स्मृता ॥ ३३ ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वन्तयोर्वै कौत्सिताः प्रजाः ।
 सुषुवे सागरादिला कन्यामेकामनिन्दितां ॥ ३४ ॥
 सावर्णिना च सामुद्रौ पत्नी प्राचीनवर्हिषः ।
 सवर्णा साय सामुद्रौ दशप्राचीनवर्हिषः ।
 सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३५ ॥
 तेषां स्वायम्भुवो दक्षः पुत्रत्वे जज्ञिवान् प्रभुः ।
 चाम्बकस्याभिषापेन चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ ३६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततः सूतमपृच्छच्छांशपायनः ।

१ उपस्थिताः स्मृतास्ते वै दौहित्रान् निबोधतेति अ० । उपपन्नताः स्मृतास्तान्
 दौहित्रान् निबोधतेति अ० ।

उत्पन्नः स कथं दत्तो ह्यभिशापाद्भवस्य तु ।
 चाक्षुषस्यान्वये पूर्व्वं तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ ३८ ॥
 इत्युक्तः कथयामास स्रुती दत्ताश्रितां कथां ।
 शाशपायनमामन्त्रा ब्रह्मकाष्ठापकारणं ॥ ३९ ॥
 दक्षस्यासन् सुता ह्यष्टौ कन्या याः कीर्तिता मया ।
 स्नेह्यो गृहेभ्यो ज्ञानांश्च ताः पिताभ्यर्चयद् गृहे ।
 ततस्त्वभ्यर्चिताः सर्वा न्यवसंस्ताः पितुर्गृहे ॥ ४० ॥
 तासां ज्येष्ठा सती नाम पत्नी या ब्रह्मकस्य वै ।
 नाक्षुहावाक्यजां तां वै दत्तो रुद्रमभिदिवन् ॥ ४१ ॥
 अकरोत्स नतिं दत्ते न कदाचिन्महेष्टरः ।
 जामाता ऋशुरे तस्मिन् स्रभावात् तेजसि स्थितः ॥ ४२ ॥
 ततो ज्ञात्वा सती सर्वाः स्त्रियाः(१) प्राप्ताः पितुर्गृहं ।
 जगाम साध्यनाश्रिता सती तत् स्वं पितुर्गृहं ॥ ४३ ॥
 ततोऽब्रवीत्सा पितरं देवी क्रीडादमर्षिता ।
 यवौघसौभ्यो ज्यायसो किन्तु पूजामिमां प्रभो ।
 असम्प्रतामवप्राय कृतवानसि गर्हितां ॥ ४४ ॥
 अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा हि न त्वसत्कर्तुमर्हसि ।
 एवमुक्तोऽब्रवीदेनां दत्तः संरक्तलोचनः ॥ ४५ ॥
 त्वन्तु श्रेष्ठा वरिष्ठा च पूज्या बाला सदा मम ।
 तासां ये चैव भर्तारस्ते मे बहुमताः सदा ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मिष्ठाश्च तपिष्ठाश्च महायोगाः सुधार्मिकाः ।
 शुणैश्चैवाधिकाः श्लाघ्याः सर्व्वे ते ब्रह्मकाक्षति ॥ ४७ ॥

वसिष्ठोऽपिः पुलस्त्यश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 शुगुर्मरीचिश्च तथा जेष्ठा जामातरो मम ॥ ४८ ॥
 तस्मात्मा स च ते शर्वी भक्ता चासि हितं सदा ।
 तेन त्वां न बुभूषामि प्रतिकूलो हि मे भवः ॥ ४९ ॥
 ह्यमुवाच तदा दक्षः संप्रमूढेन चेतसा ।
 व्यापार्यमात्मनश्चैव ये शीर्षाः परमर्षयः ॥ ५० ॥
 तथोक्ता प्रितरं सा वै क्रुद्धा देवीदमन्नवीत् ।
 वाक्पनःकर्मभिर्यस्माद्दुष्टां मां विगर्हसे ।
 तस्मात्तज्जाम्बहन्देहमिदन्तात तवात्मजं ॥ ५१ ॥
 ततस्तेनावमानेन सती दुःखादमर्षिता ।
 अन्नवीदचमं देवी नमस्कृत्वा सहेश्वरं ॥ ५२ ॥
 यत्राहमुपपत्स्नेहं पुनर्देहेन भासता ।
 तत्राप्यहमसंमूढा सन्धूता धार्मिकी पुनः ।
 गच्छेयं धर्मपत्नीत्वं जाम्बकस्यैव धर्मतः ॥ ५३ ॥
 तत्रैवाद्य समासीना युक्तात्मानं समादधे ।
 धारयामास चाम्नेयो धारणां मनसात्मनः ॥ ५४ ॥
 तत चाम्नेयोऽसमुत्थेन वायुना समुदीरितः ।
 सर्व्वाङ्गेभ्यो विनिःसृत्य वज्रिभस्म चकार तां ॥ ५५ ॥
 तदुपश्रुत्य निधनं सत्या देवोऽद्य शूलधृक्(१) ।
 संवादश्च तयोर्बुद्ध्वा याघातस्थेन शङ्करः ।
 दक्षस्याय ऋषीणाञ्च चुकोप भगवान् प्रभुः ॥ ५६ ॥

यस्माद्वमता दक्ष मत्कृते नाम सा सती ।
 प्रयस्ताचेतराः सर्वाः स्वसुताः(१) भर्तृभिः सह ॥ ५७ ॥
 तस्मादैवस्यतं प्राप्य पुनरेव मर्हर्षयः ।
 उत्पत्स्यन्ते द्वितीये वै मम यज्ञे ह्ययोनिजाः ॥ ५८ ॥
 द्युते वै ब्रह्मणा शक्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
 अभिव्याहृत्य च ऋषीन् दक्षमभ्यगमत् पुनः ॥ ५९ ॥
 भविता चाक्षुषो राजा चाक्षुषस्य समन्वये ।
 प्राचीनवर्हिषः पीत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ६० ॥
 दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मार्षायां जनयिष्यसि ।
 कन्यायां शाखिनाश्चैव प्राप्ते वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ६१ ॥
 दक्ष उवाच । अहं तथापि ते विप्रमाचरिष्यामि दुर्मते ।
 धर्मार्यकाममुखेषु कर्मष्विह पुनः पुनः ॥ ६२ ॥
 यस्मात् त्वं मत्कृते क्रूरऋषीन् व्याहृतवानसि ।
 तस्मात्तार्क्ष्यं सुरैर्यज्ञे न त्वां यच्छन्ति वै द्विजाः ॥ ६३ ॥
 ह्रत्वाङ्गतिं ततः क्रूर अपत्यस्यन्ति(२) कर्मसु ।
 इहैव वत्स्यसि तथा दिवं हित्वा युगचयात् ॥ ६४ ॥
 रुद्र उवाच । सर्वेषामेव लोकानां भूर्लोकस्त्वादिरुच्यते ।
 तमहं धारयिष्यामि निदेशात् परमेष्ठिनः ॥ ६५ ॥
 अस्याङ्घ्रितौ हताः(३) लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्कराः(४) ।
 तानहं धारयामीह सततं न तवाग्नया ॥ ६६ ॥
 चातुर्वर्ण्यं हि देवानां ते चाप्येकत्र भुञ्जते ।

१ सप्तार इति च० ।

२ मृता इति च० ।

३ आपः प्रचलीति च०, क०, य ।

४ भास्वरा इति च० ।

नाहं तैः सह भोक्षामि ततो दास्यन्ति ते पृथक् ।
 ततो देवैः सह तैः सार्धं नेज्यते पृथग्नेज्यते ॥ ६७ ॥
 ततोऽभिष्याहृतो दक्षो रुद्रेणामिततेजसा ।
 स्नायन्मुनेऽन्तरे त्वज्जा उत्पन्नो मानुषेऽपि ॥ ६८ ॥
 ज्ञात्वा ब्रह्मवर्तिं ह्यं ज्ञानानामौश्वरं प्रभुं ।
 दक्षो वीर्यं महायज्ञैः सोऽयजद्वैतैः सह ॥ ६९ ॥
 अथ देवी सती या तु प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ।
 मेनायां तामुमां देवीं जनयामास शैलराट् ॥ ७० ॥
 सा तु देवी सती पूर्वं ततः पयादुमाऽभवत् ।
 सहव्रता भवस्यैषा न तथा मुच्यते भवः ।
 यावदिच्छति संस्थातुं प्रभुर्मन्वन्तरेऽपि ॥ ७१ ॥
 मारीचं कश्यपं देवी यथा दितिरनुव्रता ।
 साध्यं नारायणं श्रीस्तु मघवन्तं शची यथा ॥ ७२ ॥
 विष्णुं श्रीर्त्ती रुचिः सूर्यं वशिष्ठश्चाप्यरुन्धती
 नैतास्तु विजहत्येतान् भर्तुं न देव्यः कथंचन ।
 चावर्त्तमानकल्पेषु पुनर्जायन्ति तैः सह ॥ ७३ ॥
 एवं प्राचेतसो दक्षो जज्ञे वै चाक्षुषेऽन्तरे ।
 प्राचीनवर्हिदेः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ७४ ॥
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्षायाश्च पुनर्नृपः ।
 जज्ञे रुद्राभिशापेन द्वितीयेऽस्मिन्निति श्रुतः ॥ ७५ ॥
 अम्बादयस्तु ते सर्वे जज्ञिरे वै महर्षयः ।
 आद्ये चेतायुगे पूर्वं मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुं ॥ ७६ ॥

इति साधुमयोऽह्मसीत्तयोर्जात्यन्तरागतः ।

प्रजापतेस्तु दक्षस्य चाम्बकस्य च धीमतः ॥ ७७ ॥

तस्मान्नानुगम्यः कार्यी वैरिष्विह कदाचन ।

जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ।

जन्तुं न मुञ्चति स्यातिस्तत्र कार्यं विजानता ॥ ७८ ॥

ऋषय ऊचुः । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।

विनाशमगमत् सूत हयमेधः प्रजापतेः ॥ ७९ ॥

देव्या सत्युं कृतं मत्वा क्रुधं सर्वात्मकं प्रभुं ।

कथं प्रासादयद्दक्षः स यज्ञः साधितः कथं ।

एतद्देदितुमिच्छामस्तुभी ब्रूहि यथातथं ॥ ८० ॥

सूत उवाच । पुरा मेरीर्हिजयेष्ठाः ऋषयः त्रैलोक्यविश्रुतं ।

ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितं ॥ ८१ ॥

अप्रमेयमनाष्टुषं सर्वलोकनमस्कृतं ।

तस्मिन् (१) देवो गिरिस्थे ह्ये सर्वधातुविभूषिते ।

पर्यङ्क इव विश्वाजगुपविष्टो बभूव ह ॥ ८२ ॥

शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वस्थिताऽभवत् ।

आदित्याय महात्मानो वसवयामितौजसः ॥ ८३ ॥

तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ।

तथा त्रैश्वण्यो राजा शुक्रकैः परिवारितः ॥ ८४ ॥

यक्षाणामौश्वरः श्रीमान् कैलासनिलयः प्रभुः ।

उपासते महात्मानं उग्रनाथ महामुनिः ।

सनत्कुमारप्रमुखास्ते चैव परमर्षयः ॥ ८५ ॥

अङ्गिरःप्रमुखाद्यैव तथा देवर्षयोऽपरे ।
 विष्णावसुष गन्धर्वैस्तथा नारदपर्वतो ॥ ८६ ॥
 अप्सरोगणसङ्घाद्य समाजस्मुरनेकशः ।
 वदो शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ॥ ८७ ॥
 सर्वर्षुःकुसुमीपेताः पुण्यवन्तो द्रुमास्तथा ।
 तथा विद्याधराद्यैव सिद्धाद्यैव तपोधनाः ॥ ८८ ॥
 महादेवं पश्यन्ति पर्युपासन्ति तत्र वै ।
 मृतानि च तथान्यानि नानारूपधराण्यथ ॥ ८९ ॥
 राजसाद्य महारोद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ।
 बहुरूपधरा ह्यष्टा नानाप्रहरणीयताः ॥ ९० ॥
 देवस्यानुचरास्तत्र तस्यैवैश्वानरोपमाः ।
 नन्दीश्वरश्च भगवान् देवस्यानुमते स्थितः ॥ ९१ ॥
 प्रमृष्ट ज्वलितं भूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
 पर्युपासत तन्देवरूपिणी द्विजसत्तमाः ॥ ९२ ॥
 एवं स भगवांस्तत्र दीप्यमानः सुरर्षिभिः ।
 देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यवस्थितः ॥ ९३ ॥
 पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमारभत् ।
 गङ्गादारे ह्यभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ९४ ॥
 ततस्तस्य मध्ये देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ।
 गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ ९५ ॥
 सैर्विमानैर्महाकाशो ज्वलद्भिर्ज्वलनप्रभाः ।
 देवस्यानुमतेऽगच्छन् गङ्गादार इति श्रुतिः ॥ ९६ ॥

गन्धर्वाश्चरसाकीर्णं नानाद्रुमलताहतं ।

ऋषिसङ्घैः परिहतं दत्तं धर्मभृतां वरं ॥ ८७ ॥

पृथिव्यामन्तरौचे वा ये च स्वर्लोकावासिनः ।

सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिं ॥ ८८ ॥

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्गणैः ।

जिष्णुनां संहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ॥ ८९ ॥

उक्षपाः सोमपाश्चैव आज्यपा धूमपास्तथा ।

अश्विनौ पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ॥ ९० ॥

एते चान्ये च वहवो भूतग्रामास्तथैव च ।

जरायुर्जाण्ड्याश्चैव स्नेहलोहिल्लकास्तथा ॥ ९० ॥

आञ्जता मन्वतः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः (१) ।

विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाम्बयः ॥ ९२ ॥

तान् दृष्ट्वा मनुमाविष्टो दधौचो वाक्यमब्रवीत् ।

अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।

नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ॥ ९३ ॥

एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः पुनर्दत्तमभाषत ।

पूज्यन्तु पशुभर्तारं कक्षान्नाद्वयसे प्रभुं ॥ ९४ ॥

दत्त उवाच । सन्ति मे वहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।

एकादशावस्यगता नान्यं वेद्मि महेश्वरं ॥ ९५ ॥

दधौच उवाच । सर्वे निमन्त्रिता देवा येन ईशो निमन्त्रितः ।

यथाहं यङ्गरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि देवतं ।

तस्या दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ ९६ ॥

दक्ष उवाच । एतन्मन्त्रे शूर सुवर्णपात्रे

हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतं ।

विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य सर्वं

प्रभोर्विभो ह्याहवनीयं नित्यं ॥ १०७ ॥

गतास्तु देवता ज्ञात्वा शैलराजसुता तदा ।

उवाच बभूव साध्वी देवं पशुपतिं तदा(१) ॥ १०८ ॥

उमा उवाच । भगवन् क्व गता ह्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।

ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयं ॥ १०९ ॥

महेश्वर उवाच । दक्षो नाम महाभागी प्रजानां पतिरुत्तमः ।

हव्यमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ ११० ॥

देव्युवाच । यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं न गतोऽसि वै ।

केन वा प्रतिषेधेन गमनं प्रतिषिध्यते ॥ १११ ॥

महेश्वर उवाच । सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितं ।

यज्ञेषु मम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ११२ ॥

पूर्वोपाद्योपपन्नेन मार्गेण वरवर्धिनि ।

न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धीमतः ॥ ११३ ॥

देव्युवाच । भगवन् सर्वदेवेषु प्रभावानधिको गुणैः ।

अजेयश्चाप्यहृद्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४ ॥

अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन नामतः ।

अतीव दुःखमापन्ना वेपथुश्च ममानघ ॥ ११५ ॥

किं नाम दानं नियमन्तपो वा

कुर्यामहं येन पतिर्भीमाद्य ।

लभेत भागं भगवानचिन्त्यो
 यज्ञस्य चार्द्धमथ वा तृतीयं ॥ ११६ ॥
 एवं सुवाणां भगवानचिन्त्यः
 पत्नीं प्रहृष्टः चुभितामुवाच ।
 न वेत्ति देवेशि कथोदराङ्घ्रि
 किं नाम युक्तं वचनन्तवेदं ॥ ११७ ॥
 अहं हि जानामि विशालनेत्रे
 ध्यानेन सर्व्वं हि वदन्ति सन्तः ।
 न वाच्य मोहेन महेन्द्रदेवो
 लोकत्रयं सर्व्वथा संप्रमूढं ॥ ११८ ॥
 मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
 रथस्तरे साम गायन्ति गेयं ।
 मा नास्त्रणा ब्रह्मसत्ते यजन्ते
 माध्वर्य्यवः कल्पयन्ते च भागं ॥ ११९ ॥

देव्युवाच । अप्राकृतोऽपि भगवान् सर्व्वस्तोत्रजनसंसदि ।

स्तौति गोपायते(१) वापि स्वमात्मानं न संशयः ॥ १२० ॥

भगवानुवाच । नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य त्वमुपगच्छ च ।

यं स्रक्षामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥ १२१ ॥

एवमुक्ता तु भगवान् पत्नीं प्राणैरपि प्रियां ।

सोऽसृजद्भगवान्वक्ताद्भूतं क्रीधाग्निसन्निभं ॥ १२२ ॥

सहस्रशीर्षं देवञ्च सहस्रचरणेक्षणं ।

सहस्रमुद्ररधरं सहस्रशरपाणिनं ॥ १२३ ॥

गङ्गवक्त्रगदापाणिं दीप्तकामुक्कधारिणं ।
 परश्वसिधरं देवं महारौद्रं भयावहं ॥ १२४ ॥
 धीररूपेण दीप्यन्तं चन्द्रार्चकतभूषणं ।
 वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरनिस्त्रवं ॥ १२५ ॥
 दंष्ट्राकरालं विभ्रान्तं महावक्त्रं महोदरं ।
 विद्युज्जिह्वं प्रसम्बोद्धं लम्बकर्णं^(१) दुरासदं ॥ १२६ ॥
 कुलिशोद्योतितकरभाभिर्वलितमूर्धनं ।
 ज्वालाभालापरिचितं मुक्तादामविमूषितं ॥ १२७ ॥
 तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकं ।
 आकर्णदारितास्यान्तश्चतुर्दिक्षु भयानकं^(२) ॥ १२८ ॥
 महाबलं महातेजं महापुरुषमोश्वरं ।
 विश्वहर्तृमहाकायं महान्यग्रोधमण्डलं ।
 युगपच्चन्द्रगतवद्दीप्यन्तं मग्नाग्निवत् ॥ १२९ ॥
 चतुर्भुजास्यं सिततीक्ष्णदंष्ट्रं^१
 महोद्यतेजोबलकौतुकाढ्यं ।
 युगान्तमुख्याग्निसहस्रभासं
 सहस्रचन्द्रामलकान्तिकान्तं ।
 प्रदीप्तसर्वाङ्गधिमन्दराभं
 सुमेरुकैलासहिमाद्रितुल्यं ॥ १३० ॥
 युगाकर्कभं महावीर्यञ्चाकनासं महाननं ।

१ लम्बकर्णमिति घ०, छ० च ।

२ चतुर्दंष्ट्रं भयानकमिति घ०, छ० च ।

प्रचण्डगणं दीप्ताक्षं(१) अग्निज्वालाविलाननं(२)॥१३१॥
 सृगेन्द्रकृत्तिवसनं महाभुजगवेष्टितं ।
 उष्णीषिणं चन्द्रधरं कचिदुग्रं कचित्समं ॥ १३२ ॥
 नानाकुसुममूर्त्तानं नानागन्धानुलेपनं ।
 नानारत्नविचित्राङ्गं नानाभरणभूषितं ॥ १३३ ॥
 कर्णिकारस्त्रजं दीप्तं क्रोधादुद्गन्तलोचनं ।
 कचिन्नृत्यति चित्राङ्गं कचिद्वदति सुस्वरं(३) ॥ १३४ ॥
 कचिद्वयति युक्ताङ्गा कचित्स्थूलं प्रमार्जति ।
 कचिद्वयति विष्णाङ्गा कचिद्व्रीति सुहृसुहृदुः ॥ १३५ ॥
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं नृपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 प्रभुत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठानमुचैर्युतः ॥ १३६ ॥
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणतः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 आप्रापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते ॥ १३७ ॥
 तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्वैह महेश्वरः ।
 देवस्त्वानुमतिं श्रुत्वा वीरभट्टो महाबलः ।
 प्रणम्य शिरसा पादौ देवेशस्य उमापतेः ॥ १३८ ॥
 ततो बभूव प्रमुक्तेन सिंहेनेवेह लीलय ।
 देव्या मन्युक्तं मत्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥ १३९ ॥
 मन्युना च महाभीमा भद्रकाली महेश्वरी ।
 आत्मनः सर्वसाक्षित्वे तेन साहं सहानुगा ॥ १४० ॥

१ प्रचण्डमग्निदीप्ताक्षमिति क० ।

२ अग्निज्वालाविलानाग्निमिति क० ।

३ सुस्वमिति घ० ।

स एष भगवान् क्रुद्धः प्रेतावासकृतालयः ।
 वीरभद्र इतिख्यातो देव्य मन्त्रप्रमार्जकः ॥ १४१ ॥
 सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौद्राक्षाम गणेश्वरान् ।
 रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ १४२ ॥
 रुद्रस्यानुचराः सर्वे सर्वे रुद्रसमप्रभाः ।
 ते निपेतुस्ततस्तूर्णं यतशीऽथ सहस्रशः ॥ १४३ ॥
 ततः किलकिला शब्द आकाशं पूरयन्निव ।
 तेन शब्देन महता त्वस्ताः सर्वे दिवीकसः ॥ १४४ ॥
 पर्वताश्च व्यशीर्यन्ते कम्पते च वसुभरा ।
 मेरुश्च घूर्णते विप्राः क्षुभ्यन्ते वरुणालयाः ॥ १४५ ॥
 अम्भयो नैव दीप्यन्ते न च दीप्यति भास्करः ।
 अक्षा नैव प्रकाशन्ते न च चाणि न तारकाः ॥ १४६ ॥
 ऋषयो नाभ्यभाषन्ते न देवा न च दानवाः ।
 एवं हि तिमिरीभृतं निर्दहन्ति विमानिताः ॥ १४७ ॥
 सिंहनाहं प्रमुच्यन्ते घोररूपा महाबलाः ।
 प्रमञ्चन्ते परे धीरा यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ १४८ ॥
 प्रमर्दन्ति तथा चान्ये विनृत्यन्ति तथाऽपरे ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥ १४९ ॥
 चूर्णन्ते यज्ञपात्राणि यागस्थायतनानि च ।
 शीर्यमाणानि दृश्यन्ते तारा इव नमस्तलात् ॥ १५० ॥
 दिव्यान्नपानभक्षाणां राशयः पर्वतोपमाः ।
 क्षीरनद्यस्तथा चान्या घृतपायसकर्दमाः ।
 मधुमण्डीदका दिव्याः खण्डशर्करबालुकाः ॥ १५१ ॥

ब्रह्मसन्निवहस्यन्या शुङ्कुल्या मनोरमाः ।
 ललावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ १५२ ॥
 यानि कानि च दिव्यानि लेह्याश्चोष्यं तथाऽपरे ।
 भुञ्जते विविधैर्वृक्षैर्विलुण्ठन्ति च सर्वशः ।
 क्रीडन्ति विविधाकाराधिचिपुः सुरयोषितः ॥ १५३ ॥
 रुद्रकोपप्रभुक्तास्तु सर्वदेवैः सुरक्षितं ।
 तं यज्ञमहनन् शीघ्रं रुद्रकस्याः समीपतः ॥ १५४ ॥
 चक्रुरन्ये तथा नादान् सर्वभूतभयह्वरान् ।
 हित्वा शिरोऽन्ये यज्ञस्य विनदन्ति भयह्वराः ॥ १५५ ॥
 दक्षो दक्षपतिश्चैव देवो यज्ञपतिस्तथा ।
 मृगरूपेण चाकाशे प्रपलायितुमारभत् ॥ १५६ ॥
 वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा ज्ञात्वा तस्य वलन्तदा ।
 अन्तरीक्षगतस्याशु चिक्षेदास्य शिरो महान् ॥ १५७ ॥
 दक्षः प्रजापतिश्चैव विनष्टः भ्रान्तचेतनः ।
 क्रुहेन वीरभद्रेण शिरः पादेन पीडितः ।
 जराभिभूततीव्रात्मा निपपात महीतले ॥ १५८ ॥
 त्रयस्त्रिंशद्देवतानां ताः कोटयो विमलात्मकाः ।
 पाशेनास्मिन्बलेनाशु बद्धाः सिंहबलेन च ॥ १५९ ॥
 ततो जग्म, महात्मानं सर्वं देवा महाबलं ।
 प्रसीद भगवन् रुद्र भृत्यानां मा क्रुधः प्रभो ॥ १६० ॥
 ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
 जघ्नुः प्राञ्जलयो भूत्वा कथ्यतां की भवानिति ॥ १६१ ॥
 वीरभद्र उवाच । न च देवो न चादित्यो न च भोक्तुमिच्छागतः ।

नैव द्रष्टुं हि देवेन्द्रान्न च कौतूहलान्वितः ॥ १६२ ॥
 दक्षयज्ञविनाशार्थं सम्प्राप्तं विद्धि मामिह ।
 वीरभद्र इतिख्यातं रुद्रस्त्रीपादिनिर्गतं ॥ १६३ ॥
 भद्रकाली च विज्ञेया देव्याः क्रोधादिनिर्गता ।
 प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमिच्छागता ॥ १६४ ॥
 शरणं गच्छ राजेन्द्र देवन्तं त्वमुमापतिं ।
 वरं क्रोधीऽपि रुद्रस्य वरदानं न देवतः (१) ॥ १६५ ॥
 वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्ममृतां वरः ।
 तोषयामास देवेशं शूलपाणिं महेश्वरं ॥ १६६ ॥
 प्रदुष्टे (२) यज्ञवादे तु विद्वतेषु द्विजातिषु ।
 तारासृगमये दीप्ते रौद्रे भीममहानले ॥ १६७ ॥
 शूलनिर्भिन्नवदनैः कूजद्विः परिचारकैः ।
 निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविष्टैर्यतस्ततः ॥ १६८ ॥
 उत्पतद्विः पतद्विष्य मृगैराभिषम्यभुभिः ।
 पक्षपातविनिर्द्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १६९ ॥
 प्राणापानौ सन्निरुध्य ततः स्थानेन यत्नतः ।
 विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरभिवर्जित् ॥ १७० ॥
 सप्तसा देवदेवेशः अग्निकुण्डादुपागतः ।
 चन्द्रसूर्यसहस्रस्य तेजः सम्बर्त्तकोपमं ॥ १७१ ॥
 प्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमब्रवीत् ।
 नष्टस्ते ज्ञानतो दक्ष प्रीतिस्ते मयि साम्प्रतं ॥ १७२ ॥

१ देवतमिति घ० ।

२ मदीप्ते इति घ० ।

क्षितं कृत्वाऽन्नवीक्षाक्यं ब्रूहि किङ्करवाणि ते ।
 श्रावितश्च समाख्याय देवानाङ्गुलिभिः सह ॥ १७३ ॥
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।
 भीतशङ्कितवितस्तः सवाप्यवदनेक्षणः ॥ १७४ ॥
 यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाहन्तव प्रियः ।
 यदि वाहमनुग्राह्यो यदि देवो वरो मम ॥ १७५ ॥
 यज्जम्भं भक्षितं पीतमग्निं यच्च नाग्निं ।
 चूर्णीकृतश्चापविहं यज्ञसम्भारमौदृशं ॥ १७६ ॥
 दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च सञ्चितं ।
 तच्च मिथ्या भवेन्नास्ति वरमेतं हृषोम्यहं ॥ १७७ ॥
 तवास्त्वित्याह भगवान् भगनेव हरो हरः ।
 धर्माध्यक्षं महादेवं यज्जन्तं वै प्रजापतिः ॥ १७८ ॥
 जानुभ्यामवनीकृत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाहरं ।
 नास्त्रामष्टसहस्रेण स्मृतवान् वषभध्वजं ॥ १७९ ॥
 दक्ष उवाच । नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन ।
 देवेन्द्र क्षमरश्मेष्ठ देवदानवपूजित ॥ १८० ॥
 सहस्राक्षं विरूपाक्षं यच्च यक्षाधिप प्रिय ।
 सर्वतः पाणिपादस्त्व' (१) सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमान् लोके सर्वानावृण्व तिष्ठसि ॥ १८१ ॥
 शङ्खकर्णं महाकर्णं कुम्भकर्णार्णवालय ।
 गजेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तु ते ॥ १८२ ॥

यतोदरं यतावर्त्तं यतजिह्वं यताननं ।
 गायन्ति त्वां गायत्रिणी हार्चयन्ति तद्याचिनः ॥ १८३ ॥
 देवदानवगोमा च ब्रह्मा च त्वं यतक्रतुः ।
 मूर्त्तीयं त्वं महामूर्त्तं समुद्राम्बुधराय च ॥ १८४ ॥
 सर्वां ह्यस्मिन् देवतास्ते गावो गोष्ठ इवासते ।
 ब्रह्मरन्ते प्रपश्यामि सोममग्निं जलेश्वरं ॥ १८५ ॥
 आदित्यमथ विष्णुश्च ब्रह्माणं सहस्रसतिं ।
 क्रिया कार्यं कारणञ्च कर्त्ता करणमेव च ॥ १८६ ॥
 असञ्च सदसच्चैव तथैव प्रभवान्वयं ।
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ १८७ ॥
 पशूनां पतये चैव नमस्त्वत्कधातिने ।
 त्रिजटाय त्रिशिर्षाय त्रिशूलवरधारिणे ॥ १८८ ॥
 आम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।
 नमश्चण्डाय मुण्डाय प्रचण्डाय धराय च ॥ १८९ ॥
 दण्डिमासक्तकर्णाय(१) दण्डिमुण्डाय(२) वै नमः ।
 नमोऽदण्डकेशाय निष्काय विक्लताय च ॥ १९० ॥
 विसोहिताय धूम्राय नीलशीवाय ते नमः ।
 नमस्त्वप्रतिरूपाय शिवाय च नमोऽस्तु ते ॥ १९१ ॥
 सूर्याय सूर्यपतये सूर्यध्वजपताकिने ।
 नमः प्रमथनाद्याय वृषस्कन्धाय धन्विने ॥ १९२ ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।

१. पाठोऽयं न समीचीनः ।

२. मुखमुण्डायेति अ० ।

हिरण्यकतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ १८३ ॥
 सतधाताय(१) दण्डाय वर्षपानपुटाय च ।
 नमस्तूताय स्तूत्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ १८४ ॥
 सर्वायाभक्षभक्षाय सर्वभूतान्तरात्मने ।
 नमो ह्रीवाय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ॥ १८५ ॥
 नमो नमाय नम्याय नमः किलिकिलाय(२) च ।
 नमस्ते शयमानाय शयितायोत्थिताय च ॥ १८६ ॥
 स्थिताय चलमानाय मुद्राय कुटिलाय च ।
 नमो नर्त्तनशीलाय मुखवादित्कारिणे ॥ १८७ ॥
 नाटोपहारलब्धाय गीतवाद्यरताय च ।
 नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ॥ १८८ ॥
 कलनाय च कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च ।
 भोमदुन्दुभिहासाय भोमसेनप्रियाय च ॥ १८९ ॥
 उषाय च नमो नित्यं नमस्ते दशवाहवे ।
 नमः कपालहस्ताय चिताभस्मप्रियाय च ॥ २०० ॥
 विभोषणाय भोषाय भोषात्रतधराय च ।
 नमो विस्तृतवचाय खड्गजिह्वाघदंष्ट्रिणे ॥ २०१ ॥
 पक्काममांसलुब्धाय तुम्बवीणाप्रियाय च ।
 नमो वृषाय वृष्याय वृष्णये वृषणाय च ॥ २०२ ॥
 कटहटाय चण्डाय नमः सावधवाय च ।
 नमस्ते वरकृष्णाय वराय वरदाय च ॥ २०३ ॥

१ यथोज्ञानादेति ख० ।

२ किलिकिलायेति क०, घ०, ङ० च

वरगन्धमात्यवस्त्राय वरातिवरये नमः ।
 नमो वर्षाय वाताय छायायै चातपाय च ॥ २०४ ॥
 नमो रक्तविरक्ताय शोभनायाचमालिने ।
 सन्ध्याय विभिन्याय विविक्तविकटाय च ॥ २०५ ॥
 अघोररूपरूपाय(१) घोरघोरतराय च ।
 नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततराय च ॥ २०६ ॥
 एकपादवज्रुनेत्राय एकशीर्षं नमोऽस्तु ते ।
 नमो वृक्षाय लुब्धाय संविभागप्रियाय च ॥ २०७ ॥
 पञ्चमालार्चिताङ्गाय नमः पाशुपताय च ।
 नमश्चण्डाय घाण्डाय घण्टया जग्धरन्ध्रिणे ॥ २०८ ॥
 सहस्रशतचण्डाय चण्डामालाप्रियाय च ।
 प्राणदण्डाय(२) त्यागाय नमो हिलिहिलाय च ॥ २०९ ॥
 हंकाराय पाराय हंकारप्रियाय च ।
 नमश्च शम्भवे नित्यं गिरिशम्भकलाय च ॥ २१० ॥
 गर्भमांसशृङ्गालाय तारकाय तराय च ।
 नमो यन्त्राधिपतये कृतस्त्रीपटुताय च ॥ २११ ॥
 यज्ञवाहाय दानाय(३) तप्याय तपनाय च ।
 नमस्तटाय भव्याय तद्धितां पतये(४) नमः ॥ २१२ ॥
 अन्नदायाश्चपतये नमोऽस्त्वसभवाय च ।

 १ अघोरघोररूपायेति च० ।

२ प्राणदण्डायेति च०, क० च ।

३ दानायेति च० ।

४ दक्षिणां पतय इति च० ।

नमः सहस्रग्रीर्णाय सहस्रचरणाय च ॥ २११ ॥
 सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च ।
 नमोऽस्तु बालरूपाय बालरूपधराय च ॥ २१४ ॥
 बालानाञ्चैव गोप्त्रे च बालक्रीडनकाय च ।
 नमः शुद्धाय बुद्धाय शोभणावाचताय च ॥ २१५ ॥
 तरङ्गाङ्कितकेशाय मुक्तकेशाय च नमः ।
 नमः षट्कर्णनिष्ठाय त्रिकर्णनिरताय च ॥ २१६ ॥
 वर्षाश्रमाणां विधिवत् पृथक् कर्णप्रवर्तिने ।
 नमो घाघाघ घोषाय नमः कलकलाय च ॥ २१७ ॥
 श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरत्नचपाय च ।
 धर्मार्थकाममोक्षाय कृषाय कृषनाय च ॥ २१८ ॥
 साङ्गाम साङ्गमुखाय योगाधिपतये नमः ।
 नमो रथविरचयाय चतुष्पथरताय च ॥ २१९ ॥
 कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालत्र्यम्बोपवोतिने ।
 ईशान वज्रसंहाय हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
 अविषेकैकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ २२० ॥
 काम कामद कामघ्न हृष्टोद्भूतनिर्मुदने ।
 सर्वं सर्वद सर्वघ्न सम्यग् राग नमोऽस्तु ते ॥ २२१ ॥
 महाबाल महाबाहो महासत्त्व महाद्युते ।
 महाभैरवरप्रेक्ष महाकाल नमोऽस्तु ते ॥ २२२ ॥
 स्थूलजीर्णाङ्गजटिने वल्कलाजिनधारिणे ।
 दीप्तसूर्याग्निजटिने वल्कलाजिनवाससे ।
 सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ २२३ ॥

उन्मादनयतावर्त्तं गङ्गातीयार्धमूर्धज ।
 चन्द्रावर्त्तं युगावर्त्तं मेघावर्त्तं नमोऽस्तु ते ॥ २२४ ॥
 त्वमन्नमयकर्त्ता च अन्नदश्च त्वमेव हि ।
 अन्नस्त्रष्टा च पक्ता च पक्कसुक्तपत्रे नमः ॥ २२५ ॥
 जरायुजोऽष्टजैव स्नेहजीविज्ज एव च ।
 त्वमेव देवदेवेशो भूतलामन्नतुर्विधः ॥ २२६ ॥
 चराचरस्य ब्रह्मा (१) त्वं प्रतिहर्त्ता त्वमेव च ।
 त्वमेव ब्रह्मविदुषामपि ब्रह्मविदां वरः ॥ २२७ ॥
 सत्वस्य परमा योनिरव्वायुज्योतिषां निधिः ।
 ऋक्सामानि तथोक्त्तारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ॥ २२८ ॥
 हविर्ह्यावी हवो ह्यावी हुवां वाचाहुतिः सदा ।
 गायन्ति त्वां सुरस्येष्ट सामगा ब्रह्मवादिनः ॥ २२९ ॥
 जलुर्भयो ऋक्षयश्च सामाथर्वमयस्तथा ।
 पठास्ये ब्रह्मविद्विस्त्वं कल्पोपनिषदां गणैः ॥ २३० ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराज ते ।
 त्वामेव मेघसङ्घातं विश्वस्तनितगर्जितं ॥ २३१ ॥
 संवत्सरस्त्वमृतवो मामा मासाहमेव च ।
 कलाकाष्ठानिमंषाद्य नक्षत्राणि युगा अष्टाः ॥ २३२ ॥
 व्रषाणां ककुदं त्वं हि गिराणां शिखराणि च ।
 सिंहे मृगाणां पततां तार्क्ष्याऽमन्तश्च भोगिनी ॥ २३३ ॥
 चोरोदो ह्युद्धीनाश्च यन्त्राणां धनुरेव च ।

बभ्रवश्चरणाणाञ्च व्रतानां सत्यमेव च ॥ २३४ ॥
 इच्छा देवश्च रागश्च मोहः क्षामो दमः शमः ।
 व्यवसायो हृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ॥ २३५ ॥
 त्वङ्गदौ त्वं शरीरं चापि खट्वाङ्गी भर्त्स्यतीति तथा ॥ २३६ ॥
 हेत्ता भेत्ता प्रहर्ता च त्वं नेताऽप्यन्तको मतः ॥ २३७ ॥
 दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च ।
 इन्द्रः समुद्राः सरितः पल्लवानि सरांसि च ॥ २३८ ॥
 सतावली लघोषध्वः पश्योऽस्य पञ्चिषः ।
 इव्यकर्म्मगुणारम्भः कालगुणफलपदः ॥ २३९ ॥
 आदिष्वान्तश्च मध्यश्च गायत्रीर्हृत्पर एव च ।
 हरितो लोहितः कृष्णो नीलः पीतश्चाद्याऽरुणः ॥ २४० ॥
 कटुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेघकस्तथा ।
 सुवर्णरेता विस्वातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ॥ २४१ ॥
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
 त्वमिन्द्रोऽथ यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥ २४२ ॥
 उत्फुल्लचित्तमानुष स्वर्भानुर्भानुरेव च ।
 होतृं होता च होमस्त्वं हुतञ्च प्रहृतं प्रभुः ॥ २४३ ॥
 सुपर्णश्च तथा ब्रह्मा यजुषां शतरुद्रियं ।
 पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलं ॥ २४४ ॥
 गिरिः स्त्रीकस्तथा वृक्षो जीवः पुद्गल एव च ।
 सत्त्वं त्वञ्च रजश्च तमश्च प्रजनं तथा ॥ २४५ ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
 उन्मेषश्चैव मेघश्च तथा जृम्भितमेव च ॥ २४५ ॥
 लोहिताङ्गो गङ्गा इष्टो महावक्त्रो महोदरः ।
 शुबिरोमा हरितश्चक्रुर्बकेशश्चिलाचनः ॥ २४६ ॥
 गीतवादिभृत्वाङ्गी गीतवादनकप्रियः ।
 मत्स्यो जली जलो(१) जम्बो जवः कालः कलीकलः ॥ २४७ ॥
 विकासलश्च सुकालश्च दुःष्कालः कलनाशनः ।
 सृत्यश्चैव ज्योऽन्तश्च क्षमापायकरो हरः ॥ २४८ ॥
 संवर्त्तकोऽन्तकश्चैव संवर्त्तकबलाहको ।
 घटी घटीको घण्टीको चूडालोलबलो बल(२) ॥ २४९ ॥
 ब्रह्मकालोऽग्निवक्त्रश्च दण्डो मुण्डो च दण्डष्टकः ।
 चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुष्पथः ॥ २५० ॥
 चतुराश्वमेवैता च चातुर्वर्ष्यकरश्च ह ।
 चराचरप्रियो धूर्त्तोऽगस्त्योऽगस्त्यगणाधिपः ॥ २५१ ॥
 रुद्राक्षमाख्याम्बरधरो गिरिको गिरिकप्रियः ।
 शिल्पीशः शिल्पिनां त्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्त्तकः ॥ २५२ ॥
 भगनेचान्तकचन्द्रः पूषो दन्तविनाशनः ।
 गूढावर्त्तश्च गूढश्च गूढप्रतिनिधेयिता ॥ २५३ ॥
 तरणस्तारकश्चैव सर्वभूतसुतारणः ।
 धाता विधाता सत्त्वानाञ्चिधाता धारणो धरः ॥ २५४ ॥
 तपो ब्रह्म च सत्यञ्च ब्रह्मचर्यमथार्जवं ।

१ मत्स्यो जलो जम्बयत्येति ख० ।

२ बलोति ख० ।

भूताणां भूतकङ्कती भूतभव्यभवोद्वहः ॥ २५५ ॥
 भूर्सुखस्वरितश्चैव तद्योत्पत्तिर्महेश्वरः ।
 ईशानो वीष्णवः शान्तो दुर्दान्तो दन्तनाशनः ॥ २५६ ॥
 ब्रह्मावर्त्तं सुरावर्त्तं कामावर्त्तं नमोऽस्तु ते ।
 कामविम्बनिहर्त्ता च कर्षिकाररजःप्रियः ॥ २५७ ॥
 सुखचन्द्रो भीमसुखः सुसुखो दुर्मुखो मुखः ।
 चतुर्मुखो बहुमुखो रणे ह्यभिसुखः सदा ॥ २५८ ॥
 हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोदधिः परो विराट् ।
 चधर्महा महादण्डो दण्डधारी रणप्रियः ॥ २५९ ॥
 गीतमो गोप्रतारक गीतशेखरवाहनः ।
 धर्मकृष्णस्त्रिष्टा च धर्मा धर्मविदुत्तमः ॥ २६० ॥
 चेलोक्वगोमा गोविन्दो मानदो मान एव च (१) ।
 तिष्ठंस्त्रिरथ स्थाणुश्च त्रिष्कम्पः कम्प एव च ॥ २६१ ॥
 दुर्वारणो दुर्विषदो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
 दुर्हरो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विदो दुर्जंशो जयः ॥ २६२ ॥
 शशः शशाङ्कः शमनः शोतोष्णं दुर्जराऽथ तट् ।
 आधगो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिगश्च च ॥ २६३ ॥
 सप्तो यज्ञो सृगा व्याधो व्याधीनामाकरोऽकरः ।
 शिखण्डो पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकावलीकनः ॥ २६४ ॥
 दण्डधरः सदण्डश्च दण्डमुण्डविभूषितः (२) ।
 विषपोऽमृतपयश्चैव सुरापः क्षीरसोमपः ॥ २६५ ॥

१ चेलोक्वगोमाः साङ्गो गोमाङ्गो गामं एव चेति च० ।

२ दण्डमुण्डविनाशन इति च०, क० च ।

मधुपयाज्यपथैव सर्वपथ महाबलः ।
 वृषाश्ववाह्नी वृषभस्तथा वृषभलोचनः ॥ २६६ ॥
 वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसंगतः ।
 चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयश्च पितामहः ।
 अम्बिरापस्तथा देवो धर्मकर्मप्रसाविताः ॥ २६७ ॥
 न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराण ऋषयो न च ।
 माहात्मा वेदितुं शक्ता याथातथेन ते शिव ॥ २६८ ॥
 या मूर्त्तयः सुसूक्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनं ।
 ताभिर्मया सततं रक्ष्य पिता पुत्रमिवोरसः ॥ २६९ ॥
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहस्तयानघ नमोऽस्तु ते ।
 भक्तानुकम्पी भगवान् भक्तघातं सदा त्वयि(१) ॥ २७० ॥
 यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दृगः ।
 तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ॥ २७१ ॥
 यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्वस्थाः समदर्शिनः ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ २७२ ॥
 सम्भक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते ।
 यः शीते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽप्सु शशिनं ॥ २७३ ॥
 प्रविश्य वदने राहोर्ध्वः सोमं यसते निशि ।
 यसत्यर्कश्च स्रर्भानुभूर्त्वा सोमाग्निरेव च ॥ २७४ ॥
 येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनाः ।
 रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमाप्यायन्तु मां ॥ २७५ ॥
 ये चाप्युत्पतिता गर्भादधीभागगताश्च ये ।

तेषां स्वाहाः स्वधाद्यैव आप्रवन्तु स्रदश्च च ॥ २०६ ॥
 ये न रादन्ति देहस्थाः प्राणिनो रोदयन्ति च ।
 हर्षयन्ति च हृष्यन्ति नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २०७ ॥
 ये समुद्रे नदीदुर्गे पर्वतेषु गुहासु च ।
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगह्वनेषु च ॥ २०८ ॥
 चतुष्पथेषु रथासु च त्वरेषु सभाषु च ।
 चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ॥ २०९ ॥
 रसातलगतता ये च ये च तस्मात्परङ्गताः ।
 नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यश्च नित्यशः ।
 सूक्ताः स्मृताः ऊगा ऋक्ता नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २१० ॥
 सर्वस्व सर्वगो देव सर्वभूतपतिर्भवान् ।
 सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमग्नितः ॥ २११ ॥
 त्वमेव चेज्यसे यस्मादृशैर्विविधदक्षिणैः ।
 त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वन्न निमग्नितः ॥ २१२ ॥
 अथ वा मायया देव मोहितः मूढमया त्वया ।
 एतस्मात्कारणादापि तेन त्वन्न निमग्नितः ॥ २१३ ॥
 प्रसौद मम देवेश त्वमेव शरणं मम ।
 त्वङ्गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्यास्ति न मे गतिः ॥ २१४ ॥
 स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।
 भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत ॥ २१५ ॥
 परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत ।
 बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपं गमिष्यसि ॥ २१६ ॥
 अथैनमत्रवीडाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः ।

कृत्वाश्वासकरं वाक्यं वाक्वशी वाक्वमाहृतं ॥ २८७ ॥
 दक्ष दक्ष न कर्षार्थो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।
 अहं यज्ञहा न त्वन्यो दृश्यते तत्पुरा त्वया ॥ २८८ ॥
 भूयय तं वरमिमं मत्तो गृह्णीष्व सुव्रत ।
 प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ २८९ ॥
 अथमेधसहस्रस्य याजपेयशतस्य च ।
 प्रजापते मत्प्रसादात् फलभागी भविष्यसि ॥ २९० ॥
 वेदान् षडङ्गानुवृत्य सांख्यान्योगांश्च कृत्स्नयः ।
 तपश्च विपुलन्तश्चा दुःशरं देवदानवैः ॥ २९१ ॥
 अथैर्दशार्धसंयुक्तैर्गूढमप्राज्ञनिर्मितं ।
 पर्णायमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं कचिन्मम ॥ २९२ ॥
 श्रुत्वैरध्वरवसितं पशुपाशविमोक्षणं ।
 सर्वेषामाश्रमाणान्तु मया पाशपतं व्रतं ।
 उत्पादितं शुभं ह्यस्य सर्वपापविमोक्षणं ॥ २९३ ॥
 अस्य चीर्णस्य यन्मन्त्रकफलं भवति पुष्कलं ।
 तदस्मै ते महाभाग मानसस्त्वज्येतां ज्वरः ॥ २९४ ॥
 एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ २९५ ॥
 अवाप्य च तदा भागं वसोक्तं ब्रह्मणा भवः ।
 ज्वरश्च सर्वधर्मशो बहुधा व्यभजत्तदा ।
 शान्दर्थ्यं सर्वभूतानां शृणुष्वन्तश्च वै हिजाः ॥ २९६ ॥
 शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलारुजः ।
 अपान्तु नालिकां विद्यान्निर्मोकम्भुजगेष्वपि ॥ २९७ ॥

खीरकः सौरभेयाणां जषरः दृष्टिवीतले ।
 इभानामपि धर्म्यश्च दृष्टिप्रत्यवरोधनं ॥ २८८ ॥
 रन्ध्रोद्भूतं (१) तवाग्नानां शिखीद्वेष्टं वर्हिणां ।
 नेचरोगः क्षीकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्सभिः ॥ २८९ ॥
 अजानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतं ।
 शुक्लानामपि सर्वेषां हिमिका प्रोच्यते ज्वरः ।
 शार्दूलेष्वपि वै विप्राः त्रयो ज्वर इहोच्यते ॥ २९० ॥
 मानुषेषु तु सर्वज्ञ(२) ज्वरो नामैव कीर्तितः ।
 मरणे जग्नानि तथा मध्ये च विद्यन्ते सदा ॥ २९१ ॥
 एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
 नमस्यच्चैव(३) मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ २९२ ॥
 इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः
 पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
 विमुक्तरोगः स नरो मुदा युतो
 लभेत कामान् स यथा मनोषितान् ॥ २९३ ॥
 दक्षप्रोक्तं स्तवश्चापि कीर्त्तयेद्दयः शृणोति वा ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् दौर्बल्ययुरवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥
 यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान् हरः ।
 तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मनिर्मितः ॥ २९५ ॥
 यथोराज्यसुखैश्वर्यवित्तयुर्धनकाङ्क्षिभिः ।

१ रन्ध्रोद्भूतमिति अ० ।

२ सर्वज्ञमिति अ० ।

३ मान्यश्चैवेति अ० ।

स्त्रीतथ्यो भक्तिमास्वाद्य विद्याकामैश्च यत्नतः ॥ ३०६ ॥
 व्याधितो दुःखितो दीनबीरचक्षो भवार्दितः ।
 रामकाम्यनिवृत्तो वा मुच्यते महतो भवात् ॥ ३०७ ॥
 चनेन चैव द्विजेन गचार्णां स गचाधिपः ।
 इह लोके सुखं प्राप्य नच एवोपपद्यते(१) ॥ ३०८ ॥
 न च बन्धाः पित्राणां वा न नागा न विनायकाः ।
 कुर्युर्विघ्नं शृष्टे तस्य यच्च संस्तूयते भवः ॥ ३०९ ॥
 शृणुवाद्वा इदं नारी सुभक्त्या ब्रह्मचारिणी ।
 पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१० ॥
 शृणुवाद्वा इदं सर्वं कीर्त्तयेद्वाप्यभीक्ष्ण्यः ।
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्त्यविघ्नतः ॥ ३११ ॥
 मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाप्युदाहृतं ।
 सर्वं सम्पद्यते तस्य स्तवनस्यानुकीर्त्तनात् ॥ ३१२ ॥
 देवस्य समुहस्याथ देव्या नन्दीश्वरस्य तु ।
 बलिं विभवतः कृत्वा दमिन नियमेन च ॥ ३१३ ॥
 ततः स युक्तो शृङ्गीयानामान्वाशु यथाक्रमं ।
 ईक्षितान् लभतेऽत्यर्थं कामान् भोगाश्च मानवः ।
 श्रुतश्च स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसहस्रपरीहृतः ॥ ३१४ ॥
 सर्वकर्म्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 पठन् दशकृतं स्त्रीकृतं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 श्रुतश्च गणसास्तीक्ष्णं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१५ ॥

वृषेव विधियुक्तेन विमानेन विराजते ।

आभूतसंप्लवस्त्रायै रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥ ३१६ ॥

इत्याह भगवान् व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।

नैतद्देदयते कश्चिन्नेदं आब्यन्तु कस्यचित् ॥ ३१७ ॥

श्रुत्वेतत्परमद्बुद्धं येऽपि स्युः पापकारिणः ।

वैश्या स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ॥ ३१८ ॥

आवयेद्यस्तु विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।

रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः ॥ ३१९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वासुमीळे दक्षशापवर्णनं

नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

—000—

देववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । इत्येषा समनुज्ञाता कथा पापप्रणाशिनौ ।

या दक्षमधिकृत्यैव कथा शर्वादुपागता ॥ १ ॥

पितृवंशप्रसङ्गेन कथा ह्येषा प्रकीर्तिता ।

पितृणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्याम्यतः परं ॥ २ ॥

त्रेतायुगमुखे पूर्वमासन् स्त्रायम्भवेऽन्तरे ।

देवा यामा इतिख्याताः पूर्वं ये यज्ञसुनवः ॥ ३ ॥

अजिता वज्रघ्नः पुत्रा जिता जिद्रजिताय ये ।

पुत्राः स्त्रायम्भुवस्थेति शुकनासा तु मानसाः ॥ ४ ॥

तमिमन्तो गणा ह्येते देवानान्तु त्रयः स्मृताः ।

छन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत्सर्वे स्त्रायम्भवस्य ह ॥ ५ ॥

यदुर्थयातिर्हर्षे देवो दौधयः स्त्रवसो मतिः ।

विभासस्य क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतो द्युतिः ॥ ६ ॥

वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कौर्तिताः ।

अभिमन्युरुग्रदृष्टिः समयोऽथ शुचिश्रवाः ।

केवली विश्वरूपश्च सुपक्षो मधुपस्तथा ॥ ७ ॥

तुरीयो निर्हृपश्चैव युक्तो यावाजिनस्तु ते ।

यमिनो विश्वदेवाद्यं यविष्ठोऽमृतवानपि ॥ ८ ॥

अजिरो विभुर्विभावश्च मलिकोऽथ दिदेहकः ।

श्रुतिशृणो वृहच्छुक्रो देवा द्वादश कौर्तिताः ॥ ९ ॥

आसन् स्नायम्भुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः ।
 त्विषिमन्तो गणा ह्येते वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ १० ॥
 तेषामिन्द्रः सदा ह्यासौद विष्णुभुक् प्रथमो विभुः ।
 असुरा ये तदा तेषामासन् दायदवान्भवाः ॥ ११ ॥
 सुपर्णयज्ञगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 अष्टौ ते पिष्टभिः सार्धं(१) नासत्या देवयोनयः ॥ १२ ॥
 स्नायम्भुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्त्वासां सहस्रयः ।
 प्रभावरूपसम्भवा आयुषा च बलेन च ॥ १३ ॥
 विस्तरादिह नोप्यन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह ।
 स्नायम्भुवी निसर्गं च विज्ञेयः साम्प्रतं मनुः ॥ १४ ॥
 अतीते वर्त्तमाने न दृष्टो वैवस्वतेन सः ।
 प्रजाभिर्देवताभिश्च ऋषिभिः पिष्टभिः सह ॥ १५ ॥
 तेषां समर्षयः पूर्वमासन्त्ये तान् निबोधत ।
 सृग्वक्षिरा मरौचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६ ॥
 अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्नायम्भुवेऽन्तरे ।
 अग्नौप्रधातिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७ ॥
 व्योतिष्मान् व्युतिमान्(२) हव्यः सवनः पुत्र एव च ।
 मनोः स्नाम्भुवस्यैते दशपुत्रा महौजसः ॥ १८ ॥
 वायुप्रोक्ता महासत्त्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे ।
 सासुरन्तस्तगन्धर्वं सद्यच्चोरगराक्षसं ।
 सपिशाचमनुष्यश्च सुपर्णाप्सरसाङ्गणं ॥ १९ ॥

१ मेऽतिष्ठन् मनुना सार्धंमिति ख० ।

२ व्युतिमानिति ख० ।

नो शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्धयतैरपि ।

बहुत्वायामधेयानां संख्या तेषां कुले तथा (१) ॥ २० ॥

या वै ब्रजकुलाख्यास्तु आसन् स्वायम्भुविऽन्तरे ।

कालेन बहुनातीता भवनाद्भुगक्रमैः ॥ २१ ॥

ऋषय जघुः । न एष भगवान् कालः सर्वभूतापहारकः ।

कस्य योनिः किमादिच किन्तत्त्वं स किमात्मजः ॥ २२ ॥

किमस्य जघुः का मूर्तिः के चास्यावयवाः स्मृताः ।

किंनामधेयः कोऽस्यात्मा एतत् प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ २३ ॥

सुत उवाच । श्रूयतां कालसद्भावः श्रुत्वा चैवावधार्यतां ।

सूर्ययोनिर्निमेषादिः सङ्ख्याजघुः स उच्यते ॥ २४ ॥

मूर्तिरस्य त्वहोरात्रे निमेषावयवश्च सः ।

संवत्सरश्च त्वस्य नाम चास्य कलात्मकं ।

साश्चतानागतातीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ २५ ॥

पञ्चानां प्रविभक्तानां कालावस्थान्निबोधत ।

दिनार्धमासमासैस्तु ऋतुभिस्त्वयनैस्तथा ॥ २६ ॥

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥ २७ ॥

वत्सरः पञ्चमस्तेषां कालः स युगसंज्ञितः ।

तेषान्तु तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानन्निबोधत ॥ २८ ॥

ऋतुरग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

आदित्येयस्त्वसौ सारः कालाग्निः परिवत्सरः ॥ २९ ॥

शुक्लकृष्णा गतिद्यापि अपां सारमयः खगः ।

स इदावक्षरः सोमः पुराणे निश्चयो मतः ॥ ३० ॥
 यथायन्तपते लोकांस्तनुभिः सप्तसप्तभिः ।
 आशु कर्ता च लोकस्य स वायुरिति वक्षरः (१) ॥ ३१ ॥
 अहङ्गारात् रुदन् रुद्रः सद्भूतो ब्रह्मणस्त्रयः ।
 स रुद्रो वक्षरस्तेषां विजज्ञे नीललोहितः ।
 तेषां हि तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्तयमानं निबोधत ॥ ३२ ॥
 अङ्गपत्यङ्गसंयोगात् कालात्मा प्रपितामहः ।
 ऋक्सामयजुषां योनिः पञ्चानां पतिरीश्वरः ॥ ३३ ॥
 सोऽग्निर्व्यजुष सोमश्च स भूतः स प्रजापतिः ।
 प्रोक्तः संवत्सरश्चेति सूर्यो योऽग्निर्मनीषिभिः ॥ ३४ ॥
 यस्मात्कालविभागानां मासर्त्विजनदीरवि ।
 यदनन्तवर्षीतोष्णवर्षायुःकर्षणा तथा ।
 योजितः प्रविभागानां दिवसानाञ्च भास्करः ॥ ३५ ॥
 वैकारिकः प्रसन्नात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः ।
 एकेनैकोऽथ दिवसो मासोऽथर्तुः पितामहः ॥ ३६ ॥
 आदित्यः सविता भानुर्जीविनो ब्रह्मसत्कृतः ।
 प्रभवयाव्ययश्चैव भूतानां तेन भास्करः ॥ ३७ ॥
 ताराभिमानो विज्ञेयस्तृतीयः परियक्षरः ।
 सोमः सर्वोषधिपतिर्यस्मात्स प्रपितामहः ॥ ३८ ॥
 आजीवः सर्वभूतानां योगश्चेमरुदोश्वरः ।
 अवेक्षमाणः सततं विभर्ति जगद्दंष्ट्रभिः ॥ ३९ ॥
 तिथीनां पर्वसन्धीनां पूर्णिमादर्शयोरपि ।

योनिर्निगाकरो यय योऽमृतात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥
 तस्मात् स पितृमान् सोम ऋग्यजुश्छन्दसात्मकः ।
 प्राणापानसमानाद्यैर्व्यानोदानात्मकैरपि ॥ ४१ ॥
 कर्माभिः प्राणिनां लोके सर्वचेष्टाप्रवर्त्तकः ।
 प्राणापानसमीनानां वायूनाञ्च प्रवर्त्तकः ॥ ४२ ॥
 पञ्चानाञ्चेन्द्रियमनोबुद्धिस्मृतिजलात्मनां ।
 समानकाल करणः क्रियाः सम्पादयन्निव ॥ ४३ ॥
 सर्वात्मा सर्वलोकानामावलः प्रवहादिभिः ।
 विधाता सर्वभूतानां तमो नित्यं प्रभवन्नः ॥ ४४ ॥
 योनिरग्नेरपां भूमिरवेश्मन्ममस्य यः ।
 वायुः प्रजापतिर्भूतं लोकात्मा प्रपितामहः ॥ ४५ ॥
 प्रजापतिमुखैर्देवैः सम्यगिष्टफलार्थिभिः ।
 त्रिभिरेव कपालेस्तु अम्बकैरोषधिचये ।
 इत्यते भगवान् यस्मात्तस्मात्तस्माच्च उच्यते ॥ ४६ ॥
 नायत्री चैव त्रिष्टुप् च क्षगती चैव या स्मृता ।
 चाम्बका नामतः प्रोक्ता योनयः सवनस्य ताः ॥ ४७ ॥
 ताभिरेकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्ववीर्यतः ।
 विसाधनपुरोडागस्त्रिकपालः स वै स्मृतः ॥ ४८ ॥
 इत्येतत्पञ्चवर्षं हि युगं प्रोक्तं मनोषिभिः ।
 यच्चैव पञ्चधात्मा वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ।
 सैकं षट्कं विजज्ञेऽथ मध्वादीमृतवः किन्तु ॥ ४९ ॥
 ऋतुपञ्चार्त्तवः पञ्च इति सर्गः समाप्ततः ।
 इत्येष पञ्चमानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥ ५० ॥

नदीवेगसमायुक्तं कालो धावति संहरन् ।
 अहोरात्रकरस्तस्मात् स वायुरभवत्पुनः ॥ ५१ ॥
 एते प्राजानां पतयः प्रधानाः सर्वदेहिनां (१) ।
 पितरः सर्वलोकानां, लोकात्मानः प्रकीर्तिताः ॥ ५२ ॥
 ध्यायती ब्रह्मणो वक्तादुद्यन् समभवद्भवः ।
 ऋषिर्विप्रो महादेवो भूतात्मा प्रपितामहः ॥ ५३ ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायोपपद्यते ।
 आत्मवेशेन भूतानामङ्गप्रत्यङ्गसम्भवः ॥ ५४ ॥
 अग्निः संवत्सरः सूर्यश्चन्द्रमा वायुरेव च ।
 युगाभिमानी काशाक्षा नित्यं संचोपकृद्भिः ।
 उन्मादकीऽनुग्रहकश्च रुद्रश्चर उच्यते ॥ ५५ ॥
 रुद्राविष्टो भगवता जगत्पङ्क्तिन् स्ततेजसा ।
 आश्रयाश्रयसंयोगात्तनुभिर्नामभिस्तथा ॥ ५६ ॥
 ततस्तस्य तु वीर्येण लोकानुग्रहकारकं ।
 द्वितीयं भद्रसंयोगं सन्तस्यैककारकं ॥ ५७ ॥
 देवत्वञ्च पितृत्वञ्च कालत्वञ्चास्य यत्परं ।
 तस्मादै सर्वथा भद्रस्तद्वद्विरभिपूज्यते ॥ ५८ ॥
 पतिः पतीनां भगवान् प्रजेशानां प्रजापतिः ।
 भवनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ।
 ओषधीः प्रतिसम्भत्ते रुद्रः क्षीणाः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

इत्येषां यदपत्यं वै न तद्वत्प्रमाणतः ।
 बहुत्वात् परिसंख्यातं पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ६० ॥
 इमं वंशं प्रजेशानां महतां पुण्यकर्षणां ।
 कीर्त्तयन् स्त्रिरकीर्त्तिनां महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देववंशवर्णनं
 नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

—०००—

युगधर्म्याः ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रणवस्य विनिर्धयं ।

ओंकारमक्षरं ब्रह्म त्रिवर्णञ्चादितः स्मृतं ॥ १ ॥

यो यो यस्य यथा वर्णो विहितो देवतास्तथा ।

ऋचो यजूंषि सामानि वायुरग्निस्तथा जलं ॥ २ ॥

तस्मात्तु अक्षरादेव पुनरन्ध्रे प्रजन्निरे ।

चतुर्दश महात्मानो देवानां ये तु दैवताः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वगतश्चैव सर्वगः सर्वयोगवित् ।

अनुग्रहाय लोकानामादिमध्यान्त उच्यते ॥ ४ ॥

सप्तर्षयस्तथेन्द्रा ये देवाश्च पितृभिः सह ।

अक्षराभिः सृताः सर्वे देवदेवान्महेश्वरात् ॥ ५ ॥

इहामुत्र हितार्थाय वदन्ति परमं पदं ।

पूर्वमेव मयोक्तस्ते कालस्तु युगसंज्ञितः ॥ ६ ॥

कृतं चेता द्वापरश्च युगादिः कल्मिषा सह ।

परिवर्त्तमानेस्तैरेव भ्रममाणेषु चक्रवत् ॥ ७ ॥

दैवतास्तु तदोद्दिग्नाः कालस्य वशमागताः ।

न शक्नुवन्ति तस्मान्न संस्थापयितुमात्मना ॥ ८ ॥

तदा ते पाण्डिता भूत्वा आदौ मन्वन्तरस्य वै ।

ऋषयश्चैव देवाश्च इन्द्रश्चैव महातपाः (१) । ९ ॥

समाधाय मनस्वीत्रं सहस्रं परिवत्सरान् ।
 प्रपन्नास्ते महादेवं भीताः कालस्य वै तदा ॥ १० ॥
 अयं हि कालो देवेशचतुर्भूत्तिचतुर्मुखः ।
 कोऽस्य त्रिव्याम्बहादेव अगाधस्य महेन्दर ॥ ११ ॥
 अथ दृष्ट्वा महादेवस्तन्तु कालचतुर्मुखं ।
 न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयतां ॥ १२ ॥
 तत्करिष्याम्यहं सर्वं न वृथायं परिश्रमः ।
 उवाच देवो भगवान् स्वयङ्कालः सुदुर्जयः ॥ १३ ॥
 यदेतस्य मुखं स्नेतं चतुर्जिह्वं हि लक्ष्यते ।
 एतत् कृतयुगं नाम तस्य कालस्य वै मुखं ।
 असौ देवः सुरार्थे षो ब्रह्मा वैवस्वतो मुखः ॥ १४ ॥
 यदेतद्रक्तवर्णाभं तृतीयं वः स्मृतं मया ।
 त्रिजिह्वं (१) लेलिहानन्तु एतत् त्रेतायुगं द्विजाः ॥ १५ ॥
 अत्र यज्ञप्रवृत्तिस्तु जायते हि महेन्दरात् ।
 ततोऽत्र दृश्यते यज्ञस्तिष्ठो जिह्वास्त्रयोऽग्नयः ।
 इष्ट्वा चैवाग्नयो विप्राः कालजिह्वा प्रवर्तते ॥ १६ ॥
 यदेतद्वै मुखं भीमं द्विजिह्वं रक्तपिङ्गलं ।
 द्विपादोऽत्र भविष्यामि हापरं नाम तद्युगं ॥ १७ ॥
 यदेतत् कृष्णवर्णाभन्तुरीयं रक्तलोचनं ।
 एकजिह्वं पृथु श्यामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयङ्करं ।

कल्पस्य तं सुखं ज्ञेयतश्चतुर्थं नाम भीषणं ॥ १८ ॥
 न सुखं नापि निर्वाणं तस्मिन् भवति वै युगे ।
 कालयन्ता प्रजा चापि युगे तस्मिन् भविष्यति ॥ २० ॥
 ब्रह्मा कृतयुगे पूज्यस्ते तायां यज्ञ उच्यते ।
 द्वापरे पूज्यते विष्णुरहम्पूज्यश्चतुर्थ्यपि ॥ २१ ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च यज्ञश्च कालस्यैव कलास्त्रयः ।
 सर्वेष्वेव हि कालेषु चतुर्मूर्तिर्महेश्वरः ॥ २२ ॥
 अहं जनो जनयिता वः कालः कालप्रवर्त्तकः ।
 युगकर्त्ता तथा चैव परं परपरायणः ॥ २३ ॥
 तस्मात् कलियुगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् ।
 अभयार्थं च देवानामुभयोर्लोकयोरेव ॥ २४ ॥
 तदा भव्यं पूज्यं भविष्यामि सुरोत्तमाः ।
 तस्माद्भयं न कार्यं कलिं प्राप्य महौजसः ॥ २५ ॥
 एवमुक्तास्ततः सर्वा देवता ऋषिभिः सह ।
 प्रणम्य शिरसा देवं पुनरुचुर्जगत्पतिं ॥ २६ ॥
 देवर्षय ऊचुः । महातेजा महाकायो महावीर्यो महाद्युतिः ।
 भीषणः सर्वभूतानां कथं कालश्चतुर्मुखः ॥ २७ ॥
 महादेव उवाच । एष कालश्चतुर्मुर्तिसर्तुदंष्ट्रश्चतुर्मुखः ।
 लोकसंरक्षणार्थाय अतिक्रामति सर्वशः ॥ २८ ॥
 नामार्थं विद्यते चास्य सर्वस्मिन् सचराचरे ।
 कालः सृजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् ॥ २९ ॥
 सर्वं कालस्य वशमा न कालः कस्यचिदशे ।
 तस्मात्तु सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३० ॥

विक्रमस्य पदान्यस्य पूर्वोक्तान्येकसप्ततिः ।
 तानि मन्वन्तराणीह परित्तयुगक्रमात् ॥ ३१ ॥
 एकं पदं परिक्रम्य पदानामेकसप्ततिः ।
 यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वन्तरक्षयः ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा तु भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 नमस्कृत्य तेः सर्वैस्तत्त्वैवान्तरधीयत ॥ ३३ ॥
 एवं स काले भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 पुनः पुनः संहरते सृजते च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
 अतो मन्वन्तरे चैव देवर्षिपितृदानवैः ।
 पूज्यते भगवानौशी भयान् कालस्य तस्य वै ॥ ३५ ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कलौ कुर्यात्तपो दिजः ।
 प्रपद्ये महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् ।
 तस्माद्देवा दिवङ्गत्वा अवतीर्य च भूतले ॥ ३६ ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च कलिम्नाप्य सुदारुणं ।
 तप इच्छन्ति भूयिष्ठं कर्तुं धर्मपरायणाः ।
 अवतारान् कलिं प्राप्य करोति च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 एवं कालान्तरे सर्वे येऽतीता वै सहस्रशः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् देवराजर्षयस्तथा ॥ ३८ ॥
 देवापिः पौरवो राजा मनुष्येष्वाकुर्वन्मजाः ।
 महायोगबन्धोपेताः कालान्तरमुपासते ॥ ३९ ॥
 क्षीणे कलियुगे तस्मिन् तिथे त्रेतायुगे कृते ।
 सप्तर्षिभिश्चैव सार्वं भाव्ये त्रेतायुगे पुनः ।
 गोत्राणां क्षत्रियाणाञ्च भविष्यास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥

हापरान्ते प्रतिहन्ते क्षत्रिया क्षत्रिभिः सह ।
 कृते चेतायुगे चैव तथा क्षीणे च हापरे ।
 नराः पातकिनो ये वै वर्त्तन्ते ते कक्षी स्मृताः ॥ ४१ ॥
 मन्वन्तराणां मत्तानां सान्तानार्थां श्रुतिः स्मृतिः ।
 एवमेतेषु सर्वेषु युगक्षयक्रमस्तथा ॥ ४२ ॥
 परस्परं युगानाञ्च ब्रह्मक्षयस्य धीद्वयः ।
 यथा वै प्रकृतिस्तेभ्यः प्रवृत्तानां यथाक्षयं ॥ ४३ ॥
 जामदग्नेन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते ।
 क्रियन्ते कुलटाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः ।
 दिवङ्गतानहन्तुभ्यं कौर्त्तयिष्ये निबोधत ॥ ४४ ॥
 ऐङ्मिच्छाकुर्वन्त्यस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
 राजानः ये शिवभ्यास्तु तथाऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४५ ॥
 ऐङ्बन्धेऽय सन्भूता यथा चेच्छाकव्यो नृपाः ।
 तेभ्य एव शतं पूर्णं कुलानामभिषेचितं ॥ ४६ ॥
 तावदेव तु भोजानां विस्तरो द्विगुणः स्मृतः ।
 भोजन्तु त्रिशतं क्षत्रं चतुर्धा तद्वयादिशं ॥ ४७ ॥
 तेष्वतीतास्तु राजानो ब्रुवन्तस्तान्निषीधत ।
 शतं वै प्रतिविन्ध्यानां हैहयानां तथा शतं ॥ ४८ ॥
 धार्तराष्ट्रास्त्रैकशतं अशौतिर्जनमेजयाः ।
 शतं वै ब्रह्मदत्तानां कुलानां वीर्यिणां शतं ॥ ४९ ॥
 ततः शतन्तु पौलानां शतं काशिकुशादयः ।
 तथाऽपरं सहस्रन्तु येऽतीताः शशविन्दवः ।
 राजानास्तेऽश्वमेधैस्तु सर्वे नियुतदक्षिणैः ॥ ५० ॥

एवं संचेपतः प्रोक्ता न शक्या विस्तरेण तु ।
 वक्तुं राजर्षयः कृतस्त्रा येऽतीतास्तैर्युगैः सह ॥ ५१ ॥
 एते ययातिवंशस्य बभूवुर्वंशवर्धनाः ।
 कीर्तिताः युतिमस्तस्यै ये लोकान् धारयन्ति वै (१) ॥ ५२ ॥
 लभन्ते च वरान्पञ्च दुर्लभान् ब्रह्मलौकिकान् ।
 आयुः पुत्रा धनद्वीर्तिरैश्वर्यं भूतिरेव च ॥ ५३ ॥
 धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य धीमतां ।
 तद्योक्ता लौकिकाश्चैव ब्रह्मलोकं व्रजन्ति वै ॥ ५४ ॥
 चत्वार्यष्टौः सहस्राणि वर्षाणाञ्च कृतं युगं ।
 तस्य तावच्छतौ सन्ध्या सन्ध्यांगय तथाविधः ॥ ५५ ॥
 कृते वै प्रक्रियापादश्चतुःसहस्र उच्यते ।
 तस्माच्चतुःशतं सन्ध्या सन्ध्यांगश्च तथाविधः ॥ ५६ ॥
 त्रेतादीनि सहस्राणि संख्यया मुनिभिः सह ।
 तस्यापि त्रिंशती सन्ध्या सन्ध्यांगस्त्रिंशतः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 अनुषङ्गपादस्त्रेतायास्त्रिसहस्रस्तु संख्यया ।
 द्वापरे द्वे सहस्रे तु वर्षाणां सम्प्रकीर्त्तितं ॥ ५८ ॥
 तस्यापि द्विंशती सन्ध्या सन्ध्यांगी द्विंशतस्तथा ।
 उपोद्घातस्तृतीयस्तु द्वापरे पाद उच्यते ॥ ५९ ॥
 कलिं वर्षसहस्रन्तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ।
 तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्यांगः शतमेव च ॥ ६० ॥
 संहारपादः संख्यातश्चतुर्षो वै कलौ युगे ।
 मसन्ध्यानि सहांगानि चत्वारि तु युगानि वै ॥ ६१ ॥

एतत् द्वादशसाहस्रं चतुर्गुणमिति स्मृतं ।
 एवं पादैः सहस्राणि श्लोकानां पञ्च पञ्च च ॥ ६२ ॥
 सन्ध्यासन्ध्यांशकैरेव द्वे सहस्रे तथाऽपरे ।
 एवं द्वादशसाहस्रं पुराणं कवयो विदुः ॥ ६३ ॥
 यथा वेदश्चतुष्पादश्चतुष्पादं तथा युगं ।
 यथा युगश्चतुष्पादं विधात्रा विहितं स्वयं ।
 चतुष्पादं सुराणाम्नु ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते युगधर्मनिरूपणं नाम
 द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

स्त्रायम्भुववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । मन्वन्तरेषु सर्वेषु क्षतीतानागतेष्विह ।

तुल्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामरूपतः ॥ १ ॥

देवाश्च विविधा ये च तस्मिन् मन्वन्तरेऽधिपाः ।

ऋषयो मानवाश्चैव सर्वे तुल्याभिमानिनः ॥ २ ॥

महर्षिसर्गः प्रीतो वै वंशं स्त्रायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कौर्त्त्यमानं निबोधत ॥ ३ ॥

मनोः स्त्रायम्भुवस्यासन्दग्ध पौत्रास्तु तत्समाः ।

येरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपसमन्विता (१) ॥ ४ ॥

सप्तसुद्रा करवती प्रतिवर्धप्रिवेशिता ।

स्त्रायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये चेतायुगे तदा ॥ ५ ॥

प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्त्रायम्भुवस्य तु ।

प्रजासर्गतपोषीगैस्तै रियं विनिवेशिता ॥ ६ ॥

प्रियव्रतात् प्रजावन्तः (२) वीरात् कन्या व्यजायत ।

कन्या सा तु महाभागा कर्द्दमस्य प्रजापतेः ॥ ७ ॥

कन्ये हे शतपुत्रांश्च सम्नाट् कुक्षिं ते उभे ।

तयोर्वै भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दग्ध ॥ ८ ॥

१ सप्तद्वीपा वषट्पत्तना इति घ०, ङ० च ।

२ पादोऽर्थं न समीचीनः ।

अग्नीध्रश्च वपुष्पांश्च(१) मेधा मेधातिथिर्विभुः ।
 ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवनः सर्व्व एव च(२) ॥ ८ ॥
 प्रियव्रतोऽभिषिञ्चेतान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
 द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तान् निबोधत ॥ ९ ॥
 जम्बूद्वीपेश्वरं चक्रे अग्नीध्रन्तु महाबलं ।
 ब्रह्मद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥ १० ॥
 शाक्यलो तु वपुष्मन्तं राजानमभिषिक्तवान् ।
 ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान् प्रभुः ॥ ११ ॥
 द्युतिमन्तश्च राजानं क्रीशद्वीपे समादिशत् ।
 शाक्यद्वीपेश्वरश्चापि हव्यश्चक्रे प्रियव्रतः ॥ १२ ॥
 पुष्कराधिपतिश्चापि सवनं कृतवान् प्रभुः ।
 पुष्करे सवनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ।
 धातकिश्चैव द्वावेतौ पुत्रौ पुत्रवतां वरो ॥ १३ ॥
 महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ।
 नाम्ना तु धातकेष्वपि धातकीखण्डे उच्यते ॥ १४ ॥
 हव्यो व्यजनयत् पुत्रान् शाक्यद्वीपेश्वरान् प्रभुः ।
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारं मनीषकं(३) ।
 वसुमोदं सुमोदाकं सप्तमश्च महादुर्म ॥ १५ ॥
 जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते ।
 कुमारस्य च कौमारं द्वितीयं परिकीर्तितं ॥ १६ ॥

१ अग्नीध्रस्याम्बिकाकृतेति प्र०, अ० च ।

२ सर्व्व एव चेति अ० । पुत्र एव चेति प्र० ।

३ मनीषकस्यामे सर्व्वेण मनीषकेति प्र० पुस्तकपाठः ।

सुकुमारं तृतीयम् सुकुमारस्य कीर्त्तितं ।
 मणौचकस्य चतुर्थं मणौचकमिहोच्यते ॥ १८ ॥
 वसुमोदस्य वै वर्षं पञ्चमं वसुमोदकं ।
 मोदाकस्य तु मोदाकं वर्षं षष्ठं प्रकीर्त्तितं ॥ १९ ॥
 महाद्रुमस्य नागा तु सप्तमम् महाद्रुमं ।
 एषाम् नामभिस्तानि सप्तवर्षाणि तत्र वै ॥ २० ॥
 क्रौञ्चद्वीपेऽक्षरस्यापि पुत्रा द्युतिमतस्तु वै ।
 कुशलो मनुगद्योऽणः पीवरस्यान्धकारकः ।
 मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥ २१ ॥
 तेषां स्वनामभिर्हृद्याः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः शुभाः ।
 उष्णस्योऽणः स्मृती देशः पीवरस्यापि पीवरः ॥ २२ ॥
 अन्धकारकदेशस्तु अन्धकारश्च कीर्त्तितः ।
 मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेर्दुदुभिः स्मृतः ।
 एते जनपदाः सप्त क्रौञ्चद्वीपे तु भास्वराः ॥ २३ ॥
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तैते सुमहौजसः ।
 उद्भिदो वैष्णवाश्चैव स्त्रैरथो लवणो धृतिः ।
 षष्ठः प्रभाकरश्चैव सप्तमः कपिलः स्मृतः ॥ २४ ॥
 उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वैष्णुमण्डलं ।
 तृतीयं स्त्रैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ॥ २५ ॥
 पञ्चमं धृतिमद्वयं षष्ठं वर्षं प्रभाकारं ।
 सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रकीर्त्तितं ॥ २६ ॥
 तेषां द्वीपाः कुशद्वीपे तत्तन्नामान एव तु ।
 आश्रमाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलङ्कृताः ॥ २७ ॥

शास्त्रलस्येश्वराः सप्त पुत्रास्ते तु वपुषतः ।
 श्वेतस्य हरितश्चैव जीमूतो रीहितस्तथा ।
 वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा ॥ २८ ॥
 श्वेतस्य श्वेतदेशस्तु रीहितस्य च रीहितः ।
 जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हरितः ॥ २९ ॥
 वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः ।
 सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः ॥ ३० ॥
 सप्तद्वीपे तु वक्ष्यामि जम्बुद्वीपादनन्तरं ।
 सप्त मेघातिथेः पुत्राः पञ्चद्वीपेश्वरा नृपाः ॥ ३१ ॥
 ज्येष्ठः शान्तभयस्तोषां सप्तवर्षाणि तानि वै ।
 तस्मात्पञ्चान्तभयाश्चैव(१) शिशिरस्तु सुखोदयः ।
 आनन्दश्च ध्रुवश्चैव चैमकश्च शिवस्तथा ॥ ३२ ॥
 तानि तेषां सनामानि सप्तवर्षाणि भागशः ।
 निवेशितानि तैस्तानि पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ३३ ॥
 मेघातिथेस्तु पुत्रैस्तैः सप्तद्वीपनिवासिभिः ।
 वर्णाश्रमाचारयुक्ताः पञ्चद्वीपे प्रजाः कृताः ॥ ३४ ॥
 पञ्चद्वीपादिकेष्वेव शाकद्वीपान्तरेषु वै ।
 ज्ञेयः पञ्चसु धर्मा वै वर्णाश्रमविभागशः ॥ ३५ ॥
 सुखमायुश्च रूपश्च बलं धर्मश्च नित्यशः ।
 पञ्चस्त्रेतेषु द्वीपेषु सर्वं साधारणं स्मृतं ॥ ३६ ॥
 सप्तद्वीपपरिक्रान्तं(२) जम्बूद्वीपं निबोधत ।

१ शान्तभयाश्चैवेति क०, घ० च ।

२ पञ्चद्वीपपरिक्रान्तमिति क०, घ० च ।

अग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलं ।
 प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत् जम्बूद्वीपेश्वरं नृपं ॥ ३७ ॥
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमीजसः ।
 ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥ ३८ ॥
 हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाहतः ।
 रम्यः स्वात्पञ्चमः पुत्रो हरिस्मान् षष्ठ उच्यते ॥ ३९ ॥
 कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वो ह्यष्टमः स्मृतः ।
 नवमः केतुमालस्तु तेषां देशाविबोधत ॥ ४० ॥
 नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाञ्जन्तु(१) पिता ददौ ।
 हेमकूटन्तु यद्वर्षं ददौ किंपुरुषाय तत् ॥ ४१ ॥
 नैषधं यत् स्मृतं वर्षं हरिवर्षाय तद्ददौ ।
 मध्यमं यक्षुमेरोस्तु स ददौ तद्विलाहते ॥ ४२ ॥
 नीलन्तु यत्स्मृतं वर्षं रम्यायैतत् पिता ददौ ।
 ज्येष्ठं यदुत्तरं तस्मात् पित्रा दत्तं हरिस्मते(२) ॥ ४३ ॥
 यदुत्तरं शृङ्गवती वर्षं तत् कुरवे ददौ ।
 वर्षं माल्यवतश्चापि भद्राश्वाय न्यवेदयेत् ॥ ४४ ॥
 शम्भुमादनवर्षन्तु केतुमाले न्यवेदयेत् ।
 इत्येतानि महान्तीक्ष्ण नववर्षाणि भागशः ॥ ४५ ॥
 अग्नीध्रस्तेषु सर्वेषु पुत्रांस्तानभ्यषिञ्चत ।
 यथाक्रमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ४६ ॥
 इत्येतैः सप्तभिः क्षत्र्याः सप्तद्वीपा निवेशिताः ।

१ प्रीत्या तस्मै इति ख० ।

२ हरिस्मतः स्थाने सर्वत्र हरिष्कादिति पाठः ख०, घ० चिह्नितपुस्तके अस्ते ।

प्रियव्रतस्य पुत्रेस्तैः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ॥ ४७ ॥
 यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ शुभानि तु ।
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखपाया ज्ञयन्ततः ॥ ४८ ॥
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जराशुत्युभयं न च ।
 धर्माधर्मौ न तेष्वस्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।
 न तेष्वस्ति युगावस्था ज्ञेयैवेव तु सर्व्वमः ॥ ४९ ॥
 नाभेहिं सगं व्यख्यामि हिमाञ्जे तद्विवोधत ।
 नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरुदेभ्यं महाश्रुतिः(१) ।
 ऋषभं पार्थिवञ्चेष्टं सर्व्वचक्षुः पूर्वंजं ॥ ५० ॥
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रश्चतायजः ।
 सोऽभिधिष्याद्य भरतः पुत्रं प्रात्राण्यमास्थितः ॥ ५१ ॥
 हिमाङ्गं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत् ।
 तस्मात्तद्भारतं वर्षं तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः ॥ ५२ ॥
 भरतस्यात्मजो विद्वान् सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
 बभूव तस्मिंस्तद्वाज्यं भरतः सन्ध्ययोजयत् ।
 पुत्रसंक्रामितश्रीको वनं राजा विवेश सः ॥ ५३ ॥
 तेजसस्तु सुतयापि प्रजापतिरमितजित् ।
 तेजसस्यात्मजो विद्वान् इन्द्रद्युम्न इतिश्रुतः ॥ ५४ ॥
 परमेष्ठो सुतयाथ निधने तस्य शोभनः ।
 प्रतीहारकुले तस्य नाम्ना जज्ञे तदन्वयात् ।
 प्रतिहर्त्तंति विख्यातो जज्ञे तस्यापि धीमतः ॥ ५५ ॥

उन्नेता प्रतिहर्षुस्तु भुवस्तस्य सुतः स्मृतः ।
 उन्नीयस्तस्य पुत्रोऽभूत्प्रताविद्यापि(१) तत्सुतः ॥ ५६ ॥
 प्रताविस्तु(२) विभुः पुत्रः पृथुस्तस्य सुतो मतः ।
 पृथोद्यापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 गयस्य तु नरः पुत्रो नरस्यापि सुतो विराट् ।
 विराट्सुतो महावीर्यो धीमांस्तस्य सुतोऽभवत् ॥ ५८ ॥
 धीमतश्च महान् पुत्रो महतश्चापि भौवनः ।
 भौवनस्य सुतस्त्वष्टा अरिजस्तस्य चाव्यजः ॥ ५९ ॥
 अरिजस्य रजः पुत्रः शतजिद्रजसो मतः ।
 तस्य पुत्रशतन्त्वासीद्वाजानः सर्व एव ते ॥ ६० ॥
 विश्वज्योतिःप्रधाना यैस्तैरिमा वह्निताः प्रजाः ।
 तेरिदं भारतं वर्षं सप्तखण्डं कृतं पुरा(३) ॥ ६१ ॥
 तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तेयं भारती धरा ।
 कृतव्रेतादियुक्तानि युगाख्यान्येकसप्ततिः ॥ ६२ ॥
 येऽतोतास्तैर्युगैः सार्वं राजानस्ते तदन्वयाः ।
 स्त्रायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३ ॥
 एष स्त्रायम्भुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ।
 ऋषिभिर्देवतैश्चापि पितृगन्धर्व्वराक्षसैः ॥ ६४ ॥
 यच्चभूतपिशाचे च मनुष्यमृगपक्षिभिः ।
 तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्त्तते ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुगोक्ते स्त्रायम्भुववंशानुकीर्त्तनं
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

१ प्रताविद्यापीति ख० । प्रताविद्यापीति ड० ।

२ प्रताविद्येति ख० । प्रताविद्येति ड० । ३ सप्तद्वीपमिष्टानि कर्मणि घ०, ड० च ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

जम्बुद्वीपवर्णनं ।

— ००० —

ऋषय ऊचः । एवं प्रजासन्निवेशं श्रुत्वा च ऋषिपुङ्गवः ।
पप्रच्छ निपुणः सृतं पृथिव्यायामविस्तरौ ॥ १ ॥
कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वताश्च कति प्रभौ ।
क्रियन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः ॥ २ ॥
महाभूतप्रमाणश्च लोकालोको तथैव च ।
पर्यायपारिमाण्यश्च गतियन्द्वाकीयोस्तथा ।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३ ॥
सृत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यायामविस्तरं ।
सङ्ख्याचैव समुद्राणां द्वीपानाञ्चैव विस्तरं ॥ ४ ॥
यावन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च याः स्मृताः ।
महाभूतप्रमाणश्च लोकालोको तथैव च ।
पर्यायपारिमाण्यश्च^(१) गतियन्द्वाकीयोस्तथा ॥ ५ ॥
द्वीपभेदमहस्त्राणि सप्तस्वन्तर्गतानि वै ।
न शक्यन्ते प्रमाणेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ६ ॥
सप्तद्वीपन्तु वक्ष्यामि चन्द्रादित्ययज्ञैः सह ।
शेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७ ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण भावयेत् ॥
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तन्नित्यञ्च प्रचक्षते^(२) ॥ ८ ॥

जववर्षे प्रवक्ष्यामि जम्बूद्वीपं यथा तथा ।
 विस्तारान् मण्डलाद्यैव योजनैस्तत्सिद्धोक्तम् ॥ ८ ॥
 यतमेकं सहस्राणां योजनानां प्रमाणतः ।
 नानाजनपदाकीर्णैः पुरैश्च विविधैः शुभैः ॥ ९ ॥
 सिद्धचारणगन्धर्व्वपर्व्वतैरुपशोभितं ।
 सर्व्वधातुनिबद्धैश्च शिलाजालसमुद्भवैः ।
 पर्व्वतप्रभवामिष नदीभिः पर्व्वतैस्तथा ॥ १० ॥
 जम्बूद्वीपः पृथुः श्रीमान् सर्व्वतः परिवारितः ।
 नवभिर्बाहृतः सर्व्वर्भुवनैर्भूतभावनैः ।
 लावणेन समुद्रेण सर्व्वतः परिवारितः ॥ ११ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात् समेन तु समन्ततः ।
 प्रागायताः सुपर्वाण्यः षड्विमे वर्षपर्व्वताः ।
 अथगाढा उभयतः समुद्री पूर्व्वपश्चिमौ ॥ १२ ॥
 हिमपायश्च हिमवान् हेमकूटश्च हेमवान् ।
 तरुणादित्यवर्णाभो हिरण्यो निषधः स्मृतः ॥ १३ ॥
 चातुर्वर्षस्तु सौवर्ण्यो मेरुघोषतमः स्मृतः ।
 वृताकृतिप्रमाणश(१) चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥ १४ ॥
 नानावर्णस्तु पार्श्वेषु प्रजापतिगुणान्वितः ।
 नाभिवन्धनसम्भूतो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ १५ ॥
 पूर्व्वतः श्वेतवर्णोऽसौ ब्राह्मणश्च तस्य तेन तत् ।

पौतच दक्षिणेनासौ तेन वैश्वत्वमिष्यते(१) ॥ १७ ॥
 भृङ्गपत्रनिभश्चासौ पश्चिमेन महाबलः ।
 तेनास्य शूद्रता दृष्टा मेरीर्नानार्थकारणात् ॥ १८ ॥
 पाश्वर्मुत्तरतस्तस्य रक्तवर्णं स्वभावतः ।
 तेनास्य क्षत्रता च स्यादिति वर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 व्यक्तः स्वभावतः प्रोक्तो वर्णतः परिमाणतः ॥ १९ ॥
 नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतशृङ्गो हिरण्यमयः ।
 मयूरवर्णवर्णस्तु शातकौशस्तु शृङ्गवान् ॥ २० ॥
 एते पर्वतराजानः सिद्धचारणसेविताः ।
 तेषामन्तरविष्कम्भो नवसाहस्रं लभ्यते ॥ २१ ॥
 मध्ये त्विच्छाहृतं यस्तु महामेरीः समन्ततः ।
 नवैव तु सहस्राणि विस्तीर्णः पर्वतस्तु सः ।
 मध्ये तस्य महामेरीर्निधूम्न इव पावकः ॥ २२ ॥
 वैद्यर्क्षं दक्षिणं मेरीरुत्तरार्धं तथोत्तरं ।
 वर्षाणि यानि सप्ताच तेषां ये वर्षपर्वताः ।
 द्वे द्वे सहस्रे विस्तीर्णा योजनानि समुच्छ्रयात् ॥ २३ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात्तेषामायाम लभ्यते ।
 योजनानां सहस्राणि शते द्वे मध्यमौ गिरौ ॥ २४ ॥
 नीलश्च निषधश्चैव ताभ्यां हीनास्तु येऽपरे(२) ।
 श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवान् शृङ्गवांश्च यः ॥ २५ ॥
 भवतिर्द्वावगौतिर्द्वौ सहस्राण्णायतास्तु ये ।

१ वैश्वत्वमेष्यते इति अ० ।

२ द्वापेतौ च सम्प्रतिताविति अ० ।

तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६ ॥
 सम्पातविषमैस्तेषु पर्वतैरावृतानि च ।
 सन्ततानि नदीभेदैरगम्यानि परस्पर ।
 वसन्ति तेषु सत्त्वानि नाना जातीनि भागशः ॥ २७ ॥
 इदं हेमवतं वर्षं भारतं नाम विद्युतं ।
 हेमकूटं परं तस्मान्नाम्ना किंपुरुषं स्मृतं ॥ २८ ॥
 नैषधं हेमकूटन्तु हरिवर्षं तदुच्यते ।
 हरिवर्षात्परञ्चैव मेरोध तदिलाहृतं ॥ २९ ॥
 इलाहृतपरं नीलं रम्यकं नाम विद्युतं ।
 रम्यात्परतरं शीतं विद्युतन्तद्विरम्यकं ।
 हिरण्यवात्परञ्चापि शृङ्गवांस्तु कुशं स्मृतं ॥ ३० ॥
 धनुःसंख्ये च विज्ञेये हे वर्षं दक्षिणोत्तरे ।
 दीर्घाणि तत्र चत्वारि मध्यमन्तदिलाहृतं ॥ ३१ ॥
 अर्धकं च निषधस्याथ वेद्यङ्गं दक्षिणं स्मृतं ।
 परं नीलवतो यच्च वेद्यङ्गेन तदुत्तरं ।
 वेद्यङ्गं दक्षिणे त्रीणि वर्षाणि त्रीणि चोत्तरे ॥ ३२ ॥
 तयोर्मध्ये तु विज्ञेयं मेरुमध्यमिलाहृतं ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ३३ ॥
 उद्गायती महाशैली मान्यशान्नाम पर्वतः ।
 योजनानां सहस्रोत्तरानीलनिषधायतः ।
 आयामतप्तुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥
 तस्य प्रतीच्यां विज्ञेयः पर्वतो गन्धमादनः ।
 आयामादथ विस्तारान्मात्रवानिति विद्युतः ॥ ३५ ॥

परिमण्डलयोर्मध्येमेरुस्तमपर्वतः ।
 चतुर्वर्णः सुभीवर्णश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ।
 अव्यक्ता धातवः सर्व्वसमुत्पन्ना जलादयः ॥ ३६ ॥
 अव्यक्तात् पृथिवीपद्मं मेरुपर्वतकर्णिकं ।
 चतुष्पद्मं समुत्पन्नं व्यक्तं पञ्चगुणं महत् ॥ ३७ ॥
 ततः सर्वाः समुत्पन्ना वृत्तयो दिजस्तमाः ।
 नैककल्पाजितैः पुण्यैर्विविधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८ ॥
 कृतात्मभिर्विनीतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
 महादेवो महायोगो जगज्ज्येष्ठो महेश्वरः ।
 सर्वलोकगतोऽनन्तो ह्यमूर्तित्वादजायत ॥ ३९ ॥
 न तस्य पाप्मतामूर्त्तिर्मांसमेदोऽस्थिसञ्चवा ।
 योगाश्चेवैश्वरत्वाच्च सर्वात्मागत एव(१) सः ॥ ४० ॥
 तन्निमित्तं समुत्पन्नं लोकपद्मं सनातनं ।
 कल्पशेषस्य तस्यादौ कालस्य गतिरीदृशो ॥ ४१ ॥
 तस्मिन् पद्मे समुत्पन्नो देवदेवश्चतुर्भुजः ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 तस्य बीजानि सर्गा हि पृथ्वरस्य यद्यर्थवत् ।
 कृत्स्नः प्रजानिसर्गेण विस्तरेणेह कथ्यते ॥ ४३ ॥
 यदज्ञं वैष्णवं कार्यं ततस्तन्नाभितोऽभवत् ।
 पद्माकारा समुत्पन्ना पृथिवी मवनद्रुमा ॥ ४४ ॥
 तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितं ।

वर्णमानं विभागेन क्रमशः शृणुत द्विजाः ।। ४५ ॥
 महाद्वीपास्तु विख्यातास्तत्वारः पत्रसंस्थिताः ।
 ततः कर्णिकसंस्थानो मेरुर्नाम महाबलः ॥ ४६ ॥
 नानावर्णेषु पार्श्वेषु पूर्वतः श्वेत उच्यते ।
 पीतस्तु दक्षिणं तस्य शृङ्गं कृष्णं तथाऽपरं ॥ ४७ ॥
 उत्तरं तस्य रक्तं वै शोभिवर्णसमन्वितं ।
 मेरुस्तु शोभते शुभ्रो राजवल्ल तु धिष्ठितः ॥ ४८ ॥
 तरुणादित्यवर्णाभो विधूम इव पावकः ।
 चतुरशीतिसहस्र उल्लेधेन प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्तृतस्तावदेव तु ।
 स शरावस्थितः पूर्वं द्वाविंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ५० ॥
 विस्तारात् त्रिगुणयास्य परिणाहः समन्ततः ।
 मण्डलेन प्रमाणेन व्रस्त्रेऽर्हेन्तु तदिध्यते ॥ ५१ ॥
 चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समन्ततः ।
 षष्ठाभिरधिकानि स्थः व्रस्त्रे माने प्रकीर्तितं ॥ ५२ ॥
 चतुरस्त्रेण मानेन परिणाहः समन्ततः ।
 चतुःषष्टिसहस्राणि योजनानां विधीयते ॥ ५३ ॥
 स पर्वतो महादिव्यो दिव्योपधिसमन्वितः ।
 भुवनैरावृतः सर्वो जातरूपमयैः शुभैः ॥ ५४ ॥
 तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वारगराक्षसाः ।
 गैलराजैः प्रदृश्यन्ते शुभायाप्सरसाङ्गणाः ॥ ५५ ॥
 स तु मेरुः परिहृतो भुवनैर्भूतभावनः ।
 चत्वारो यस्य देशा वै नानापार्श्वेष्वधिष्ठिताः ॥ ५६ ॥

भद्राश्वो भरतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमः ।
 उत्तराः कुरवश्चैव क्षतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ५७ ॥
 कर्णिका तस्य पद्मस्य समन्तात्परिमण्डला ।
 योजनानां सहस्राणि नवतिः षट् प्रकीर्तिताः ।
 चत्वारिंशद्विंशतिश्च अन्तरान्तरधिष्ठिताः ॥ ५८ ॥
 त्रिंशत्तस्य सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ।
 तस्य केसरजालानि विस्तीर्णानि समन्ततः ॥ ५९ ॥
 शतसहस्रिकायामा साशोतिपृथुलायता ।
 चत्वारि तस्य पत्राणि योजनानाञ्चतुर्दिशं ॥ ६० ॥
 तत्र याऽसौ मया पूर्वं कर्णिकेत्यभिधन्विता ।
 तां वर्ष्यमानामिकायाः समासेन निबोधत ॥ ६१ ॥
 शताश्वमेनं मेनेऽपिः सहस्राश्विष्टविष्टगुः ।
 अष्टाश्वमेनं सार्वर्ण्यश्चतुरस्त्रन्तु भागुरिः ॥ ६२ ॥
 वर्षाश्विष्टस्तु सामुद्रं शरावश्चैव गालवः ।
 ऊर्ध्ववेणीक्षतद्वार्यः क्रोष्टुकिः परिमण्डलं ॥ ६३ ॥
 यद्यदयस्य हि यत्पार्श्वं पर्वताधिपतेर्ऋषिः ।
 तत्तदेवास्य वेदासौ ब्रह्मेन वेदोक्तस्यः ॥ ६४ ॥
 मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभायुतं ।
 अनेकवर्णनिचयं सौवर्णमरुणप्रभं ॥ ६५ ॥
 कान्तं सहस्रपर्वणं सहस्रोदककन्दरं ।
 सहस्रशतपत्रन्तं विद्धि मेरुश्च गोप्तमं ॥ ६६ ॥
 मणिरत्नार्पितस्तम्भैर्मणिचित्रितवेदिकैः ।
 सुवर्णमणिचित्राङ्गं तथा विद्वुमतोरणैः ॥ ६७ ॥

विमानयानैः श्रीमद्भिः गतमङ्गलैर्दिवौकसां ।
 प्रभादौषितपर्यन्तं मेरुं पर्वणि पर्वणि ॥ ६८ ॥
 तस्य पर्वसहस्रेऽग्निं नानाशयविभूषिते(१) ।
 सर्वदेवनिकायानि मन्त्रिविष्टान्यनेकगः ॥ ६९ ॥
 तमावसथोर्ध्वतले(२) देवदेवश्चतुर्मुखः ।
 ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रीं ह्ये वरिष्ठस्त्रिदिवौकसां ॥ ७० ॥
 महाभुवनसम्पूर्णः सर्वैः कामफलपदैः(३) ।
 महासुरसहस्रेभ्यः दिव्यनेकसमाकुलं ॥ ७१ ॥
 तत्र ब्रह्मसभा रम्या ब्रह्मर्षिगणमेविता ।
 नाम्ना मनोवती नाम सर्वलोकेषु विद्युता ॥ ७२ ॥
 तत्रेगानस्य देवस्य सहस्रादित्यवर्चसं ।
 भङ्गाविमानं संस्थाप्य महिम्ना वर्तते मदा ॥ ७३ ॥
 तत्र सर्षिगणा देवाश्चतुर्लोकस्य ते तदा(४) ।
 तदेव तेजसां राशिर्देवानां तत्र कीर्ष्यते ॥ ७४ ॥
 तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमान् महस्त्राचः पुरन्दरः ।
 उपास्यमानस्त्रिद्वैर्महायोगैः सुरर्षिभिः ॥ ७५ ॥
 तत्र लोकपतेः स्थानमादित्यसमवचेतः ।
 महेन्द्रस्य महाराजः मर्त्यमिदं नमस्कृतं ॥ ७६ ॥
 तज्जिन्द्रलोकं लोकस्य कृत्वा परमवा युतं ।
 दीप्यते त्वमरश्चेष्टैस्त्रिद्वैर्नित्यमेधितं ॥ ७७ ॥

१ नानाशयविभूषिते इति अ० ।

२ कामदुषोभरैः इति अ० ।

३ सर्वे मध्ये सुरवर्गे त इति अ० ।

४ चतुर्लोकस्य मन्त्रिधानिनि अ० ।

द्वितीयेऽप्यन्तरतटे वैदिश्ये पूर्वदक्षिणे ।
 नानाधातुयतैश्चिबैः सुरस्यमतितेजसं ॥ ७८ ॥
 नैकरत्नाधिं तत्तलमनेकस्तम्भसंयुतं ।
 जाम्बूनदकतीक्ष्णं नानारत्नसुवेदिकं ॥ ७९ ॥
 कूटागारैर्विनिक्षिप्तमनेकैर्भवनीक्षमैः ।
 महाविमार्गं प्रथितं भास्करं जातवेदसं ॥ ८० ॥
 सप्त हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ।
 साक्षात्तत्र सुरबेष्टः सर्वदेवमुखोऽनन्तः ॥ ८१ ॥
 शिखागतसहस्राङ्गो ज्वालामालो विभावसुः ।
 स्तूयते ह्ययं चैव तत्र सर्पिर्गणैः सुरैः ॥ ८२ ॥
 अधिदैवजतं विप्रैर्विशेषः स तु उच्यते ।
 सविभागश्च तेजसः सर्व एव(१) न संशयः ॥ ८३ ॥
 भोगान्तरमनुप्राप्त एकतेजो विभुः स्मृतः ।
 वृथक् त्वष्ट हि युक्त्या तु कार्यकारणमिश्रितं ॥ ८४ ॥
 तमग्निं लोकलोकज्ञैस्तदीयं स्तत्पराक्रमैः ।
 महात्मभिर्महासिद्धैर्महाभागैर्नमस्कृतं ॥ ८५ ॥
 तृतीयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।
 वैवस्वतस्य विश्नेवा लोके ख्याता सुसंयमा ॥ ८६ ॥
 तथा चतुर्थदिग् देशे नैर्ऋत्याधिपतेः सभा ।
 नाम्ना कण्वाङ्गना नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥ ८७ ॥
 पञ्चमेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।

वैवस्वतस्य विष्टेया नाम्ना शुभवती सती(१) ।
 उदकाधिपतेः ख्याता वरुणस्य महात्मनः ॥ ८८ ॥
 परोत्तरे तथा देशे षष्ठेऽन्तरतटे शिवे ।
 वायोगम्भवती नाम सभा सर्वगुणोत्तरा ॥ ८९ ॥
 सप्तमेऽप्यन्तरतटे नक्षत्राधिपतेः सभा ।
 नाम्ना महोदया नाम शुद्धवेदार्थवेदिका ॥ ९० ॥
 तथाऽष्टमेऽन्तरतटे ईशानस्य महात्मनः ।
 यशोवती नाम सभा तप्तकाञ्चनसुप्रभा ॥ ९१ ॥
 महाविमानान्वेतानि दिक्षुष्टासु शुभानि हि ।
 षट्शानां देवमुष्यानामिन्द्रादीनां महात्मनां ॥ ९२ ॥
 ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरप्सरोगैर्महोरगैः ।
 सेवितानि महाभागैरुपस्थानगतैः सदा ॥ ९३ ॥
 नाकाष्ट्रं दिवं स्वर्गमिति यैः परिपठ्यते ।
 वेदवेदाङ्गविद्विर्हि शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ९४ ॥
 तदेतत् सर्वदेवानामधिवासे कृतात्मनां ।
 देवलोके गिरौ तस्मिन् सर्वश्रुतिषु गीयते(२) ॥ ९५ ॥
 निवसैर्विविधैर्यज्ञैश्चक्षुभिर्निग्रतात्मभिः ।
 पुण्यैरन्ये च विविधैर्नैकजातिगताजितैः ।
 प्राप्नोति देवलोकं तं स स्वर्गं इति चोच्यते ॥ ९६ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नाम
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—००००००००—

जम्बुद्वीपवर्णनं ।

सूत उवाच । यत्तद्वै कर्णिकामूलमिति वै संप्रकीर्तितं ।

तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतं ॥ १ ॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च सहस्रास्तत्र मण्डलं ।

शैलराजावृतं रम्यं मेरुमूलमिति श्रुतिः ॥ २ ॥

तेषां गिरिसदस्याणामनेकेषु महोच्छ्रिताः ।

दिक्षु सर्वासु पर्यन्तैर्मर्यादाः पर्वताः स्मृताः ॥ ३ ॥

निकुञ्जकन्दरनदीशुहानिर्भरशोभिताः ।

बहुप्रासादकटकैस्तटैश्च कुसुमोज्ज्वलेः ॥ ४ ॥

नितम्बपुष्पमालौघैः सानुभिर्धातुमण्डितैः ।

शिखरैर्हंसकपिलैर्नृकप्रस्त्रवणावृतैः ।

शोभिता गिरयः सख्यैः पुष्टैरन्नसमर्पितैः ॥ ५ ॥

विहङ्गशतसंयुटैः कुक्षैरनुपमैरपि ।

सिंहगार्दूलशरभैर्नृकैश्चामरवारणैः ।

नानावर्णकृतिधरैः सेविता विविधैर्नृगैः (१) ॥ ६ ॥

सप्ताश्वहरिकृष्णाङ्गमेकैकं दशपर्वतं (२) ।

याज्ञमाभ्यन्तरा ये तु विवाहास्तु समाः स्मृताः ॥ ७ ॥

जठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ ।

१ सेविता विविधैर्नृगैश्च पक्षिगणैश्चोति ख० ।

२ छोलकाङ्गमिदं न समीचीनं

तो दक्षिणीत्तरायामावानीलनिषधायती ॥ ८ ॥
 कैलासो हिमवांशैव दक्षिणीत्तरपर्वतो ।
 पूर्वपश्चादवेतावर्णवान्तव्यवस्थितो ॥ ९ ॥
 योऽसौ मेरुर्द्विजश्रेष्ठाः प्रांशुः कनकपर्वतः ।
 विष्कम्भं तस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १० ॥
 महापादास्तु चत्वारो मेरोरथ चतुर्द्दिशं ।
 येष्टुं तच्चात् न चलति समद्वीपवतो मही ॥ ११ ॥
 दशवीजनसाहस्रं प्रायामस्तोषु पठ्यते ।
 देवगन्धर्वयक्षाणां नानारत्नोपोशोभिताः (१) ।
 नैकनिर्भरवप्राद्या रम्यकन्दरनिर्गमिताः ॥ १२ ॥
 नितम्बपुष्पकादम्बैः शोभिताश्चित्रसानवः ।
 मनःशिलादरोभिश्च हरितालतल्लैस्तथा ॥ १३ ॥
 सुवर्णमणिचित्राभिर्गुहाभिश्च समन्ततः ।
 शुद्धहिङ्गुलकप्रख्यैः काञ्चनेर्धातुमण्डितैः ॥ १४ ॥
 वरकाञ्चनचित्रैश्च प्रवालैः समलङ्कृताः ।
 रुचिराः शतपर्वाणः सिद्धावामा मुदाश्रिताः ।
 महाविमानैः श्रौमद्भिः समन्तात्परिदीपिताः ॥ १५ ॥
 पूर्वण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वयोत्तरे स्मृतः ॥ १६ ॥
 तेषां सहस्रशृङ्गेषु वज्रवेदूर्ध्ववेदिकाः ।
 शाखासहस्रकलिताः समूनाः सुप्रतिष्ठिताः ॥ १७ ॥
 स्निग्धेर्नोर्लेघेनैः पर्णैः सञ्चक्रविविधाययाः ।

अनेकप्रजनोक्तेषां महापुष्पफलोपगाः ॥ १८ ॥
 यत्नगन्धर्वसेव्याश्च सेविताः सिद्धचारणैः ।
 महावृक्षाः समुत्पन्नाश्चत्वारो दीपकेतवः ॥ १९ ॥
 मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महावृक्षः स केतुराट् ।
 चालम्बशाखाशिखरः कन्दरश्चैव पादपः ॥ २० ॥
 महाकुम्भप्रमाणैस्तु पुष्पैर्विकचकेसरैः ।
 महामन्थैर्मनांश्चैव शोभितः सर्वकालजैः ॥ २१ ॥
 सहस्रमधिक सोऽथ गन्धेनापूरयद् दिशः ।
 योजनानां समन्ताद्गै मन्दमारुतबीजितः ॥ २२ ॥
 वरकेतुरेव प्रथितो भद्राश्वो नाम यो द्विजाः ।
 यत्र साक्षात् हृषीकेशः सिद्धसङ्घैर्मंजीयते ॥ २३ ॥
 तस्य रुद्रकदम्बस्य तदा श्वेतहरो हरिः ।
 प्राप्तवानमरश्रेष्ठः स तत्र सहितः पुरा ॥ २४ ॥
 तेन चालोकितं सर्वं ह्योपं द्विपदनावकाः ।
 यस्य नाम्ना समाख्यातो भद्राश्वो नामनामतः ॥ २५ ॥
 दक्षिणस्यापि शैलस्य शिखरे देवसेविता ।
 जम्बूः सदा पुष्पफला सदा माख्योपशोभिता ॥ २६ ॥
 महामूलैर्महास्तम्भैः सिग्धवर्णैर्विभूषिता ।
 नवैः सदापुष्पफलैः शाखाभिर्शोपशोभिता ॥ २७ ॥
 तस्या अतिप्रमाणानि स्वादूनि च मृदूनि च ।
 फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति गिरिमूलैर्नि ॥ २८ ॥
 तस्माद्गिरिवरप्रस्थात् पुनः प्रस्यन्दवाहिनी ।
 नदी जम्बूनदी नाम प्रवृत्ता मधुवाहिनी ॥ २९ ॥

तत्र जम्बू नदस्याम सुवर्णं ज्वलनप्रभं ।
 देवालङ्कारमतुलं जायते पापनाशनं ॥ ३० ॥
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगा ।
 यतः पिवन्त्यमृतप्रस्थं मधु जाम्बूरसस्त्रवं ॥ ३१ ॥
 स केतुर्दक्षिणे द्वीपे जम्बूर्लोकेषु विद्युता ।
 यस्या नाम्ना स विख्यातो जम्बू द्वीपः सनातनः ॥ ३२ ॥
 विपुलस्यापि शैलस्य पश्चिमस्य महात्मनः ।
 जातः शृङ्गेऽतिसुमहानश्वत्थस्यैव पादपः ॥ ३३ ॥
 विलम्बिवरमालाद्यः सुवर्णमणिवेदिकः ।
 महोच्चस्तम्भविटपो नैकसत्त्वगुणालयः ॥ ३४ ॥
 कुम्भप्रमाणैः सुखदैः फलैः सर्वलुकेः शुभैः ।
 स केतुः केतुमालानां देवगन्धर्वसेवितः ॥ ३५ ॥
 केतुमालेति च यथा तस्या नाम प्रकीर्तितं ।
 तन्निबोधत विप्रेन्द्रा निरुक्तं नाम कर्मणः ॥ ३६ ॥
 क्षीरोदमयने वृत्ते दैत्यपक्षे पराजिते ।
 महासमरसम्पर्द्धवृत्तचोभविमर्दिता ॥ ३७ ॥
 सहस्राक्षेण विहिता माला तस्य सुतानिता ।
 तस्य स्तम्भे समासक्त्या ह्यश्वत्थस्य वनस्पतेः ॥ ३८ ॥
 सा तथैव महागन्धा ह्यम्बाना सर्वकामिकी ।
 हृज्यते सुमहाभागा विविधैः सिंहचारणैः ॥ ३९ ॥
 तस्य केतोः सदा माला देवदत्ता विराजते ।
 पवनेनेरिता दिव्यं वाति गन्धं मनोरमं ॥ ४० ॥
 ताभ्यां नामाङ्कितो द्वीपः पश्चिमे बहुविस्तरः ।

केतुमाल इति ख्यातो दिवि चेह च सर्वशः (१ ॥ ४१ ॥
 स्वपार्श्वस्थोत्तरे चापि शृङ्गे जातो महाद्रुमः ।
 न्यशाधी विपुलस्कन्धोऽनेकयोजनमण्डलः ॥ ४२ ॥
 मातुल्यदामकलापैश्च विविधैर्गन्धशालिभिः ।
 शाखाविलम्बो शुशुभे सिद्धचारणसेवितः ॥ ४३ ॥
 प्रबालकुम्भमदृश्यैर्मधुपूर्णः फलेः सदा ।
 स ह्युत्तरकुरुणान्तु केतुवृक्षः प्रकाशते ॥ ४४ ॥
 सनत् कुमारो वरजा मानसाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सप्त तत्र महाभागाः कुरवो नामविश्रुताः ॥ ४५ ॥
 तत्र तेरागतज्ञानैः सत्वस्थैः पुण्यकौर्तिभिः ।
 अक्षयं क्षेममपरं लोकं प्राप्तं सनातनं ॥ ४६ ॥
 तेषां नामाङ्कितो ह्येषः समानां वै महात्मनां ।
 दिवि चेह च विख्याता उत्तराः कुरवः सदा ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नाम
 पञ्चतिथीऽध्यायः ।

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

श्रुत उवाच । तेषां चतुर्णां वक्ष्यामि शैलेन्द्राणां यथाक्रमं ।

अनुबन्धानि रम्याणि सर्वकालर्तुकानि च ॥ १ ॥

सारिकाभिर्मयूरैश्च चकोरैश्च मदोत्कटैः ।

शुकैश्च भृङ्गराजैश्च चित्रकैश्च समन्ततः ॥ २ ॥

जीवन्जीवकनादैश्च हेमकानाश्च नादितैः ।

मत्तकोकिलनादैश्च वसगूनाश्च निनादितैः (१) ॥ ३ ॥

सुषीवकाश्चनरवैः कलविह्वलैस्तथा ।

कृजितान्तरगन्धैश्च सुरम्याणि च सर्वशः ॥ ४ ॥

मदोत्कटैर्मधुरैश्च भ्रमरैश्च महालसैः (२) ।

उपगीतवनान्तानि किन्नरैश्च कञ्चित् कञ्चित् ॥ ५ ॥

पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति मन्दमाकृतकम्बिताः ।

तरवो यत्र दृश्यन्ते चारुपल्लवशोभिताः ॥ ६ ॥

प्लवकैर्मञ्जरीभिश्च ताम्रैः किशलयैस्तथा ।

मन्दवातवशाङ्गोलैर्दोलयद्विर्द्युतानि च ॥ ७ ॥

नानाधातुविचितैश्च कान्तरूपैः शिलाशतैः ।

शङ्खैः कञ्चिद् द्विजश्रेष्ठा विन्यास्यैः शोभितानि च ॥ ८ ॥

देवदानवमन्त्रवैद्यैश्चराक्षसपन्नगैः ।

१ मत्तकोकिलनादैश्चापसनीमाश्च नादिर्निरिति च० ।

२ महालसैरिति च० ।

सिद्धाक्षरोगणैश्चैव सेवितानि ततस्ततः । ८ ॥
 मनोहराणि चत्वारि देवाक्रोडनकान्यथ ।
 चतुर्दिशमुदाराणि नाम्ना शृणुत तानि मे ॥ १० ॥
 पूर्वेष्वरथं नाम दक्षिणं नन्दनं वनं ।
 वैभ्राजं पश्चिमं विद्यादुत्तरं सवितुर्वनं ॥ ११ ॥
 महावनेषु चैतेषु निविष्टानि यथाक्रमं ।
 अशुवन्धानि रम्याणि विहङ्गैः कूजितानि च ॥ १२ ॥
 वनैर्विस्तृर्णतीर्थानि महापुण्यवनानि च ।
 महानागाधिवासानि सेवितानि महाजम्भिः ॥ १३ ॥
 सुरसामलतीधानि शिवानि सुसुखानि च ।
 सिद्धदेवासुरवरैरुपस्पृष्टजलानि च ॥ १४ ॥
 छत्रप्रमाणैर्विकचैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 पुण्डरीकैर्महापद्मैरुत्पलैः गोभितानि च ।
 महामरांसि चत्वारि तानि वक्ष्यामि नामतः ॥ १५ ॥
 अरुणोदं सरः पूर्वं दक्षिणं मानसं स्मृतं ।
 सिताद् पश्चिमसरो महाभद्रन्तथोत्तरं ॥ १६ ॥
 अरुणोदश्च पूर्वेण ये च शैलास्ततः स्मृताः ।
 तान् कौत्स्यमानांस्तत्त्वेन शृणुष्वं विस्तराश्रम ॥ १७ ॥
 शीतान्तश्च कुमुदश्च सुवीरश्चाचलोत्तमः ।
 विकटो मणिशीलश्च(१) वृषभश्चाचलोत्तमः ॥ १८ ॥
 महानौलोऽथ रुचकः सविन्दुर्मन्दरस्तथा ।

वेणुमांश्च सुमेधश्च निषधो देवपर्वतः ॥ १८ ॥
 इत्येते पर्वतवरा अन्ये च गिरयस्तथा ।
 पूर्वेषु मन्दरस्यैते सिद्धवासा उदाहृताः ॥ २० ॥
 सरसो मानसस्येह दक्षिणा ये महाचलाः ।
 ये कूर्चिर्गता मया ते वै नामतस्तामिबोधत ॥ २१ ॥
 शैलस्त्रिशिखरश्चापि त्रिशिरश्चाचलोत्तमः (१) ।
 कलिङ्गश्च पतङ्गश्च रुचकश्चैव सानुमान् ॥ २२ ॥
 ताम्नाभश्च विशाखश्च तथा श्वेतीदरो गिरिः ।
 समूलो विषधारश्च रत्नधारश्च पर्वतः ॥ २३ ॥
 एकशृङ्गो महामूलो गजशैलः पिशाचकः ।
 पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ २४ ॥
 इत्येते देवचरिता ह्युत्कृष्टाः पर्वतोत्तमाः ।
 दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरोरमरवर्धसः ॥ २५ ॥
 अपरेषु सितोदस्य सरसो द्विजसत्तमाः ।
 उत्तमा ये महाशैलास्तान् प्रवक्ष्यामि यथाक्रमं ॥ २६ ॥
 सुवक्षाः शिशिशैलश्च कालो वैदूर्यपर्वतः ।
 कपिलः पिङ्गलो रुद्रः (२) सुरसश्च महाचलः ॥ २७ ॥
 कुमुदो मधुमांश्चैव अञ्जनो मुकुटस्तथा ।
 कृष्णश्च पाण्डुरश्चैव सहस्रशिखरश्च ह ॥ २८ ॥
 पारिपाचश्च (३) शैलेन्द्रस्त्रिशृङ्गश्चाचलोत्तमः ।

१ शिखराश्चाचलोत्तम इति व०, क० च ।

२ कुञ्जरो रुद्र इति च० ।

३ पारिपाचश्चेति क० । पारिजातश्चेति व०, क० च ।

इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पयिमे स्मृताः ॥ २८ ॥
 महाभद्रस्य सरस उत्तरेणापि त्र्योमतः ।
 ये मया पूर्वताः प्रोक्तास्तान्वदिष्ये यथाक्रमं ॥ २९ ॥
 शङ्खकूटो महाशैलो वृषभो हंसपर्वतः ।
 नागश्च कपिलश्चैव इन्द्रशैलश्च सानुमान् ॥ ३० ॥
 नीलः कनकशृङ्गश्च शतशृङ्गश्च पर्वतः ।
 पुष्पको मेघशैलश्च विराजश्चालोत्तमः ।
 जाह्नविश्चैव(१) शैलेन्द्र इत्येते उत्तराः स्मृताः ॥ ३१ ॥
 एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमं ।
 खाल्योऽद्यन्तरद्रोणश्च सरांसि च निबोधत ॥ ३२ ॥

इति त्र्योमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । शीतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुदस्यान्तरेण(१) तु ।

द्रोणो विहङ्गसंघुष्टा नानासत्वनिषेविताः ॥ १ ॥

त्रियोजनगतायामा विस्तीर्णाः शतयोजनाः ।

सुरसामलपानीयरम्यं तत्र सरोवरं ॥ २ ॥

द्रोण्यायामप्रमाणैस्तु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः ।

सहस्रशतपत्रैर्हि महापद्मैरलङ्कृतं ॥ ३ ॥

महोरगैरध्वषितं महाभोगैर्दुरासदैः ।

देवदानवगन्धर्वैरुपस्पृष्टं जलं शुभं ॥ ४ ॥

पुष्पं तच्छ्रीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च ।

प्रसन्नजलसम्पूर्णं शरण्यं सर्वदेहिनां ॥ ५ ॥

तत्र त्वेकं(२) महापद्मं मध्ये पद्मवनस्य ह ।

कोटिपत्रप्रचारस्तत्तत्तत्तदित्यवर्चसं ॥ ६ ॥

नित्यं व्याकोशमजरं चाश्रय्य।चातिमण्डलं ।

चारुकेशरजालाढं।मत्तघट्पदनादितं ॥ ७ ॥

तस्मिन् पद्मे भगवती साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।

लक्ष्म्याः पद्मं तदावासं मूर्तिमत्या न संशयः ॥ ८ ॥

सरसस्तस्य पूर्वस्मिन् तीरे सिद्धनिषेविते ।

१. मुजस्वः।नारेवेति च०। कुमुदस्यान्तरेवेति च०। २. तत्र त्वेकं महापद्ममिति च०।

सदा पुष्पफल रम्यं तत्र विल्ववनं महत् ॥ ८ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं त्रियोजनशतायतं ।
 अर्द्धक्रोशोऽश्विखरैर्महास्कन्धैः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 शाखासहस्रकलितैर्महास्कन्धैः समाकुलं ।
 फलैः सुवर्णसङ्काशैर्हरितैः पाण्डुरैस्तथा ॥ १० ॥
 अमृतत्वादुसदृशैर्भेरीमात्रैः सुगन्धिभिः ।
 शीर्थ्यमाणैः पतद्भिश्च कीर्णैः भूमिर्निरन्तरा ॥ ११ ॥
 नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकेषु विद्युतं ।
 गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैर्महानागैश्च सेवितं ॥ १२ ॥
 सिद्धैश्चैव समाकीर्णं नित्यं विल्वफलाग्निभिः ।
 विविधैर्भूतसङ्घैश्च नित्यमेव निषेवितं ॥ १३ ॥
 तस्मिन् वने भगवतो साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।
 देवो मन्त्रिहिता तत्र सिद्धसङ्घैर्नमस्कृता ॥ १४ ॥
 विकङ्कस्याचलेन्द्रस्य मणिशैलस्य चान्तरे ।
 शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतं ॥ १५ ॥
 विपुलक्षम्पकवनं सिंहचारणसेवितं ।
 पुष्पलक्ष्मणाहतं भाति ज्वलनमिव नित्यदा ॥ १६ ॥
 अर्द्धक्रोशोऽश्विखरैर्महास्कन्धैः पलाशिभिः ।
 प्रफुल्लशाखाश्विखरैः पिप्पलरभाति तद्वनं ॥ १७ ॥
 शिवाद्भुपरिणाद्धैस्तैस्त्रिहस्तायामविस्तरैः ।
 मनःशिलाचूर्णनिभैः पाण्डुरकेसरशालिभिः ॥ १८ ॥
 पुष्पैर्मनोज्ञैर्व्यामं व्याकोशैर्गन्धशालिभिः ।
 विराजते वनं सर्वं मत्तभ्रमरनादितं ॥ १९ ॥

तद्वनं दानवैर्देवगन्धर्वैश्चराक्षसैः ।
 किन्नरैरक्षरोभिश्च महानागैश्च सेवितं ॥ २१ ॥
 तत्राश्वमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः ।
 सिध्यसाध्यगणाकीर्णं नानान्युतिविभूषितं ।
 महानीलकुसुमपद्मभ्यामन्तरेण्यचलावय ॥ २२ ॥
 महानद्याः सुखाद्यास्तु तीरे सिद्धनिषेविते ।
 पञ्चाशद्योजनायामन्विंशत्योजनविस्तरं ।
 रम्यं तालवनं तच्च शर्वकीशोचमस्तकं ॥ २३ ॥
 महामूलैर्महासारैः स्त्रिरैरविरलैः शुभैः ।
 कुमुदाश्वनसंस्थानैः परिवृत्तैर्महाफलैः ।
 षष्ठगन्धरसोपेतैरुपेतं सिद्धसेवितं ॥ २४ ॥
 माहेन्द्रस्य द्विपेन्द्रस्य तत्र वास उदाहृतः ।
 ऐरावतस्य भद्रस्य सर्वलोकेषु विद्युतः ॥ २५ ॥
 वेणुमन्तस्य शैलस्य सुमेधस्योत्तरेण च ।
 सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ २६ ॥
 वृक्षगुल्मलतागुहैः सर्ववीरुद्विरोरितं(१) ।
 दूर्वाप्रस्तारमेवाथ सर्वसत्त्वविषर्जितं ॥ २७ ॥
 तथा निषधशैलस्य देवशैलस्य चोत्तरे ।
 सहस्रयोजनायामा शतयोजनविस्तृता ॥ २८ ॥

सर्वा ह्येकगिता भूमिर्ह्यवोरुद्विवर्जिता ।

आष्टुता पादमात्रेण ह्युदकेन समस्ततः ॥ २८ ॥

इत्येता ह्यन्तरद्वीप्यो नानाकाराः प्रकीर्तिताः ।

मेरोः पूर्वण विप्रेन्द्रा यथावदनुपूर्वशः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टचिन्मोऽध्यायः ।

—०००७०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणान्दिशमाश्रिताः ।

या द्रोण्याः सिन्धुचरितः नृणु ता ह्यनुपूर्वशः ॥ १ ॥

शिशिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।

झल्लभूमिश्रिया युक्तं लतालिङ्गितपादपं ॥ २ ॥

पृथुलेपोषशिखरैः पादपैरुपगोभितं ।

उदुम्बरवमं रम्यं पक्षिसङ्घनिघेवितं ॥ ३ ॥

पक्वैर्विदुमसङ्काशैर्मधुपूर्णैर्मनोरमैः ।

ज्वलितं तदनं भाति महाकुम्भोपमैः फलैः ॥ ४ ॥

तत् सिन्धुचक्षुगन्धर्वाः किन्नरा उरगास्तथा ।

विद्याधराश्च मुदिता उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५ ॥

प्रसन्नस्वादुसलिलास्तत्र नद्यो बह्मदकाः ।

सुरसामलतोयास्ताः सरांसि च समन्ततः ॥ ६ ॥

तत्राश्रमं भगवतः कर्हमस्य प्रजापतेः ।

रम्य सुरगणाकीर्णं सर्वतश्चित्रकाननं ।

समन्ताद्योजनशतं तदनं परिमण्डलं ॥ ७ ॥

ताम्रवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु ।

शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतं ॥ ८ ॥

तरुणादित्यसङ्काशैः पुण्डरीकैः समन्ततः ।

सहस्रपत्रैर्विकचैर्महापद्मेरलङ्कृतं ॥ ८ ॥
 तथा भ्रमरसंलीनैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः ।
 प्रफुल्लैः शोभितजलं रक्तनीलैर्महोत्पलैः ॥ ९ ॥
 सरोवरं महापुष्पं देवदानवसेवितं ।
 महोरगैरध्वषितं नीलजालविभूषितं ॥ ११ ॥
 तस्य मध्ये जनपदो ज्ञायतः शतयोजनः ।
 त्रिंशदुयोजनविस्तीर्णो रक्तधातुविभूषितः ॥ १२ ॥
 तस्योपरि महारथ्या प्रांशुप्राकारतीरणा ।
 नरनारीशणाकीर्णा स्फीता यिभवविस्तरैः ॥ १३ ॥
 वलभीकूटनिर्गुहं मण्डिभक्तिविचित्रितैः ।
 रत्नचित्रार्पिततलैः सुवर्णचित्रोत्तरण्यदैः ॥ १४ ॥
 महाभवनमालाभिर्महाप्रांशुभिर्हस्तमैः ।
 विद्याधरपुरं तत्र शोभते भ्राजयच्छुभं ॥ १५ ॥
 विद्याधरपतिस्तत्र पुलोमा तत्र विद्युतः ।
 चित्रवेषधरः सखी माहेन्द्रसदृशद्युतिः ॥ १६ ॥
 दीप्तानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिमतेजसां ।
 विद्याधरसहस्राणामनेकेषां स राजराट् ॥ १७ ॥
 विगाखस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।
 सरसस्ताम्रवर्णस्य पूर्वे तीरे परिश्रुतं ॥ १८ ॥
 पद्मेपुष्पेपणैर्विडं सुग्राखं वर्णशोभितं ।
 सर्वकालफलं तत्र स्फोटच्छास्त्रवनं महत् ॥ १९ ॥
 फलैः कनकमङ्गाशैर्महास्वादैः सुगन्धिभिः ।
 महाकुम्भप्रमाणैर्यातनुग्राह्यैः समन्ततः ॥ २० ॥

गन्धर्वकिन्नरा यक्षा नागा विद्याधरास्तथा ।
 पिवन्त्याम्बरसं तत्र सुखादु ह्यसतोपमं ॥ २१ ॥
 तत्रास्त्ररसपीतानां सुदितानां महात्मनां ।
 श्रूयन्ते हृष्टतुष्टानां नादास्तस्मिन् महावने ॥ २२ ॥
 समलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चान्तरे ।
 समा सुरभिपूर्णाढ्या विहङ्गैरुपशोभिता ॥ २३ ॥
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा पञ्चाशद्योजनायता ।
 तत्र विश्वस्थली विपाः शुद्धा निम्नफलद्रुमाः ॥ २४ ॥
 सुखादैर्विद्रुमनिभैः फलैर्विश्वैर्महोपमैः ।
 शीथ्यमाणैर्विशोर्णैश्च प्रक्षिन्नतलसूक्तिकाः ॥ २५ ॥
 तां स्थलीमुपजीवन्ति यत्तगन्धर्वकिन्नराः ।
 सिद्धा नागाश्च बहुशो नित्यं विश्वफलश्रिनः ॥ २६ ॥
 अन्तरे वसुधारस्य रत्नधारस्य चान्तरे ।
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णमायतं त्रययोजनं ॥ २७ ॥
 सुगन्धं किंशुकवनं नित्यं पुष्पितपादपं ।
 पुष्पलक्ष्म्याहृतं भाति प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ २८ ॥
 यस्य गन्धेन दिव्येन वास्यते परिमण्डलं ।
 समग्रं योजनशतं काननानि समन्ततः ॥ २९ ॥
 तत् सिद्धचारणमणैरप्सरोग्रभिश्च सेवितं ।
 रस्यं तत् किंशुकवनं जलाशयविभूषितं ॥ ३० ॥
 तत्रादित्यस्य देवस्य दीप्तमायतनं महत् ।
 मासे मासेऽवतरति तत्र सूर्यः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥
 तत्र कालस्य कर्तारं सहस्रांशुं सुरोत्तमं ।

मित्रसङ्घा नमस्यन्ति सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ३२ ॥
 पञ्चकटस्थ शैलस्य कैलासस्थान्तरेण तु ।
 षट्त्रिंशद्योजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ ३३ ॥
 क्षुद्रसत्त्वरनाष्टय्यं सर्वतो हंसपाण्डुरं ।
 दुष्पारं सर्वसत्त्वानां दुर्गमं लोमहर्षणं ॥ ३४ ॥
 इत्येता ह्यन्तरद्रोण्यो दक्षिणे परिकीर्त्तिताः ।
 यथानुपूर्वमखिलाः सिद्धसङ्गनिषेविताः ॥ ३५ ॥
 पश्चिमायान्दिशि तथा येऽन्तरद्रोणिविस्तराः ।
 तान्वर्ष्यमानांस्तत्त्वेन शृणुतेमान् क्षिप्रोत्तमाः ॥ ३६ ॥
 अन्तराले गिरो तस्मिन् सुवल्गुः शिखिशैलयोः ।
 समन्ताद्योजनशतं एकभूमं शिलातलं ॥ ३७ ॥
 नित्यतमं महाघोरं दुःस्पर्शं रोमहर्षणं ।
 अगम्यं सर्वसत्त्वानामीश्वराणां सुदारुणं ॥ ३८ ॥
 मध्ये तस्यां शिलाखलां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।
 ज्वालासहस्रकलिलं वर्ज्जस्थानं सुदारुणं ॥ ३९ ॥
 अनिभ्यनस्तत्र सदा ज्वालामाली विभावसुः ।
 ज्वलत्येष सदा देवः शश्वत्तत्र हुताशनः ॥ ४० ॥
 अधिदेवशते योऽसावग्नेर्भागी विधीयते ।
 स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसंवर्त्तकोऽनलः ॥ ४१ ॥
 अन्तरे शैलवरयोर्देवा वापि तयोः शुभाः ।
 मातुलङ्गस्थली तत्र स्थायामाह्वयोजना ॥ ४२ ॥
 मधुव्यञ्जनसंख्यानैः सुरभिः कनकप्रभैः ।
 रुलैः परिणतैः सर्वा गोभिता सा महाखली ॥ ४३ ॥

तथायमं महापुण्यं सिंहसङ्घनिवेवितं ।
 ब्रह्मस्यतेः प्रसुदितं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ४४ ॥
 तथैव शैलवरयोः कुमुदाञ्जनयोरपि ।
 अन्तरे केसरद्रोणिरनेकायामयोजना ॥ ४५ ॥
 विवाहुपरिणाहैस्त्रैलोक्यस्तायतविस्तृतैः ।
 चन्द्राशुवर्णव्याकोशैर्मत्तघटपद्मादितैः ॥ ४६ ॥
 मधुसर्पैरिजःपुल्लैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 शयनंस्तवनं(१) भाति कुसुमैः सर्वकालजैः ॥ ४७ ॥
 तथा विष्णोः सुरगुरोर्दक्षिमायतनं महत् ।
 प्रकाशन्निषु लोकेषु सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ४८ ॥
 अन्तरे शैलवरयोः कृष्णपाण्डुरयोरपि ।
 त्रिंशद्योजनविस्तोर्ध्वं नवव्यायतयोजनं ॥ ४९ ॥
 स्रक्पमेकशिलं देशं वृक्षवौरुद्विवर्जितं ।
 सुखपादप्रचारश्च निम्नोत्ततविवर्जितं ॥ ५० ॥
 मध्ये तु सरसस्तस्य रम्या तु खलपद्मिनी ।
 सहस्रपत्रैर्व्याकोशैः कृत्रमाचैरलङ्कृता ॥ ५१ ॥
 पुण्डरीकैर्महापद्मैश्चिदैर्मन्त्रशालिभिः ।
 शतपत्रैश्च विकचैरुत्पलैर्नीलपत्रकैः ॥ ५२ ॥
 मदीतकटैर्मधुकरैश्चर्मरैश्च मदीतकटैः ।
 रुद्रगद्गदकण्ठानां किन्नराणाञ्च निम्नैः ॥ ५३ ॥
 उपगोतपद्मखण्डाठरा विस्तोर्धा खलपद्मिनी ।

यच्चगन्धर्वचरिता सिद्धचारणसेविता ॥ ५४ ॥
 मध्ये तस्याश्च पद्मिन्धाः पद्मयोजनमण्डलः ।
 न्ययोधो विपुलस्कन्धो ह्यनेकारोहमण्डितः ॥ ५५ ॥
 तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 सहस्रवदनो देवो नीलवासाः सुरारिहा ॥ ५६ ॥
 पद्ममात्मधरस्थत्वा महाभागोऽपराजितः ।
 इष्यते यच्चगन्धर्वविद्याधरगणैस्तथा ॥ ५७ ॥
 तस्मिन्नायतने साक्षादनादिनिधनो हरिः ।
 पद्मोपहारैर्विविधैरिष्यते सिद्धचारणैः ॥ ५८ ॥
 तदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु विद्युतं ।
 पद्ममालावलम्बाभिर्नीलाभिरुपशोभितं ॥ ५९ ॥
 तथा सहस्रशिखरकुमुदस्थान्तरेण च ।
 पद्माशयोजनायामन्त्रिंशद्योजनविस्तरं ।
 द्रुपक्षेपोच्चशिखरं नानाविहगास्त्रिवितं । ६० ॥
 महागन्धैर्महास्त्रादैर्गजदेहनिभैः फलैः ।
 मधुसूत्रैर्महावृक्षैरुपेतं तत् समन्ततः ॥ ६१ ॥
 तत्राश्रमं महापुण्यं देवर्षिगणसेवितं ।
 शक्रस्य प्रदितं तत्र भास्वरं पुण्यकर्मणः ॥ ६२ ॥
 शङ्खकूटस्य शैलस्य वृषभस्थान्तरेण च ।
 परुषकस्थली रम्या ह्यनेकायतयोजना ॥ ६३ ॥
 विश्वप्रमाणैश्च शभैर्महास्त्रादैः सुगन्धिभिः ।
 फलैः प्रक्षिप्यते भूमिः परुषैर्वृन्तविद्युतेः ॥ ६४ ॥
 तां स्थलीमुपजौवन्ति किन्नरोरगसाधवः ।

परुषकरसोन्मत्ता मानाढ्यास्तत्र चारणाः ॥ ६५ ॥
 कपिञ्चलस्य शैलस्य नागशैलस्य चान्तरे ।
 द्वियोजनश्रतायामा विस्तीर्णा श्रतयोजना ॥ ६६ ॥
 स्थली मनोहरा सा हि नानावनविभूषिता ।
 नानापुष्पफलोपेता किञ्चरीरगसेविता ॥ ६७ ॥
 द्राक्षावनानि रम्भाणि तथा नागवनानि च ।
 खर्जूर्वनखण्डानि नीलागोक्षवनानि च ॥ ६८ ॥
 दाडिमानाश्च स्वादूनामचोटकवनानि च ।
 अतसीतिलकानाश्च कदलीनां वनानि च ॥ ६९ ॥
 बदरीणाश्च स्वादूनां वनखण्डानि सर्वशः ।
 स्वादुगोताम्बुपूर्णाभिर्नदीभिः शोभितानि च ॥ ७० ॥
 तथा पुष्पकशैलस्य महामेघस्य चान्तरे ।
 षष्टियोजनविस्तीर्णा सा भूमिः श्रतमायता ॥ ७१ ॥
 समा पाणितलपट्या कठिना पाण्डुरा घना ।
 वृक्षगुल्मलतागुल्मैस्तृणैश्चापि विवर्जिता ॥ ७२ ॥
 वर्जिता विविधैः सत्त्वैर्विलम्बितान् निराश्रया ।
 सा काननस्थली नाम दारुणा रोमहर्षणा ॥ ७३ ॥
 महासरांसि च तथा महावृक्षास्तथैव च ।
 महावनानि सर्वाणि कान्तनामानि(१) सर्वशः ॥ ७४ ॥
 सरसाश्च वनानाश्च सा स्थली च प्रजापतेः ।

क्षुद्राणां सरसाश्चैव संख्या तत्र न विद्यते ॥ ७५ ॥
 दश द्वादश सप्ताष्टौ विंशत्रिंशच्च योजनाः ।
 स्थल्यो द्रोण्यश्च विख्याताः सरांसि च वनानि च ॥ ७६ ॥
 केचित् सन्ति महाघोराः श्यामाः पर्वतकुक्षयः ।
 सूर्यांशुजालैरस्मृष्टा नित्यं शीता दुरासदाः ॥ ७७ ॥
 तथा ह्यनलतमानि सरांसि हिजसत्तमाः ।
 शैलकुल्यन्तरस्थानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८ ॥

इति त्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासे
 नामाऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि यन्निन् यन्निन् शिलोचये ।

ये सन्निविष्टा देवानां विविधानां गृहोत्तमाः ॥ १ ॥

तत्र योऽसौ महाशैलः शीतान्तो नैकविस्तरः ।

नैकधातुशतैश्चैर्नैकरत्नाकराकरः ॥ २ ॥

नितम्बैः पुष्पसालम्बैर्नैकसत्वगुणालयः ।

महाह्रैर्मणिचित्राभिर्हैर्मवशैरलङ्कृतः ॥ ३ ॥

नितम्बैः षट्पदोद्गतेः प्रवालैर्हैर्मचिचकैः ।

तटैः कुसुमसङ्कोर्णैर्मत्तभ्रमरनादितैः ॥ ४ ॥

लतालम्बैश्चित्रवद्भिश्चैर्धातुशतार्चितैः ।

सानुभोरत्नचितैश्च पुष्पाटैश्च विभूषितः ॥ ५ ॥

विमलस्रवादुपानीयैर्नैकपद्मवर्णैर्युतः ।

निकुञ्जैः कुसुमोत्कीर्णैरनेकैश्च विभूषितः ॥ ६ ॥

पुष्पोलुपवद्वाभिश्च स्रवन्तीभिरलङ्कृतः ।

किञ्चराचरिताभिश्च दरीभिः (१) सर्वतस्ततः ॥ ७ ॥

यच्चगन्धर्वचरितैरनेकैः कन्दरोदरैः ।

शोभितश्च सुखासेयैश्चिन्नेर्गहनसङ्घटैः ॥ ८ ॥

नानासत्वगणाकीर्णैः सुपानीयैः सुखान्धयैः ।

नानापुष्पफलोपेतैः पादपैः समलङ्कृतः ॥ ८ ॥
 तस्मिन् गुह्याश्रयाकौर्णे अनेकोदरकन्दरे ।
 क्रीडावनं महेन्द्रस्य सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ९ ॥
 तत्र तद्देवराजस्य पारिजातवनं महतम् ।
 प्रकाशं त्रिषु लोकेषु गीयते श्रुतिनिश्चयात् ॥ १० ॥
 तरुणादित्यसङ्काशैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 पुष्पैर्भाति नगश्रेष्ठः सुदीप्त इव सर्वशः ॥ ११ ॥
 समग्रं योजनशतं तं गन्धमनिलो वदो ।
 पारिजातकपुष्पाणां माहेन्द्रवननिर्गतः ॥ १२ ॥
 वैदूर्यनीलैः कमलैः सौवर्णैर्वप्यकसरैः ।
 सर्वगन्धवलोपेतैर्मत्स्यवटपद्मादितैः ॥ १३ ॥
 व्याकोशैर्विकचैश्चापि शतपत्रैर्मनोहरैः ।
 सपङ्कजैर्महापत्रैर्वाप्यस्तत्र विभूषिताः ॥ १४ ॥
 घिरेजुरन्तरम्बुस्थाः सौवर्णमणिभूषिताः ।
 परिस्पन्देक्षणा नित्यं मोनयूयाः सहस्रशः ॥ १५ ॥
 कूर्मैश्चानेकसंस्थानैर्मरुतपरिष्कृतैः ।
 चक्षूर्यमाणैः सलिलैर्भाति विचं समन्ततः ॥ १६ ॥
 नानावर्णैश्च शकुनैर्नानारत्नतनूरुहैः (१) ।
 सुवर्णपुष्पैश्चानेकैर्मणितुण्डैर्द्विजातिभिः ॥ १७ ॥
 वल्गुमृगैः सदोन्मत्तैः सम्पतद्भिः समन्ततः ।
 शशुभे तदनं रम्यं सहस्राक्षस्य धौमतः ॥ १८ ॥

मत्तभ्रमरसत्रादैर्विहङ्गानाञ्च कूजितैः ।
 नित्यमानन्दितवनं तस्मात् क्रीडावनं महत् ॥ २० ॥
 सुवर्णपार्श्वे च नगैर्मणिसुजापुरस्कृतैः ।
 मणिशृङ्गकलापचैः पतङ्गिण्य समन्ततः ॥ २१ ॥
 शाखामृगैश्च चित्राङ्गैर्नानारत्नतनूरुहैः ।
 नानावर्णप्रकारैश्च सत्त्वैरन्यैः सुमाकुलं ॥ २२ ॥
 मुञ्चन्ति पुष्पवर्षैश्च तत्र बाललता दुमाः ।
 पारिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्पिताः ॥ २३ ॥
 शयनासननिर्यूहैः स्तोर्णैरत्नविभूषितैः ।
 विहारभूमयस्तत्र हिजाः शक्रवने शुभाः ।
 न च शीतो न चाप्युष्णो रविस्तत्र समः सदा ॥ २४ ॥
 नित्यमुष्मादजननो मधुमाधवसम्भवः ।
 घाति चाप्यनिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ।
 नित्यं सङ्गसुखाङ्गादौ श्रमक्लमविनाशनः ॥ २५ ॥
 तस्मिन्निन्द्रवने शृङ्गे देवदानवपञ्चगाः ।
 यच्चराक्षसगुह्याश्च गन्धर्वाद्यामितीजसः ॥ २६ ॥
 विद्याधराश्च सिद्धाश्च किवराश्च सुदायुताः ।
 तथाप्सरोगणाश्चैव नित्यं क्रीडापरायणाः ॥ २७ ॥
 तस्य पर्वतराजस्य पूर्वं पार्श्वं महोचितं ।
 कुमुदं (१) शैलराजानं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ २८ ॥
 तस्य धातुविचित्रेषु कूटेषु बहुविस्तराः ।
 अष्टौ पुर्यो ह्युदीर्णाश्च दानवानां महात्मनां ॥ २९ ॥

वज्रके पर्वते चापि अनेकशिखरीदरैः ।
 उदीर्णा राक्षसावासा नरनारीसमाकुलाः ॥ ३० ॥
 नीलका नाम ते घोरा राक्षसाः कामरूपिणः ।
 तत्र तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ३१ ॥
 महानीलेपि शैलेन्द्रे पुराणि दश पञ्च च ।
 जयाननानां विख्याताः (१) किन्नराणां महात्मनां ॥ ३२ ॥
 देवसेनो महाबाहुर्बलमिन्द्राद्यस्तथा ।
 तत्र किन्नरराजानो दश पञ्च च गर्विताः ॥ ३३ ॥
 सुवर्णपाश्याः प्रायेण नानावर्णसमाकुलैः ।
 विलप्रवेशेनैर्गरैः शैलेन्द्रः सोऽभ्यलङ्घितः ॥ ३४ ॥
 अतिदारुणा दृष्टिविषा ह्यस्मिन्नीपा दुरासदाः ।
 महोरगशतास्तत्र सुवर्णवशवर्तिनः ॥ ३५ ॥
 सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रजः ।
 हर्म्यप्रासादकलिलाः प्रांशुप्राकारतोरणाः ॥ ३६ ॥
 धेनुमन्ते महाशैले विद्याधरपुरचयं ।
 त्रिशद्वयोजनविस्तीर्णं पञ्चाशद्योजनायतं ॥ ३७ ॥
 उलूको रोमशश्चैव महानेत्रश्च वीर्यवान् ।
 विद्याधरवरास्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ३८ ॥
 वैकङ्क्षे शैलशिखरे ह्यन्तःकन्दरनिर्भरे ।
 महोच्चट्टङ्गे रुचिरे रत्नधातुविविद्रिते ॥ ३९ ॥
 तत्रास्ते गारुडिर्नित्यं उरगारिर्दुरासदः ।
 महाबाहुजवयण्डः सुग्रीवो नाम वीर्यवान् ॥ ४० ॥

महाप्रमाणैर्विक्रान्तैर्महाबलपराक्रमैः ।
 स शैलो ज्ञातः सर्वः पक्षिभिः पद्मगारिभिः ॥ ४१ ॥
 करञ्जैःभिरतो नित्यं साक्षाद्भूतपतिः प्रभुः ।
 वृषभाङ्गी महादेवः शङ्खरो योगिनां प्रभुः ॥ ४२ ॥
 नानाविषधरैर्भूतैः प्रमथैव दुरासदैः ।
 करञ्जे सानवः सर्वे ज्ञावकीर्णाः समन्ततः ॥ ४३ ॥
 वसुधारे वसुमतां वसुनामभितौजसां ।
 अष्टावायतनान्याहुः पूजितानि महात्मनां ॥ ४४ ॥
 रत्नधातो(१) गिरिवरे ऋषीणाञ्च महात्मनां ।
 समाश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि च ॥ ४५ ॥
 महाप्रजापतेः स्थानं हेमवृद्धे नगोत्तमे ।
 चतुर्वर्कस्य देवस्य सर्वभूतनमस्कृत ॥ ४६ ॥
 गजशैले भगवतो नानाभूतगणावृताः ।
 रुद्राः प्रसुदिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४७ ॥
 सुमेधे धातुचित्राङ्गे शैलेन्द्रे मेघसन्निभे ।
 नैकोदरदरीवप्रनिकुञ्जैथोपशीभिते ॥ ४८ ॥
 आदित्यानां वसुनाञ्च रुद्राणाञ्चामितौजसां ।
 तत्रायतनविन्यासा रम्याश्चैवाश्विनोरपि ॥ ४९ ॥
 स्थानानि सिद्धैर्देवानां स्थापितानि नगोत्तमे ।
 तत्र पूजापरा नित्यं यत्तगन्धर्वकिन्नराः ॥ ५० ॥
 गन्धर्वनगरौ स्फोता हेमकचे नगोत्तमे ।

अग्रीत्यभिरपुर्व्याभा महाप्राकारतीरणा ॥ ५१ ॥
 सिद्धा ह्यपत्तना नाम गन्धर्वा युद्धशालिनः ।
 येषामधिपतिर्देवी राजराजः कपिञ्चलः ॥ ५२ ॥
 अनले राक्षसावासाः पञ्चकूटेऽपि दानवाः ।
 कर्जिता देवरिपवी महाबलपराक्रमाः ॥ ५३ ॥
 शतशृङ्गे पुरशतं यक्षाणामभितौजसां ।
 ताम्राभे काद्रवेयस्य तक्षकस्य पुरीत्तमं ॥ ५४ ॥
 विशाखे पर्वतश्रेष्ठे नैकवप्रदरीशुभे ।
 गुह्यानिरतवासस्य गुहस्यायतनं महत् ॥ ५५ ॥
 श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमण्डिते ।
 पुरं गरुडपुत्रस्य सुनाभस्य महात्मनः ॥ ५६ ॥
 पिशाचके गिरिवरे हर्म्यं प्रासादमण्डितं ।
 यत्तगन्धर्वचरितं कुबेरभवनं महत् ॥ ५७ ॥
 हरिकूटे हरिर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
 प्रभावात्तस्य शैलोऽसौ महानाभः प्रकाशते ॥ ५८ ॥
 कुमुदे किन्नरावासा अश्वने च महोरगाः ।
 कृष्णे गन्धर्वनगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९ ॥
 पाण्डुरे चारुशिखरे महाप्राकारतीरणे ।
 विद्याधरपुरन्तत्र महाभवनमालिनं ॥ ६० ॥
 सहस्रशिखरे शैले दैत्यानामुग्रकर्माणां ।
 पुराणि समुदौर्णानां सहस्रं हेममालिनां ॥ ६१ ॥
 मुकुटे पद्मगावासा अनेकाः पर्वतीत्तमाः ।
 पुष्पके वै मुनिगणा नित्यमेव मुदायुताः ॥ ६२ ॥

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च ।

सुपक्षे पर्वतवरे चत्वार्यर्थाधतनानि च ॥ ६३ ॥

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैत्रांगैर्विद्याधरोत्तमैः ।

सिद्धैर्हितेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासो नामै-
कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । मर्यादाः पर्वतं शुभ्रे देवकूटे निबोधत ।

विस्तीर्णं शिखरे तस्य कूटे गिरिवरस्य ह ॥ १ ॥

समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डितं ।

जम्बचेव सुपर्णस्य वैनतेयस्य धीमतः ॥ २ ॥

नैकैर्महापक्षिगणैर्गारुडैः शीघ्रविक्रमैः ।

सम्पूर्णवीर्यसम्पन्नैर्दमनैरुत्तरगारिभिः ॥ ३ ॥

पक्षिराजस्य भवनं प्रथमं तन्महात्मनः ।

महावायुप्रवेगस्य शास्त्रालिङ्गोपवासिनः ॥ ४ ॥

तस्यैव चारुमूर्धस्तु कूटेषु च महर्षिषु ।

दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्यपि तु शोभिनः ॥ ५ ॥

सन्ध्याम्बोभाः समुदिता रुक्मप्राकारतीरणाः ।

महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्मिताः ॥ ६ ॥

त्रिंशद्योजनविस्तीर्णाश्चत्वारिंशत्तमायताः ।

सप्त गन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७ ॥

आग्नेया नाम गन्धर्वा महाबलपराक्रमाः ।

कुबेरानुचरा दीप्तास्तेषान्ते भवनीत्तमाः ॥ ८ ॥

तस्य चोत्तरकूटेषु भुवनस्य महागिरेः ।

हर्षप्रसादाद्ब्रह्म उद्यानवनशोभितं ॥ ९ ॥

पुरमाशौचिषैः पूर्णं महाप्राकारतीरणं ।

वादित्प्रतनिर्घोषेरानन्दितवनान्तरं(१) ॥१०॥
 दुःप्रसङ्गमभिधायां विंशद्योजनमण्डलं ।
 नगरं सैन्धिकेयानामुदीर्घं देवविहितां ।
 सिद्धदेवर्षिचरितं देवकूटे निबोधत ॥११॥
 द्वितीये द्विजगार्हू ला मर्यादापर्वते शुभे ।
 महाभवनमालाभिर्नानावर्णाभिराहतं ॥१२॥
 सुवर्णमणिचिचाभिरनेकाभिरलङ्कितं ।
 विशालरथ्यन्दुर्ध्वं नित्यम्प्रमुदितं शिवं ॥१३॥
 नरनारीमणाकीर्णं प्रांशुप्राकारतीरणं ।
 षष्टियोजनविस्तीर्णं प्रतयोजनमायतं ॥१४॥
 नगरं कासकेयानाममुराणान्दुरासदं ।
 देवकूटतटे रम्ये सन्निविष्टं सुदुर्जयं ॥
 महाभयसङ्काशं सुनासन्नम विभ्रुतं ॥१५॥
 तस्यैव दक्षिणे कूटे विंशद्योजनविस्तरं(२) ।
 द्विषष्टियोजनायामं हेमप्राकारतीरणं ॥१६॥
 षष्ठपुष्टावलिमानां(३) आवासाः कामरूपिणां ।
 शीतकचानां प्रमुदितं राक्षसानां महापुलं ॥१७॥
 मध्यमे तु महाकूटे देवकूटस्य वै शिरेः ।
 सुवर्णमणिपाषाणैश्चितैः स्रज्जातरेः शुभैः ।
 शाखाप्रतसहस्राद्यैर्नकारोद्भसमाकुलं ॥१८॥

१ आनन्दितवनोपरमिति क० ।

२ विंशद्योजनविस्तरमित्यत्र विंशदित्ययं प्रयोग आर्यः ।

३ षष्ठपुष्टावलिमानामिति घ० ।

स्निग्धपर्णमहामूलमनेकस्तम्बवाहनं ।
 रम्यं ह्यविरक्तच्छायां दशयोजनमण्डलं ॥१८॥
 तत्र भूतवटग्राम नानाभूतगणालयं ।
 महादेवस्य पथितं च त्र्यम्बकस्य महात्मनः ।
 दीप्तमायतनं तत्र सर्वलोकेषु विद्युतं ॥२०॥
 वराहगजसिंहचर्मार्द्धं लकरभाननैः ।
 गृध्रीलूकमुखैश्चैव मेघोद्वाजमहामुखैः ॥२१॥
 कदम्बैर्विकटैः स्यूजैर्लम्बकैश्चतनूरुहैः ।
 नानावर्णाकृतिधरैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ॥२२॥
 द्दौमैरने कौरवास्त्रैर्भूतैश्च पशराक्रमैः ।
 अशून्यमभवन्नित्यं महापारिषदेस्तथा ॥२३॥
 तत्र भूतपतेर्भूता नित्यम्पूजां प्रयुञ्जते ।
 भूर्भरैः शङ्खपट्टैर्भैरीषिण्डिमगोमुखैः ॥२४॥
 रैषि तालसितोद्गीतैर्नित्यम्बलितवर्जितैः ।
 विस्फूर्जितशतैस्तत्र पूजायुक्ता गणेश्वराः ।
 प्रीताः पुरारिप्रमथास्तत्र क्रीडापराः सदा ॥२५॥
 सिद्धदेवर्षिगन्धर्वयक्षनागेन्द्रपूजितः ।
 स्थाने तस्मिन् महादेवः साक्षात्लोकेशिवः शिवः ॥२६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

सुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । विविक्तपादशिखरं पत्रितं शङ्खवर्षसं ।

कौलासं देवभक्तानामासयं सुकृतात्मनां ॥ १ ॥

तस्य कूटतटे रम्ये मध्यमे कुन्दसन्निभे ।

योजनानां शतायामे पञ्चाशच्च तथायतं ॥ २ ॥

सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।

महाभवनमालाभिभूषितं नेकविस्तारं ॥ ३ ॥

धनाध्यक्षस्य देवस्य कुबेरस्य महात्मनः ।

नगरस्तदनाष्टप्यष्टद्वियुतं सुदायुतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये सभा रम्या नानाकनकमण्डिता ।

विपुला नाम विख्याता विपुलस्तम्भतोरणा ॥ ५ ॥

तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितं ।

महाविमानं रुचिरं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ६ ॥

मनोजवं कामगमं हेमजालविभूषितं ।

वाहनं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ७ ॥

तत्रैकपिङ्गलो देवो महादेवसखः स्वयं ।

वसति स्म स यजेन्द्रः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ८ ॥

तत्राप्सरोगणैर्यक्षैर्गन्धर्वैः मित्रचारणैः ।

वसति स्म महात्माऽसौ कुबेरो देवसत्तमः ॥ ९ ॥

तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपी !

कुमुदः (१) शङ्खनीलच नन्दनी निधिसत्तमः ॥१०॥
 अष्टावितेऽक्षया दिव्या धनेशस्य महात्मनः ।
 महानिधानास्तिष्ठन्ति सभायां रत्नसञ्चिताः ॥११॥
 तथेन्द्राग्निवमादीनां देवानामप्सरोगणैः ।
 तेषां कैलास आवासी यत्र यत्नेश्वरः प्रभुः ॥१२॥
 ज्ञत्वा पूर्वमुपस्थानं यत्नेन्द्रस्य महात्मनः ।
 पयान्मच्छन्ति ये यस्य विद्धिताः परिवारकाः ॥१३॥
 तत्र मन्दाकिनी नाम सुरम्या विपुक्षोदका ।
 सुवर्णमणिसोपाना नानापुष्पोत्कटोत्कटा ॥१४॥
 जाम्बूनदमयैः पद्मैर्मन्थस्पर्शगुणान्वितैः ।
 नीलवैदूर्यपत्रैश्च गन्धोपेतैर्महोत्पलैः ॥१५॥
 तथा कुमुदखण्डैश्च महापद्मैरलङ्कता ।
 यक्षगन्धर्वनारीभिरपप्सरोभिश्च शोभिता ॥१६॥
 देवदानवगन्धर्वक्षराक्षसपत्न्यैः ।
 सप्तसृष्टजस्ता रम्या वापी मन्दाकिनी तथा ॥१७॥
 तथा अलकनन्दा च नन्दा च सरितां वरा ।
 एतैरेव गुणैर्बुक्ता नद्यो देवर्षिसेविताः ॥१८॥
 तस्यैव शैलराजस्य पूर्वं कूटे परिश्रुताः ।
 सहस्रयोजनायामास्तिंशद्योजनविस्ताराः ॥१९॥
 दश गन्धर्वनगराः समृद्धा परया युताः ।
 महाभर्वनमालाभिरनेकाभिर्विभूषिताः ॥२०॥

सुबाहुहरिकेशाद्याश्विनसेनजरादयः ।
 दश गन्धर्वराजानो दीप्तवज्रपराक्रमाः ॥२१॥
 तस्यैव पश्चिमे कूटे कुन्देन्दुसदृशप्रभे ।
 नानाधातुशतैश्चित्रैः सिद्धदेवर्षिसेविते ॥२२॥
 अग्नीतियोजनायामं चत्वारिंशत्प्रविस्तरं ।
 एकैकयज्ञभवनं मह्यं भवनमालिनं ॥ २३ ॥
 महायज्ञालयान्यत्र त्रिंशदाद्यानि मे शृणु ।
 मुदाऽथ परमर्द्धा च संयुक्तानि समन्ततः ॥२४॥
 मह्यमालिसुनेत्राद्यास्तथा मणिवरादयः ।
 उदीर्णा यक्षराजानस्तत्र त्रिंशत्सदा वभुः ॥२५॥
 इत्येते कथिता यज्ञा वायुग्निसमतेजसः ।
 येषामधिपतिर्देवः श्रीमान् वैश्रवणः प्रभुः ॥२६॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्पर्वतोत्तमे (१) ।
 निकुञ्जनिर्भरगुह्येनैकसानुदरीतटे ॥२७॥
 अर्णवादृश्यं यावत् पूर्वपश्चायतेऽचले ।
 किन्नराणां पुरशतं निविष्टं वै कश्चित् कश्चित् २८॥
 नैकशृङ्गकलापस्य शैलराजस्य कुक्षिषु ।
 नरनारीप्रसुदितं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥२९॥
 द्रुमसुग्रीवसैन्याद्या भगदत्तपुरःसराः ।
 तत्र राजशतं तेषां दीमानां बलशालिनां ॥३०॥
 विवाहो यत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह ।

तपस्तप्तवती चैव यत्र देवी वराङ्गना ॥३१॥
 किरातरूपिणा चैव तत्र रुद्रेण क्रीडितं ।
 यत्र चैव कृतं ताभ्यां जम्बूद्वीपावलीकनं ॥३२॥
 यत्र ताः सम्भुदा युक्ता नानाभूतगणैर्युताः ।
 चित्रपुष्पफलोपेता रुद्रस्याक्रौडभूमयः ॥३३॥
 हृष्टा गिरिदरीजासाः कर्गादर्थ्यो मनोरमाः ।
 सुन्दर्यो यत्र किन्नर्यो रमन्ते स्म सुलोचनाः ॥३४॥
 विशालाक्षस्तथा यत्रा अन्यायाप्सरसाङ्गणाः ।
 गन्धर्वाद्याङ्गशालिन्यो यत्र तत्र सुदा युताः ॥३५॥
 तत्रैषोमावनं नाम सर्वलीकेषु विश्रुतं ।
 अर्धनारीनरं रूपं धृतवान् यत्र शङ्करः ॥३६॥
 तथा शरवनं नाम यत्र जातः पञ्चाननः ॥
 यत्र चैव कृतोत्साहः क्रौञ्चशैलवनं प्रति ॥३७॥
 ध्वजापताकिनश्चैव किङ्किणीजालमालिनं ।
 यत्र सिंहस्थं युक्तं कार्तिकेयस्य धीमतः ॥३८॥
 चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य क्रौञ्चस्य च गिरेस्तटे ।
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दो यत्र शक्तिं विमुक्तवान् ॥३९॥
 यत्राभिषिक्तश्च गुहः सेन्द्रोपेन्द्रैः सुरोत्तमैः ।
 सेनापत्ये च देत्यारिर्हादशार्कप्रतापवान् ॥४०॥
 भूतसङ्घावकीर्णानि एतान्यन्यानि च द्विजाः ।
 तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्याशतनानि च ॥४१॥
 तथा पाण्डुशिला नाम ह्याक्रौडा क्रौञ्चघातिनः ।
 नानाभूतगणाकीर्णं पृष्ठे हिमवतः शुभे ॥४२॥

तस्य पूर्वे तटे रम्ये सिद्धावासमुदाहृतं ।
 कलापग्राममित्येवं नास्तीत्याख्यातं मनीषिभिः ॥४३॥
 मृकण्डस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च ।
 विष्णामित्रस्य विप्रर्षस्तुष्टौहलकस्य च । ४४॥
 अन्येषाञ्चोद्यतपसां ऋषीणां भावितात्मना ।
 हिमवत्याश्रमाणाञ्च सहस्राणि शतानि च ॥४५॥
 नैकसिद्धगणावासं स्थानायतनमण्डितं ।
 यच्चगन्धर्वचरितं नानास्त्रेच्छगणैर्युतं ॥४६॥
 नानारत्नाकरापूर्णं नानासत्त्वनिषेवितं ।
 नानानदीसहस्राणां सम्भवं परपर्वतं(१) ॥४७॥
 पश्चिमस्याचलेन्द्रस्य निषधस्य यश्रार्थवत् ।
 कीर्त्यमानमशेषेण विशेषं शृणुत द्विजाः ॥४८॥
 विस्तीर्णं मध्यमे कूटे हेमधातुविभूषिते ।
 दीप्तमायतनं विष्णोः सिद्धर्षिगणसेवितं ।
 यक्षाप्सरःसमाकीर्णं गन्धर्वगणसेवितं ॥४९॥
 तत्र साक्षान्महादेवः पीताम्बरधरो हरिः ॥
 वरदः सेव्यते सिद्धलोककर्त्ता सनातनः ॥५०॥
 तस्यैवाभ्यन्तरे कूटे नानाधातुविभूषिते ।
 तटे निषधकूटस्य श्लक्ष्णचारुशिलातले ॥५१॥
 रुक्मकाञ्चननिर्व्यूहस्तप्तकाञ्चनतोरणं ।
 अनेकबलभीकूटप्रतीलीयतसङ्कटं ॥५२॥

हर्म्यप्रासादमनुलन्तसकाञ्चनभूषितं ।
 हर्म्यप्रासादवच्च सुदितञ्चातिविस्तरं ॥५१॥
 उद्यानमालाकलितं त्रिंशद्योजनमायतं ।
 दुःप्रसङ्गमभिषेक्तत् पूर्णमाशीविषोपमैः ।
 उलङ्घनीनां(१) प्रमुदितं रत्नसां राक्षसं पुरं ॥५४॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे नैकदैत्यगणालये ।
 गुहाप्रवेशं नगरं शैलकुक्षौ दुरासदं ॥५५॥
 तथैव पश्चिमे कूटे पारिजातशिलोच्चये ।
 देवदानवभागानां समृद्धानि पुराणि तु ॥५६॥
 तत्र सोमशिला नाम गिरेःप्लव्य महातटे ।
 सोमो यत्रावतरति सदा पर्वसु पर्वसु ॥५७॥
 उपासतेऽत्र श्रीमन्तं तारापतिमनिन्दितं ।
 ऋषिकिन्नरगन्धर्वाः साक्षाद्देवं तमोनुदं ॥५८॥
 तथैव चोत्तरे कूटे ब्रह्मपार्श्वमिति स्मृतं ।
 स्थानं तत्र सुरेशस्य ब्रह्मणः प्रथितमिदं ॥५९॥
 द्रव्यापूजानमस्तारैस्तत्र सिद्धाः स्वयम्भुवः ।
 उपासते महात्मानं यज्ञगन्धर्वदानवाः ॥६०॥
 तथैवायतनं वज्रैः सर्वलोकेषु विभूतं ।
 तत्र विग्रहवान् वज्रिः सेव्यते सिद्धचारणैः ॥६१॥
 तथैव चोत्तरे रम्ये विभूक्ते वरपर्वते ।
 ऋषिसिद्धानुचरिते नानाभूतगणालये ।
 पुरन्तत् त्रिषु लोकेषु हेमचित्रन्तु विभूतं ॥६२॥

त्रयाणां देवमुख्यानां(१) चीष्णेवायतनानि च ।
 नारायणस्वायतनं पूर्वकूटे द्विजोत्तमाः ।
 मध्यमे ब्रह्मणः स्थानं शङ्करस्य तु पश्चिमे ॥ ६३ ॥
 दैत्यदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगैः ।
 इजाना अभिपूज्यन्ते(२) देवदेवा महाबलाः ॥ ६४ ॥
 तथा पुराणि रम्याणि देशे चैव क्वचित् क्वचित् ।
 यक्षगन्धर्वनागानां विशृङ्गे वरपर्वते ॥ ६५ ॥
 तथैव चोत्तरे देशे जातुधौ(३) देवपर्वते ।
 अनेकशृङ्गकलिते सिंहसाधुनिषेविते ॥ ६६ ॥
 यक्षाणां किन्नराणाञ्च गन्धर्वाणां सहस्रशः ।
 नागानां राक्षसानाञ्च दैत्यानाञ्च महाबले ॥ ६७ ॥
 कूटे तु मध्यमे तस्य सिंहसङ्गनिषेविते ।
 रम्ये देवर्षिचरिते रत्नधातुविभूषिते ॥ ६८ ॥
 पद्मोत्पलवनैः फल्गैः सौगन्धिकवनैस्तथा ।
 तथा कुमुदशृङ्गैश्च विकचैरुपशोभिते ॥ ६९ ॥
 विहङ्गसङ्घसङ्कुटं नानासत्त्वनिषेवितं ।
 हंसकारण्डवाकीर्णं मत्तपट्पदसेवितं ॥ ७० ॥
 नानासत्त्वगणाकीर्णं विहङ्गैरुपशोभितं ।
 चारुतीर्थसुसम्बाधं त्रिशयोजनमण्डलं ॥ ७१ ॥
 सिंहैरुपसृष्टजलं जलदीपविवर्जितं ।

१ देवमुख्यानामिति क०, घ० च ।

२ रम्यः स्वच्छः पूज्यः इति क० ।

३ जातुधापिनि ख०, घ० च ।

तचानन्दजलव्राम महापुण्यजलं सरः ॥ ७२ ॥
 तत्र नागपतिश्छयच्छो नाम दुरासदः ।
 यतशीर्षो महाभागो विष्णुचक्राङ्गचिह्नितः ।
 इत्येवमष्टौ विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥ ७३ ॥
 पुरैरायतनैः पुण्यैः पुण्यीदैश्च सरोवरैः ।
 सुवर्णपर्वतैर्नैकैस्तथा रजतपर्वतैः ॥ ७४ ॥
 नानारत्नप्रभासैश्च नैकैश्चमणिपर्वतैः ।
 हरितालपर्वतैर्नैकैस्तथा हिङ्गुलकाञ्चनैः ॥ ७५ ॥
 शुद्धैर्मनःशिलाजालैर्भास्वरैरक्षयप्रभैः ।
 नानाधातुविचित्रैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः ॥ ७६ ॥
 पूर्णा वसुमती सर्वा गिरिभिर्नैकविस्तरैः ।
 नदीकन्दरशैलाद्यैरनेकैश्चित्रसानुभिः ॥ ७७ ॥
 इत्येवमचक्षुर्युक्तैर्देव्यराक्षससानुभिः ।
 किन्नरोरगगन्धर्वैर्विचित्रैः (१) सिद्धचारणैः ॥ ७८ ॥
 गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च सेविता नैकविस्तराः ।
 पुण्यकृद्धिः (२) समाकीर्णाः केसराकृतयो नगाः ॥ ७९ ॥
 गिरिजालन्तु तन्मेरोः सिद्धलोकमिति श्रुतं ।
 चित्रं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सुकृतात्मनां ॥ ८० ॥
 नात्युद्यकर्मसिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः स्मृताः ।
 स हि स्वर्ग इति ख्यातः क्रमस्त्वेष प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥
 चतुर्महाद्वीपवती सेयमुर्वी प्रकीर्तिता ।

१ विविधैरिति घ०, क० च ।

२ पुण्यकृद्धिर्गिति ख० ।

नानावर्णप्रमाणैर्हि नानावर्णबलेस्तथा ॥ ८२ ॥
 नानाभक्ष्यान्नपानैश्च नानाच्छादनभूषणः ।
 प्रजाविकारैर्विविधैश्चित्रैरध्वर्युषितैः सह ॥ ८३ ॥
 चत्वारो नैकवर्णाद्या महाद्वीपाः परिश्रुताः ।
 भद्राश्च भरताश्चैव केतुमालाय पश्चिमाः ।
 उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ८४ ॥
 सैषा चतुर्महाद्वीपा नानाद्वीपसमाकुला ।
 पृथिवी कीर्तिता कृत्स्ना पद्माकारा मया दिज्ञाः ॥ ८५ ॥
 तद्देशा सान्तरद्वीपा सशैलवनकानना ।
 पद्मैत्यभिहिता कृत्स्ना पृथिवी बहुविम्बरा ॥ ८६ ॥
 सप्तद्व्यसदनं लोकं सदेवासुरमानुषं ।
 त्रिलोकमिति विख्यातं यत्सत्त्वैर्व्यवहार्यते ॥ ८७ ॥
 चन्द्रादित्यावतमं यत्तज्जगत्परिगोयते ।
 गन्धवर्णरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितं ॥ ८८ ॥
 तं लोकपद्मं श्रुतिभिः पद्ममिल्यभिधीयते ।
 एष सर्वपुराणेषु क्रमः सुपरिनिश्चितः ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासा
 नामैकचत्वारिंशीऽध्यायः ।

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सरोवरेभ्यः पुण्ड्रोदाः(१) देवनद्यो विनिर्गताः ।

महौघतोया नद्यश्च ताः शृणुष्वं यथाक्रमं ॥ १ ॥

आकाशान्धोनिधेयोंऽसौ सोम इत्यभिधीयते ।

आधारः सर्वभूतानां देवानामसृताकरः ॥ २ ॥

तस्मात् प्रवृत्ता पुण्ड्रोदा नदी आकाशगामिनी ।

सप्तमेनानिलपथा प्रयाता विमलीदका ॥ ३ ॥

सा ज्योतिषि निवर्त्तन्ती ज्योतिर्गणनिधेविता ।

ताराकीटिसहस्राणां नभसश्च समायता ॥ ४ ॥

माहेन्द्रेण गजेन्द्रेण आकाशपथयायिना ।

क्रीडिता ह्यन्तरतले या सा विज्योभितोदका ॥ ५ ॥

नैकैर्विमानसङ्घातैः प्रक्रामद्भिर्नभस्तलं ।

सिद्धैरुपस्पृष्टजला महापुण्ड्रजला शिवा ॥ ६ ॥

वायुना प्रेथ्यमाणा च अनेकाभोगगामिनी ।

परिवर्त्तत्यहरहो यथा सूर्यस्तथैव सा ॥ ७ ॥

चत्वार्यंशैः प्रतता योजनानां समन्ततः ।

वेगेन कुर्वती मेघं सा प्रयाता प्रदक्षिणं ॥ ८ ॥

विभिद्यमाना सलिलैस्तैजसेनानिलेन च ।
 मेरोरुत्तरकूटेषु पतिताय चतुर्थपि ॥ ८ ॥
 मेरुकूटतटान्तेभ्य उत्कृष्टेभ्यो निवर्त्तिता ।
 विकीर्णमाणसलिला चतुर्धा संसृतोदका(१) ॥ ९ ॥
 षष्टियोजनसाहस्रं निरालम्बनमम्बरं ।
 निपपात महाभागा मेरोस्तस्य चतुर्द्दिशं ॥ १० ॥
 सा चतुर्थमित्तमैव महापादेषु शोभना ।
 पुण्या मन्दरपूर्वेण पतिता हि महानदी ॥ ११ ॥
 पूर्वेषांशेन देवानां सर्वसिद्धगणालयं ।
 सुवर्णचिचकटकं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ १२ ॥
 ध्रावयन्ती सशैलेन्द्रं मन्दरश्चारुकन्दरं ।
 वप्रपातपशमनैरनेकैः स्फाटिकोदकैः(२) ॥ १३ ॥
 तथा चैत्ररथं रम्यं ध्रावयन्ती प्रदक्षिणं ।
 प्रविष्टा ह्यम्बरनदी शरयोदसरोवरं ॥ १४ ॥
 शरयोदानिहताऽथ शीतान्ते रम्यनिर्भरे ।
 शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी(३) ॥ १५ ॥
 सीता नाम महापुण्या नदीनां प्रवरा नदी ।
 सा निकुञ्जनिरुहा तु अनेकाभोगगामिनी ॥ १६ ॥
 शीतान्तशिखरादभ्रष्टा मुकुञ्जे वरपर्वते ।
 निपपात महाभागा तस्मादपि सुमञ्जसं ॥ १७ ॥

१ संसृतोदकेति अ० ।

२ स्फाटिकोदकेति अ० ।

३ निपपातासुगामिनीति अ० ॥

तस्मान् माख्यवतं शैलं भावयन्ती वरापगा(१) ।
 वैकङ्कं समनुप्राप्ता वैकङ्कान्मणिपर्वतं ।
 मणिपर्वतान्महाशैलं ऋषभं नेककन्दरं ॥ १८ ॥
 एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।
 पतिताऽथ महाशैले जठरे सिद्धसेविते ॥ २० ॥
 तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी ।
 तस्य कुक्षिसमुद्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥ २१ ॥
 सैवं स्थलीसहस्राणि शैलराजशतानि च ।
 वनानि च विचित्राणि सरांसि विविधानि च ॥ २२ ॥
 स्नावयन्ती महाभागा विस्कारेष्ववलीकदा(२) ।
 नदीसहस्राश्रुगता प्रवृत्ता च महानदी ॥ २३ ॥
 भद्राश्वं समहाहीपं ज्ञावयन्ती वरापगा ।
 प्रविष्टा ह्यर्णवं पूर्वं पूर्वं हीपे महानदी ॥ २४ ॥
 दक्षिणेऽपि प्रपन्ना या शैलेन्द्रे गन्धमादने ।
 चित्रैः प्रपातैर्विविधैर्नेकविस्फालितोदका ॥ २५ ॥
 तद्वन्धमादनवनं नन्दनं देवनन्दनं ।
 ज्ञावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणं ॥ २६ ॥
 नाम्ना ह्यलकनन्देति सर्वलोकेषु विश्रुता ।
 प्रविशतुरसरो मानसं देवमानसं ॥ २७ ॥
 मानसाच्छैलराजानं रम्यं त्रिशिखरं गता ।
 त्रिकूटाच्छैलशिखरात् कलिङ्गशिखरं गता ॥ २८ ॥

१ वरापमेति ख० ॥

२ विस्कारेषु विस्फालेति ख० ॥

कलिङ्गशिखराङ्गुष्ठा रुचके निपपात सा ।
 रुचकाश्रिपथं प्राप्ता ताम्नाभं निषधादपि ॥ २८ ॥
 ताम्नाभशिखराङ्गुष्ठा गता श्वेतोदरं गिरिं ।
 तन्माकुमूलं शैलेन्द्रं वसुधारश्च पर्वतं ॥ २९ ॥
 हेमकूटं गता तस्माद् देवशृङ्गे ततो गता ।
 तस्माद्गता महाशैलं ततश्चापि पिशाचकं ॥ ३० ॥
 पिशाचकाच्छैलवरात् पञ्चकूटं गता पुनः ।
 पञ्चकूटात्तु कैलासं देवावासं शिलीष्यं ॥ ३१ ॥
 तस्य कुलिषु विभ्रान्ता नैककन्दरसानुषु ।
 हिमवत्युत्तमनदी निपपाताचलोत्तमे ॥ ३२ ॥
 सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती(१) महानदी ।
 स्थलीयतान्यनेकानि प्लावयन्त्याशुगामिनी ॥ ३३ ॥
 वनानाञ्च सहस्राणि कन्दराणां शतानि च ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता दक्षिणेदधि ॥ ३४ ॥
 रम्या योजनविस्तीर्णा शैलकुलिषु संहता ।
 या धृता देवदेवेन शङ्करेण महात्मना ॥ ३५ ॥
 पावनी दिजशार्दूल घोरानामपि पाप्मनां ।
 शङ्करस्याङ्गसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः ।
 द्विगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥ ३६ ॥
 अनुशीलं समन्ताञ्च निर्गता बहुभिर्भुखैः ।
 अथोऽन्धेनाभिधानेन(२) ख्याता नद्यः सहस्रशः ॥ ३७ ॥

१ पावयन्तीति ख० ।

२ चन्द्रीत्याभिधानेनेति ख० ॥

तस्माद्विमवती गङ्गा गता सा तु महानदी ।
 एवं गङ्गेति नान्नादिप्रकाशा सिद्धसेविता ॥ ३८ ॥
 धन्यास्ते सत्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी ।
 रुद्रसाध्यानिलादित्यैर्जुष्टीया यशस्वती ॥ ४० ॥
 महापाद प्रवक्ष्यामि मेरोरपि हि पश्चिमं ।
 नानारत्नाकरं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितं ॥ ४१ ॥
 विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकन्दरं ।
 नितम्बकुक्षकटकैर्विमलैर्मण्डितोदरं ॥ ४२ ॥
 अपि या त्रयम्बकस्त्रैषा त्रिदशैः सेवितोदका ।
 वायुवेगा गताभोगा क्षतेव भ्रामिता पुनः (१) ॥ ४३ ॥
 मेरुकूटतटाद्गुप्ता प्रहतैः स्वादितीदका ।
 त्रिस्तोत्र्यमाणसलिला निर्मलांगुकसन्निभा ॥ ४४ ॥
 तस्य कूटेऽम्बरनदी सिद्धचारणसेविता ।
 प्रदक्षिणमथावृत्य पतिता सा तु गामिनी ॥ ४५ ॥
 देवभ्राजं महाभ्राजं सयभ्राजं महावनं ।
 प्लावयन्ती महाभागा नानापुष्पफलोदका ॥ ४६ ॥
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता ।
 प्रविष्टा पश्चिमसरः सितोदं विमलोदकं ॥ ४७ ॥
 सा सितोदादृविनिष्कान्ता सुपन्नं पर्वतं गता ।
 सुपन्नतस्तु पुण्योदात्ततो देवर्षिसेविता ॥ ४८ ॥
 सुपन्नकूटतटगा तस्माच्च संगितोदका ।
 निपपात महाभागा रमण्यं शिखिपर्वतं ॥ ४९ ॥

शिलेष पर्वतात् कङ्क' कङ्काद्वैदूर्यपर्वतं ।
 वदूर्यात् कपिलं शैलं तस्माच्च गन्धमादनं ॥ ५० ॥
 तस्माद् गिरिवरात् प्राप्ता पिप्परं वरपर्वतं ।
 पिप्परात् सरसं याता तस्माच्च कुसुदाचलं ॥ ५१ ॥
 मधुमन्तं जनश्चैव(१) सुकुटश्च शिलीचयं ।
 सुकुटाच्छैलगिरात् कण्ठं याता महानगिरिं ॥ ५२ ॥
 कण्ठात् श्वेतं महाशैलं महानगनिधेयितं ।
 श्वेतात् सहस्रगिरं शैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५३ ॥
 अनेकाभिः स्तवन्तीभिराप्यायितजला शिवा ।
 एवं शैलसहस्राणि सादयन्ती महानदी ।
 पारिजाते महाशैले निपपाताशुगामिनी ॥ ५४ ॥
 अनेकनिर्भरनदी गुहासानुषु राजते ।
 तस्य कुक्षिष्वनेकासु भ्रान्ततोया तरङ्गिणी ॥ ५५ ॥
 व्याहृत्यमानसंवेगा गच्छशैलेरनेकशः ।
 संविद्यमानसलिला गता च धरणीतले ॥ ५६ ॥
 केतुमालं महाद्वीपं नानास्त्रेच्छगणैर्युतं ।
 प्रावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवं ॥ ५७ ॥
 सुवर्णचित्रपार्श्वं तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरी ।
 मेरीचित्रमहापादे महासत्वनिधेयिते ॥ ५८ ॥
 मेरुकूटतटाद् भ्रष्टा पवनेनेरितोदका ।

अनेकाभोगवक्राङ्गी क्षिप्यमाना नभस्तले ॥ ५८ ॥
 यष्टियोजनमाहस्त्रे निरालम्बेऽम्बरे शुभे ।
 विकीर्यमाणा मालेव निपपात महानदी ॥ ६० ॥
 एवं कूटतटेर्षष्टा नैकोद्द्वर्धिसेवितैः ।
 विकीर्यमाणसलिला नैकपुष्पोद्बुपोत्कचा ॥ ६१ ॥
 नानारत्नवनोद्देशमरुत्तं सवितुर्व्वनं ।
 महावनं महाभागा प्लावयन्ती प्रदक्षिणं ॥ ६२ ॥
 सरोवरं महापुण्यं महाभागनिधेयितं ।
 तत्राविवेश कल्याणी महाभद्रं सितीदका ॥ ६३ ॥
 भद्रसोमेति नाम्ना हि महापारा महाजवा ।
 महानदी महापुण्यं महाभद्रा विनिर्गता ॥ ६४ ॥
 नैकनिर्भरवप्राट्ठा शङ्खकूटतटे तु सा(१) ।
 तत्र कूटे गिरितटे निपपाताशुगामिनी ॥ ६५ ॥
 शङ्खकूटतटाद्गुप्ता पपात वृषपर्व्वतं ।
 वृषपर्व्वताद्वक्षगिरिं नागशैलं ततो गता ॥ ६६ ॥
 तच्छास्त्रीलं नगश्रेष्ठं संप्रामा वर्षपर्व्वतं ।
 नीलात्कपिललक्ष्मैव इन्द्रनीलञ्च निम्नगा ॥ ६७ ॥
 ततः परं महानीलं हेमशृङ्गञ्च सा ययौ ।
 हेमशृङ्गाङ्गता श्वेतं श्वेताञ्च सुनगं ययौ ॥ ६८ ॥
 सुनगात् शतशृङ्गञ्च संप्रामा सा महानदी ।
 शतशृङ्गाश्चहाशैलं पुष्करं पुष्पमण्डितं ॥ ६९ ॥

पुष्कराक्ष महाशैलं हिराजं समुद्रावलं ।
 वराहपर्वतं तस्मात्प्रयूरश्च शिलोच्चयं ॥ ७० ॥
 मयूराक्षैकशिखरं कन्दरोदरमण्डितं ।
 जातुधि(१) शैलशिखरं निपपाताशुगामिनी ॥ ७१ ॥
 एवं गिरिसहस्राणि दारवन्ती महानदी ।
 विशृङ्खलं शृङ्खलितं मर्यादापर्वतं गता ॥ ७२ ॥
 विशृङ्खलतटविभ्रष्टा महाभागनिधेविता ।
 मेरुकूटतटाद्गुह्यं पवनेनेरितोदका ॥ ७३ ॥
 विरुद्धं पर्वतधरं पपात विमलोदका ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवं ॥ ७४ ॥
 सुवर्णभुवि पार्श्वे तु सुपार्श्वेष्युत्तरे गिरौ ।
 मेरोश्चित्रे महापादे महासत्त्वनिधेविते ॥ ७५ ॥
 कन्दरोदरविभ्रष्टा तस्मादपि तरङ्गिणी ।
 नैकभोगा पपातोर्वी चित्रपुष्पोद्भुतोत्कचा ॥ ७६ ॥
 प्लावयन्ती प्रमुदिता उत्तरान् मा कुरुन्निवा ।
 महादीपस्य मध्येन प्रयाता सीत्तरार्णवं ॥ ७७ ॥
 एवं तास्तु महानद्ययतस्त्री विमलोदकाः ।
 महागिरितटभ्रष्टाः संप्रयाताश्चतुर्दिशं ॥ ७८ ॥
 तत्क्षेत्रं कथितप्राया पृथिवौ बहुविस्तरा ।
 मेरुशैलमहाकीर्णाऽविशच्च सर्वतो दिशं ॥ ७९ ॥
 चतुर्भुजादीपवती चतुराक्षीडकानना ।

चतुष्केतुमहावृक्षा चतुर्व्यंरसरस्वती ॥ ८० ॥

चतुर्महाशैलवती चतुरोरगसंश्रया(१) ।

अष्टोत्तरमहाशैला तथाष्टवरपर्वता ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । गन्धमादनपार्श्वे तु स्त्रीता चोपरि गण्डिका ।

द्वात्रिंशत् (१) सहस्राणि योजनेः पूर्वपश्चिमा ॥ १ ॥

अस्यायामवतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रमाणतः ।

तत्र ते शुभकर्माणः केतुमालाः परियुताः ॥ २ ॥

तत्र काला नराः सर्वे महासत्वा महाबलाः ।

स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वास्ताः प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥

तत्र दिव्यो महाबलः पनसः षड्रसान्वयः ।

ईश्वरो ब्रह्मणः पुत्रः कामचारौ मनोजवः ।

तस्य पीत्वा फलरसं जीवन्ति हि समायुतं ॥ ४ ॥

पार्श्वे मालवतथापि पूर्वं पूर्वा तु गण्डिका ।

आयामतोऽथ विस्ताराद्यधैवापरगण्डिका ॥ ५ ॥

भद्राश्वास्तत्र विज्ञेया नित्यं मुदितमानसाः ।

भद्रं सालवनं तत्र कालाम्नाथ महाद्रुमाः ॥ ६ ॥

तत्र ते पुरुषाः श्वेता महासत्वा महाबलाः ।

स्त्रियः कुमुदवर्णाभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।

चन्द्रशीतलगात्राय स्त्रियशीत्यलगात्रिकाः ॥ ८ ॥

दशवर्षसहस्राणि तेषामायुर्निरामयं ।

कालास्त्रस्य रसं पीत्वा सर्वदा स्त्रिययीवनाः । ९ ॥

ऋषयः कचुः । प्रमाणं वर्षमायुश्च याद्यातथ्येन कीर्तितं ।

चतुर्णामपि द्वीपानां समासश्च तु विस्तरात् ॥ १० ॥

सूत उवाच । भद्राश्वानां यथा चिह्नं कीर्तितं कीर्तिवर्धनाः ।

तच्छृण्वन्तु कात्स्न्येन पूर्वसिद्धैरुदाहृतं ॥ ११ ॥

देवकटस्य सर्वस्य प्रथितस्यैव यत्परं ।

पूर्वेण दिक्षु सर्वासु यथावच्च प्रकीर्तितं ॥ १२ ॥

कुलाचलानां पद्यानां नदीनाञ्च विशेषतः ।

तथा जनपदानाञ्च यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ १३ ॥

सैवालौ वर्णमालायः कीरश्चचाचलीत्तमः ।

श्वेतवर्णय नीलय पद्मेते कुलपर्वताः ॥ १४ ॥

तेषां प्रभूतिरन्येपि पर्वता बह्विस्तराः ।

कोटिकोटिः क्षिती ज्ञेयाः यतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५ ॥

तैर्विमिश्रा जनपदैर्नानासत्त्वसमाकुलाः ।

नानापकारजातीयास्त्वेकनृपपालिताः ॥ १६ ॥

नामधेयैश्च विक्रान्तैः श्रीमद्भिः पुरुषधर्मैः ।

अध्यासिता जनपदाः कीर्तनीयाश्च शोभिताः ॥ १७ ॥

तेषान्तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ १८ ॥

तथा सुमङ्गलाः शुद्धाश्चन्द्रकान्ताः सुनन्दनाः ।

व्रजका नीलशैलेयाः सौवौरा विजयस्त्रलाः ॥ १९ ॥

महास्यलाः सुकामाय महाकेशाः सुसूर्द्धजाः ।
 वातरंहाः सोपसङ्गाः परिवायाः पराचकाः ॥ २० ॥
 सम्भवक्ता महानेत्राः सैवालास्तनपास्तथा ।
 कुमुदाः शाकमुष्णाय उरःसङ्कीर्णभौमकाः ॥ २१ ॥
 सोदका वत्सकाचैका वाराहा हारवामकाः ।
 शङ्खाख्या भाविसन्द्राय उत्तरा जैमभौमकाः ॥ २२ ॥
 कृष्णभौमाः सुभौमाश्च महाभौमाश्च कीर्तिताः ।
 एते चान्ये च विख्याता नानाजनपदा मया ॥ २३ ॥
 ते पितृन्ति महापुण्यां महागङ्गां महानदीं ।
 आदौ त्रैलोक्यविख्याता यीता शीताम्बुवाहिनी ॥ २४ ॥
 तथा च हंसवसरिर्महाचक्रा च निम्नगा ।
 चक्रा वक्त्रा च कक्षी च सुरमा चाणोत्तमा ॥ २५ ॥
 शाखावती चेन्द्रनदी मेघा मङ्गारवाहिनी ।
 कावेरी हरितीया च सोमावती गङ्गाददा ॥ २६ ॥
 वनमाला वसुमती पम्मा पम्मावती शुभा ।
 सुवर्णा पञ्चवर्णा च तथा पुष्पा वपुष्पती ॥ २७ ॥
 मणिवरा सुवरा च ब्रह्मभागा शिलाशिनौ ।
 कृष्णतोया च पुष्पतीदा तथा नागपदी शुभा ॥ २८ ॥
 शैवालशिखी मणितटा चारीदा चारुणावती ।
 तथा विष्णुपदी चैव महापुष्पा महानदी ॥ २९ ॥
 हिरण्यवाहिनीला च (१) स्कन्दमाला सुरावती ।
 वामोदा च पताका च वेताली च महानदी ॥ ३० ॥

एता गङ्गा महानद्यो नायिका परिकीर्त्तिताः ।
 सुद्रनद्यस्त्वसंख्याताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३१ ॥
 पूर्वद्वीपस्य वाहिन्यः पुष्पवत्यश्च कीर्त्तिताः ।
 कीर्त्तनेनापि चैतासां पूतः स्यादिति मे मतिः ॥ ३२ ॥
 समुद्वराद् स्फीतश्च नानाजनपदाकुलं ।
 नानावृक्षवनोद्देशं नानानगसुवेष्टितं (१) ॥ ३३ ॥
 नरनारीगणाकीर्णं (२) नित्यं प्रमुदितं शिवं ।
 बहुधान्यवनोपेतं नानानृपतिपासितं ।
 उपेतं कीर्त्तनशतैर्नानारत्नाकराकरं ॥ ३४ ॥
 तस्मिन्देये समाख्याता चैमशङ्कदक्षप्रभाः ।
 महाकाया महावीर्याः पुरुषाः पुरुषर्षभाः ॥ ३५ ॥
 सन्धावणं दर्शनञ्च समख्यानोपसेवनं ।
 देवैः सह महाभागाः कुर्वते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्त्तितं ।
 धर्माधर्मविशेषश्च न तेष्वस्ति महात्मसु ।
 अहिंसा-सत्यवाक्यञ्च प्रकृत्यैव हि वर्तते ॥ ३७ ॥
 ते भक्त्या शङ्करं देवं गौरीं परमवैष्णवादीं (३) ।
 इत्यापूजानमस्कारांस्ताभ्यां नित्यं प्रयुञ्जते ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासी नाम
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

१ नानानगरपत्तनमिति क० ।

२ नरनारीसमाकीर्णमिति क० ।

३ गौरीश्च प्रभुविष्णवेतिमिति क०, ख०, ग० च ।

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । निसर्ग एष विख्यातो भद्राश्रानां सद्यार्थवत् ।

शृणुध्वं केतुमालानां विस्तरेण प्रकीर्तनं(१) ॥ १ ॥

निषधस्याचलेन्द्रस्य पथिमस्य महात्मनः ।

पथिमेन हि यत्तत्र दिक्षु सर्वासु कीर्तितं ॥ २ ॥

कुलानलानां समानां नदीनाञ्च विशेषतः ।

तथा जनपदानाञ्च विस्तरं श्रोतुमर्ह्यम् ॥ ३ ॥

विशालः काञ्चनः कृष्णो जयन्तो हरिपर्वतः ।

अशोको वर्द्धमानश्च समेतं कुलपर्वताः ॥ ४ ॥

तेषां प्रसूतिरन्येपि पर्वता बहुविस्तराः ।

कोटिकीटिगता ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥

तैर्ध्वमिस्रा जनपदा नानाजातिसमाकुलाः(२) ।

नानाप्रकारविज्ञेयास्त्वनेकनृपपालिताः ॥ ६ ॥

ते नामधेयैर्विक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि ।

अध्यासिता जनपदैः कीर्तनेश्च विभूषिताः ॥ ७ ॥

तेषां सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

१ प्रकीर्तितमिति क० ।

२ नानाजनसमाकुला इति घ० ।

मिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ ८ ॥
 यथेह कथिताः पौरा गोमनुष्यकपोतकाः ।
 तत्सुखा भ्रमरा यूथा माहेयाचलकूटकाः ॥ ९ ॥
 सुमौलाः स्तावकाः कौशाः कृष्णाङ्गमणिपुच्छकाः ।
 कूटकश्वलभीषीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥ १० ॥
 करम्भवाः कुचाः श्लेताः सुवर्णकटकाः शुभाः ।
 श्लेताङ्गाः कृष्णपादाश्च विहाः(१) कपिलकर्णिकाः ॥ ११ ॥
 अत्याकरालगोज्ज्वला हीनाना वनपातकाः ।
 महिषाः कुमुदाभाश्च करवाटाः सङ्घोत्कचाः ॥ १२ ॥
 शुनकासा महानासा वनासगजभूमिकाः ।
 करञ्चमञ्चमा वाहाः किष्किण्डीपाण्डुभूमिकाः ॥ १३ ॥
 कुवेरा धूमजा जङ्गा वङ्गा राजीवकोकिलाः ।
 वाचाङ्गाश्च महाङ्गाश्च मधीरेयाः(२) सुरेचकाः ॥ १४ ॥
 पित्तलाः काचलाश्चैव श्ववणा मत्तकासिकाः ।
 गौदावा वकुला वाङ्गा वङ्गका मोदकाः कलाः ॥ १५ ॥
 ते पिवन्ति महामागाः प्रथमान्तु महानदीं ।
 सुवप्रां पुण्यसलिलां महानागनिषेवितां ॥ १६ ॥
 कम्बलां तामसीं श्यामां सुमेधां वकुलां नदीं ।
 विकीर्णां शिखिमालाश्च तद्या दर्भावतीमपि ॥ १७ ॥
 भद्रानदीं शुकनदीं पलाशाश्च महानदीं ।

१ शिन्धा इति व० ।

२ शेषरेया इति व० । माधवेया इति क० ।

भीमां प्रभञ्जनां काचीं पुण्याच्चैव कुशावतीं ॥ १८ ॥
 दर्जा याकवतीचैव पुण्योदाच्च महानदीं ।
 चन्द्रावतीं समूलाच्च ऋषभाश्चापगोत्तमां ॥ १९ ॥
 नदीं समुद्रमालाच्च तथा चम्पावतीमपि ।
 एकाचां पुष्कलां वाहां सुवर्णां नन्दिनीमपि ॥ २० ॥
 कालिन्दीचैव पुण्योदां भारतीच्च महानदीं ।
 सीतोदाम्पातिकां ग्राह्यां विगालाच्च महानदीं ॥ २१ ॥
 पीवरीं कुम्भकारीच्च रुषाच्चैवापगोत्तमां ।
 महिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभां ॥ २२ ॥
 एताद्यान्याश्च पीयन्ते वङ्गो हि सरितोत्तमाः (१) ।
 देवर्षिर्निवृत्तचरिताः पुण्योदाः पापहाः शुभाः ॥ २३ ॥
 नानाजनपदास्फोटं महापगाविभूषितं ।
 नानारत्नौषसम्पूर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवं ॥ २४ ॥
 उदीर्णं धनधान्यार्धैर्निरवासैः समस्ततः ।
 सत्रिविष्टं महाक्षीपं पश्चिमं सुलताम्बनां ।
 निसर्गः केतुमालानामेष वः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

शांशपायन उवाच(१) । पूर्वापरौ समाख्यातौ हो देशौ नख्वया प्रभौ ।

उत्तराणाञ्च वर्षाणां दक्षिणानाञ्च सर्वशः ।

आचक्ष्व नो यथातथ्यं ये च पर्वतवासिनः ॥ १ ॥

सूत उवाच । दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु ।

वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥

सर्वतुंकामदाः सत्वा जरादुर्गन्धवर्जिताः ।

शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥

तत्रापि सुमहान् दिव्यो न्यग्रोधो रोहिणो महान् ।

तस्य पीत्वा फलरसं पियन्तो वर्त्तयन्त्युत ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।

जीवन्ति ते महाभागाः सदा हृष्टा नरीक्षमाः ॥ ५ ॥

उत्तरेण तु श्वेतस्य शृङ्गसाहस्य दक्षिणे ।

वर्षं हिरण्यतं नाम यत्र हैरण्यती नदी ॥ ६ ॥

महाबलाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः ।

सर्वतुंकामदाः सत्वा धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणां तेऽमितीजसः ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दशपञ्च च ॥ ८ ॥
 तस्मिन् वर्षे महावृक्षो लकुचः पट्टसाययः ।
 तस्य पीत्वा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९ ॥
 चोणि शृङ्गवतः शृङ्गाण्युच्छितानि महान्ति च ।
 एकं मणिमयं तेषामेकैव हिरण्यमयं ।
 सर्व्वरत्नमयैकं भवनैरुपगोभितं ॥ १० ॥
 उत्तरस्य समुद्रस्य समुद्रान्ते च दक्षिणे ।
 कुरवस्तत्र तद्वर्षं पुण्यं सिद्धनिघेवितं ॥ ११ ॥
 तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपगाः ।
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ १२ ॥
 सर्व्वकामफलास्तत्र क्वचिद् वृक्षा मनोरमाः ।
 गन्धवर्णरसोपेतं प्रचरन्ति मधूत्तमं ॥ १३ ॥
 अपरे क्षीरिणी नाम वृक्षास्तत्र मनोरमाः ।
 ये चरन्ति सदा क्षीरं पट्टसं ह्यमृतोपमं ॥ १४ ॥
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
 सर्व्वतः सुखसंस्पर्शा निष्पङ्क्ता नीरुजा शुभा ॥ १५ ॥
 देवलीकास्तुतास्तत्र जायन्ते मानवाः शुभाः ।
 शृङ्गाभिजनसम्पदाः सर्व्वे च स्थिरगोचनाः ॥ १६ ॥
 मिथुनानि प्रसूयन्ते स्त्रियघातिमनोहराः ।
 ते च तं क्षीरिणं वृक्षं पिबन्ति ह्यमृतोपमं ॥ १७ ॥
 मिथुनं जायते सद्यः समश्चैव विवर्द्धते ।
 समं शीलञ्च रूपञ्च म्रियन्ते चैव ते समं ॥ १८ ॥

अन्धोऽन्धमसुरस्ताव चक्रवाकसधर्मिणः ।
 अनामया ह्यशोकाय नित्यं सुखनिषेविणः ॥ १८ ॥
 अयोदय सहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति ते महावीर्या न चान्यस्त्रीनिषेविणः ॥ २० ॥
 कुरुणामपि चैतेषां शृणुध्वं विस्तरेण तु ।
 जारुधेः (१) शैलराजस्याभ्युत्तरेणोत्तरस्य हि ।
 दिक्षु सर्वांसु यद् यच्च कीर्त्यमानं विबोधत ॥ २१ ॥
 अनेककन्दरदरौगुहानिर्भरमण्डितौ ।
 नैककुञ्जवनोपेतौ चित्रधातुविभूषितौ (२) ॥ २२ ॥
 अनेकधातुकलिलौ सर्वधातुविभूषितौ ।
 पुष्पमूलफलोपेतौ सिद्धचारणसेवितौ ॥ २३ ॥
 हावप्येतौ सुमहतावुष्कितौ कुलपर्वतौ ।
 ताभ्यां कूटगतैर्नैकेष्टदृष्टीपसुपसेवितं ॥ २४ ॥
 चन्द्रकान्तश्च शैलश्च सूर्यकान्तश्च साशुमान् ।
 ययीर्मध्येन सा याता भद्रसीमा महानदी ॥ २५ ॥
 सहस्रशश्च नद्योऽन्याः प्रसन्नसुरसोदकाः ।
 पर्याप्सोदाः कुरुणां हि स्नानपानावगाहनैः ॥ २६ ॥
 तथाऽन्याः क्षीरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रशः ।
 मधुमैरेववाहिन्यो हृतवाहिन्य एव च ॥ २७ ॥
 दध्नः शतश्रुदाद्यान्यास्ततः स्वाद्वनपर्वतः ।
 अमृतश्चादुकल्पानि फलानि विविधानि च ॥ २८ ॥

१ जातुधेरिति अ० ।

२ चित्रधातुविभूषिताविति अ० ।

गन्धवर्णरसाद्यानि मूलानि च फलानि च ।
 पञ्चयोजनमानानि महागन्धानि सर्वशः ॥ २८ ॥
 नानावर्णप्रकाराणि पुष्पाणि च सहस्रशः ।
 उपभोगसहस्राणि भद्राणि च महान्ति च ॥ २९ ॥
 गन्धवर्णरसाद्यानि स्पर्शापेतानि सर्वशः ।
 तमालागुरुगन्धानां चन्दनानां वनानि च ॥ ३० ॥
 भ्रमरैश्चपयैतानि प्रकुञ्चानि सदैव च ।
 वृक्षगुल्मलताद्यानि वनानि सुसुखानि च ॥ ३१ ॥
 घटपद्मैश्चपयैतानि द्विजैरान्यैर्हिजोत्तमाः ।
 पद्मोत्पलवनाद्यानि सरांसि च सहस्रशः ॥ ३२ ॥
 भण्डमाल्यसम्पदाश्च बन्धुमाल्यानुलेपनाः ।
 मनोहरमुखैश्चित्तैः पद्मिस्तु नैर्निकूजिताः ॥ ३३ ॥
 शयनासनोपभोगाश्च अनेकगुणविस्तराः ।
 विहारभूमयो रम्याः सर्वैर्तुषु सुखप्रदाः ॥ ३४ ॥
 आक्रीडाः सर्वतः स्फूर्तिताः मणिहेमपरिस्फुटाः ।
 शिलाशृङ्गा वृक्षशृङ्गाः वरेण्याः कदलीशृङ्गाः ॥ ३५ ॥
 लताशृङ्गसहस्राणि सुसुखानि समन्ततः ।
 शुद्धशुद्धदलाभानि भूमिवेश्मगतानि च ॥ ३६ ॥
 तपनीयगवाक्षाणि मणिजालान्तराणि च ।
 सुवर्णमणिविन्धाणि सर्वत्र विपुलानि च ॥ ३७ ॥
 महावृक्षसहस्राणि वरेण्यानि(१) च सर्वशः ।
 नानाकाराणि वासांसि सूक्ष्मानि सुसुखानि च ॥ ३८ ॥

सृदङ्गवेणुपणववीणाद्या बहुविस्तराः ।
 फलन्ति कण्ठवृक्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ ४० ॥
 सर्वत्रैव तथोद्यानं सर्वत्रैव हि तत्पुरं ।
 सर्वद्वीपप्रमुदितं नरनारीसमाकुलं ।
 प्रवाति चानिलस्तत्र नानापुष्पाबिवासितः ॥ ४१ ॥
 नित्यमङ्गसुखाह्लादस्तस्मिन् द्वीपे त्रमापहे ।
 तत्र स्वर्गपरिभ्रष्टा जायन्ते हि नराः सदा ।
 भौमं तदपि हि स्वर्गं तत्रापि च गुणोत्तमं ॥ ४२ ॥
 चन्द्रकान्ता नरवराः श्यामाङ्गाः पूर्वकूलजाः ।
 श्यामावदाताः सुखिनः सूर्यकान्ता वराः प्रजाः ॥ ४३ ॥
 तस्मिन् देशे नराः खेष्टाः देवसत्तपराक्रमाः ।
 सदा विहारिणः सर्वे कामवृत्त्या सुवर्चसः ॥ ४४ ॥
 वलयाङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषिताः ।
 स्रग्विणधितमुकुटाधित्राच्छादनवाससः ॥ ४५ ॥
 अजीर्णयौवनधराः सुप्रियाः प्रियदर्शनाः ।
 प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुवह्न्युत ॥ ४६ ॥
 न ताः प्रसवधर्मिण्यो न वंशप्रचयी विधिः ।
 मिथनं जायते वृक्षादुपलभमनीदृशं ॥ ४७ ॥
 सामान्यविभवाः सर्वे ममत्वपरिवर्जिताः ।
 न तत्र विद्यते धर्मो नातर्म्यः सम्प्रवर्त्तते ॥ ४८ ॥
 न व्याधिर्न जरा तत्र न दुर्मन्थान च क्लमः ।
 पूर्णे काले विनश्यन्ति जलबुद्बुदवच्च ते ॥ ४९ ॥
 एवमत्यन्तसुखिनः सर्वदुःखविवर्जिताः ।

रक्ता धर्मं न पश्यन्ति दुःखावमौऽभिजायते ॥ ५० ॥
 उत्तराणां कुरुणान्तु पार्श्वे ज्ञेयन्तु दक्षिणे ।
 समुद्रमूर्ध्निमालाढः नानास्वरविभूषितं ॥ ५१ ॥
 पञ्चयोजनसाहस्रमनिकम्य सुरालयं ।
 चन्द्रद्वीपमिति ख्यातं चन्द्रमण्डलसंस्थितं ॥ ५२ ॥
 सहस्रयोजनानान्तं सर्वतः परिमण्डितं ।
 नानापुष्पफलोपेतं समृद्धा परया युतं ।
 शतयोजनविस्तीर्णमुच्छ्रितं तावदेव तु ॥ ५३ ॥
 तस्य मध्ये गिरिवरः सिद्धचारणसेवितः ।
 चन्द्रतुल्यप्रभैः कान्तेष्वन्द्राकारैः सुलक्षणैः ॥ ५४ ॥
 श्वेतवैदूर्यकुमुदैचिलोऽसौ कुमुदप्रभः ।
 अनेकचित्रकोद्यानैः नैकनिर्भरकन्दरैः ।
 महासानुदरीकुक्षैर्विविधैः ममलङ्कृतः ॥ ५५ ॥
 तस्माच्छैलान्महापुष्पा चन्द्रांशुविमलोदका ।
 प्रवहत्युत्तमनदौ चन्द्रावर्त्ता तरङ्गिणी ॥ ५६ ॥
 तत्र चन्द्रमसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरं ।
 सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा ग्रहनायकः ॥ ५७ ॥
 तत्र चन्द्रमसो नाम्ना शैलः स तु परिश्रुतः ।
 चन्द्रद्वीपं महाद्वीपं प्रकाशं दिवि चेह च ॥ ५८ ॥
 तत्र चन्द्रप्रतीकाशाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 चन्द्रकान्ताः प्रजाः सर्वा विमलाश्चन्द्रदेवताः ॥ ५९ ॥
 अत्यन्तधार्मिकाः सौम्याः सत्यसन्धाः सुतेजसाः ।
 प्रजास्तत्र मदाचाराः दशवर्षशतायुषः ॥ ६० ॥

पश्चिमेन तु दीपस्य पश्चिमस्य प्रकीर्तितं ।

चतुर्थोजनसाहस्रं समतीत्य मदादधि ॥ ६१ ॥

दशशोजनसाहस्रं समन्तात् परिमण्डलं ।

द्वीपं भद्राकरं नाम नानापुष्पोपशोभितं ॥ ६२ ॥

प्रभूतधनधान्याढा मनेकनृपपशितं ।

नित्यं प्रमुदितं स्कीतं महाशैलैश्च शोभितं ॥ ६३ ॥

तत्र भद्रासनं वायोर्नानारत्नैश्च मण्डितं ।

तत्र विग्रहवान् वायुः सदा पर्वसु पूज्यते ॥ ६४ ॥

तपनीयसुवर्णाभास्तपनीयविभूषिताः ।

विराजन्तेऽमरप्रख्यास्तात्र चित्राम्बरस्तजः ॥ ६५ ॥

वीर्यवन्ती महाभागाः पञ्चवर्षयतायुवः ।

सत्यसन्धा मुदा युक्ताः प्रजास्ता वायुदैवताः ॥ ६६ ॥

सूत उवाच । एवमेव निसर्गोऽयं वर्षाणां भारते युगे ।

दृष्टः परमत्त्वज्ञेभूयः किं कीर्त्तयामि ते ॥ ६७ ॥

आख्याते त्वेवमृषयः सूतपुत्रेण धीमता ।

उत्तरयन्त्रणे भूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥

ऋषय ऊचुः । यदिदं भारतं वर्षं यस्मिन् स्वायम्भुवादयः ।

चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्गे भवन्त्युत ॥ ६९ ॥

एतदेदितुमिच्छामस्तत्रो निगद सत्तम ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तेषामब्रवीज्जोमहर्षणः ॥ ७० ॥

पौराणिकस्तदा सूत ऋषीणां भावितात्मनां ।

एतद्विस्तरतो भूयस्तानुवाच समाहितः ॥ ७१ ॥

सूत उवाच । निसर्गं एष विख्यातः कुरुणान्तु यथार्थवत् ।

भारतस्य तु वक्ष्यामि निसर्गान्तं निबोधत ॥ ७२ ॥
 पुण्यतीर्थं हिमवतो दक्षिणस्यात्तलस्य हि ।
 पूर्वपश्चाद्यतस्यास्य दक्षिणेन द्विजोत्तमाः ॥ ७३ ॥
 तथा जनपदानाञ्च विस्तरं श्रोतुमर्हथ ।
 अथ वो वर्णयिष्यामि वर्षेऽस्मिन् भारते प्रजाः ॥ ७४ ॥
 इदन्तु मध्यमं चित्रं शुभाशुभफलोद्दयं ।
 उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमवदक्षिणञ्च यत् ॥ ७५ ॥
 वर्षं यद्भारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा ।
 भरणाञ्च प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते ।
 निरुक्तवचनाच्चैव वर्षान्तद्भारतं स्मृतं ॥ ७६ ॥
 ततः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यम्यान्तश्च गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥ ७७ ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नवं भेदाः प्रकीर्तिताः ।
 समुद्रान्तरिता श्रियास्ते त्वगम्याः परस्परं ॥ ७८ ॥
 इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥ ७९ ॥
 अयन्तु नवमस्तीर्षा द्वीपः सागरसंहृतः ।
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरं ॥ ८० ॥
 आद्यतो ह्याकुमारिक्यादागङ्गाप्रभवाच्च वै ।
 तिर्य्यगुत्तरविस्तीर्णः सहस्राणि नवैव तु ॥ ८१ ॥
 द्वीपो ह्युपनिविष्टोऽयं स्नेह्यैरन्तेषु नित्यशः ।
 पूर्वं किराता ह्यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ॥ ८२ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राय भागशः ।

ब्रह्मायुहवशित्वाभिर्बर्त्तयन्ती व्यवस्थिताः ॥ ८३ ॥
 तेषां संव्यवहारोऽयं वर्त्तते तु परस्परं ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तो वर्णानान्तु स्वकर्मसु ॥ ८४ ॥
 सङ्कल्पपञ्चमानान्तु आश्रमाणां यथाविधि ।
 इह स्वर्गापवर्गार्थं प्रवृत्तिर्येषु मानुषी ॥ ८५ ॥
 यस्तु यं नवमी द्वीपस्त्रियं गायत उच्यते ।
 वार्ष्णेजयति यो ह्येनं स सम्नाडिह कीर्त्यते ॥ ८६ ॥
 अयं लोकस्तु वै सम्नाडन्तरीचो विराट् स्मृतः ।
 स्वराडन्यः स्मृतो लोकः पुनर्वर्णामि विस्तरं ॥ ८७ ॥
 सप्त चास्मिन् सुपर्वाणो विन्धुताः कुलपर्वताः ।
 महेन्द्री मलयः सहाः शक्तिमान् च पर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ८८ ॥
 तेषां सहस्रशब्दान्ये पर्वतांस्तु समीपगाः ।
 अभिजाताः सर्वगुणा विपुलाश्चिचमानवः ॥ ८९ ॥
 मन्दरः पर्वतश्रेष्ठो वेङ्गारो ददुरस्तथा ।
 कोलाहलः ससुरसः (१) मैनाको वैद्युतस्तथा ॥ ९० ॥
 पातम्भो नाम गिरिस्तथापाण्डुरपर्वतः ।
 गन्तुप्रस्थः कृष्णगिरिर्गोधनो गिरिरेव च ॥ ९१ ॥
 पुष्पगिर्युज्जयन्ती च शैली रैवतकस्तथा ।
 श्रीपर्वतश्च कारुषः (२) कूटशैली गिरिस्तथा ॥ ९२ ॥
 अन्ये तिभ्यः परिज्ञाताः क्रन्वाः स्वल्पोपजौविनः ।

तैर्विमित्रा जनपदा आर्यस्त्रेष्ठाश्च निवृत्तयः ॥ ८३ ॥
 पीयन्ते यैरिमा नद्यो गङ्गा सिन्धुसरस्वती ।
 शतद्रुचन्द्रभागा च यमुना सरयूस्तथा ॥ ८४ ॥
 इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्गः ।
 गोमती ध्रुतपाषा च बाह्रदा च दृषदती ॥ ८५ ॥
 कौशिकी च छतीया तु निचोरा गण्डको तथा ।
 ब्रह्मलोहित इत्येता हिमवत्पादनिःसृताः ॥ ८६ ॥
 वेदस्मृतिर्वेदवती वृषधी सिन्धुरेव च ।
 वर्णाशा चन्दना चैव सतीरा मङ्गती तथा (१) ॥ ८७ ॥
 परा चर्मश्रुती चैव विदिशा वेतवत्यपि ।
 शिषा श्रवन्ती च तथा पारिशाताश्रयाः स्मृताः ॥ ८८ ॥
 शोणी मङ्गानदश्चैव नर्मदा समुद्राद्रुमा (२) ।
 मन्दाकिनो दशार्णा च चित्रकूटा तथैव च ॥ ८९ ॥
 तमसा पिप्पला शोणी करतोया पिशाचिका ।
 नीलोत्पला विपाशा च जम्बूला (३) बालुवाहिनी ॥ ९० ॥
 सितेरजा शुक्तिमती मङ्गुणा (४) विदिवा क्रमात् ।
 ऋक्षपादात् प्रसृतास्ता नद्यो मणिनिभोदकाः ॥ ९१ ॥
 तापी पयोणी निर्वन्ध्या मद्रा च निषधा नदी ।
 वेन्वा वैतरणी चैव शितिवाहुः कुमुदती ॥ ९२ ॥
 तोया चैव मङ्गागौरी दुर्गा चान्तशिला तथा ।
 विन्ध्यापादप्रसृताश्च नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥ ९३ ॥

१ मदानोरा मङ्गी तथेति घ०, ङ० च ।

२ सुरदा द्रुमेति घ०, ङ० च ।

३ बभ्रुमेति ङ० ।

४ मचमेति क० ।

गीदावरी भीमरथी कृष्णा वैष्णव वज्रुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तथापगा ।
 दक्षिणापथनद्यस्तु सङ्घपादाङ्गिनिःसृताः ॥ १०४ ॥
 कृतमाला ताम्रवर्णा पुष्पजाल्युत्पलावती ।
 मलयाम्बिजातास्ता नद्यः सर्वाः शीतजलाः शुभाः ॥ १०५ ॥
 त्रिसामा ऋतुकूल्या च द्रक्षुला त्रिदिवा च या ।
 लाङ्गूलिनी वंशधरा महेन्द्रतनयाः स्मृताः ॥ १०६ ॥
 ऋषीका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
 कूपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥ १०७ ॥
 सर्वाः पुष्पाः सरस्वत्याः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः (१) ।
 विश्वस्य मातरः सर्वा जगत्पापहराः स्मृताः ॥ १०८ ॥
 तासां नद्युपनद्योऽपि यतश्चोऽय सहस्रशः ।
 तास्त्वमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाद्यैव सजाङ्गलाः ॥ १०९ ॥
 शूरसेना भद्रकारा बोधाः यतपथेश्वरैः ।
 वत्साः किमणाः (२) कल्याण कन्तलाः काशिकीशलाः ॥ ११० ॥
 अथ पार्श्वे तिलङ्गाय मगधाय वृकैः सह ।
 मध्यदेशा जनपदाः प्रायशोऽस्मी प्रकीर्त्तिताः ॥ १११ ॥
 सङ्घस्य चाक्षरादे त यत्र गीदावरी नदी ।
 पृथिव्यामिह कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥ ११२ ॥
 तत्र गोवर्द्धनी नाम सुरराजेन निर्मितः ।
 रामप्रियार्थं स्वर्गोऽयं वृक्षा शीघ्रधयस्तथा ॥ ११३ ॥
 भरद्वाजेन मुनिना तत्प्रियार्थंऽवतारिताः ।

अन्तःपुरवनीदेशस्तेन (१) जप्ते मनोरमः ॥ ११४ ॥
 वाङ्मौका वाठधानाद्य आभौराः कालतीयकाः ।
 अपरीताद्य शूद्राद्य पञ्चवाद्यमंखण्डिकाः ॥ ११५ ॥
 गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ।
 शका क्रदाः कुलिन्दाद्य परिता हारपूरिकाः ॥ ११६ ॥
 रमटा रहकटका केकया दशमानिकाः ।
 अचियोपनिवेशाद्य वैश्वशूद्रकुलानि च ॥ ११७ ॥
 काम्बोजा दरदाश्चैव वर्वराः प्रियलीकिकाः ।
 पौनाश्चैव तुषाराद्य पञ्चवा वाङ्मतीदराः (२) ॥ ११८ ॥
 आत्रेयाद्य भरद्वाजाः प्रस्थलाद्य कसेरुकाः ।
 लम्पाका स्तनपाश्चैव पीडिका जुहुडैः सह ॥ ११९ ॥
 अपगाखालिमद्राद्य किरातानाद्य जातयः ।
 तोमरा हंसमार्गाद्य काश्मीरास्तङ्गणाम्नाथा ॥ १२० ॥
 शूलिकायाहुकाश्चैव पूर्णदर्वीस्तथैव च ।
 एते देशा ह्युदीच्याद्य प्राच्यान् देशास्त्रिविधतः ॥ १२१ ॥
 अम्बुवाकाः सुजरका अन्तर्गिरिवह्निर्गिराः ।
 तथा प्रवङ्गवङ्गेया मालदा मालवर्त्तिनः ॥ १२२ ॥
 ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा गेयमर्शकाः (३) ।
 प्राग्ज्योतिषाद्य मुण्डाद्य विदेहास्तामनिककाः ।
 माला मगधगोविन्दाः प्राच्यां जनपदाः स्मृताः ॥ १२३ ॥
 अश्वापरे जनपदा दक्षिणपथवामिनः ।

पाण्ड्याय कोरलायैव चोल्याः कुल्यास्तथैव च ॥ १२४ ॥
 सेतुका मूषिकाश्चैव कुमना वनवासिकाः ।
 महाराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्च व सर्वशः ॥ १२५ ॥
 अभीराः सहचैषीका आटव्याश्च वराह ये ।
 पुलिन्द्रा विम्ब्यमूलोका वेदर्भा दण्डकैः सह ॥ १२६ ॥
 पौनिका मौनिकाश्चैव अस्त्रका भोगवर्हनाः ।
 नैर्षिकाः कुन्तला अम्बा उद्भिदा नलकालिकाः ॥ १२७ ॥
 दाक्षिणात्याश्च वे देशा अपरांस्तान्निबोधत ।
 सर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कालीतकैः सह ॥ १२८ ॥
 पुलेयाश्च सुरालाश्च रूपसाष्टापतैः सह ।
 तथा तुरसिताश्चैव सर्वे चैव परचराः ॥ १२९ ॥
 नासिक्वाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
 भानुकच्छाः समा हेयाः सहसा शाश्वतैरपि ॥ १३० ॥
 कच्छोयाश्च सुराष्ट्राश्च अनर्त्ताश्चार्बुदैः सह ।
 इत्येते सम्परीताश्च ऋणुष्व विम्ब्यवासिनः ॥ १३१ ॥
 मालवाश्च करुषाश्च मेकलाघोत्कलैः सह ।
 उत्तमर्णा द्यार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥ १३२ ॥
 तोमलाः कोमलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा ।
 तुमुरास्तम्बुराश्चैव षट्सरा निषधैः सह ॥ १३३ ॥
 अनुपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा ह्यवन्तयः ।
 एते जनपदाः सर्वे विम्ब्यपृष्ठनिवासिनः ॥ १३४ ॥
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताग्रयिणश्च ये ।
 निगर्हरा जंसमार्गाः क्षुपणास्तङ्गणाः खसाः ॥ १३५ ॥

कुशमावरणायैव ह्यृणा दर्वाः सङ्गदकाः ।
 विगर्त्ता मालवायैव किरातास्तामसैः सह ॥ १३६ ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कथयो विदुः ।
 स्रतं लेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुष्टयं ।
 तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्टान्निबोधत ॥ १३७ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरं पुनरेव ते ।

शश्वष्वो मुदा युक्ताः पप्रच्छुर्लौमहर्षणं ॥ १ ॥

ऋषय ज्ञतुः । यच्च किं पुरुषं वर्षं हरिवर्षं तथैव च ।

आचक्ष्व नो यथातत्त्वं कौशितं भारतं त्वया ॥ २ ॥

दृष्टस्त्विदं यथा विप्रैर्यथा प्रश्नं विशेषतः ।

उवाच मुनिनिर्दिष्टं पुराणं विहितं यथा ॥ ३ ॥

सूत उवाच । शश्वषा यत्र वो विप्रास्तत्पुण्यं मुदा युताः ।

भ्रूचक्षुः किं पुरुषे सुमहान्नन्दनोपमः ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि स्थितिः किं पुरुषे स्मृता ।

सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियथाप्सरसोपमाः ॥ ५ ॥

अनामया ह्यशोकाश्च सर्वे ते शुद्धमानसाः ।

जायन्ते मानवास्तत्र निस्तप्तकनकप्रभाः ॥ ६ ॥

वर्षे किंपुरुषे पुण्ये भ्रूचो मध्वहः शुभः ।

तस्य किंपुरुषाः सर्वे पिबन्ति रसमुत्तमं ॥ ७ ॥

अतःपरं किंपुरुषाहरिवर्षः प्रचक्षते ।

महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥

देवलोकाच्छ्रुताः सर्वे देवरूपाश्च शर्वशः ।

हरिवर्षे नराः सर्वे पिबन्तीक्षुरसं शुभं ॥ ९ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणाम् सुदा युताः ।
 हरिवर्षे तु जीवन्ति सर्वे सुदितमानसाः ।
 न जरा बाधते तत्र जीर्यन्ति न च ते नराः ॥ १० ॥
 मध्यमं यन्मया प्रोक्तं नाम्ना वर्षमिलाहृतं ।
 न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवाः ॥ ११ ॥
 चन्द्रसूर्यौ सप्तक्षत्रावप्रकाशाविलाहते ।
 पद्मवर्णाः पद्मप्रभाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
 पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२ ॥
 जम्बरसफलाहारा ज्ञानिष्वन्दाः सुगन्धिनः ।
 मनस्विनो भुक्तभोगाः सत्कर्म्मफलभोगिनः ॥ १३ ॥
 देवलोकाच्युताः सर्वे जायन्ते ह्यजरामराः ।
 त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणाम्ते नरोत्तमाः ॥ १४ ॥
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति ते तु वर्षे त्विलाहते ।
 मेरोः प्रतिदिशं ते तु नवसाहस्रविस्तृते ॥ १५ ॥
 योजनानां सहस्राणि षट्त्रिंशस्तस्य विस्तरः ।
 चतुरस्रः समन्ताच्च शरावाकारसंस्थितः ॥ १६ ॥
 मेरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रसंस्थिते ।
 चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः ॥ १७ ॥
 उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधायतः ।
 चत्वारिंशत्सहस्राणि परिष्ठवो महीतलात् ।
 सहस्रमवगाढस्तु तावदेव तु धिष्ठितः ॥ १८ ॥
 पूर्वणं मातृवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ १९ ॥

तेषां मध्ये महामेहः सुप्रमाणः प्रक्रीर्तितः ।
 सर्वेषामेव शैलानामवगाढो यथा भवेत् ॥ २० ॥
 विस्तरस्तत्प्रमाणः स्यादायामे नियुतः शृतः ।
 वृत्तभावात् समुद्रस्य महीमण्डलभावनः ॥ २१ ॥
 आयामाः परिहीयन्ते चतुरस्त्राः समस्ततः ।
 अनावृत्ताश्चतुष्केण भिद्यन्ते मध्यमागताः ॥ २२ ॥
 प्रभिन्नाञ्जनसङ्काशा जम्बूरसवती नदी ।
 मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे निषधस्योत्तरेण तु ॥ २३ ॥
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूद्वीपः सनातनः ।
 नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारुचखितः ॥ २४ ॥
 तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपे वनस्पतिः ।
 योजनानां सहस्रान्तु शतान्यन्यमहाद्रुमः ।
 उत्तरेषु वृक्षराजस्य दिवं स्पृशति सर्व्वशः ॥ २५ ॥
 अरुन्धीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि तु ।
 फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २६ ॥
 पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनं ।
 तस्या जम्बूः फलरसो नदीभूय प्रसर्पति ॥ २७ ॥
 मेहं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूद्वीपं विशत्यधः ।
 ते पिवन्ति सदा वृष्टा जम्बूरसफलावृताः ॥ २८ ॥
 जम्बूरसफलं पीत्वा न जरां प्राप्नुवन्ति ते ।
 न च ध्रुवं (१) न रोगन्तु न च मृत्युं तथा विधं ॥ २९ ॥
 तच्च जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।

इन्द्रगोपकसङ्घां जायते भास्वरस्तु तत् ॥ ३० ॥
 सर्वेषां वर्षहृत्पाषां शुभः फलरसस्तु सः ।
 स्तनं भवति तच्छुक्र कनकं देवभूषणं ॥ ३१ ॥
 तेषां मूर्धं पुरीषश्च दिष्टु सर्वासु भागशः ।
 ईश्वरानुपपन्नाद्भूमिर्हृतांश्च यमते तु तान् ॥ ३२ ॥
 रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
 हेमकूटे तु गन्धर्वा विप्रेयाः साप्सरोगणाः ॥ ३३ ॥
 सर्वे नामास्तु निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
 महामेरौ त्रयस्त्रिंशद्भ्रमन्ते याज्ञिकाः सुराः ।
 नीले तु वडूर्यमये सिद्धत्रयार्पयो मताः ॥ ३४ ॥
 दैत्यानां दानवानाश्च श्वेतपर्वत उच्यते ।
 शृङ्गवानपर्वतः श्रेष्ठः पिङ्गवां प्रतिसञ्चरः ॥ ३५ ॥
 नवस्तेषु वर्षेषु यथाभागस्थितेषु वै ।
 भूतान्यपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ३६ ॥
 तेषां विहृत्त्रिर्बहुला दृश्यते देवमानुषीः ।
 न शक्या परिसंख्यातुं अहेयाऽनुबुभूषता ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सू. १ उवाच । सद्ये हिमवतः पार्श्वे कैलासी नाम पर्वतः ।

तस्मिन्निवसति श्रीमान् कुबेरः सह राक्षसैः ।

अप्सरोगणसंयुक्तो मोदते ह्यलकाधिपः ॥ १ ॥

कैलासपादात् सम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभं ।

मन्दं नाम्ना कुमुदन्तं शरदम्बुदसन्निभं ॥ २ ॥

तस्माद्दिव्या प्रभवति नदी मन्दाकिनी शुभा ।

दिव्यञ्च नन्दनं तत्र तस्यास्तोरे महन्ननं ॥ ३ ॥

प्रागुत्तरेण कैलासादिव्यसत्वौषधं गिरिं ।

सुरधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥ ४ ॥

चन्द्रप्रभा नाम गिरिः स शुद्धो रत्नसन्निभः ।

तस्य पादे महदिव्यमच्छोदं नाम तत्सरः ॥ ५ ॥

तस्मादिव्या प्रभवति ह्यच्छोदा नाम निम्नगा ।

तस्यास्तोरे महादिव्य वनं चैवरथं स्मृतं ॥ ६ ॥

तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ।

यक्षसेनापतिः क्रूरगुह्यकैः परिवारितः ॥ ७ ॥

पुण्या मन्दाकिनी चैव निम्नगाच्छोदिका तथा ।

महोमण्डलमध्येन प्रविष्टे ते महोदधि ॥ ८ ॥

कैलासाद्विष्णुप्राच्यां शिवसत्त्वौषधिं गुरुम् ।
 मनःशिलामयं दिव्यं विग्रहं पर्वतं प्रति ॥ ८ ॥
 लोहितो जेमन्त्रकस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
 तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं नाम तत्सरः ॥ १० ॥
 तस्मात् पुष्पः प्रभवति लोहितः सदनो महान् ।
 देवारण्यं विशोकश्च तस्य तीरे महावनं ॥ ११ ॥
 तस्मिन् गिरी निवसति यक्षो मणिवरो वशी ।
 सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव शुद्धकैः परिवारितः ॥ १२ ॥
 कैलासाद्विष्णु पार्श्वे क्रूरसत्त्वौषधं गिरिं ।
 वृत्रकायात् किलोत्पन्नमञ्जनं चिककुम्पति ॥ १३ ॥
 सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वेद्युतो गिरिः ।
 तस्य पादे सरः पुष्पं मानसं मिहसेवितं ॥ १४ ॥
 तस्मात् प्रभवते पुष्पा सरयूर्लोकभावनौ ।
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विभ्रतं ॥ १५ ॥
 कुबेरानुचरस्तत्र प्रहेलतनयो वशी ।
 ब्रह्मपातो निवसति राजसोऽनन्तविक्रमः ।
 अन्तरीक्षचरैर्घोरैर्यातुघानशतैर्हतः ॥ १६ ॥
 अपरेण तु कैलाशान्मुख्यसत्त्वौषधिं गिरिं ।
 अरुणं पर्वतश्रेष्ठं रक्ताधातुमयं प्रति ॥ १७ ॥
 भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो मेघसन्निभः ।
 शतकुम्भमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समावृतः ॥ १८ ॥
 शतसंख्यैस्तपनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवोष्णिखन् ।
 सुज्जवान् स महादिव्यो दुर्गशैलो हिमार्चितः ॥ १९ ॥

तस्मिन् गिरौ निवसति गिरिशो धूम्रलोहितः ।
 तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत्सरः ॥ २० ॥
 तस्मात् प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निम्नगा ।
 सा चक्षुःशैतयोर्मध्ये प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ २१ ॥
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विश्रुतं सुरभीति वै ।
 अस्युत्तरेण कैलासाच्छिद्यसत्त्वौषधी गिरिः ॥ २२ ॥
 गौरी नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः ।
 हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयौ गिरिः ॥ २३ ॥
 तस्य पादे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकं ।
 रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र यातो भगौरथः ॥ २४ ॥
 गङ्गानिमित्तं राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
 दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातीयपरिप्लुताः ॥ २५ ॥
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ।
 सोमपादप्रसृता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
 यूपो मणिमयास्तत्र चितयद्य हिरण्ययाः ।
 तत्रेष्टा तु गतः शर्वः शक्रः सर्वैः सुरैः सह ॥ २७ ॥
 दिविच्छायापथो यस्तु अनुनक्षत्रमण्डलं ।
 दृश्यते भास्वरो राजौ देवी त्रिपथगा तु सा ॥ २८ ॥
 अन्तरीक्षं दिव्यैव भावयन्ती भुवङ्गता ।
 भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ॥ २९ ॥
 तस्या ये विन्दवः केचित् कुहायाः पतिताः चितौ ।
 क्षतं विन्दुसरस्तत्र ततो विन्दुसरः स्मृतं ॥ ३० ॥
 ततो निरुद्धा देवी सा भवेन स्थायता किल ।

चिन्तयामास मनसा शङ्करक्षेपणं प्रति ॥ ३१ ॥
 भित्त्वा विद्यामि पातालं श्रोतसा गृह्य शङ्करं ।
 ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं क्रूरं देव्या चिकीर्षितं ॥ ३२ ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्ग्रेषु तां नदीं ।
 तस्यावलेपं तं बुद्धा नद्याः क्रुहस्तु शङ्करः ।
 निरुध्य तु शिरस्त्रेणां विगेन पतितां भुवि ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा राजानमघतः ।
 धमनीसन्ततं क्षीणं क्षुधापरिगतेन्द्रियं ॥ ३४ ॥
 अनेन तोषितशार्ङ्गं नद्यर्थं पूर्वमेव हि ।
 बुद्ध्याश्च वरदानन्तु कापं निवृत्तवान्स्तु सः ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मणो हि वचः श्रुत्वा प्रतिसाधारणं प्रति ।
 ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्त्रेन तेजसा ।
 नदीं भगीरथस्यार्थं तपसोऽग्रेण तोषितः ॥ ३६ ॥
 ततो विसर्ज्यमानायाः स्त्रोतस्तत्सतताङ्गतं ।
 ययः प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं यय एव तु ॥ ३७ ॥
 नद्याः श्रोतस्तु गङ्गायाः प्रत्यपद्यत सप्तधा ।
 नलिनी ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राग्गता ॥ ३८ ॥
 सीता चक्षुष सिन्धुश्च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
 सप्तमी त्वनुगा तासीं दक्षिणेन भगीरथी ॥ ३९ ॥
 तस्माद्भगीरथी या सा प्रविष्टा लवणोदधिं ।
 सप्तैता भावयन्तीह हिमाङ्गं ऋषमेव तु ॥ ४० ॥
 प्रसूताः सप्त नद्यस्ताः शुभा विन्दुसरोद्भवाः ।
 नानादेशान् भावयन्त्यो न्निच्छप्रायांश्च सर्वशः ॥ ४१ ॥

लपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ।
 सिरिध्मान् कुन्तलांघोनान् वर्वरान्धवसान् दुहान् ॥४२॥
 शृषाणांश्च कुण्डिन्श्च अङ्गलोकवराय ये ।
 कृत्वा द्विधा सिन्धुमरुंसीताऽगात्पश्चिमोदधिं ॥ ४३ ॥
 अथ चीनमरुंश्चैव नङ्गणान् सर्वमूलिकान् ।
 साध्रांस्तुषारांस्तम्पाकान् पङ्गवान् दरदान् शकान् ।
 एतान् जनपदान् चक्षुः स्वावयन्ती(१)गातीदधिं ॥ ४४ ॥
 दरदांश्च सकाशमीरान् गान्धारान् वरपान् क्रदान् ।
 शिवपौरानिन्द्रहासान् वदार्तींश्च विसर्जयान् ॥ ४५ ॥
 सैन्धवान् रन्ध्रकरकान् भ्रमराभीररोहकान् ।
 शुनामुखींश्चोर्ध्वमनून् सिन्धुचारणसेवितान् ॥ ४६ ॥
 गन्धर्वान् किशरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् ।
 कलापयामकांश्चैव पारदान् सीमणान् खसान् ॥ ४७ ॥
 किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरुन् सभरतानपि ।
 पञ्चालकाशिमाल्यांश्च मगधाङ्गांस्तथैव च ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मोच्चरांश्च वङ्गांश्च तामलिमांस्तथैव च ।
 एतान् जनपदानार्यान् गङ्गा भावयते शुभान् ॥ ४९ ॥
 ततः प्रतिहता दिग्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिं ।
 ततश्चाह्निदिनो पृथ्वा पाचोनीभिमुखी ययौ ॥ ५० ॥
 प्रावयन्त्युपभोगांश्च निषादानांश्च जातयः ।
 घोवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥ ५१ ॥
 केरलानुद्रकर्णांश्च किरातानपि चैव हि ।

कालोदरान् विवर्णांश्च कुमारान् स्पर्शभूषितान् ॥ ५२ ॥
 सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः ।
 ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिग्भ्रता ॥ ५३ ॥
 अपघान् भावयन्तीह इन्द्रशङ्खपथानपि च ।
 तथा खरपथांचैव इन्द्रशङ्खपथानपि ॥ ५४ ॥
 मध्येनोद्यानमस्कारान् कुक्षप्रावरणान् ययौ ।
 इन्द्रद्वीपसमुद्रे तु प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ५५ ॥
 ततश्च नलिनी चागात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
 तोमरान् भावयन्तीह हंसमार्गान्सहस्रकान् (१) ॥ ५६ ॥
 पूर्वान् देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरीन् ।
 कर्णप्रावरणांश्चैव प्राप्य चाग्रमुद्यानपि ॥ ५७ ॥
 सिकतापर्वतमरुन् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
 नेमिमण्डलकोष्ठे तु प्रविष्टा सा महोदधिं ॥ ५८ ॥
 तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५९ ॥
 वस्त्रोक्तसायास्तोरे तु वारिसुरभिविश्रुते ।
 हरिशृङ्गे तु वसति विद्वान् कौवेरको वशौ ॥ ६० ॥
 यज्ञोपेतः स सुमहानमितोजाः सुषिक्रमः ।
 तथागच्छ्यैः परितृप्तो विद्वद्भिर्नृपराक्षसैः ।
 कुवेरानुचरा ह्येते चत्वारस्तत्त्वमाः स्मृताः ॥ ६१ ॥
 एवमेव तु विज्ञेया ऋद्धिः पर्वतवासिनां ।
 परस्परैश्च द्विगुणा धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ६२ ॥

हेमकूटस्य पृष्ठे तु सायनं नाम तत्सरः ।
 मनस्विनी प्रभवति तस्माज्जगतीति श्रुती च सा ॥ ६३ ॥
 भवगात्रा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमी ।
 सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे ॥ ६४ ॥
 तस्माद्द्वयं प्रभवति गान्धर्वी नन्वली च या ।
 मेरीः पश्चात् प्रभवति ऋदयन्द्रप्रभी महान् ॥ ६५ ॥
 तत्र जाम्बूनदी पुष्पा यस्यां जाम्बूनदं शुभं ।
 पयोदन्तु सरो नीले सुशुभं पुण्डरीकवत् ॥ ६६ ॥
 पुण्डरीका पयोदा च तस्माच्चर्यो विनिर्गते ।
 श्वेतात् प्रभवते पुष्पं सरस्तूत्तरसानसं ॥ ६७ ॥
 ज्योत्स्ना च मृगकान्ता च तस्माद्दे संवभूवतुः ।
 मधुमत्सरः पुष्पश्च पद्ममीनहिजाकुलं ॥ ६८ ॥
 कल्पवृक्षसमाकीर्णं मध्वत्सर्यतः सुखं ।
 रुद्रकान्तमिति ख्यातं निर्मितं तद्भवेन तु ॥ ६९ ॥
 अन्ये चाप्यत्र विख्याताः पद्ममीनहिजाकुलाः ।
 नास्मा रुद्रा जया नाम (१) हादशीदधिसन्निभाः ॥ ७० ॥
 तेभ्यः शान्ता च माध्वी च हे नद्यो सम्बभूवतुः ।
 यानि किंपुरुषाद्यानि तेषु देवो न वर्धति ॥ ७१ ॥
 उद्भिज्जान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिद्वराः ।
 ऋषभो दुन्दुभिश्चैव धूम्रश्चैव महागिरिः ॥ ७२ ॥
 पूर्वायता महाभागा निस्त्रया लवणान्धसि ।
 चन्द्रकलस्ताया प्राणो महानग्निः शिलीचयः ।

उदग्याता उदीच्यान्ता अवगाढा महीदधिं ॥ ७३ ॥

सोमकच वराहच नारदच महीधरः ।

प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ७४ ॥

चक्री बलाहकश्चैव मैनाकश्चैव पर्वतः ।

आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ।

चन्द्रमैनाकयोर्मध्ये विदिशं दक्षिणां प्रति ॥ ७५ ॥

तत्र संवर्त्तको नाम सोऽग्निः पिबति तज्जलं ।

नाम्ना समुद्रपः श्रीमानौर्वः स बडवामुखः ॥ ७६ ॥

द्वादशैते प्रविष्टा हि पर्वता लवणोदधिं ।

महेन्द्रभयविचस्ताः पञ्चच्छेदभयात्तदा ।

यदेतद्विद्यते चन्द्रे श्येते कृष्णगयाकृतिः ॥ ७७ ॥

भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कौर्त्तिताः ।

इहोदितस्य दृश्यन्ते तथाऽन्येऽन्यत्र नोदिते ॥ ७८ ॥

उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षमुद्दिश्यते शुचैः ।

आरोप्यायुःप्रमाणाभ्यां धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ७९ ॥

समन्वितानि भूतानि शुचैरेतैस्तु भागतः ।

वसन्ति नानाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ।

इत्येषाऽधारयत् सर्वं पृथ्वीं विश्वं जगत्स्थिता ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम

सप्त चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । दक्षिणेनापि वर्षस्य भारतस्य निबोधत ।
दशयोजनसाहस्रं समतीत्य महार्णवं ॥ १ ॥
भीष्मैव तु सहस्राणि योजनानां समायतं ।
अतस्त्रिभागविस्तौर्षं नानापुष्पफलोदयं ॥ २ ॥
विदुत्वन्तं महाशैलं तत्रैकं कुलपर्वतं ।
येन कूटतटैर्नैकोऽष्टाद्वीपं समलङ्कृतं ॥ ३ ॥
प्रसन्नखादुमलिलास्तत्र नद्यः सहस्रशः ।
वाप्यस्तस्य तु क्षीपस्य प्रवृत्ता विमलोदकाः ॥ ४ ॥
तस्य शैलस्य छिद्रेषु विस्तौर्णैश्चायतेषु च ।
अनेकेषु समुद्रानि नानाकाराणि सर्व्वशः ॥ ५ ॥
नरनारीसमादयानि सुदितानि महान्ति च ।
तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि शतानि च ॥ ६ ॥
पुराणि सन्निविष्टानि पर्व्वतान्तर्गतानि च ।
सुसम्बद्धानि तान्द्योन्मभेकद्वाराणि तान्यथ ॥ ७ ॥
दीर्घश्मश्रुधरात्मानो नीला भेषसमप्रभाः ।
जातमात्राः प्रजास्तत्र अशीतिपरमायुषः ॥ ८ ॥
शाखान्मृगसम्बन्धाणः फलमूलाग्निस्तथा ।

मोधर्माद्यो ह्यनिर्दिष्टा शौचाचारविवर्जिताः ॥ ८ ॥
 तद्दीपं तादृशैः पूर्णं मनुजैः सुद्रमानुजैः ।
 एवमेतेऽन्तरद्वीपा व्याख्याता धानुपूर्वशः ॥ ९ ॥
 विंशतिंश्च पञ्चाशत् पश्यशीतिः शतं तथा ।
 सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समन्ततः ॥ १० ॥
 विस्तीर्णाद्यायताश्चैव नानासत्वसमाकुलाः ।
 वर्हिचद्वीपपर्वाणि सुद्रद्वीपाः सहस्रशः ॥ ११ ॥
 जम्बुद्वीपप्रदेशास्तु षडऽन्ये विविधाश्रयाः ।
 अथ द्वीपाः समाख्याता नानारत्नाकराः क्षिप्तौ ॥ १२ ॥
 अङ्गद्वीपं यमद्वीपं मलयद्वीपमेव च ।
 शङ्खद्वीपं कुशद्वीपं वराहद्वीपमेव च ॥ १३ ॥
 अङ्गद्वीपं निबोध त्वं नानासङ्गममाकुलं ।
 नानास्तेऽष्टशणाकीर्णं तद् द्वीपं बहुविस्तरं ॥ १४ ॥
 हेमविद्रुमपूर्णां रत्नानामाकरं क्षिप्तौ ।
 नदीशैलवनैश्चिन्मन्त्रिभं लवणाम्भसा ॥ १५ ॥
 तत्र चक्रगिरिर्नाम नैकनिर्भरकन्दरः ।
 तत्र सा तु दरी चास्य नानासत्वसमाश्रया ॥ १६ ॥
 स मध्ये नागदेशस्य नैकदेशो महागिरिः ।
 कीटिभ्यां नागनिलयं प्राप्नो नदनदीपति ॥ १७ ॥
 यमद्वीपमिति प्रोक्तं नानारत्नाकराक्षितं ।
 तत्रापि द्युतिमान्नाम पर्वतो धातुमण्डितः ।
 समुद्रगानां प्रभवः प्रभवः काञ्चनस्य तु ॥ १८ ॥
 तथैव मलयद्वीपमेवमेव सुसंयुतं ।

मणिरत्नाकरं स्फोटमाकरं कनकस्य च ॥ २० ॥
 आकरं चन्दनानाञ्च समुद्रानां तथाकरं ।
 नानास्त्रे षष्ठ्यणाकीर्णं नदीपर्वतमण्डितं ॥ २१ ॥
 तत्र श्रीमांस्तु मलयः पर्वतो रत्नताकरः ।
 महामलय इत्येवं विख्यातो वरपर्वतः ॥ २२ ॥
 द्वितीयं मन्दरं नाम प्रथितञ्च सदा चित्तौ ।
 अगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्कृतं ॥ २३ ॥
 तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि ।
 निकुञ्जेस्तृणसीमाङ्गैरायमं पुण्यसेवितं ॥ २४ ॥
 नानापुष्पफलोपेतं स्वर्गादपि विशिष्यते ।
 तत्रावतरते स्वर्गः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २५ ॥
 तथा त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते ।
 अनेकयोजनीक्षेपे चित्रसानुदरीगृहे ॥ २६ ॥
 तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतीरणा ।
 निर्यूहवल्गुभी चित्रा हर्म्यप्रासादमालिनी ॥ २७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णा त्रिशदायामयोजना ।
 नित्यप्रमुदिता स्फोता लङ्का नाम महापुरी ॥ २८ ॥
 सा कामरूपिणां स्थानं राक्षसानां महाकनां ।
 आवासो बलहमानां तद्विद्यादेवविहितां ।
 मानुषाणामसम्बाधा ज्ञागम्या सा महापुरी ॥ २९ ॥
 तस्य द्वीपस्य वै पूर्वे तीरे नदनदीपतेः ।
 गोकर्णनामधेयस्य शङ्करस्यालयं महत् ॥ ३० ॥
 तथैकराज्यं विज्ञेयं शङ्खद्वीपसमास्थितं ।

गतयोजनविस्तीर्णं नानास्नेच्छगणालयं ॥ ३१ ॥
 तत्र शङ्खगिरिर्नाम धीतशङ्खदक्षप्रभः ।
 नानारत्नाकरः पुण्ड्रः पुण्ड्रकृद्धिर्निषेवितः ॥ ३२ ॥
 शङ्खनागा महापुण्ड्रा यस्मात् प्रभवते नदी ।
 यत्र शङ्खमुखो नाम नागराजः कृतान्तयः ॥ ३३ ॥
 तथैव कुमुदद्वीपं नानापुण्ड्रोपशोभितं ।
 नानाग्रामसमाकीर्णं नानारत्नकरं शिवं ॥ ३४ ॥
 कुमुदा नाम महाभागा दुष्टचित्तनिवर्हणी ।
 महादेवस्य भगिनी प्रभाभिस्ताभिरिज्यते ॥ ३५ ॥
 तथा वराहद्वीपे च नानास्नेच्छगणकुले ।
 नानाजातिसमाकीर्णं नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६ ॥
 धनवान्ययते स्मृते धर्मिष्ठजनसंकुले ।
 नदीशैलवनैशिवैर्वहुपुष्पफलोपगैः ॥ ३७ ॥
 वराहपर्वती नाम तत्र रम्यः शिखीश्वरः ।
 अनेकानन्दरदरीशुद्धानिर्भरशोभितः ॥ ३८ ॥
 तस्मात्पुरसपानीया पुण्ड्रतीर्थतरङ्गिणी ।
 वाराहो नाम वरदा प्रवृत्तास्य महानदी ॥ ३९ ॥
 वाराहरूपिणे तत्र विष्णुर्वै प्रभविष्णवे ।
 अनन्यदेवतास्तस्मै नमस्कृत्वन्ति विपजाः ॥ ४० ॥
 एवं पठेते कथिता अनुद्वीपाः समन्ततः ।
 भारतद्वीपदेशी वै दक्षिणे बहुविस्तरः ॥ ४१ ॥
 एवमेकमिदं वर्षं बहुद्वीपमिहोच्यते ।
 समुद्रजलसम्भवं खण्डं खण्डीकृतं स्मृतं ॥ ४२ ॥

एवञ्चतुर्ग्रीवादीपः सान्तरदीपमण्डितः ।

सानुदीपः समाख्यातो जम्बूदीपस्य विस्तरः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामा-
ष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । ब्रह्महीपं प्रवक्ष्यामि यथावदिह संग्रहात् ।
नृक्षतेमं यथातत्त्वं ह्रवती मे द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥
जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
विस्ताराद्विगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ।
तेनाहतः समुद्रोऽयं क्षीपेन लवणोदकः ॥ २ ॥
तत्र पुष्पा जनपदाश्चिराच्च म्रियन्ते प्रजा ।
कुत एव हि दुर्भिक्षं जराव्याधिभयं कुतः ॥ ३ ॥
तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषणाः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासाञ्चामानि वक्ष्यते ॥ ४ ॥
ब्रह्महीपादिषु तेषु सप्त समस्तु समस्तु ।
ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ५ ॥
ब्रह्महीपे तु वक्ष्यामि सप्तद्वीपान्महाचलान् ।
गोमेदकोऽत्र प्रथमः पर्वतो मेघसन्निभः ।
ख्यायते तस्य नास्त्रा वै पथं गोमेदकन्तु तत् ॥ ६ ॥
द्वितीयः पर्वतश्चन्द्रः सर्व्वोर्षधिसमन्वितः ।
अश्विभ्याममृतस्यार्थं शोषध्वस्तत्र संस्थिताः ॥ ७ ॥
तृतीयो नारदी नाम दुर्गमैलो महोच्छ्रयः ।
तत्राचले समुत्पन्नो पूर्वं नारदपर्व्वतो ॥ ८ ॥

चतुर्थस्तत्र वै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः ।
 शब्दस्तुः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ।
 रज्जुदारो रज्जुमयः शास्त्रलयासुरान्तकृत् ॥ ८ ॥
 पञ्चमः सोमको नाम देवैर्यत्रासृतं पुरा ।
 सम्भृतश्च हतश्चैव मातुरर्थं गुरुकृता ॥ ९ ॥
 षष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्षभ उच्यते ।
 हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निघ्नदितः ॥ ११ ॥
 वैभ्राजः सप्तमस्तत्र भ्राजिष्णुः स्फाटिको महान् ।
 यस्माद्विभ्राजतेऽर्चिर्भिर्यैभ्राजस्तेन स स्मृतः ॥ १२ ॥
 तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि नामतस्तु यथा क्रमं ।
 गोमेदं प्रथमं वर्षं नाम्ना शान्तभयं स्मृतं ॥ १३ ॥
 चन्द्रस्य शिशुरं नाम नारदस्य सुखोदयं ।
 आनन्दं दुन्दुभेर्वर्षं सोमकस्य शिवं स्मृतं ।
 क्षेमकं ऋषभस्यापि वैभ्राजस्य ध्रुवं तथा ॥ १४ ॥
 एतेषु देवगन्धर्वाः मिहाय सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु तैः सह ॥ १५ ॥
 तेषां नद्यश्च समैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 नामतस्ताः पवक्ष्यामि सप्तगङ्गा महानदी ॥ १६ ॥
 अभिगच्छन्ति ता नद्यस्ताभ्ययान्याः सहस्रशः ।
 बह्मदकाशोषवत्यो यतो वर्षति वासवः ॥ १७ ॥
 ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
 शुभाः शान्तवहाश्चैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥ १८ ॥
 आनन्दाय ध्रुवायैव क्षेमकाय शिवैः सह ।

वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेष्वऽय सर्वशः ॥ १८ ॥
 सर्वेष्वरोगाः सुबलाः प्रजास्त्वामयवर्जिताः ।
 अधःसर्पिणी न तेष्वऽस्ति तथैवोत्सर्पिणी न च ॥ २० ॥
 न तथास्ति युगायस्या चतुर्गुणकृता क्वचित् ।
 चेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्त्तते ॥ २१ ॥
 भ्रूचक्षीपादिषु ज्ञेयः पञ्चस्त्रिंशत्तेषु सर्वशः ।
 देशस्थानुविधानेन कालस्थानुविधाः स्मृताः ॥ २२ ॥
 पञ्चवर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः ।
 सुरूपाश्च सुविधाश्च अरोगा बलिनस्तथा ॥ २३ ॥
 सुखमायुर्बलं रूपमारोग्यं धर्म एव च ।
 भ्रूचक्षीपादिषु ज्ञेयं शाकक्षीपान्तकेषु च ॥ २४ ॥
 भ्रूचक्षीपः पृथुः श्रीमान् सर्वतो धनधान्यवान् ।
 दिव्योषधिफलोपेतः सर्वोपधिवनस्पतिः ॥ २५ ॥
 आहतः पशुभिः सर्वैः ग्रामारण्यैः सहस्रशः ।
 जम्बूद्वीपेण संख्यातस्तस्य मध्ये द्विजोत्तमाः ।
 भ्रूचक्षी नाम्ना महाद्वीपस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ २६ ॥
 स तत्र पूज्यते स्थाणुर्मध्येजनपदस्य हि ।
 स चापीक्षुरसीदेशः भ्रूचक्षीपसमाहतः ॥ २७ ॥
 भ्रूचक्षीपस्य चैवैह वैपुल्याद्विस्तरेण तु ।
 इत्येष सन्निवेशो वः भ्रूचक्षीपस्य कौर्त्तितः ।
 आनुपूर्व्या समासेन शास्त्रलन्तन्निबोधत ॥ २८ ॥
 ततस्तृतीयं द्वीपानां शास्त्रलं द्वीपमुत्तमं ।
 शास्त्रलेन समुद्रस्तु द्वीपेनेक्षुरसीदकः ।

प्रजङ्घीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समावृतः ॥ २८ ॥
 तथापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषु वर्षेषु सप्तषु ॥ २९ ॥
 प्रथमः सूर्यसङ्घातः कुमुदो नाम पर्वतः ।
 सव्यं धातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमुद्भूतैः ॥ ३० ॥
 द्वितीयः पर्वतस्तस्य उन्नतो नाम विश्रुतः ।
 हरितालमयैः शृङ्गैर्दिव्यमावृत्य तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 तृतीयः पर्वतस्तस्य वलाङ्गक इति श्रुतः ।
 जाल्यस्त्रनमयैः शृङ्गैर्दिव्यमावृत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यक्षीषाभ्यो महाबलाः ।
 विशालकरणी चैव श्रुतसञ्जीवनी तथा ॥ ३३ ॥
 कङ्कस्तु पञ्चमस्तत्र पर्वतः सुमहोदयः ।
 दिव्यपुष्पफलोपेतो वृक्षबीरक्षमावृतः ॥ ३४ ॥
 षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ।
 यस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३५ ॥
 सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्वाग्राम भाष्यते ।
 तत्र रत्नान्यनेकानि स्युः वर्षति वासवः ।
 प्रजापतिसुपादाय प्राजापत्ये विधिस्त्वयं ॥ ३६ ॥
 इत्येते पर्वताः सप्त शाल्मलै मणिभूषिताः ।
 तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि सप्तैव तु शुभानि वै ।
 कुमुदात् प्रथमं जेतुमुन्नतस्य तु लोहितं ॥ ३७ ॥
 वलाङ्गकस्य जीमूतं द्रोणस्य हरितं श्रुतं ।
 कङ्कस्य वैश्वतं नाम महिषस्य तु मानसं ॥ ३८ ॥

ककुदः सुप्रभं नाम सप्तैतानि तु सप्तधा ।
 वर्षाणि पर्वताश्चैव नदीश्लेषु निबोधत ॥ ४० ॥
 पानितोया विलम्बा च चन्द्रा शुक्रा विभीषनी ।
 निवृत्तिः सप्तमी तासां प्रतिवर्षन्तु ताः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 तासां समीपगचान्धाः शतशीऽथ सहस्रशः ।
 अगव्याः परिसंख्यातुं श्रेयास्तु बुभूवता ॥ ४२ ॥
 इत्येष सन्निवेशो यः शास्त्रालस्यापि कीर्तितः ।
 ब्रह्महृत्तेषु संख्यातस्तैस्तु मध्ये महाद्रुमः ॥ ४३ ॥
 शास्त्रालिर्विपुलस्कन्धस्तस्य नाम्ना स उच्यते ।
 शास्त्रालिस्तु समुद्रेण सुरीदेन समन्ततः ।
 विस्ताराच्छास्त्रालस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ४४ ॥
 उत्तरेषु तु धर्मज्ञा द्वीपेषु शृणुत प्रजाः ।
 यथाश्रुतं यथान्यायं ब्रुवतो मे निबोधत ॥ ४५ ॥
 कुशद्वीपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समासतः ।
 सुरोदकः परिहृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ॥ ४६ ॥
 सप्तैव गिरयस्तत्र वर्ण्यमानान्निबोधत ।
 शास्त्रालस्य तु विस्ताराद्दिगुणेन समन्ततः ॥ ४७ ॥
 कुशद्वीपे तु विज्ञेयः पर्वतो विद्वमोच्चयः ।
 द्वीपस्य प्रथमस्तस्य द्वितीयो जेमपर्वतः ॥ ४८ ॥
 तृतीयो द्युतिभाक्षाम जौमूतसदृशो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्पवाक्षाम पञ्चमस्तु कुशेश्वरः ॥ ४९ ॥
 षष्ठो हरिगिरिर्नाम सप्तमो मन्दरः स्मृतः ।
 मन्दा इति ज्ञापां नाम मन्दरो दारणादपां ॥ ५० ॥

तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः परिवारितः ।
 तद्विदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं त्रैलोक्यं ॥ ५१ ॥
 तृतीयं सौरधाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ।
 पञ्चमं धृतिमद्वयं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं ।
 सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपर्वताः ॥ ५२ ॥
 एतेषु देवगन्धर्वाः प्रभासु जगदीश्वराः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु वर्षयः ॥ ५३ ॥
 न तेषु दृश्यवः सन्ति स्नेहजात्यस्तथैव च ।
 गौरप्रायो जनः सर्वः क्रमाच्च म्रियते तथा ॥ ५४ ॥
 तथापि नष्टः सप्तैव धृतपापाः शिवास्तथा ।
 पवित्रा सन्ततिचैव क्षतिगर्भा मही तथा ॥ ५५ ॥
 अन्यास्ताभ्यः परिज्ञाताः शतशोऽथ सङ्गृह्यतः ।
 अभिगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५६ ॥
 धृतोदेन कुशद्वीपो बाह्यतः परिवारितः ।
 विज्ञेयः स तु विस्तारात् कुशद्वीपसमेन तु ॥ ५७ ॥
 इत्येष सत्रिवोशो वः कुशद्वीपस्य वर्णितः ।
 क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तारं वक्ष्याम्यहमतः परं ॥ ५८ ॥
 कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणः स तु वै स्मृतः ।
 धृतोदकसमुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः ॥ ५९ ॥
 तस्मिन् द्वीपे नगयेष्ठः क्रौञ्चस्थः प्रथमो गिरिः ।
 क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥ ६० ॥
 अन्धकारात्परचापि दिवाह्वयाम पर्वतः ।
 दिवाह्वतः परचापि दिविन्दो गिरि रुच्यते ॥ ६१ ॥

दिविन्दात्परतद्यापि पुण्डरीको महागिरिः ।
 पुण्डरीकात्परद्यापि प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ ६२ ॥
 एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः ।
 बहुवृक्षफलोपेता गानावृक्षलतावृताः ॥ ६३ ॥
 परस्परैश्च द्विगुणा विष्कम्भाद्वर्षपर्वताः ।
 वर्षाणि तत्र वज्रामि नामतस्तु निबोधत ॥ ६४ ॥
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोमुगः ।
 मनोमुगात्परसोऽप्यस्तृतीयो देश उच्यते ॥ ६५ ॥
 उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ।
 अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ ६६ ॥
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ।
 सिन्धुवारणसङ्घीर्णो गौरप्रायो जनः स्मृतः ॥ ६७ ॥
 तत्रापि नद्यः सप्तैव प्रतिवर्षं स्मृताः शुभाः ।
 गौरी कुमुदती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा ।
 ख्यातिश्च पुण्डरीका च गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥ ६८ ॥
 तासां समुद्रगाद्यान्या नद्यो यास्तु समीपगाः (१) ।
 अनुगच्छन्ति ताः सर्वा विपुलाः सुवह्वदकाः ॥ ६९ ॥
 क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन तु ।
 आहतः सर्वतः श्रीमान् क्रौञ्चद्वीपसमेन तु ॥ ७० ॥
 द्व्यद्वीपादयो ह्येते समासेन प्रकीर्त्तिताः ।
 तेषां निमर्गो द्वीपानां आनुपूर्व्येण सर्वशः ॥ ७१ ॥
 न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।

१ तासां सप्तविधाद्यान्या नद्यो यास्तु समुद्रगा इति अ० ।

निसर्गोऽयं प्रजानान्तु संहारो यस्य तासु वै ७२ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाकद्वीपस्य यो विधिः ।
 शाकद्वीपस्य कृतस्त्रस्य यथावदिह निश्चयात् ।
 शृणुष्वं वै यथातत्त्वं ब्रुवतो मे यद्यार्थवत् ॥ ७३ ॥
 क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
 परिवार्य्य समुद्रं स दक्षिणगण्डोदकं स्थितः ॥ ७४ ॥
 तत्र पुण्या जनपदाधिराज्यं स्थितं जनः ।
 कुत एव तु दुर्भिक्षश्चराध्याधिभयं कुतः ॥ ७५ ॥
 तत्रापि पर्व्वताः शुभ्राः समैव मणिभूषिताः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासां नामानि मे शृणु ॥ ७६ ॥
 देवर्षिगन्धर्व्वयुतः प्रथमो मेरुदृश्यते ।
 प्रागायतः सप्तोर्व्वं उदयो नाम पर्व्वतः ॥ ७७ ॥
 तत्र मेघास्तु ह्यर्ध्वं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
 तस्यापरेण समुद्रान् जलधरो महागिरिः ॥ ७८ ॥
 तस्मान्नित्यमुपादत्ते वामवः परमं जलं ।
 ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले प्रजास्त्रिह ॥ ७९ ॥
 तस्यापरे रेवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ।
 रेवतो दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो गिरिः ॥ ८० ॥
 तस्यापरेण समुद्रान् श्यामो नाम महागिरिः ।
 तज्जातु श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्व्वमिमाः किल ॥ ८१ ॥
 तस्यापरेण रजतो महानस्रो गिरिः स्मृतः ।
 तस्यापरेणाश्विकेयो दुर्गः शैलो हिमावितः ॥ ८२ ॥
 आश्विकेशाश्वरो रम्यः सर्व्वोऽधिसमन्वितः ।

स चैव कीयरीत्युक्तो वती वायुः प्रवायति ॥ ८१ ॥
 नृषुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वगः ।
 उदयस्त्रोदयं वर्षं जलदं नाम विवृतं ॥ ८४ ॥
 द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतं ।
 रैवतस्य तु कीमारं श्यामस्य तु मण्डीपकं ॥ ८५ ॥
 अस्तस्यापि शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्तरं ।
 आम्बिकोयस्य मीदाकं केसरेषु महाद्रुमं ॥ ८६ ॥
 ह्रीपस्य परिमाणश्च ऋक्षदीर्घत्वमेव च ।
 शाकहीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ।
 शाको नाम महाहस्तस्य पूजां प्रयच्छते ॥ ८७ ॥
 एतेन देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तेः सह ॥ ८८ ॥
 तत्र पुण्या जनपदायातुर्वर्णसमन्विताः ।
 तेषु नद्यश्च समैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 विहि नाञ्च ताः सर्वा गङ्गास्ताः समधा स्मृताः ॥ ८९ ॥
 प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला तथा ।
 अमुतमा च नाम्नैव नदी सम्परिकीर्तिता ॥ ९० ॥
 कुमारी नामतः सिद्धा द्वितीया सा पुनः सती ।
 नन्दा च पार्श्वती चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥ ९१ ॥
 शिवेतिहा (१) चतुर्थी स्यात् विदिवा च पुनः स्मृता ।
 इक्षुव पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कतुः ॥ ९२ ॥
 धेनुका च स्मृता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता ।

एताः सप्त महागङ्गाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
 भावयन्ति जनं सर्व्वं शाकद्दीपनिवासिनं ॥ ८३ ॥
 अनुगच्छन्ति तास्वन्या नदीर्नद्यः सहस्रशः ।
 बह्मदक्षपरिस्त्रावा (१) यतो वर्षति वासवः ॥ ८४ ॥
 तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।
 ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ ८५ ॥
 शंशपायन विस्तीर्णो द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ।
 नदीजलैः प्रतिष्ठितः पर्व्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ ८६ ॥
 सर्व्वधातुविचित्रैश्च मणिविद्रुमभूषितैः ।
 पुरैश्च विविधाकारैः स्फूर्तिर्जनपदैरपि ॥ ८७ ॥
 वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः समन्ताद्जनधान्यवान् ।
 क्षीरोदेन समुद्रेण सर्व्वतः परिवारितः ।
 शाकद्दीपस्तु, विस्तारात् समेन तु समन्ततः ॥ ८८ ॥
 तस्मिन् जनपदाः पुण्याः पर्व्वतान्तरिते शुभाः ।
 वर्णाश्रमसमाकीर्णा देश स्ते सप्त वै स्मृताः ॥ ८९ ॥
 न सहस्रं तेष्वस्ति वर्णाश्रमजनः क्वचित् ।
 धर्म्यस्य चाव्यभोचारादेकान्तसुखिताः प्रजाः ॥ ९० ॥
 न तेषु लोभो माया वा ईर्ष्या स्रयाऽष्टतिः कुतः ।
 विपर्य्ययो न तेष्वस्ति एतत् स्वाभाविकं स्मृतं ॥ ९१ ॥
 करोत्यन्तिर्न तेष्वस्ति न दण्डो न च दण्डकाः ।

स्वधर्मैणैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परं ॥ १०२ ॥
 एतावदेव शक्यं वै तस्मिन् द्वीपे निवासिनां ।
 पुष्करं सप्तमं द्वीपं प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ १०३ ॥
 पुष्करेण तु द्वीपेन हृतः क्षीरोदको वह्निः ।
 शाकद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समन्ततः ॥ १०४ ॥
 पुष्करे पर्वतः श्रीमान् एक एव महाशिलः ।
 चित्रैर्मणिमयैः शीलैः शिखरैस्तु समुच्छ्रितैः ॥ १०५ ॥
 द्वीपस्य तस्य पूर्वार्धे चित्रसान् स्थितो महान् ।
 परिमण्डलसहस्राणि विस्तोर्णः पञ्चविंशतिः ॥ १०६ ॥
 ऊर्ध्वेव चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि समाचितः ।
 द्वीपार्धस्य परिस्तोमः पर्वतो मानसोत्तमः ॥ १०७ ॥
 स्थितो वेलासमीपे तु नवचन्द्र इवोदितः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ १०८ ॥
 तावदेव स विस्तोणः सर्वतः परिमण्डलः ।
 स एवं द्वीपपयार्धे मानसः पृथिवोधरः ॥ १०९ ॥
 एक एव सहास्रानुः सविवेशाद् द्विधा कृतः ।
 स्वादूदकेनोदधिना सर्वतः परिवारितः ॥ ११० ॥
 पुष्करद्वीपविस्ताराद्विस्तीर्णोऽसौ समन्ततः ।
 तस्मिन् द्वीपे स्मृतो द्वौ तु पुण्यौ जनपदौ शुभौ ।
 अभितो मानसपथाय पर्वतस्यानुमण्डलो ॥ १११ ॥
 महावीतन्तु यदूर्ध्वं वाह्यतो मानसस्य तत् ।
 तस्यैवाभ्यन्तरे यत्तु धातकीच्छकसुष्यते ॥ ११२ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ।

आरोग्यसुखभूयिष्ठा मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ११३ ॥
 सममायुश्च रूपञ्च तस्मिन् वर्षद्वये स्थितं ।
 अधमोत्तमौ न तेष्वस्तां तुल्यास्ते रूपशीलतः ॥ ११४ ॥
 न तत्र वचको नेर्या न स्तेया न भयं तथा ।
 नियह्यो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परिग्रहः ॥ ११५ ॥
 सत्यानृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मौ तथैव च ।
 वर्णाश्रमाणां वाचां वा पाशुपाल्यं वणिक्क्रिया ॥ ११६ ॥
 त्रयी विद्या दण्डनीतिः शूश्रूषा ग्रन्थमेव च ।
 वर्षद्वये सर्वमेतत् पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११७ ॥
 न तत्र नखो वर्षञ्च शीतोष्णं वा न विद्यते ।
 छद्मिज्जानुदकान्यथ गिरिप्रश्रवणानि च ॥ ११८ ॥
 उत्तराचां कुरुणाञ्च तुल्यकालो जनः सदा ।
 सर्वञ्च सुसुखस्तत्र जराक्षमविवर्जितः ॥ ११९ ॥
 इत्येष धातकीखण्डो महाव्रते तथैव च ।
 आनुपूर्व्यार्द्रिधिः क्षत्त्रः पुष्करस्य प्रकीर्तितः ॥ १२० ॥
 स्वाद्रूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ।
 विस्तरान्मण्डलाच्चैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२१ ॥
 एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
 द्वीपस्यानन्तरो यस्तु समुद्रस्तु समन्ततः ॥ १२२ ॥
 एवं द्वीपसमुद्राणां वृत्तिर्ज्ञेया परस्परतः ।
 अपाच्चैव समुद्रेकात् समुद्रा इति संज्ञिताः ॥ १२३ ॥
 ऋषयो निवसन्त्यस्मिन् प्रजा यस्माच्चतुर्विधाः ।
 तस्माद्वर्षमिति प्रोक्तं प्रजानां सुखदन्तु तत् ॥ १२४ ॥

ऋष इत्येव ऋषयः (१) वृषः शक्तिप्रबन्धने ।
 इतिप्रबन्धनात् (२) सिद्धं वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ १३५ ॥
 शुक्लपक्षे चन्द्रवृक्षौ समुद्रः पूर्यते तदा ।
 प्रचीयमाणे बहुले चीयतेऽस्तमिते खगे ॥ १३६ ॥
 आपूर्यमाणे उदधिः स्रत एवाभिपूर्यते ।
 ततोऽपचीयमाणेऽपि आकाशे वापकथ्यते ॥ १३७ ॥
 उल्कास्यमग्निसंयोगात् जलमुद्रिष्यते यथा ।
 तथा महोदधिगतं तोयमुद्रिष्यते ततः ॥ १३८ ॥
 अन्यूना अतिरिक्ताय वर्षन्त्यापो जमन्ति च ।
 उदयास्तमिते येन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
 अथवृद्धिरेवमुदधिः सोमवृद्धिश्च यात्पुनः ॥ १३९ ॥
 दशोत्तराणि पक्षेव अङ्गुलीनां शतानि तु ।
 अपां वृद्धिः त्रयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु ॥ १४० ॥
 हिरापत्वात् स्मृता व्रीषाः सर्व्वतश्चोदकावृताः ।
 उदकस्याधानं यस्माच्च तस्मादुदधिरुच्यते ॥ १४१ ॥
 अपर्व्वणस्तु गिरयः पर्व्वभिः पर्व्वताः स्मृताः ।
 ब्रह्महोपे तु गोमेदः पर्व्वतस्तेन चोच्यते ॥ १४२ ॥
 शास्त्रलिः शास्त्रलहोपे पूज्यते च महाद्रुमः ।
 कुशहोपे कुशस्तम्बस्तस्य नास्त्रा स उच्यते ॥ १४३ ॥
 कौशहोपे गिरिः कौशो मध्ये जनपदस्य ह ।
 शाकहोपे द्रुमः शाकस्तस्य नास्त्रा स उच्यते ॥ १४४ ॥
 न्यग्रोधः पुष्करहोपे तत्र तैः स नमस्कृतः ।

महादेवः पुष्करे तु ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ १३५ ॥
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा माध्वैः मार्ध्वैः प्रजापतिः ।
 उपासते तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशश्चहविर्भिः ।
 स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवानामोत्तमः ॥ १३६ ॥
 जम्बूद्वीपात्पुष्यवर्त्तन्ते रत्नानि विविधानि च ।
 द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमास्त्रिंशः ॥ १३७ ॥
 सर्व्वशी ब्रह्मचर्य्यण सद्येन च दमेन च ।
 आरोग्यायुःप्रमाणाहि द्विगुणश्च समन्ततः ॥ १३८ ॥
 एतस्मिन् पुष्करद्वीपे यदुक्तं वर्षकक्षयं ।
 गोपायति प्रजास्तत्र स्वयं सज्जनमण्डिताः ॥ १३९ ॥
 ईश्वरो दण्डमुख्यं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ।
 सविष्णुः सशिवो देवः सपिता सपितामहः ॥ १४० ॥
 भोजनचाप्रयत्नेन तत्र स्वयमुपस्थितं ।
 यद्दत्तं समहावैर्य्यं भुञ्जते च प्रजाः सदा ॥ १४१ ॥
 परेण पुष्करस्याथ आब्रूत्या यः स्थितो महान् ।
 आद्रुदकः समुद्रस्तु समन्तात्परिवेष्टितः ॥ १४२ ॥
 परेण तस्य महती दृशते लोकसंस्थितिः ।
 काञ्चनो द्विगुणा भूमिः सर्वा चैकशिलीपमा ॥ १४३ ॥
 तस्मात्परेण शैलस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलं ।
 प्रकाशयाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४ ॥
 आलोकस्तस्य चार्दीक्षु निरालोकस्ततः परं
 योजनानां सहस्राणि दश तस्योच्छ्रुतः स्मृतः ॥ १४५ ॥
 तावांश्च विस्तरस्तस्य पृथिव्यां कामगश्च सः ।

आलोके लोकशब्दस्तु निरालोके सलोकता ।
 लोकार्थं सम्प्रती लोको निरालोकस्तु बाह्यतः ॥ १४६ ॥
 लोकविस्तारमात्रस्तु आलोकः सर्व्वतो वह्निः ।
 परिच्छिन्नः समन्ताच्च उदकेनाहतश्च सः ।
 निरालोकात्परथापि अण्डमावृत्य तिष्ठति ॥ १४७ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तापा ॥ १४८ ॥
 जनस्तपस्तथा सत्य एतावान् लोकसंग्रहः ।
 एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तयैव तत्परः ॥ १४९ ॥
 कुम्भस्थायी भवेद्याहृक् प्रतीचान्दिशि चन्द्रमाः ।
 आदितः शुक्लपञ्चस्य यपुरणस्य तद्दिधं ॥ १५० ॥
 अण्डानामोदग्रानान्तु कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रगः ।
 तिर्यग्धूर्ध्वमधस्ताच्च कारणस्याख्ययाजनः ।
 कारणैः प्राकृतैस्तत्र ज्ञातं प्रतिसप्तभिः ॥ १५१ ॥
 दशाधिक्येन चान्योन्यं धारयन्ति परस्परं ।
 परस्परारुहताः सर्व्वे उत्पन्नाश्च परस्परात् ॥ १५२ ॥
 अण्डस्यास्य समन्तात् सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 समन्तादयेन तीयेन धार्यमाणः स तिष्ठति ॥ १५३ ॥
 बाह्यतो घनतीयस्य तिर्यग्धूर्ध्वानुमण्डलं ।
 धार्यमाणं समन्तात् तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४ ॥
 अथोगुडनिभो वह्निः समन्तान्मण्डलाकृतिः ।
 समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणः स तिष्ठति ।
 घनवातस्तत्राकाशभारयानस्तु तिष्ठति ॥ १५५ ॥

भूतादिषु तथाकाशं भूताद्यच्चाप्यसौ महान् ।
 महान्ब्रह्मसो ज्ञानस्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ॥ १५६ ॥
 अनन्तमपरिव्यक्तन्दशधा सूक्ष्म एव च ।
 अनन्तमकृतात्मानमनादिनिधनञ्च तत् ॥ १५७ ॥
 अतीत्य परतो घोरमनालम्ब्यमनामयं ।
 नैकयोजनसाक्षस्त्रं विप्रकृष्टं तमोहतं ॥ १५८ ॥
 तम एव निरालोकममर्यादमदेशिकं ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवाञ्जितं ॥ १५९ ॥
 तमसोऽन्ते च विख्यातमाकाशान्ते च भास्वरं ।
 मर्यादायामतस्तस्य शिवस्यायतनं महत् ॥ १६० ॥
 विदशानामगम्यन्तु स्थानं दिव्यमिति श्रुतिः ।
 महतो देवदेवस्य मर्यादायां व्यवस्थितं ॥ १६१ ॥
 चन्द्रादित्यावतप्तास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः ।
 ते लोका इत्यभिहिता जगत्तत्र न संशयः ॥ १६२ ॥
 रसातलतलात् सप्त समैषीर्हितलाः क्षितौ ।
 सप्तस्तम्भास्तथा वायोः सप्तश्चसदना द्विजाः ॥ १६३ ॥
 आपातालादिवं यावद्दश पञ्चविधा गतिः ।
 प्रमाणमेतज् जगत् एष संसारसागरः ॥ १६४ ॥
 अनाद्यन्ता प्रयात्येवं नैकजातिसमुद्भवा ।
 विचित्रा जगत् सा वै प्रवृत्तिरनवस्थिता ॥ १६५ ॥
 यथैतद्धोतिकं नाम निसर्गबहुविस्तरं ।
 अतीन्द्रियैर्महाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६ ॥
 पृथिव्याश्चाम्निवायूनां महत्स्वमसस्तथा ।

ईश्वरस्य तु देवस्य अनन्तस्य द्विजोत्तमाः ॥ १६० ॥
 क्षयो वा परिमाणं वा अन्तो वापि न विद्यते ।
 अनन्त एष सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठ्यते ।
 तस्य चोक्तं मया पूर्वं तस्मिन्नामानुकीर्तने ॥ १६८ ॥
 य एष शिवनाम्ना हि तदः कार्त्स्न्येन कीर्तितं ।
 स एष सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूज्यते ॥ १६९ ॥
 भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ।
 अर्णवेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १७० ॥
 तथा तपसि विज्ञेय एष एष महाद्युतिः ।
 अनेकधा विभक्ताङ्गो महायोगी महेश्वरः ।
 सर्वलोकेषु लोकेश इज्यते बहुधा प्रभुः ॥ १७१ ॥
 एवं परस्परोत्पन्ना धार्यन्ते च परस्परान् ।
 आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १७२ ॥
 पृथ्वादयो विकारास्ते परिच्छिन्नाः परस्परं ।
 परस्पराधिकाद्यैव प्रविष्टाश्च परस्परं ॥ १७३ ॥
 यस्माद्विष्टाश्च तेऽन्योन्यं तस्मात् स्तैर्यमुपागताः (१) ।
 प्रागासन् ह्यविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेशनात् (२) ।
 पृथिव्याद्याश्च वायुन्ताः परिच्छिन्नास्त्रयस्तु ते ॥ १७४ ॥
 गुणापचयसारेण परिच्छेदो विशेषतः ।
 शेषाणाम्नु परिच्छेदः सौक्ष्मात्त्रेह विभाव्यते ॥ १७५ ॥

१ स्तैर्यं गुणमुपागता इति अ० ।

२ विशेषान्योन्यदर्शिन इति स० ।

भूतेभ्यः परतस्तेभ्यो ह्यालोकः परतः स्मृतः ।
 भूतान्यालोक आकाशे परिच्छिन्नानि सर्व्वेभ्यः ॥ १७६ ॥
 पात्रे महति पात्राणि यथैवान्तर्गतानि तु ।
 भवन्त्यन्योन्यह्यनानि परस्परसमाश्रयात् ।
 तथा ह्यालोक आकाशे भेदास्त्वन्तर्गता मताः ॥ १७७ ॥
 कृत्स्नान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्याधिकानि तु ।
 यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुच्यते ॥ १७८ ॥
 जन्तूनामिह संस्कारो भूतेश्वन्तर्गतो मतः ।
 प्रत्याख्याय च भूतानि कार्यात्पत्तिर्न विद्यते ॥ १७९ ॥
 तस्मात्परिमिता भेदाः स्मृताः कार्यात्मकास्तु ते ।
 करणात्मकास्तैव सुभेदा ये महदादयः ॥ १८० ॥
 इत्येव सन्निवेशो वो मया प्रोक्तो विभागशः ।
 सप्तद्वीपसमुद्राया याथातथ्येन वै द्विजाः ॥ १८१ ॥
 विस्तारान्मण्डलाच्चैव प्रसंख्यातिन चैव हि ।
 वैश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ॥ १८२ ॥
 अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्व्वमिदं जगत् ।
 एवं भूतगणाः सप्त सन्निविष्टाः परस्परं ॥ १८३ ॥
 एतावान् सन्निवेशस्तु मया शक्यः प्रभाषितुं ।
 एतावदेव श्रोतव्यं सन्निवेशे तु पार्थिव ॥ १८४ ॥
 सप्त प्रकृतयस्त्वेता धारयन्ति परस्परं ।
 तास्त्रूपपरिमाणेन प्रसंख्यातुमिहोच्यते ।
 असंख्येयाः प्रकृतयस्त्रिद्विगूर्तुमधश्च याः ॥ १८५ ॥
 तारकासन्निवेशश्च यावद्विध्यन्तु मण्डलं ।

मय्यादासन्निवेशस्तु भूमेस्तदनुमण्डलं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यां वै द्विजोत्तमाः ॥ १-६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामै-
कोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

सुत उवाच । अधःप्रमाणमूर्ध्वं च वर्ण्यमानं निबोधत ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।

अनन्तधातवो ह्येते व्यापकास्तु प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

जननी सर्वभूतानां सर्वभूतधरा धरा ।

नानाजनपदाकीर्णा नानाधिष्ठानपत्तना ॥ २ ॥

नानानदनदीशैला नैकजातिसमाकुला ।

अनन्ता गीयते देवी पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ३ ॥

नदीनदसमुद्रस्थास्तथा क्षुद्राश्रयाः स्थिताः ।

पर्वताकाशसंख्याय अनन्तभूमिगताश्च याः ॥ ४ ॥

आपोऽनन्ताश्च विज्ञेयास्तथाग्निः सर्वलौकिकः ।

अनन्तः पठ्यते चैव (१) व्यापकः सर्वसम्भवः ॥ ५ ॥

तथाकाशमनालम्बं रम्यं नानाश्रयं स्मृतं ।

अनन्तं प्रथितं सर्वं वायुवाकाशसम्भवः ॥ ६ ॥

आपः पृथिव्यामुदके पृथिवी चोपरि स्थिता ।

आकाशश्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलं ॥ ७ ॥

एवमन्तमनन्तस्य भौतिकस्य न विद्यते ।

पुरा सुरैरभिहितं निश्चितन्तु निबोधत ॥ ८ ॥

भूमिजेलमथाकाशमिति ज्ञेया परम्परा ।
 स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तभिःस्थित् रसातले ॥ ८ ॥
 दशयोजनसाहस्रमेकभौमं रसातलं ।
 साधुभिः परिविख्यातमेकैकं बहुविस्तरं ॥ १० ॥
 प्रथममतलञ्चैव (१) सुतलन्तु ततः परं ।
 ततः परतरं विद्याद्वितलं बहुविस्तरं ॥ ११ ॥
 ततो गभस्तलं नाम परतश्च महातलं ।
 त्र्यौतलञ्च ततः प्राङ्गुः पातालं सप्तमं स्मृतं ॥ १२ ॥
 लक्ष्मभौमञ्च प्रथमं भूमिभागञ्च कीर्तितं ।
 पाण्डुभौमं द्वितीयन्तु तृतीयं रक्तसूक्तिकं ॥ १३ ॥
 पीतभौमञ्चतुर्थन्तु पञ्चमं शर्करातलं ।
 षष्ठं शिलाभयञ्चैव सौवर्णं सप्तमन्तलं ॥ १४ ॥
 प्रथमे तु तले ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरं ।
 नमुचेरिन्द्रशत्रोर्हि महानादस्य चालयं ॥ १५ ॥
 पुरञ्च शङ्खकर्षस्य कवचस्य च मन्दिरं ।
 निष्कुलादस्य च पुरं प्रहृष्टजनसङ्कुलं ॥ १६ ॥
 राक्षसस्य च भौमस्य शूलदन्तस्य चालयं ।
 लोहिताक्षकलिङ्गानां (२) नगरं ज्ञापदस्य तु ॥ १७ ॥
 धनञ्जयस्य च पुरं माहिन्द्रस्य महात्मनः ।
 कालियस्य च नागस्य नगरं कलसस्य च ॥ १८ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरत्नसां ।

१ प्रथमं रसातलं नामेति ख० ।

२ लोहिताक्षकलिङ्गाभ्यामिति क०, ख०, घ० च ।

तले ज्ञेयानि प्रथमे कृष्णभीमे न संशयः ॥ १८ ॥
 द्वितीयेऽपि तले विषा दैत्येन्द्रस्य सुरक्षितः ।
 महाजम्बस्य च तथा नगरं प्रमथस्य तु ॥ २० ॥
 हयग्रीवस्य कृष्णस्य निकुम्भस्य च मन्दिरं ।
 गङ्गास्थेयस्य च पुरं नगरं गोमुखस्य च ॥ २१ ॥
 राक्षसस्य च नीलस्य मेघस्य क्रथनस्य च ।
 पुरञ्च कुरुपादस्य महीश्रीपस्य चालयं ॥ २२ ॥
 कम्बलस्य च नागस्य पुरमश्वतरस्य च ।
 कद्रुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महात्मनः ॥ २३ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 द्वितीयेऽस्मिन् तले विषाः पाण्डुभीमे न संशयः ॥ २४ ॥
 तृतीये तु तले ख्यातं प्रज्ञादस्य महात्मनः ।
 अनुज्ञादस्य च पुरं दैत्येन्द्रस्य महात्मनः ॥ २५ ॥
 तारकास्यस्य च पुरं पुरन्तिशिरसस्तथा ।
 शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥ २६ ॥
 अवनस्य च विज्ञेयं राक्षसस्य च मन्दिरं ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं कुम्भिलस्य खरस्य च ॥ २७ ॥
 विराधस्य (१) च क्रूरस्य पुरमुल्कासुखस्य च ।
 हेमकस्य च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८ ॥
 मणिमन्त्रस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरं ।
 नन्दस्य चोरगपतेर्विशालस्य च मन्दिरं ॥ २९ ॥

एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचसां ।
 तृतीयेऽस्मिंस्तले विप्राः पीतभीमे न संग्रयः ॥ ३० ॥
 चतुर्थे दैत्यसिंहस्य कालनेमिर्महात्मनः ।
 गजकर्णस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च ॥ ३१ ॥
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सुमाखेर्बहुविस्तरं ।
 मुञ्जस्य लोकनाथस्य हकवक्त्रस्य चालयं ॥ ३२ ॥
 बहुयोजनसाहस्रं बहुपश्चिममाकुलं ।
 नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन् रसातले ॥ ३३ ॥
 पञ्चमे शर्कराभीमे बहुयोजनविस्तृते ।
 विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य धीमतः ॥ ३४ ॥
 वैदूर्यस्याग्निजिह्वस्य हिरण्यालस्य चालयं ।
 पुरञ्च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसस्य च धीमतः ॥ ३५ ॥
 महामेघस्य च पुरं राक्षसेन्द्रस्य शालिनः ।
 कर्भारस्य च नागस्य सस्तिकस्य जयस्य च ॥ ३६ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचसां ।
 पञ्चमेपि तथा ज्ञेयं शर्करानिलये सदा ॥ ३७ ॥
 षष्ठे तले दैत्यपतेः केसरेर्नगरीत्तमं ।
 सुपर्णः सुलोक्त्रश्च नगरं महिषस्य च ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरमुत्क्रोशस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥
 तथास्ते सुरसापुत्रः शतश्रीर्षो मुदा सुतः ।
 कश्यपस्य सुतः श्रीमान् वासुकिर्नाम नागराट् ॥ ३९ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचसां ।
 षष्ठे तलेऽस्मिन् विख्याते शिलाभीमे रसातले ॥ ४० ॥

सममे तु तले ज्ञेय पाताले सर्वपथिनि ।
 पुरं बलीः प्रमुदितं नरनारीसमाकुलं ॥ ४१ ॥
 असुराशीविषैः पूर्णमुत्तुतेर्हवश्चतुभिः ।
 मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्र वै नगरं मद्यत् ॥ ४२ ॥
 अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदीर्घैर्महापुरैः ।
 तथैव नागनगरैर्कृत्तिमद्भिः सहस्रशः ॥ ४३ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च समुदीर्घैर्महापुरैः ।
 लदीर्घैराक्षसावासैरनेकैश्च समाकुलं ॥ ४४ ॥
 पातालात्मे च विप्रेन्द्रा विस्तीर्णं बहुयोजने ।
 आप्ते रत्नारविन्द्राश्चो महात्मा ह्यजराभरः ॥ ४५ ॥
 धीतशङ्खोदरवपुर्नीलवासा महाभुजः ।
 विमलभोगो द्युतिमांस्त्रिमालाधरो बली ॥ ४६ ॥
 कल्मशुज्जावदातेन दीप्तास्येन विराजता ।
 प्रभुर्मुखसहस्रेण शोभते वै स कुण्डली ॥ ४७ ॥
 स जिह्वामालया देवो लोलज्वालानलार्चिता ।
 ज्वालामालापरिचितः कैलास इव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥
 स तु नेत्रसहस्रेण द्विगुणेन विराजता ।
 बालसूर्याभिताम्नेण शोभते स्निग्धमण्डलः ॥ ४९ ॥
 तस्य कुन्देन्दुवर्णस्य अक्षमाला विराजते ।
 तद्व्यादित्वमालेव श्वेतपर्वतमूर्धनि ॥ ५० ॥
 जटाकरालो द्युतिमान् लक्ष्यते शयनासने ।
 विस्तीर्ण इव मेदिन्यां सहस्रशिखरो गिरिः ॥ ५१ ॥
 महाभोगैर्महाभागैश्चानागैर्महाबलैः ।

उपास्यते महतीनां महानागपतिः स्वयं ॥ ५२ ॥
 स राजा सर्वनागानां श्रेष्ठो नाम महाद्युतिः ।
 सा वैष्णवी ह्यक्षितनुर्मर्यादायां व्यवस्थिता ॥ ५३ ॥
 समैवमिते कथिता व्यवहार्या रसातलाः ।
 देवासुरमहानागराक्षसाभ्युषिताः सदा ॥ ५४ ॥
 अतःपरमनालीकमनम्यं सिद्धसाधुभिः ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ ५५ ॥
 पृथिव्याम्बुवायूनां नभसश्च द्विजोत्तमाः ।
 महत्त्वमेवसृष्टिभिर्वर्ण्यते नात्र संशयः ॥ ५६ ॥
 अतः जहं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिं ।
 सूर्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमन्तौ यावदेव तु ।
 प्रकाशतः क्षमाभिस्तौ मण्डलाभ्यां समास्थितौ ॥ ५७ ॥
 समानाश्च समुद्राणां दीपानामु स विस्तारः ।
 विस्तारोऽहं पृथिव्यास्तु भवेदन्त्यतः पाह्यतः ॥ ५८ ॥
 पर्यासपारिमाण्यन्तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ।
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ॥ ५९ ॥
 अयति त्रीणिमान् लोकान् यस्मात् सूर्यः परिभ्रमन् ।
 अवधातुः प्रकाशाख्यो ह्यवनात्क रविः स्मृतः ॥ ६० ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 महितत्वात्सहीयद्वो ह्यग्निन् वर्षे निपात्यते ॥ ६१ ॥
 अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भन्तु सुविस्तारं ।
 मण्डलं भास्करस्याथ योजनानां निबोधत ॥ ६२ ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु ।

विस्तारात्त्रिगुणस्यास्य परिणाहोऽथ मण्डलं ।
 विष्कम्भो मण्डलस्यैव भास्कराद्दिगुणः शशी ॥ ६२ ॥
 अतः पृथिव्यां वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः सह ।
 सप्तद्वीपसमुद्राया विस्तारो मण्डलश्च यत् ॥ ६४ ॥
 इत्येतद्दिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः ।
 तद्वक्ष्यामि प्रसंख्याय साम्प्रतैरभिमानिभिः ॥ ६५ ॥
 अभिमानिव्यतीता ये तुष्यास्ते साम्प्रतेरिह ।
 देवा ये वै ह्यतीतास्ते रूपैर्नामभिरेव च ॥ ६६ ॥
 तस्मात्तु साम्प्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलं ।
 दिवस्तु सन्निवेशो वै साम्प्रतैरेव कृत्स्नशः ॥ ६७ ॥
 शतार्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नतः स्मृता ।
 तस्या बाधप्रमाणेन मेरोर्व चातुरन्तरं ॥ ६८ ॥
 पृथिव्या बाधविस्तारो योजनायात्प्रकीर्तितः ।
 मेरुमध्यात् प्रतिदिशं कोटिरेकादश स्मृताः ॥ ६९ ॥
 तथा शतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः ।
 पञ्चाशच्च सहस्राणि पृथिव्या बाधविस्तरः ॥ ७० ॥
 पृथिव्या विस्तरं कृत्स्नं योजनैस्तन्निबोधत ।
 तिस्रःकोशस्तु विस्तारः संख्यातः स चतुर्दिशं ॥ ७१ ॥
 तथा शतसहस्राणामेकीनाशीतिरुच्यते ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्वेष विस्तरः ॥ ७२ ॥
 विस्तारात्त्रिगुणश्चैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ।
 गणितं योजनायन्तु कोट्यस्त्वेकादश स्मृताः ॥ ७३ ॥
 तथा शतसहस्रन्तु सप्तत्रिंशाधिकानि तु ।

इत्येतद्वै प्रसंख्यातं पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ॥ ७४ ॥
 तारकासन्निवेशस्य दिवि यावहि मण्डलं ।
 पर्यासः सन्निवेशस्य भूमेस्तु मण्डलं ॥ ७५ ॥
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ।
 सप्तानामपि लोकानामेतन्मानं प्रकीर्तितं ॥ ७६ ॥
 पर्यासपारिमाण्येन मण्डलानुगतेन च ।
 उपर्युपरि लोकानां कृतवत्परिमण्डलं ॥ ७७ ॥
 संस्थितिर्विहिता सर्वा येषु तिष्ठन्ति जन्तवः ।
 एतदृच्छकटाक्षस्य प्रमाणं परिकीर्तितं ॥ ७८ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूर्लोकश्च भुवश्चैव तृतीयः स्वरिति स्मृतः ।
 महर्लोको जनश्चैव तपः सत्यश्च सप्तमः ॥ ७९ ॥
 एते सप्त कृता लोकान्छ्रवाकारा व्यवस्थिताः ।
 स्त्रकैरावरणैः सुखैर्धार्यमाणाः पृथक् पृथक् ॥ ८० ॥
 दशभागाधिकाभिश्च ताभिः प्रकृतिभिर्विह्वलिः ।
 धार्यमाणा विशिष्यैश्च समुत्पन्नैः परस्परं ॥ ८१ ॥
 अस्याण्डस्य समन्ताश्च सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं घनतोयेन धार्यते ॥ ८२ ॥
 घनोदधिपरेणाथ धार्यते घनतेजसा ।
 वाह्यतो घनतेजस्तु तिर्यग्गूर्वन्तु मण्डलं ॥ ८३ ॥
 समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणं प्रतिष्ठितं ।
 घनवातात्तथाकाशमाकाशश्च महात्मना ॥ ८४ ॥
 भूतादिना हृतं सर्वं भूतादिर्महता हृतः ।

हतो महाननस्तेन प्रधानेनाख्ययात्मना ॥ ८५ ॥
 पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमं ।
 ज्योतिर्गणप्रचारस्य प्रमाणं परिवक्ष्यते ॥ ८६ ॥
 मेरोः प्राच्यां दिशि तद्या मानसस्यैव मूर्धनि ।
 वल्लोकसारा माहेन्द्री पुण्या ज्वेमपरिच्छता ॥ ८७ ॥
 दक्षिणेन पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।
 वैवस्वतो निवसति यमः संयमने पुरे ॥ ८८ ॥
 प्रतीच्यान्तु पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।
 सुखा नाम पुरी रम्या वरुणस्याथ धीमतः ॥ ८९ ॥
 दिक्षुत्तरस्यां मेरोस्तु मानसस्यैव मूर्धनि ।
 तुल्या माहेन्द्रपुर्यां तु सोमस्यापि विभावरी ॥ ९० ॥
 सानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशं ।
 स्थिता धर्मव्यवस्थायै लोकसंरक्षणाय च ॥ ९१ ॥
 लोकपालोपरिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठागतस्य सूर्यस्य गर्तर्यां तां निबोधत ॥ ९२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषाश्चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९३ ॥
 मध्यगयामरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
 वैवस्वते संयमने उद्यस्तत्र उच्यते ॥ ९४ ॥
 सुखायामर्हरात्रश्च मध्यगः स्वाद्रविष्यदा ।
 सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ॥ ९५ ॥
 विभावामर्हरात्रं खान् माहेन्द्रग्रामस्तमेति च ।
 तदा दक्षिणपूर्व्वयामपराज्जोविधीयते ॥ ९६ ॥

दक्षिणापरदेशानां पूर्वार्द्धः परिकीर्त्यते ।
 तेषामपररात्रश्च ये जना उत्तरापथे ॥ ८७ ॥
 देशा उत्तरपूर्वा ये पूर्वरात्रन्तु तान् प्रति ।
 एवमेवोत्तरेष्वर्को भवनेषु विराजते ॥ ८८ ॥
 सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्धमा यदा ।
 विभावर्द्यां सोमपुर्व्यामुत्तिष्ठति विभावसुः ॥ ८९ ॥
 रात्रार्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
 सोमपुर्व्यां विभाव्यान्तु मध्याह्ने स्याद्विवाकरः ॥ ९० ॥
 महेन्द्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठति यदा रविः ।
 अर्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥ ९०१ ॥
 स ग्रीष्ममेति पर्य्यति भास्करोऽन्तातश्चक्रवत् ।
 भ्रमन् वै भ्रममाणानि ऋत्तानि गगने रविः ॥ ९०२ ॥
 एवञ्चतुर्षु ह्योपेषु दक्षिणान्तेन सर्पति ।
 उदयास्तमनेनासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥ ९०३ ॥
 पूर्वार्द्धे चापरात्रे तु ह्यौ ह्यौ देवाक्षयौ तु सः ।
 तपत्येकन्तु मध्याह्ने तैरेव तु सरश्चिभिः ॥ ९०४ ॥
 उदितो वर्धमानाभिरामध्याह्नं तपन् रविः ।
 अतः परं ऋसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥ ९०५ ॥
 उदयास्तमवाभ्यां हि स्मृते पूर्वोपरि दिशौ ।
 यावत्पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे तु पार्श्वयोः ॥ ९०६ ॥
 यथोद्यन् दृश्यते सूर्यस्तेषां स उदयः स्मृतः ।
 यत्र प्रणाममायाति तेषामस्तः स उच्यते ॥ ९०७ ॥
 सूर्येषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकस्तु दक्षिणे ।

विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखावृतस्य च ।
 ज्जिगन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ १०८ ॥
 अहनक्षत्रताराणां दर्शनं भास्करस्य च ।
 उच्छ्रयस्य प्रमाणेन ज्ञेयमस्तमनोदयं ॥ १०९ ॥
 शुक्लकायोऽग्निरापञ्च कृष्णच्छाया च मेदिनी ।
 विदूरभावादर्कस्य उद्यतस्य विरश्मिता ।
 रक्ताभावो विरश्मित्वादृक्त्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ ११० ॥
 लेखयावस्थितः सूर्यो यत्र यत्र तु दृश्यते ।
 ऊर्ध्वं गतः सदस्त्रन्तु योजनानां स दृश्यते ॥ १११ ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन अस्तङ्ग षष्टि भास्करे ।
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११२ ॥
 उदितस्तु पुनः सूर्यः अस्तमान्नेयमाविशत् ।
 संयुक्तो वज्रिना सूर्यस्ततः स तपते दिवा ॥ ११३ ॥
 प्राकाशश्च तद्यौग्यश्च सूर्याग्नेयो च तेजसो ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ ११४ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यर्धे तथा तस्मिंश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति तथा सूर्यो रात्रिराविशते त्वपः ।
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ ११५ ॥
 अस्तं याति पुनः सूर्यो दिनं वै प्रविशत्वपः ।
 तस्माच्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमङ्गः प्रवेशनात् ॥ ११६ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमनेऽर्कस्य (१) अक्षीरात्रं विशत्वपः ॥ ११७ ॥

दिनं सूर्यप्रकाशाख्यं तामसौ रात्रिरुच्यते ।
 तस्मादप्रवक्ष्यता रात्रिः सूर्यावेक्ष्यमहः स्मृतं ॥ ११८ ॥
 एवं पुष्करमध्येन यदा सर्पति भास्करः ।
 त्रिंशद्विंशत् (१) भेदिन्या मुहूर्त्तैर्नैव गच्छति ॥ ११९ ॥
 योजनायाम्मुहूर्त्तस्य द्दमां संख्यां निबोधत ।
 पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत्, सा स्मृता ॥ १२० ॥
 पञ्चाशत्, तद्यान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ।
 भौहर्त्तिकी गतिर्ज्ञेया सूर्यस्य तु विधीयते ॥ १२१ ॥
 एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणां ।
 पर्यागच्छेत्तदादित्यो माघे काष्ठान्तमेव हि ॥ १२२ ॥
 सर्पते दक्षिणायान्तु काष्ठायाम् तन्निबोधत ।
 नवकीदृशः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलं ॥ १२३ ॥
 तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशश्च पञ्च च ।
 अक्षरात्रात्यतश्च गतिरेषा विधीयते ॥ १२४ ॥
 दक्षिणाद्विनिवृत्तोऽसौ विषुवस्यो यदा रविः ।
 क्षीरीदस्य समुद्रस्य उत्तरान्ता दिग्घरन् ॥ १२५ ॥
 मण्डलं विषुवद्यापि योजनैस्तन्निबोधत ।
 तिस्रः कीदृशस्तु विस्तीर्णा विषुवद्व्यापि सा स्मृता ॥ १२६ ॥
 तथा शतसहस्राणामशौत्येकाधिका पुनः ।
 श्रवणे क्षीरां काष्ठाच्चिन्मामुर्थ्यदा भवितु ।
 शकदीपस्य षष्ठस्य उत्तरान्ता दिग्घरन् ॥ १२७ ॥
 उत्तरायान् काष्ठायाम् प्रमाणं मण्डलस्य च ।

योजनायात्प्रसंख्याता कोटिरेका तु सा द्विजैः ॥ १२८ ॥
 अशीतिर्नियुतानीह योजनानां तथैव च ।
 अष्टपञ्चाशत्तथैव योजनान्यधिकानि तु ॥ १२९ ॥
 नागवीथ्युत्तरावीथी अजवीथी च दक्षिणा ।
 मूलश्चैव तथाप्राग्ने ह्यजवीथ्युदयास्त्रयः ।
 अभिजित्पूर्वतः स्वातिर्नागवीथ्युदयास्त्रयः ॥ १३० ॥
 काष्ठयोरन्तरं यच्च तदप्ये योजनैः पुनः ।
 एतच्छतसहस्राणामेकविंशोत्तरं शतं ॥ १३१ ॥
 त्रयस्त्रिंशाधिकाद्यान्ये त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः ।
 काष्ठयोरन्तरं ह्येतद् योजनानायात् प्रतिष्ठितं ॥ १३२ ॥
 काष्ठयोर्लक्षयोश्चैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे ।
 ते तु यस्यामि संख्याय योजनैस्तन्निबोधत ॥ १३३ ॥
 एकैकमन्तरन्तस्या नियुतान्येकसप्ततिः ।
 सहस्राण्यतिरिक्ताश्च ततोऽन्या पञ्चसप्ततिः ॥ १३४ ॥
 लेखयोः काष्ठयोश्चैव वाह्याभ्यन्तरयोः स्मृतं ।
 अभ्यन्तरन्तु पर्येति मण्डलान्युत्तरायणे ॥ १३५ ॥
 वाह्यतो दक्षिणे चैव सततन्तु यथाक्रमं ।
 मण्डलानां शतं पूर्णमशीत्यधिकमुत्तरं ॥ १३६ ॥
 अरते दक्षिणे चापि तावदेव विभावसुः ।
 प्रमाणं मण्डलस्याथ योजनाग्रान्निबोधत ॥ १३७ ॥
 एकविंशद् योजनानां सहस्राणि समासतः ।
 शते द्वे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्त्तिते ॥ १३८ ॥
 एकविंशतिभिश्चैव योजनैरधिकैर्द्विंशते ।

एतत्प्रमाणमाख्यातं योजनैर्मण्डलं हि तत् ॥ १३८ ॥
 विष्कम्भो मण्डलस्यैष तिर्यक् स तु विधीयते ।
 प्रत्यहश्चरते तानि सूर्यो वै मण्डलकम् ॥ १४० ॥
 कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं निवर्त्तते ।
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्त्तते ॥ १४१ ॥
 तस्मात् प्रकृष्टां भूमिश्च कालेनाल्पेन गच्छति ।
 सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्त्तैर्दक्षिणोत्तरे ॥ १४२ ॥
 त्रयोदशार्धसृचाणामङ्गानुचरते रविः ।
 मुहूर्त्तैस्तावदृचाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥ १४३ ॥
 कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति ।
 तद्योदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४ ॥
 त्रयोदशार्धमर्धेन ऋक्षाणां चरते रविः ।
 तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमस्यां निगच्छति ॥ १४५ ॥
 अष्टादशमुहूर्त्तैस्तु उत्तरायणपश्चिमं ।
 अर्द्धमभवति तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६ ॥
 त्रयोदशार्धमर्धेन ऋक्षाणाश्चरते रविः ।
 मुहूर्त्तैस्तावदृचाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥ १४७ ॥
 ततो मन्दतरं ताभ्याश्चक्रं भ्रमति वै यथा ।
 सृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ १४८ ॥
 त्रिंशन्मुहूर्त्तानिवाहुरहीरात्रं ध्रुवो भ्रमन् ।
 उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि सः ॥ १४९ ॥
 कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते ।
 भ्रमस्तथा हि विज्ञेयस्तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १५० ॥

लभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमती मण्डलानि तु ।
 दिवा नक्षत्र सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ १५१ ॥
 उत्तरे प्रक्रमे त्विन्दोर्दिवा मन्दा गतिः स्मृता ।
 तथैव च पुनर्नक्षत्रं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥ १५२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते ।
 गतिः सूर्यस्य नक्षत्रं वै मन्दा चापि तथा स्मृता ॥ १५३ ॥
 एवं गतिविशेषेण विभजन् रात्र्यहानि तु ।
 तथा विचरते भागे समेन विषमेण च ॥ १५४ ॥
 लोकालोके स्थिता ये ते लोकपालाश्चदुर्हिमं ।
 अगस्त्ययस्ते तेषामुपरिष्ठाज्जवेन तु ।
 भजन्नसावहोरात्रमेवङ्गतिविशेषणैः (१) ॥ १५५ ॥
 दक्षिणे नागवीथ्यायां लोकालोकस्य चोत्तरं ।
 लोकसन्तारको ह्येष वैष्णानरपद्यादृष्टिः ॥ १५६ ॥
 पृष्ठे यावत्पद्मा सीरो पुरस्तात् सम्प्रकाशते ।
 पार्श्वयोः पृष्ठतस्तावन्नोकाण्योक्तस्य सर्व्वतः ॥ १५७ ॥
 योजनानां सङ्ख्याणि दशोर्वन्तूच्छ्रितो गिरिः ।
 प्रकाशयाप्रकाशय सर्व्वतः परिमण्डलः ॥ १५८ ॥
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याय ग्रहास्तारागणैः सह ।
 अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः ॥ १५९ ॥
 एतावानेव लोकस्तु निरालोकस्त्वतः परं ।
 लोकालोक एकधा तु निरालोकस्त्वनैकधा ॥ १६० ॥

लोकालोकन्तु सन्धत्ते यस्मात् सूर्यः परियहं ।
 तस्मात्सन्धेति तामाहुषाव्युष्टीर्यदुन्तरं ।
 उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्युष्टिषापि त्वहः स्मृतं ॥ १६१ ॥
 सूर्यं हि यसमाजानां सन्ध्याकाले हि रक्षसाः ।
 प्रजापतिमयोगेन शापस्तेषां दुरात्मनां ।
 अक्षयत्वञ्च देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२ ॥
 तिस्रः कीटास्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 प्रार्थयन्ति सहस्रांशमुदयन्ति दिने दिने ।
 तापयन्तो दुरात्मानः सूर्यमिच्छन्ति खादितुं ॥ १६३ ॥
 अथ सूर्यस्य तेषाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणं ।
 ततो ब्रह्मा च देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव सत्तमाः ।
 सन्धेति समुपासन्तः क्षेपयन्ति महाजलं ॥ १६४ ॥
 श्रींकारब्रह्मसंपुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितं ।
 तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥ १६५ ॥
 ततः पुनर्महातेजा महाद्युतिपराक्रमः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वमुत्तिष्ठते गतं ॥ १६६ ॥
 ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 बालखिलैश्च सुनिभिः कृतार्थैः समरीचिभिः ॥ १६७ ॥
 काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
 विंशच्च काष्ठा गणयेत् कलान्तं ।
 विंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त-
 सौस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ १६८ ॥
 ऋषयश्चैव त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमं ।

सध्या मुहूर्त्तमानन्तु ज्ञासे वृद्धौ समा स्मृता ॥ १६८ ॥
 लेखाप्रमृत्त्यष्टादित्ये त्रिमुहूर्त्तगते तु वै ।
 प्रातस्तनः स्मृतः कालो भागस्त्वह्नः स पञ्चमः ॥ १७० ॥
 तस्मात् प्रातस्तनात्कालात् त्रिमुहूर्त्तस्तु सङ्गवः ।
 मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्तु तस्मात्कालाच्च सङ्गवात् ॥ १७१ ॥
 तस्मान्मध्यन्दिनात् कालादपराह्न इति स्मृतः ।
 अथ एव मुहूर्त्तस्तु तस्मात् कालाच्च मध्यमात् (१) ॥ १७२ ॥
 अपराह्णे व्यतीपाते कालः सायाह्न उच्यते ।
 दशपञ्चमुहूर्त्ताह्ने मुहूर्त्तास्त्रय एव च ॥ १७३ ॥
 दशपञ्चमुहूर्त्तं वै अहर्विषुवति स्मृतं ।
 दशपञ्चमुहूर्त्ताह्ने रात्रिन्दिवमिति स्मृतं ॥ १७४ ॥
 वर्जते ज्ञसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
 अहस्तु यसते रात्रिं रात्रिस्तु यसते त्वह्नः ॥ १७५ ॥
 शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवन्तद्विभाष्यते ।
 अहोरात्रं कलाद्यैव सप्त मोमः समश्रुते ॥ १७६ ॥
 तथा पञ्चदशाह्नाणि पञ्च इत्यभिधीयते ।
 द्वौ पक्षौ च भवेन्मासो द्वौ मासावन्तराहतुः ।
 ऋतुत्रयमयनं स्याद्द्वेयने वर्षमुच्यते ॥ १७७ ॥
 निमेषादिकृतः कालः काष्ठाया दस्य पञ्च च ।
 कलायास्त्रिंशतः काष्ठा मात्राशीतिद्वयात्मिका ॥ १७८ ॥
 शतधैकीनकास्त्रिंशन्मात्रात्रिंशत् षडुत्तरा ।
 द्विषष्टिभाक्त्रयोविंशन्मात्रायाश्च चला भवेत् ॥ १७९ ॥

चत्वारिंशत् सहस्राणि शतान्यष्टौ च विद्युतिः ।
 सप्ततिश्चापि तत्रैव नवतिं विद्धि निचये ॥ १८० ॥
 चत्वार्येव शतान्याहुर्विद्युतौ वैधसंयुगे ।
 चरांशो ह्येष विज्ञेयो नालिका चात्र कारणं ॥ १८१ ॥
 संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मानविकल्पिताः ।
 निचयः सर्वकालस्य युग इत्यभिधीयते ॥ १८२ ॥
 संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थयानुवत्सरः ।
 पञ्चमो वत्सरस्तो षोऽकालस्तु परिसंज्ञितः ॥ १८३ ॥
 विंशत्यतं (१) भवेत्पूर्णं पर्वणान्तु रवेर्युगं ।
 एतान्यष्टादशस्त्रिंशदुद्यो भास्करस्य च ॥ १८४ ॥
 ऋतवस्त्रिंशतः सौरा अयनानि दशैव तु ।
 पञ्चत्रिंशत् शतञ्चापि षष्टिर्मासाश्च भास्करः ॥ १८५ ॥
 त्रिंशदेव त्वहोरात्रं स तु मासश्च भास्करः ।
 एकषष्टिस्त्वहोरात्रा द्बुरेको विभाव्यते ॥ १८६ ॥
 अङ्गान्तु त्राधिकाशीतिः शतञ्चाप्यधिकं भवेत् ।
 मानन्तश्चित्रभानोस्तु विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥ १८७ ॥
 सौरसौम्यन्तु विज्ञेयं नक्षत्रं सावनन्तथा ।
 नामान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥ १८८ ॥
 खेतस्पोत्तरतथैव शृङ्गवात्राम पर्वतः ।
 त्रीणि तस्य तु शृङ्गाणि स्पृशन्तीव नभस्तलं ॥ १८९ ॥

तैश्चापि शृङ्गवाक्त्राम सर्व्वतथैव विश्रुतः (१) ।
 एकमार्गश्च विस्तारो विष्कम्भश्चापि कीर्त्तितः ॥ १८० ॥
 तस्य वै सर्व्वतः शृङ्ग मध्यमन्तद्विरम्यं ।
 दक्षिणं राजतश्चैव शृङ्गन्तु स्फटिकप्रभं ॥ १८१ ॥
 मर्व्वरत्नमयचैकं शृङ्गमुत्तरमुत्तमं ।
 एवं कूटैस्त्रिभिः शैलैः शृङ्गवानिति विश्रुतः ॥ १८२ ॥
 यत्तद्विषुवतं शृङ्गन्तर्द्वर्कः प्रतिपद्यते ।
 शरदसन्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ।
 अहस्तुल्यामघो रात्रिं करोति तिमिरापहः ॥ १८३ ॥
 हरिताय हया दिव्यास्ते नियुक्ता महारथे ।
 अनुलिप्ता इवाभान्ति पद्मरत्नैर्गभस्तिभिः ॥ १८४ ॥
 मेघान्ते च तुलान्ते च भास्करोदयतः स्मृताः ।
 मुहूर्त्ता दश पक्षेव अहोरात्रिच तावती ॥ १८५ ॥
 छत्तिकानां यदा सूर्य्यः प्रथमांशगतो भवेत् ।
 विशाखानां तथा ज्ञेयश्चतुर्थांशे निशाकरः ॥ १८६ ॥
 विशाखायां यदा सूर्य्यश्चरतेऽगं तृतीयकं ।
 तदा चन्द्रं विजानौद्यात् कृतिकागिरमि स्थितं ॥ १८७ ॥
 विषुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्महर्षयः ।
 सूर्य्येण विषुवं विद्यात्कालं सोमेन लक्षयेत् ॥ १८८ ॥
 समा रात्रिरहश्चैव यदा तद्विषुवद्वेत् ।
 तदा दानानि देयानि पितृभ्यो विषुवत्पि ।
 ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण सुखमेतत्तु तु दैवतं ॥ १८९ ॥

जनरात्रिमासी च कलाकाष्ठामुल्लर्तकाः ।
 पौर्णमासी तथा ज्येष्ठा अमावास्या तथैव च ।
 सिनीवालौ कुङ्कुमैव राका चानुमतिस्तथा ॥ २०० ॥

तपस्तपस्वी मधुमाधवी च
 शुक्रः शुचिधायनमुत्तरं स्यात् ।
 नभो नभस्वीऽथ इषुः सहीर्जः

सहःसहस्राविति दक्षिणं स्यात् ॥ २०१ ॥

संवत्सरान्ततो ज्येष्ठाः पञ्चाब्दाः मृच्छाणः सुताः (१) ।
 तस्मात् षट्त्वो ज्येष्ठा षट्त्वो ह्यन्तराः स्मृताः ॥ २०२ ॥
 तन्नादनुमुखा ज्येष्ठा अमावास्यास्य पर्वणः ।
 तस्मात् विषुवं ज्येष्ठं पितृदेवहितं सदा ॥ २०३ ॥
 एवं ज्ञात्वा न मुञ्चेत दैवे पित्रे च मानवः ।
 तस्मात् स्मृतं प्रजानां वै विषुवत्सर्वगं सदा ॥ २०४ ॥
 शालोकान्तः स्मृती श्लोकी श्लोकान्तो श्लोक उच्यते ।
 श्लोकपालाः स्थितास्तत्र श्लोकालोकश्च मध्यतः ॥ २०५ ॥
 चत्वारश्चे मन्त्रात्मानस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्रवात् ।
 सुधामा चैव वैराजः कर्हमः शङ्खपस्तथा ।
 द्विरण्यलोमा पर्जन्यः केतुमान् जातनिधयः ॥ २०६ ॥
 निर्हन्दा निरभीमाना निस्तन्वा निष्परिग्रहाः ।
 श्लोकपालाः स्थिता स्मृते श्लोकाश्लोके चतुर्दिशं ॥ २०७ ॥
 उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याय दक्षिणं ।
 पितृयानः स वै पञ्चा वैश्वानरपशाद्विः ॥ २०८ ॥

तत्रासते प्रजावन्तो मुनयो अग्निहोत्रिणः ।
 लोकस्य सन्तानकराः पिष्टयानि पथि स्थिताः ॥ २०८ ॥
 भूतारम्भकृतं कर्म पाणिषा ऋत्विगुच्यते ।
 प्रारभन्ते लोककामाप्तेषां पत्न्याः सद्क्षिणः । २१० ॥
 अक्षितन्ते पुनर्दन्तं स्थापयन्ति युगे युगे ।
 सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २११ ॥
 जायमानास्तु पूर्वं वै पश्चिमानां गृहेषु च ।
 पश्चिमाश्चैव जायन्ते पूर्वेषां निधनेष्वपि ।
 एवमावर्त्तमानाप्ते तिष्ठन्त्यामृतसंग्रवात् ॥ २१२ ॥
 अष्टाग्रीतिसहस्राणि मुनीनां गृहमेधिनां ।
 सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता आचन्द्रतारकं ।
 क्रियावतां प्रसंख्येया ये ज्ञयानानि भेजिरे ॥ २१३ ॥
 लोकसंवव्यहारेण भूतारम्भकृतेन च ।
 इच्छादेषप्रकृत्या च मैद्युनोपगमेन च ॥ २१४ ॥
 तथा कायकृतेनेह सेवनाहिषयस्य च ।
 एतैश्चैः कारणैः सिद्धाः ज्ञयानानि हि भेजिरे ।
 प्रजैष्विणस्ते मुनयो ह्यपरेष्विह जज्ञिरे ॥ २१५ ॥
 नागवीथ्युत्तरे यद्य समर्पिभ्यश्च दक्षिणं ।
 उत्तरः सवितुः पत्न्या देवयानस्तु म स्मृतः ॥ २१६ ॥
 यत्र ते वासिनः सिद्धा विमला सद्गचारिणः ।
 सततन्ते जुगुप्सन्ते तस्मान्मृत्युर्जितस्तु तैः ॥ २१७ ॥
 अष्टाग्रीतिसहस्राणि तेषामप्यूर्ध्वरेतसां ।
 उदक्पत्न्या नमर्थ्यन्तः श्रिता आभूतसंग्रवात् ॥ २१८ ॥

इत्येतैः कारणैः शब्देस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ।
 आभूत्संप्रवृत्तानाममृतत्वं विभाव्यते ॥ २१८ ॥
 त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार्गगामिनः ।
 मग्नहत्याश्वमेधाभ्यां पुण्यपापकृतोऽपरं ।
 आभूत्संप्रवृत्तान्ते तु क्षीयन्ते ब्रूहरेतसः ॥ २२० ॥
 जह्वीतरमृदिभ्यस्तु भ्रूयो यथास्ति वै स्मृतं ।
 एतद्विष्णुपदं दिव्यं ततोयं व्योम्नि भास्वरं ॥ २२१ ॥
 तत्र गत्वा न शीचन्ति तद्विष्णोः परमं पदं ।
 धर्मभ्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाधकाः ॥ २२२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपौर्णे ज्योतिःप्रचारो
 नाम पञ्चाशोऽध्यायः ।

अथैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स्वावश्वे निसर्गे तु व्याख्यातान्युत्तराणि तु ।
भविष्याणि च सर्वाणि तेषां वक्ष्याम्यनुक्रमं ॥ १ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः पप्रच्छुर्लोमहर्षणं ।
सूर्याचन्द्रमसोश्चारं ग्रहाणाञ्चैव सर्वशः ॥ २ ॥
ऋषय जनुः । भ्रमन्ते कथमेतानि ज्योतीर्षि दिवि मण्डलं ।
तिथ्यग्व्यूहेन सर्वाणि तथैवासङ्गरेण च ।
कथं भ्रामयते तानि भ्रमन्ति यदि वा स्वयं ॥ ३ ॥
एतदेदितुमिच्छामस्तथो निगद सत्तम ।
भूतसम्बोहनत्वेतच्छीतुमिच्छा प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥
सूत उवाच । भूतसम्बोहनं ह्येतद्ब्रुवती मे निबोधत ।
प्रत्यक्षमपि दृश्यं यत्तत् संमोहयते प्रजाः ॥ ५ ॥
योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे शिशुमारि व्यवस्थितः ।
उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेधोभूतो ध्रुवो दिवि ॥ ६ ॥
स हि भ्रमन् भ्रामयते चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह ।
भ्रमन्तमनुगच्छन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ ७ ॥
ध्रुवस्य मनसा चासौ सर्पते भगणः स्वयं (१) ।

सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि यज्ञैः सह ॥ ८ ॥
 वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बहानि तानि ये ।
 तेषां योगश्च भेदाश्च कालचारस्तथैव च ॥ ९ ॥
 अस्तोदयो तद्योत्पाता अयने दक्षिणोत्तरे ।
 विषुवद्भ्रुवर्णाश्च ध्रुवात्सर्वं प्रवर्तते ॥ १० ॥
 वर्षा घर्मो हिमं राशिः सन्ध्या चैव दिनं तथा ।
 शुभाशुभं प्रजानाञ्च ध्रुवात्सर्वं प्रवर्तते ॥ ११ ॥
 ध्रुवेणाधिकृताश्चैव सूर्याऽऽपाहृत्य तिष्ठति ।
 तद्देश दीप्तकिरणः स कालाग्निर्द्दिवाकरः ॥ १२ ॥
 परिवर्त्तक्रमादिप्रा भाभिरालोकयन् दिशः ।
 सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वशः ।
 जगती जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः (१) ॥ १३ ॥
 आदित्यपीतं सूर्याग्निः सोमं संक्रमते जलं ।
 नाड्योभिर्वायुयुक्ताभिर्लोकान्धानं प्रवर्तते ॥ १४ ॥
 यत् सोमात् स्रवते सूर्यस्तदयेष्ववतिष्ठते ।
 मेघा वायुनिघातेन विखजन्ति जलध्रुवि ॥ १५ ॥
 एवमुत्क्षिप्यते चैव पतते च पुनर्जलं (२) ।
 नानापकारमुदकान्तदेव परिवर्त्तते ॥ १६ ॥
 सन्धारणार्थं भूतानां मायैषा विश्वनिर्मिता ।
 अनया मायया व्याप्तं चैलोक्यं सचराचरं ॥ १७ ॥
 विश्वेशो लोकज्ञदेवः सहस्रांशुः प्रजापतिः ।
 धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभुर्विष्णुर्द्दिवाकरः ॥ १८ ॥

सर्वलौकिकमन्त्रो वै यत्सीमाज्जभसः श्रुतं (१) ।
 सीमाधारं (२) जगत्सर्वमेतत्तथ्यं प्रकीर्तितं ॥ १८ ॥
 सृष्ट्यादुत्थां निस्त्रयते सीमाच्छीतं प्रवर्त्तते ।
 शीतोष्णवोर्यौ द्वावेतौ युक्तौ धारयतो जगत् ॥ २० ॥
 सीमाधारा नदी गङ्गा पवित्रा विमलोदका ।
 सीमपुत्रपुरोगाय महानद्यो द्विजोत्तमाः ॥ २१ ॥
 सर्वभूतशरीरेषु आपो ह्यनुगता यः ।
 तेषु सन्दृष्टमानेषु जङ्गमस्थावरेषु च ।
 धूमभूतास्तु ता आपो निष्क्रामन्तीह सर्वशः ॥ २२ ॥
 तेन चाभ्याणि जायन्ते स्थानमत्राश्रसां श्रुतं ।
 आकान्तेजो हि भूतेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलं ॥ २३ ॥
 समुद्राद्वायुसंयोगाद्दृष्ट्यापो गभस्तयः ।
 यतस्त्वृतुवशात् काले परिवर्त्तो दिवाकरः ।
 यकृत्यपो हि मेघेभ्यः शक्ताः शक्तगभस्तिभिः ॥ २४ ॥
 अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
 सर्वभूतहितार्थाय वायुभिश्च समन्ततः ॥ २५ ॥
 ततो वर्षति पद्मासान् सर्वभूतविष्वज्ये ।
 वायव्यं स्तनितश्चैव वैद्युतश्चाग्निसम्भवं ॥ २६ ॥
 मेघनाच्च मिहेर्हातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च ।
 न भ्रशन्ति यतस्त्वापस्तदम्भं कवयो विदुः ॥ २७ ॥
 मेघानां पुनरुत्पत्तिस्त्रिविधा योनिरुच्यते ।
 आग्नेया ब्रह्मजायैव पक्षजाय पृथग्विधाः ।

विधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि संश्रवं ॥ २८ ॥
 आग्नेयास्त्वर्णजाः प्रोक्तास्तेषां तस्मात् प्रवर्त्तनं ।
 शीतदुर्दिनवःता ये स्रगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥ २९ ॥
 महिषाश्च वराहश्च मत्तमातङ्गनामिनः ।
 भूत्वा धरणिमभ्येत्य विचरन्ति रमन्ति च ॥ ३० ॥
 जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसंश्रवाः ।
 विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधाराविलम्बिनः ॥ ३१ ॥
 मूका घना मङ्गलाया प्रवाहस्य वशागुगाः ।
 क्रोशमावाश्च वर्षन्ति क्रोशार्हादपि वा पुनः ॥ ३२ ॥
 पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति च रमन्ति च ।
 वल्गाकागर्भदाश्चैव वल्गाकागर्भधारिणः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्ठासंश्रवाः ।
 ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्तनयन्ति स्वनपिवाः ॥ ३४ ॥
 तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्वाङ्गरुहोद्भवा ।
 राज्ञो राज्ञाभिषिक्तेव पुनर्यौवनमश्नुते ।
 तेष्वियं प्रीतिमासक्ता भूतानां जीवितीक्ष्णवा ॥ ३५ ॥
 जीमूता नाम ते मेघा तेभ्यो जीवस्य संश्रवाः ।
 द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ॥ ३६ ॥
 एते योजनमावाश्च सार्द्धास्त्रिष्कृतादपि ।
 हृदिसर्गस्तथा तेषां धारासाराः प्रकीर्त्तिताः ।
 पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पञ्चसंश्रवाः ॥ ३७ ॥
 शक्नेन पक्षाच्छिन्ना ये पर्वतानां महीजसां ।
 कामगानां प्रहृष्टानां भूतानां शिवमिच्छतां ॥ ३८ ॥

पुष्करा नाम ते मेघा हृदन्तस्तोयमकराः ।
 पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥ ३८ ॥
 नानारूपधराधैव महाघोरतराश्च ते ।
 कल्पः क्षुद्रहृष्टः स्रष्टारः सम्बर्त्तान्नेर्नियामकाः ॥ ४० ॥
 वर्धन्त्येते युगान्तेषु तृतीयांशे प्रकीर्त्तिताः ।
 अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीतलं ।
 यायुं परं वहन्तः स्फुरन्तिताः कल्पसाधकाः ॥ ४१ ॥
 यान्यस्याण्डकपालस्य प्राकृतस्याभवंस्तदा ।
 तन्मादृश्रज्जा समुत्पद्यतुर्वक्त्रः स्वयम्भुवः ।
 तान्येवाण्डकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४२ ॥
 तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
 तेषां येष्ठस्तु पर्जन्यवत्वारधैव दिग्गजाः ॥ ४३ ॥
 गजानां पञ्चतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतं ॥ ४४ ॥
 पर्जन्यो दिग्गजाधैव हेमन्ते गीतसम्भवाः ।
 तुषारवृष्टिं वर्धन्ति सर्व्वसंस्थविहृदये ॥ ४५ ॥
 येष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपाश्र्वधः ।
 योऽसौ विभर्त्ति भगवान् गङ्गामाकाशगोचरां ।
 दिव्यामतिजलां पुण्यां विद्यां स्वर्गपथि स्थितां ॥ ४६ ॥
 तस्याविष्मन्दजन्तोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः ।
 शीकरं संप्रमुञ्चन्ति नौहार इति स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 दक्षिणेन गिरिर्योऽसौ हेमकूट इति स्मृतः ।
 उदग्द्विमवतः शैलादुत्तरस्य च दक्षिणे ।

पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र वै स्मृतं ॥ ४८ ॥
 तस्मिन्निपतितं वर्षं यत्तु धारसमुद्भवम् ।
 ततस्तदावहो वायुर्हिमशैलात् समुद्वहन् ।
 आनयत्यात्मयोगेन सिञ्चमानो महागिरिं ॥ ४९ ॥
 हिमवन्तमतिक्रम्य हृष्टिषिधं ततः परम् ।
 ब्रह्माभ्येति ततः पश्चादपरान्तविहङ्गये ॥ ५० ॥
 मेघावाध्यायनश्चैव सर्वमेतत् प्रकीर्तितम् ।
 सूर्य्य एव तु हृष्टीनां स्मृष्टा समुपदिश्यते ॥ ५१ ॥
 ध्रुवेणावेष्टितः सूर्य्यस्ताभ्यां हृष्टिः प्रवर्त्तते ।
 ध्रुवेणावेष्टितो वायुर्हृष्टिं संहरते पुनः ॥ ५२ ॥
 प्रह्वयिः सत्य सूर्यात् कटस्थे नक्षत्रमण्डले ।
 वारस्यान्ते विग्रस्यर्कं ध्रुवेण परिवेष्टितम् ॥ ५३ ॥
 अतः सूर्य्यरश्मिस्थाय सन्निवेशं निबोधत ।
 संस्थितेनैकचक्रेण पञ्चारेण त्रिनाभिना ॥ ५४ ॥
 हिरण्ययेन भगवान् पर्वणा तु मञ्जोजसा ।
 नष्टवर्णाभ्यङ्गारेण घटप्रकारैकनेमिना ।
 चक्रेण भास्वता सूर्य्यः स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ५५ ॥
 दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः स्मृतः ।
 द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ह्यर्थवशेन तु ।
 असङ्गः काञ्चनो दिव्यो युक्तः परमगैर्हयेः ॥ ५७ ॥
 ऊन्दीभिर्वाजिरूपैस्तु यतः शुक्लस्ततः स्थितः ।
 वरुणस्यन्दनस्थेऽह लक्षणेः सदृशस्तु सः ।

तेनाऽसौ सर्पति व्योम्नि भास्वता तु दिवाकरः ॥ ५८ ॥
 अद्येमानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रघस्य तु ।
 संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमं ॥ ५९ ॥
 अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः ।
 आराः पञ्चत्तवस्तस्य नेमिः षडृतवः स्मृताः ॥ ६० ॥
 रथनौडः स्मृती ह्यब्दस्त्वयने कूर्वरायुभी ।
 मुहूर्ता वभुरास्तस्य यस्या तस्य कलाः स्मृता ॥ ६१ ॥
 तस्य काष्ठाः स्मृता घोणा ईषादण्डः क्षणास्तु वै ।
 निमेषाद्यानुकर्षोऽस्य ईषा चास्य लवाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 रात्रिर्वरुथो घर्मोऽस्य ध्वज ऊर्ध्वसमुच्छ्रितः ।
 युगाक्षकोटी ते तस्य अर्धकामावभौ स्मृती ॥ ६३ ॥
 समाखरूपान्छन्दांसि वहन्ते वामतो धुरी ।
 गायत्री चैव त्रिष्टुप् च अनुष्टुप् जगती तथा ॥ ६४ ॥
 पङ्क्तिश्च वृहती चैव उष्णिक् चैव तु मत्तमं ।
 अष्टे चक्रां निवहन्तु भ्रुवे त्वक्षः समर्पितः ॥ ६५ ॥
 सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षो भ्रमति भ्रुवः ।
 अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ भ्रुवेरितः ॥ ६६ ॥
 एवमर्थवशात्तस्य सन्निवेशो रघस्य तु ।
 तथा संयोगभागेन संसिद्धौ भास्वरो रणः ॥ ६७ ॥
 तेनाऽसौ तरणिर्देवस्तरसा सर्पते दिवि ।
 युगाक्षकोटिमन्त्रद्वौ रश्मी हो स्यन्दनस्य हि ॥ ६८ ॥
 भ्रुवेण भ्रमतो रश्मी विचक्रयुगयोस्तु वै ।
 भ्रमतो मण्डलानि स्युः खिचरस्य रघस्य तु ॥ ६९ ॥

युगाक्षकोटी ते तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु ।
 भ्रुवेण संगृहीते वै दिक्कक्षेत्ररज्जुवत् ॥ ७० ॥
 भ्रमन्तमनुगच्छे तां भ्रुवं रश्मी तु तावभौ ।
 युगाक्षकोटी ते तस्य वातोर्मी स्यन्दनस्य तु ॥ ७१ ॥
 कौलासक्तो यदा रज्जुर्भ्रमते सर्वतो दिशं ।
 ज्ञप्तस्तस्य रश्मी तो मण्डलेषूत्तरायणे ॥ ७२ ॥
 वर्हेते दक्षिणे चैव भ्रमतो मण्डलानि तु ।
 भ्रुवेण संगृहीतो तु रश्मी वै नयतो रविं ॥ ७३ ॥
 आकृष्येते यदा तो वै भ्रुवेण समधिष्ठितौ ।
 तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४ ॥
 अग्नौतिमण्डलयतं काष्ठयोरुभयोपरम् ।
 भ्रुवेण सुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ ७५ ॥
 तथैव बाह्यातः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ।
 लक्ष्म्यन् स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारो नामे-
 कपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

ज्योतिःप्रचारः ।

सुत उवाच । स रक्षोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामण्यैर्मर्षराक्षसैः ॥ १ ॥

एते वसन्ति वै सूर्य्यं ह्यो ह्यो मासो क्रमेण तु ।

धातार्थ्यमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजापतिः ॥ २ ॥

उरगो वासुकिश्चैव सङ्कीर्णारथ तावुभौ ।

तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्व्वो गायतां वरो ॥ ३ ॥

क्रतुस्त्यक्ष्यप्सराश्चैव तथा वै पुष्पिकस्तलो ।

ग्रामण्यो रथकृष्णश्च तपोर्य्यश्चैव तावुभौ ॥ ४ ॥

रक्षो हेतिः प्रहेतिश्च यातुधानावुदाहृतौ ।

मधुमाधवयोरेव गणो वसति भास्करे ॥ ५ ॥

वासन्तो ग्रैष्मिकौ मासो मित्रश्च वरुणश्च ह ।

ऋषिरचिर्विशिष्टश्च तक्षको रथ एव च ॥ ६ ॥

मेनका सहजान्या च गन्धर्व्वी च हृष्टा हृष्टः ।

रथस्तनश्च ग्रामण्यो रथचित्रश्च तावुभौ ॥ ७ ॥

पौरुषेयो भवश्चैव यातुधानावुदाहृतौ ।

एते वसन्ति वै सूर्य्यं मासयोः शुचिशुक्रयोः ॥ ८ ॥

ततः सूर्य्यं पुनस्त्यन्वा निवसन्तीह देवताः ।

इन्द्रथैव विवस्त्रांश्च अङ्कुरा भृगुरेव च ॥ ८ ॥
 एलापर्यस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च तावुभौ ।
 विश्वावसुप्रसेनौ च प्रातश्चैवावणश्च ॥ १० ॥
 प्रस्तांचेति च विख्याता निष्ठाचेति च ते उभे ।
 यातुधानस्तथा सर्पो व्याघ्रः श्वेतश्च तावुभौ ।
 नभोनभसायोरेष गणो वसति भास्करे ॥ ११ ॥
 शरदृतौ पुनः शुभ्रा वसन्ति मुनिदेवताः ।
 पर्यन्धवाश्च पूषा च भरद्वाजः सगोतमः ॥ १२ ॥
 विश्वावसुश्च गन्धर्व्वास्तथैव सुरभिश्च यः ।
 विश्वाचो च धृताचो च उभे ते शुभलक्षणे ॥ १३ ॥
 नाग ऐरावतश्चैव विश्रुतश्च धनञ्जयः ।
 सेनजिश्च सुषेणश्च सेनानोर्ग्रामणौ च तौ ॥ १४ ॥
 आपो वातश्च तावेतो यातुधानावुभौ स्मृतौ ।
 वसन्त्येते तु वै सूर्य्यं मासयोश्च द्वाघोर्जयोः ॥ १५ ॥
 हेमन्तिको तु द्वौ मासौ वसन्ति तु दिवाकरे ।
 अंशो भगश्च द्वावेतौ कश्यपश्च ऋतुश्च ॥ १६ ॥
 भुजङ्गश्च महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा ।
 चित्रसेनश्च गन्धर्व्व ऊर्णायुश्चैव तावुभौ ॥ १७ ॥
 उर्व्वशी विप्रचित्तिश्च तथैवाप्सरसौ शुभे ।
 तार्क्ष्यचारिष्टनेमिश्च सेनानोर्ग्रामणौ च तौ ॥ १८ ॥
 विश्रुत्स्फुल्लश्च तावुभौ यातुधानावुदाहृतौ ।
 सहे चैव सङ्ख्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ १९ ॥
 ततः शैशिरयोश्चापि मासयोर्निवसन्ति वै ।

त्वष्टा विष्णुर्जमदग्निर्विष्णामित्रस्तथैव च ॥ २० ॥

काद्रव्यै तथा नागौ कम्बलाश्चतराबुभौ ।

गन्धर्वो हृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चास्तथैव च ॥ २१ ॥

तिलोत्तमाश्चराद्यैव देवी रश्मा मनोरमा ।

ऋतजिह्वस्तजिह्वैव ग्रामण्यौ लोकविश्रुतौ ॥ २२ ॥

ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स ऋतुः ।

एते देवा वसन्त्यर्को ह्यो मासौ तु क्षमिणश्च ॥ २३ ॥

स्थानाभिमानिनो ह्येते गणा द्वादश सप्तकाः ।

सूर्यमाध्याययन्त्येते तेजसा तेज उत्तमं ॥ २४ ॥

प्रथितैस्त्वैर्चोभिस्तु स्तुवन्ति सुमयो रविं ।

गन्धर्वाश्चरस्यैव गीतमृत्यैरुपासते ॥ २५ ॥

ग्रामणीयश्चभूतास्तु कुर्वन्ते भीमसंघहं (१) ।

सर्पा वहन्ति सूर्याश्च यातुधानानुयान्ति च (२) ।

बालखिल्या नयन्त्यस्तं परिचार्योदयाद्रविं ॥ २६ ॥

एतेषामिव देवानां यथावोर्ध्वं यथातपः ।

यथायोगं यथाकृत्यं यथाधर्मं यथाबलं ॥ २७ ॥

यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा ।

इत्येते वै वसन्तो ह्यो ह्यो मासौ दिवाकरे ॥ २८ ॥

ऋषयो देवगन्धर्वाः पन्नगाश्चरसाङ्गणाः ।

ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च भूयशः ॥ २९ ॥

एते तपन्ति वर्धन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।

भूतानामशुभहर्षं व्यपोहन्तीह कीर्तिताः ॥ ३० ॥

मानवानां शुभं ह्येते हरन्ति दुरिताकर्णा ।
 दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित् क्वचित् ॥ ३१ ॥
 विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंजसः ।
 एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवसातुगाः ॥ ३२ ॥
 वर्षन्त्यथ तपन्त्यथ ह्यादयन्त्यथ वै प्रजाः ।
 गोपायन्ति तु भूतानि सर्वाणीहामनुचयात् ॥ ३३ ॥
 स्थानाभिमानिनामितत् स्थानं मन्वन्तरेषु वै ।
 अतीतानागतानां वै वर्तन्ते साम्प्रतन्तु ये ॥ ३४ ॥
 एवं वसन्ति वै सूर्ये सप्तकास्ते चतुर्दिशं ।
 चतुर्दिशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥ ३५ ॥
 घोषे हिमे च वर्षासु सुखमानो
 घर्मे हिमश्च वर्षश्च दिनं निशाश्च ।
 कालेन गच्छत्यृतुवशात् पश्चिन्नतरश्मि-
 र्देवान् पितॄन् च मनुजांश्च तर्पयन् वै ॥ ३६ ॥
 प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः
 सोमं सुपुष्पेन विवर्द्धयित्वा ।
 शक्ने तु पूर्णं दिवसक्रमेण
 तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिवन्ति ॥ ३७ ॥
 पीतन्तु सोमं दिक्कलावशिष्टं
 कृष्णपक्षे रश्मिभिस्तं चरन्तं ।
 सुधामृतं तत्पितरः पिवन्ति
 देवाश्च सौम्याश्च तथैव कव्यं ॥ ३८ ॥
 सूर्येण गोभिस्तु समुद्धृताभि-

रडिः पुनश्चैव समुद्रताभिः ।
 सृष्ट्यातिवृद्धाभिरथौषधीभि-
 र्मर्त्याः क्षुधन्त्यन्नपानैर्जयन्ति ॥ ३८ ॥
 असृतेन तृप्तिस्त्वर्द्धमासं सुराणां (१)
 मासाहर्द्धातिः स्वधया पितॄणां ।
 अन्नेन शश्वत् दधाति मर्त्यान्
 सूर्यः खयं तच्च विभर्ति गोभिः ॥ ४० ॥
 अयं हरिस्तैर्हरिभिस्तुरङ्गमै-
 रयन् हि चापो हरतीति रश्मिभिः ।
 विसर्गकाले विसृज्यंश्च ताः पुनः
 विभर्ति शश्वत् सविता चराचरं ॥ ४१ ॥
 हरिर्हरिर्द्विर्जयते तुरङ्गमैः
 पिवत्यथापो हरिभिः सहस्रधा ।
 तः प्रमुञ्चत्यपि तास्त्वसौ हरिः
 स मुञ्चमानो हरिभिस्तुरङ्गमैः ॥ ४२ ॥
 इत्येष एकचक्रेण सूर्यस्तूर्णं रथेन तु ।
 भद्रैस्तैरक्षतैरश्वैः सर्पतेऽसौ दिवि जये ॥ ४३ ॥
 अक्षीरात्वादथेनाऽसौ एकचक्रेण तु भ्रमन् ।
 सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तभिः सप्तभिर्हयैः ॥ ४४ ॥
 छन्दीभिरश्वरूपैस्तैर्यतयक्रान्ततः स्थितैः ।
 कामरूपैः सक्तद्युक्तैरमितैस्तैर्मनोजवैः ॥ ४५ ॥
 हरितैरव्ययैः पिङ्गै रीश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः ।

अयोतिमण्डलगतं र्भ्रमन्वन्देन ते जयाः ॥ ४६ ॥
 वाह्यमभ्यन्तरश्चैव मण्डलं दिवसकमात् ।
 कल्पादौ सन्प्रयुक्तास्ते वहन्वाभूतसंग्रवात् ।
 आहता वास्तस्मिन्नेते भ्रमन्ते रात्राहाणि तु ॥ ४७ ॥
 प्रवितेर्ध्वोभिरधैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 सेव्यते गीतनृत्यैश्च गन्धर्वैरक्षरोगणैः ।
 पतङ्गः पतगैरश्वैर्भ्रममाप्नो दिवस्सतिः ॥ ४८ ॥
 वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तत्रा शशौ ।
 ज्वालहवी तथैवाप्य रश्मीनां सूर्यवत् स्मृते ॥ ४९ ॥
 विचक्रोभयपार्श्वस्थो विज्ञेयः शशिनो रथः ।
 अपाङ्गर्भसमुत्पन्नो रथः साश्वः ससारथिः ।
 शतारैश्च त्रिभिश्चक्रेयुक्तः शुक्लेर्ह्योत्तमेः ॥ ५० ॥
 दशभिस्तु क्रमेर्दिव्यैरसप्तैस्तेर्मनोजवैः ।
 सकृद्युक्ते रथे तस्मिन् वहन्ते चायुगलयात् ॥ ५१ ॥
 संगृहीते रथे तस्मिन् श्वेतचक्षुःश्रवास्तु वै ।
 अश्वास्तमिषकवर्णास्तो वहन्ते शङ्खवर्षसं ॥ ५२ ॥
 ययुश्च त्रिमनाश्चैव हृषो राजी बलो जयः ।
 अश्वो यामस्तुरण्यश्च हंसो व्योमो मृगस्तथा ॥ ५३ ॥
 इत्येते नामभिः सर्वं दश चन्द्रमसो जयाः ।
 एते चन्द्रमसन्देवं वहन्ति दिवसकमात् ॥ ५४ ॥
 देवैः परिहृतः सौम्यः पित्रभिश्चैव गच्छति ।
 सोमस्य शुक्लपक्षादौ भास्करे पुरतः स्थिते ।
 आपूर्यते पुरछान्तः सततं दिवसकमात् ॥ ५५ ॥

देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यदा ।
 पीतं पञ्चदशाहन्तु रश्मिनैकेन भास्करः ॥ ५६ ॥
 आपूरयन् सुषुम्नेन भागं भागमहः क्रमात् ।
 सुषुम्नाप्यायमानस्य शक्ता वर्धन्ति वै कलाः ॥ ५७ ॥
 तस्माद्भुजन्ति वै कण्ठे शक्ता आप्याययन्ति च ।
 इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ॥ ५८ ॥
 पौर्णमास्यां स दृश्येत शक्ताः सम्पूर्णमण्डलः ।
 एवमाप्यायितः सोमः शक्लपक्षे दिनक्रमात् ॥ ५९ ॥
 ततो द्वितीयापवृत्ति बहुलस्य चतुर्दशी ।
 अपां सारमयस्त्रिन्दोरसमाशालकस्य च ।
 पिवन्त्यम्बुमयं देवा मधु सौम्यं सुधामयं ॥ ६० ॥
 समुत्तथाईमासेन असृतं सूर्यतेजसा ।
 भक्षार्धमसृतं सौम्यं पौर्णमास्यामुपासते ॥ ६१ ॥
 एकरात्रं सुरैः सर्वैः पितृभिश्च महर्षिभिः ।
 सोमस्य कण्ठपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य च ॥ ६२ ॥
 प्रक्षीयते पुरस्वान्तः पीयमानाः कलाः क्रमात् ।
 क्षीयन्ते तस्मात् कण्ठे याः शक्ते ज्ञाप्याययन्ति ताः ॥ ६३ ॥
 एवं दिनक्रमातीते विबुधास्तु निशाकरं ।
 पीत्वाऽर्धमासकृच्छन्ति अमावास्यां सुरोत्तमाः ।
 पितरथोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरं ॥ ६४ ॥
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
 अपराह्णे पितृगणैर्जघन्धः पर्युपास्यते ॥ ६५ ॥
 पिवन्ति द्विकलाकालं शिष्टा तस्य तु या कला

तिःसूतं तदमावास्याङ्गभस्तिभ्यः स्वधामृतं ।
 तां स्वधां मासहस्रैः तु पीत्वा गच्छन्ति तेऽमृतं ॥ ६६ ॥
 सोम्या वर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्तास्तथैव च ।
 कव्याश्चैव (१) तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व एव ते ॥ ६७ ॥
 संवत्सरास्तु वै कव्याः (२) पञ्चाष्टा ये द्विजैः स्मृताः ।
 सोम्यास्तु ऋतवो ज्ञेया मासा वर्हिषदः स्मृताः ।
 अग्निष्वात्तासर्वश्चैव पितृसर्गा हि वै द्विजाः ॥ ६८ ॥
 पितृभिः पीयमानस्य पञ्चदश्यां कला तु वै ।
 यावद्य जीवते तस्य भागः पञ्चदशस्तु सः ॥ ६९ ॥
 अमावस्यान्तदा तस्य अन्तमापूर्यते परं ।
 वृद्धिचयो वै पञ्चादौ षोडश्यां शशिनः स्मृती ॥ ७० ॥
 एवं सूर्यनिमित्तेषां चयवृद्धिर्निशाकरे ।
 तारापञ्चाणां यज्यामि स्यर्भानोद्य रथं पुनः ॥ ७१ ॥
 तोयतेजोमयः शुभ्रः सोमपुत्रस्य वै रथः ।
 युक्तो ह्ययैः पिशङ्गैस्तु, चट्वाभिर्षातरं हसैः (३) ॥ ७२ ॥
 सवरुथः सानुकर्षः सूती दिव्यो रथे महान् ।
 सोपामङ्गपताकस्तु, सध्वजो मेघसन्निभः (४) ॥ ७३ ॥
 भार्गवस्य रथः श्रीमान् तेजसा सूर्यसन्निभः ।
 पृथिवीसन्धवैर्युक्तो नानावर्णैर्ज्योत्समैः ॥ ७४ ॥
 ज्ञेतः पिशङ्गः सारङ्गो नीलः पीतो विसोदितः ।
 लघ्वाद्य हरितश्चैव पृथतः पृथ्विरिव च ।

१ कान्वाश्चैति घ० ।

२ कान्वा इति घ० ।

३ चट्वाभिरतिरंजयैरिति ड० ।

४ चमपद्मिभ इति घ० ।

दशभिश्चैर्महाभागैरकृशैर्वीतवेगितैः ॥ ७५ ॥
 अष्टाश्वः काश्वनः श्रोमान् सोमस्यापि रथोऽभवत् ।
 असङ्केतोऽङ्गितैरश्वैः सर्व्यगैरग्निसम्भवैः ।
 सर्पतेऽसौ कुमारी वै ऋजुवक्त्रानुचक्रगः ॥ ७६ ॥
 ततस्वाङ्गिरसो विद्वान् देवाचार्य्यो ब्रह्मरतिः ।
 शोणैरश्वैः काश्वनेन स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७ ॥
 युक्तस्तु वाजिभिर्दिव्यैरष्टाभिर्वीतसन्धितैः ।
 नक्षत्रेऽब्दश्रियसति सधैरग्नयेन गच्छति ॥ ७८ ॥
 ततः शनैश्चरोऽप्यश्वैः श्वलैर्व्योमसम्भवैः ।
 कार्णायसं समारुह्य स्यन्दनं याति वै शनैः ॥ ७९ ॥
 स्वर्भानोस्तु तथैवाश्वानाः कृष्णा ह्यष्टौ मनोजवाः ।
 रथन्तमोमयन्तस्य सकृद्युक्ता बहन्तुरत ॥ ८० ॥
 आदित्याग्निःसुतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु ।
 आदित्यमेति सोमाश्च पुनः सौरिषु पर्वसु ॥ ८१ ॥
 अथ केतुरथस्याश्वाना अष्टाष्टौ वातरंहसः ।
 पल्लालधूमसङ्काशाः श्वला रासभाश्वानाः ॥ ८२ ॥
 एते वाह्या यहाणां वै मया पोक्ताः (१) रथैः सह ।
 सर्व्वे ध्रुवनिबद्धास्ते प्रवहन् वातरश्मिभिः ॥ ८३ ॥
 एते वै श्वाभ्यमाणास्तु यथायोगं भ्रमन्ति वै ।
 वायव्याभिरदृश्याभिः प्रवहन् वातरश्मिभिः ॥ ८४ ॥
 परिभ्रमन्ति तद्वहन्वायन्द्रसूर्य्ययहा दिवि ।
 भ्रमन्तमनुगच्छन्ति ध्रुवन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ ८५ ॥

यथा नद्युदके नौस्तु, सलिलेन सहोद्यते ।
 तथा देवास्तथा ह्येते उद्यन्ते वातरश्मिभिः ।
 तस्मात्सर्वेष्वप्युद्यन्ते ज्योतिर्देवगणास्तु ते ॥ ८१ ॥
 यावत्त्यस्यैव तारास्तु तावन्तो वातरश्मयः ।
 सर्व्या भुवनिवचास्ता भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति तं ॥ ८२ ॥
 तैलपौष्ठाकरं चक्रं भ्रमद्भ्रामयते यथा ।
 तथा भ्रमन्ति ज्योतीर्वि वातवहानि सर्व्वशः ॥ ८३ ॥
 अन्ततश्चक्रवद्वान्ति वातचक्रेरितानि तु ।
 यस्माज्ज्योतीर्वि वृहते प्रवहंस्त्येन स स्मृतः ॥ ८४ ॥
 एवं भुवनिवहोऽसौ सर्पते ज्योतिषां गणः ।
 सैव तारामयो ज्ञेयः शिशुमारो भुवो दिवि ।
 यदङ्गा कुर्वते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ॥ ८५ ॥
 यावत्त्यस्यैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ।
 तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि(१)तु ॥ ८६ ॥
 शाश्वतः शिशुमारोऽसौ विज्ञेयः प्रविभागशः ।
 उत्तानपादस्तस्याय विज्ञेयो ह्युत्तरो जनुः ॥ ८७ ॥
 यज्ञोऽधरस्तु, विज्ञेयो धर्मी मूर्धानमाश्रितः ।
 हृदि नारायणः साध्यः अश्विनो पूर्व्वपादयोः ॥ ८८ ॥
 वरुणश्चार्ध्यमा चैव पश्चिमे तस्य शक्थिनि ।
 शिश्रुः संवत्सरस्तस्य मिथोऽपाने समाश्रितः ॥ ८९ ॥
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च मरीचिः कश्यपो भुवः ।
 तारकाः शिशुमारश्च नास्त्येति चतुष्टयं ॥ ९० ॥

नक्षत्रचन्द्रसूर्याय यद्वास्तारागणैः सहः ।
 उन्मृखाभिमुखाः सर्वे चक्रीभूताश्रिता दिवि ॥ ८६ ॥
 ध्रुवेणाधिष्ठिताः सर्वे ध्रुवमेव प्रदक्षिणं ।
 प्रयात्तीह वरं त्रैलोक्येभ्योभूतं ध्रुवन्दिवि ॥ ८७ ॥
 ध्रुवाग्निक्षयपानान्तु वरदासौ ध्रुवः स्मृतः ।
 एक एव मृगश्लेष मेरुपर्वतमूर्धनि ॥ ८८ ॥
 ज्योतिषाश्चक्रमेतद्धि सदा कर्षत्यवाप्तुखः ।
 मेरुमालोकयत्येष प्रयातीह प्रदक्षिणं ॥ ८९ ॥

इति त्रैलोक्यपुराणे वायुप्रोक्ते ध्रुवचर्या नाम
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

ज्योतिःसन्निवेशः ।

शांशपायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु मुनयः पुनस्ते संगयान्विताः ।

पप्रच्छुरुत्तरं भूयस्तदा ते लोमहर्षणं ॥ १ ॥

अष्टमयजुषुः । यदेतदुक्तमभवता गृहाण्येतानि विभुतं ।

कथं देवगृहाणि स्युः कथं ज्योतीर्नपि वर्णय ॥ २ ॥

एतत्सर्वं समाचक्ष्व ज्योतिषाश्चैव निधयं ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां तदा स्रुतः समाहितः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे महाप्राज्ञैर्यदुक्तं ज्ञानबुद्धिभिः ।

तद्गोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्भवं ।

यथा देवगृहाणीह सूर्याचन्द्रमसोर्गृहं ॥ ४ ॥

अतःपरं त्रिविधानैर्वर्णयेहन्तु समुद्भवं ।

दिव्यस्य भौतिकस्याग्नेरध्याग्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५ ॥

व्युष्टायान्तु रजन्यां वै जह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।

अव्याकृतमिदं त्वासीन्नैशेन तमसावृतं ॥ ६ ॥

चतुर्भूतावग्निष्टेऽस्मिन् पार्थिवः सोऽग्निरुच्यते ।

यथादौ तपते सूर्यो शुचिरग्निस्तु स स्मृतः ॥ ७ ॥

वेद्युताख्यस्तु विज्ञेयस्तेषां वक्ष्येऽद्य लक्षणं ।

वैद्युतो जाठरः सौरो ज्ञपाङ्गर्भास्त्रयोऽग्नयः ।
 तस्मादपः पिवन्सूर्यो गोभिर्दीप्यन्त्यऽसौ दिवि ॥ ८ ॥
 वैद्युतेन समाविष्टो वार्चो नाद्भिः प्रशाम्यति ।
 मानवानाञ्च कुक्षिस्थो नाद्भिः शाम्यति पावकः ॥ ९ ॥
 अर्चिष्णान् परमः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः स्मृतः ।
 यथायं मण्डली शुक्लो निरुष्णः संप्रकाशते ॥ १० ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन ज्ञस्तं याति दिवाकरे ।
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११ ॥
 उद्यन्तश्च पुनः सूर्यमौष्ण्यमाग्नेयमाविशत् ।
 पादेन पार्थिवध्माग्नेस्तस्मादग्निस्तपत्यसौ ॥ १२ ॥
 प्रकाशश्च तथोष्णश्च सौराग्नेये तु तेजसौ ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ १३ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यर्हे तस्मादग्निंश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति पुनः सूर्यो रात्रिराविशते त्वपः ।
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ १४ ॥
 अस्तं याति पुनः सूर्यो अर्द्धैर्व प्रविशत्यपः ।
 तस्मात्तप्तं पुनः शुक्ला आपो विश्यन्ति (१)भास्करे ॥ १५ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्हे दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमये नित्यमहीरात्रं विशत्यपः ॥ १६ ॥
 यथासौ तपते सूर्यो पिवन्तश्चो गभस्तिभिः ।
 पार्थिवो हि विमित्रोऽसौ दिव्यः शुचिरिति स्मृतः ॥ १७ ॥
 सहस्रपादः सोऽग्निस्तु वृत्तः कुम्भनिभः शुचिः ।

आदत्ते तप्त रश्मोर्नां (१) सहस्रेण समन्ततः ॥ १८ ॥
 नादेशोद्येव सामुद्रौः कौप्याद्येव सधान्वनीः ।
 स्याथरा जङ्गमाद्येव यद्य सूर्यो हिरण्यमयः ।
 तस्य रश्मिसहस्रन्तु वर्षशीतोष्णनिस्त्रवः ॥ १९ ॥
 तासाञ्चतुःशता नाद्यो वर्षन्ति चित्रमूर्त्तयः ।
 यन्मनाद्येव वन्द्याश्च ऋतना नूतनास्तथा ।
 अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥ २० ॥
 हिमवाहाश्च ताभ्योऽन्या रश्मयस्त्रिगताः पुनः ।
 दृष्ट्वा मेघ्याश्च वाह्याश्च क्लादिन्यो हिमसर्जनाः ॥ २१ ॥
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पौताभास्तु गमस्तयः ।
 शुक्लाश्च ककुभेद्येव गावो विश्वभृतस्तथा ॥ २२ ॥
 शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिगता घर्मेसर्जनाः ।
 समं विभर्ति ताभिस्तु मनुष्यपिण्डदेवताः ॥ २३ ॥
 मनुष्यानीषधेनेष्ट स्वधया च पिष्टृनपि ।
 अमृतेन सुरान् सर्वांस्त्रींश्चिभिस्तर्पयत्यसौ ॥ २४ ॥
 वसन्ते चैव शीष्मे च स तैः सुतपते त्रिभिः ।
 वर्षास्त्रयो शरदि च चतुर्भिः सम्प्रकर्षति ॥ २५ ॥
 हिमन्तो शिशिरे चैव हिमं स सृजते त्रिभिः ।
 ओषधीषु वनमृत्ते स्वधया च पिष्टृनपि ।
 सूर्योऽमरत्वममृतव्रयन्निषु नियच्छति ॥ २६ ॥
 एवं रश्मिसहस्रन्तत् सौरं लोकार्थसाधकं ।
 भिद्यते ऋतुमासाश्च जलशीतोष्णनिस्त्रवः ॥ २७ ॥

इतेतन्मण्डलं शुक्लं भास्वरं सूर्यसंज्ञितं ।
 नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 ऋचचन्द्रयज्ञाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसम्भवाः ॥ २८ ॥
 नक्षत्राक्षिपतिः सोमो ग्रहराजो दिवाकरः ।
 शिवाः पञ्चग्रहा ज्ञेयाः ईश्वराः कामरूपिणः ॥ २९ ॥
 पठते चाग्निरादित्य औदकचन्द्रमाः स्मृतः ।
 शेषाणां प्रकृतिं सम्यग्वर्ण्यमानां निबोधत ॥ ३० ॥
 सुरसेनापतिः स्कन्दः पठतेऽङ्गारको ग्रहः ।
 नारायणं बुधं प्राङ्मुखं ज्ञानविदो विदुः (१) ॥ ३१ ॥
 ब्रह्मो वैवस्वतः साक्षादर्थो लोके प्रभुः स्वयं ।
 महाग्रहो द्विजश्रेष्ठो मन्दगामी शनैश्चरः ॥ ३२ ॥
 देवासुरगुरु यो तु भागुमन्तो महाग्रहो ।
 प्रजापतिस्तुतावेतावुभौ शुक्रवृहस्पती ।
 दैत्यो महेन्द्रय तयोराधिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३ ॥
 आदित्यभूलमखिलं त्रिलोकं नात्र संशयः ।
 भवत्यस्य जगत् कृत्स्नं सदेवासुरमानुषं ॥ ३४ ॥
 रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्रास्त्रिदिवीकसा ।
 द्युतिर्द्युतिमतां कृत्स्ना यत्तेजः सार्वलोकिकं ॥ ३५ ॥
 अर्वाभा सर्वलोकेशो भूलं परमदैवतं ।
 ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रलीयते ॥ ३६ ॥
 भाषाभाषो हि लोकानामादित्याग्निःसुतो पुरा ।
 जगज्ज्ञेयो ग्रहो विप्रा दीप्तिमान् सुग्रहो रविः ॥ ३७ ॥

यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ।
 अथा मुहूर्त्ता दिवसा निशाः पञ्चाश ऊत्स्रगः ।
 मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽब्दयुगानि च ॥ १८ ॥
 तदादित्याहते तेषां (१) कात्तसङ्ख्या न विद्यते ।
 कालाहते न निगमो न ह्येवा नाङ्गिकक्रमः ॥ १९ ॥
 ऋतूनामविभागश्च पुण्यमूलकसं कृतः ।
 कृतः शस्त्राभिनियन्तिर्गुणैर्धनगणादि वा ॥ ४० ॥
 अभावो व्यवहाराणां देवानां दिवि चेह च ।
 जगत्प्रतापनमृते भास्करं वारितस्करं ॥ ४१ ॥
 स एव कात्तयाग्निश्च हादशाका प्रजापतिः ।
 तपत्येव हिजयेठास्त्रेलीक्यं सचराचरं ॥ ४२ ॥
 स एव तेजसां राशिः समस्तः सार्वलौकिकः ।
 उत्तमं मार्गमाख्याय वायोर्भाभिरिदं जगत् ।
 पार्श्वमूर्ध्वमधश्चैव तापयत्येव सर्वशः (२) ॥ ४३ ॥
 रवेरग्निमहस्त्रं यत् प्राङ्मया समुदाहृतं ।
 तेषां जेठाः पुनः सप्त रश्मयो यज्ज्योतिनयः ॥ ४४ ॥
 सुपुत्रो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वत्रयाः पुनश्चान्यः सम्प्रहसुरतः परं ।
 अर्वावसुः (३) पुनश्चान्यो मया चात्र प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥
 सुपुत्रः सूर्यरश्मिस्तु क्षीणं शशिनमेधयन् ।
 तिर्यग्गूर्ध्वप्रभावोऽसौ सुपुत्रः परिकीर्त्यते ॥ ४६ ॥

१ येनास्ति ट० ।

२ तापयत्येव नै जगदिति च० ।

३ सर्वावसुरिति च० ।

हरिकेशः पुरस्वाद्या ऋचयोनिः प्रकीर्तयते ।
 दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्वर्धयते बुधं ॥ ४७ ॥
 विश्वत्रवास्तु यः पश्चात् शुक्रयोनिः स्मृता बुधैः ।
 सम्पदसुय यो रश्मिः सा योनिर्लोहितस्य च ॥ ४८ ॥
 षष्ठस्त्वर्वावसूरश्मिर्द्यौनिस्तु स वृहस्पतेः ।
 शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्यायते खराट् ॥ ४९ ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण यदनचतारकाः ।
 वर्धन्ते विदिताः सर्वा दिशाश्चेदं पुनर्जयतु ।
 न चोयन्ते पुनस्तानि तस्माच्चतुता स्मृता ॥ ५० ॥
 चेत्त्राष्टेतानि वै पूर्वमापतन्ति गभस्तिभिः ।
 तेषां चेत्त्राष्टशदत्ते सूर्यो नचतुताङ्गतः ॥ ५१ ॥
 तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतान्ते यद्वाचयात् ।
 ताराणां तारका ह्येताः शुक्लत्वाच्चैव तारकाः ॥ ५२ ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।
 आदानाश्रित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् ॥ ५३ ॥
 सुवति स्मन्दनार्थं च धातुरेष विभाव्यते ।
 सवनात्तेजसोऽपाञ्च तेनासो भविता मतः ॥ ५४ ॥
 तद्धर्षयन् इत्येष ह्यदने धातुरिष्यते ।
 शुक्लत्वे चामृतत्वे च शीतत्वे च विभाव्यते ॥ ५५ ॥
 सूर्याचन्द्रमसोर्दिव्ये मण्डले भास्वरे खगे ।
 ज्वलत्तेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे ॥ ५६ ॥
 घनतोयात्मकं तच्च मण्डलं शशिनः स्मृतं ।
 घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं भास्करस्य तु ॥ ५७ ॥

विगन्ति सर्वदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतस्रसूर्यपहाश्रयाः ॥ ५८ ॥
 तानि देवगृहांश्चैव तदास्थास्ते भवन्ति च ।
 सोरं सूर्यो विशस्वानं सौम्यं सोमस्तथैव च ॥ ५९ ॥
 शोकां शुको विशस्वानं षोडशार्चिः प्रतापवान् ।
 वृहद्वृहस्यतिथैव कौहितश्चैव कौहितः ।
 शानैश्वरं तथा स्थानं देवस्यैव शनैश्वरः ॥ ६० ॥
 आदित्यरश्मिसंयोगात् संपकाशात्मिकाः स्मृताः ।
 नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः ॥ ६१ ॥
 विगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलाच्च प्रमाणतः ।
 द्विगुणः सूर्यविस्ताराद् विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥ ६२ ॥
 तृत्विगुणस्तु स्वर्मानुभूत्वाधस्तात् प्रसरति ।
 उदृत्य पार्थिवकायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ॥ ६३ ॥
 स्वर्मानोस्तु वृहत् स्थाननिर्मितं यत्तमोमयं ।
 आदित्यात्तच्च निष्क्रम्य सोमङ्गच्छति पर्वसु ॥ ६४ ॥
 आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सोमश्च पर्वसु ।
 स्वर्भासा नुदते यस्मात्ततः स्वर्भानुकच्यते ॥ ६५ ॥
 चन्द्रश्च षोडशो भागो भार्गवश्च विधीयते ।
 विष्कम्भात्मण्डलाच्चैव योजनायात् प्रमाणतः ॥ ६६ ॥
 भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै वृहस्यतिः ।
 वृहस्यतेः पादहीनो कुजसौरावुभौ स्मृतौ ।
 विष्कारात्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ ६७ ॥
 तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्यन्तीह यानि वै ।

बुधेन समतुल्यानि विस्तारान्मण्डलादयः ॥ ६८ ॥
 प्रायश्चन्द्रयोगानि विद्यादृष्ट्याणि तत्त्ववित् ।
 तारानक्षत्ररूपाणि ज्ञानानि तु परंस्वरं ॥ ६९ ॥
 यतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि हे चैव योजने ।
 पूर्वापरनिकृष्टानि तारकामण्डलानि तु ।
 योजनान्यर्धमात्राणि तेभ्यो ऋक्षं न विद्यते ॥ ७० ॥
 उपरिष्ठात्तयस्तेषां यद्वा ये दूरसर्पिणः ।
 मीरोऽङ्गिराय वक्रश्च (१) ज्ञेया मन्दविचारिणः ॥ ७१ ॥
 तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महायद्वाः ।
 सूर्यः सोमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव शीघ्रगाः ॥ ७२ ॥
 यावन्मस्तारकाः कीटग्रस्तावृष्ट्याणि सर्वशः ।
 वीथीनां नियमाश्चैवसूक्ष्ममार्गो व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥
 गतिस्तास्त्वेव सूर्यस्य नीचोच्चत्वैः शनकमात् ।
 उत्तरायणमार्गस्थो यदा पर्वसु चन्द्रमाः ।
 बौधं बौधोऽथ स्वर्भानुः स्वर्भानोः स्थानमास्थितः ॥ ७४ ॥
 नक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणि विद्यन्तुरत ।
 गृह्णाण्येतानि सर्वाणि ज्योतीर्षि सुकृतात्मनां ॥ ७५ ॥
 कल्पादौ संप्रवृत्तानि निर्मितानि स्वयम्भवा ।
 स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंग्रहं ॥ ७६ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवतायतनानि वै ।
 अभिमानिनोऽवतिष्ठन्ति यावदाभूतसंग्रहं ॥ ७७ ॥
 अतीतैस्तु सहातीता भाव्या भाव्यैः सुरासुरैः ।

वर्त्तन्ते वर्त्तमानेषु स्थानानि स्वेः सुरैः सह ॥ ७८ ॥
 अस्मिन् मन्वन्तरे चैव यद्वा वैमानिकाः स्मृताः ।
 विवस्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ७९ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमदेवो वसुः स्मृतः ।
 शुक्रो देवस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरराजकः ॥ ८० ॥
 बृहत्तेजाः स्मृतो देवो देवाचार्योऽङ्गिरःसुतः ।
 बुधो मनोहरश्चैव त्विषिपुत्रस्तु (१) सः स्मृतः ॥ ८१ ॥
 अग्निर्विकल्पात् संजज्ञे युवाऽसौ लोहिताधिपः ।
 नक्षत्रकृत्तगामिन्वो दाक्षायण्यः स्मृतास्तु ताः ॥ ८२ ॥
 स्वर्भानुः सिंहिकापुत्री भूतसन्तापनोऽसुरः ।
 सोमर्षग्रहमूर्ख्यं तु कीर्तितास्त्वभिमानिनः ॥ ८३ ॥
 स्थानान्येतान्यथोक्तानि स्थानान्यथैव देवताः ।
 शुक्लमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ८४ ॥
 सहस्रांशोस्त्वियः स्थानमन्यथं शुक्लमेव च ।
 अथ श्यामं मनोज्ञस्य पञ्चरश्मेर्गृहं स्मृतं ॥ ८५ ॥
 शुक्लप्राप्यमयं स्थानं सद्य घोडगरश्मिवत् ।
 नवरश्मेस्तु यूनो हि लोहितस्थानमन्यथं ॥ ८६ ॥
 हरिषाण्यं बृहच्चापि द्वादशांशोर्बृहत्स्यतेः ।
 अष्टरश्मेर्गृहं प्रोक्तं कृष्णं बुधस्य अन्यथं ॥ ८७ ॥
 स्वर्भानोस्तामसं स्थानं भूतसन्तापनालयं ।
 विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्वन्यथास्वेकरश्मयः ॥ ८८ ॥
 प्रात्रयाः पुण्यकीर्त्तिनां सुशुक्लाश्चैव वर्णतः ।

चतुर्थात्मिका ज्ञेयाः कल्पादौ वेदनिर्माताः ॥ ८८ ॥
 उच्चत्वादृश्यते शीघ्रमभिव्यक्तैर्गर्भस्तिभिः ।
 तथा दक्षिणमार्गस्थो नीवीवीथीसमाश्रितः ॥ ८९ ॥
 भूमिलेखावृतः सूर्यः पूर्णामावास्थयोस्तथा ।
 न दृश्यते यथाकालं शीघ्रतोऽस्तमुपैति च ॥ ९० ॥
 तस्मादुत्तरमार्गस्थो ज्ञामावास्थां निशाश्रयः ।
 दृश्यते दक्षिणे मार्गे नियमाद् दृश्यते न च ॥ ९१ ॥
 ज्योतिषां गतियोगेन सूर्याचन्द्रमसायुभौ ।
 समानकालास्तमयो विषुवत्सु समोदयो ॥ ९२ ॥
 उत्तरासु च वीथीषु व्यन्तरास्तमयोदयो ।
 पौर्णामावास्थयोर्ज्यो ज्योतिषकानुवर्तिनौ ॥ ९३ ॥
 दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भवति रश्मिवान् ।
 तदा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात् प्रसर्पति ॥ ९४ ॥
 विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं वरते शशौ ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नं सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति ॥ ९५ ॥
 नक्षत्रेभ्यो बुधयोर्ध्वं बुधादूर्ध्वं वृहस्पतिः ।
 तस्माच्छने वरयोर्ध्वं तस्मात्सप्तर्षिमण्डलं ।
 ऋषीणाञ्चैव सप्तानां भ्रुवर्जं व्यवस्थितः ॥ ९६ ॥
 द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च ।
 तारायहान्तराणि स्युरपरिष्टाद्यथाक्रमं ॥ ९७ ॥
 ग्रहाश्च चन्द्रसूर्यौ तु द्विविद्विध्येन तेजसा ।
 नित्यसृक्षेण युज्यन्ति गच्छन्ति नियमक्रमात् ॥ ९८ ॥
 ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तु नीचीचन्द्रवस्थिताः ।

समागमे च भेदे च पश्यन्ति युगपत् प्रजाः ॥ १०० ॥
 परस्परस्थिता ह्येते युज्यन्ते च परस्परं ।
 असङ्गरेण विज्ञेयस्तेषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१ ॥
 इत्येष सन्निवेशो वः पृथिव्यां ज्योतिषस्य च ।
 होपानामुद्धीनाञ्च पर्वतानां तथैव च ॥ १०२ ॥
 वर्णाणाञ्च नदीनाञ्च येषु तेषु वसन्ति वै ।
 एते चैव ग्रहाः पूर्वा नक्षत्रेषु समुत्थिताः ॥ १०३ ॥
 विवक्षानदिनेः पुत्रः सूर्यो वै चक्षुषेऽन्तरे ।
 विगात्रासु समुत्पन्नो ग्रहाणां प्रथमो ग्रहः ॥ १०४ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सीमो विश्वावसुस्तथा ।
 शीतरश्मिः समुत्पन्नः क्षत्तिकासु निशाकरः ॥ १०५ ॥
 षोडशार्चिर्भृगोः पुत्रः शुक्रः सूर्यादनन्तरं ।
 ताराग्रहाणां प्रवरः (१) तिथ्यर्चने समुत्थितः (२) ॥ १०६ ॥
 ग्रहयाक्षिरसः पुत्रो द्वादशार्चिर्हस्त्यतिः ।
 फाल्गुनीषु समुत्पन्नः सर्वासु च जगद्गुरुः ॥ १०७ ॥
 नवार्चिर्लोहिताङ्गस्तु प्रजापतिसुतो ग्रहः ।
 आषाढार्चिर्ह पूर्वासु समुत्पन्न इति श्रुतिः ॥ १०८ ॥
 रेवतीष्वेव सप्तार्चिस्तथा सौरग्रनैयरः ।
 रोहिणीषु समुत्पन्नो ग्रहो चन्द्रार्कमर्हन् ॥ १०९ ॥
 एते ताराग्रहाश्चैव बीजव्या भार्गवादयः ।
 जन्मनक्षत्रपीडासु यान्ति वैगुण्यतां यतः ।
 स्पृगन्ते तेन दीपेण ततस्मा ग्रहभक्तिषु ॥ ११० ॥

सर्वग्रहाणामेतेषामादिरादित्य उच्यते ।
 ताराग्रहाणां शुक्रस्तु केतूनाञ्चैव धूमवान् ॥ १११ ॥
 ध्रुवः कालो ग्रहाणान्तु विभक्तानाश्चतुर्दिशं ।
 नक्षत्राणां अविष्टा स्यादयनानां तद्योत्तरं ॥ ११२ ॥
 वर्षाणाञ्चापि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः स्मृतः ।
 ऋतूणां शिशिरञ्चापि मासानां माघ एव च ॥ ११३ ॥
 पक्षाणां शुक्लपक्षस्तु तिथीनां प्रतिपत्तया ।
 अहोरात्रविभागानामहृषापि प्रकीर्तितं ॥ ११४ ॥
 सुहृत्तानां तथैवादिर्मुहूर्त्तो रुद्रदैवतः ।
 अक्षोऽपि दिनेषादिः कालः कालविद्दो मतः ॥ ११५ ॥
 अवनान्तं अविष्टादि युगं स्यात् पञ्चवार्षिकं ।
 भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ ११६ ॥
 दिवाकरः स्मृतस्तस्मात् कालस्तं विद्धि चेष्टरं ।
 चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ॥ ११७ ॥
 इत्येष ज्योतिषामेव सन्निवेशोऽर्थनिश्चयात् ।
 लोकसंव्यवहारार्थमौश्वरेण विनिर्म्मितः ॥ ११८ ॥
 उत्पन्नः अयमेनासौ (१) संचिन्तय भुवे तथा ।
 सर्वतोऽन्तेषु विस्तीर्णो वृत्ताकार इति स्थितिः ॥ ११९ ॥
 बुद्धिपूर्वभाष्यता कल्पादौ संप्रकीर्तितः ।
 साश्रयः सोऽभिमानो च सर्वस्य ज्योतिषात्मकः ।
 विश्वरूपः प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ १२० ॥
 नैव शक्यं प्रसंख्यातुं याद्यातव्येन केनचित् ।

गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥ १२१ ॥
 आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः ।
 परीक्ष्य निपुणं भक्त्या अज्ञातव्यं विपश्चिता ॥ १२२ ॥
 चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः ।
 पञ्चैते हेतवो ज्ञेयाः ज्योतिर्गणविचिन्तने ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःसन्निवेशो नाम
 त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

नीलकण्ठस्तवः ।

कृपय ऊचुः । कस्मिन् देशे महापुण्यमेतदाख्यानमुत्तमं ।
वृत्तं ब्रह्मपुरोगाणं कस्मिन् काले महाद्युते ।
एतदाख्याहि नः सम्यग् यथा वृत्तं तपोधन ॥ १ ॥
सूत उवाच । यथा श्रुतं मया पूर्वं वायुना जगदायुना (१) ।
कथ्यमानं द्विजश्रेष्ठाः सत्रे वर्षसहस्रके ॥ २ ॥
नीलता येन कण्ठस्य देवदेवस्य शूलिनः ।
तदहं कीर्त्तयिष्यामि शृणुष्व शंसितव्रताः ॥ ३ ॥
उत्तरे शैलराजस्य सरांसि सरितो ह्रदः ।
पुण्योद्यानेषु तीर्थेषु देवतायतनेषु च ।
गिरिशृङ्गेषु तुङ्गेषु गङ्गरोपवनेषु च ॥ ४ ॥
देवभक्ता महात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ।
स्तुवन्ति च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५ ॥
ऋग्यजुःसामवेदैश्च नृत्यगीतार्चनादिभिः ।
श्रीकारेण नमस्कारैरर्चयन्ति सदा शिवं ॥ ६ ॥
प्रवृत्ते ज्योतिषां चक्रे मध्यव्यासे दिवाकरे ।
देवता नियतात्मानः सर्वे तिष्ठन्ति तां कथां ।

१ पाठोऽयं आदर्शपद्धतौ मुद्रितः परम्पु जगदायुषा इत्यर्थं पाठः समीचीनः ।

अथ नियमप्रवृत्ताश्च प्राणशेषव्यवस्थिताः ॥ ७ ॥
 नमस्ते नीलकण्ठाय इत्युवाच सदागतिः ।
 तच्छ्रुत्वा भावितात्मानो सुनयः शंसितव्रताः ।
 बालखिल्येतिविख्याताः पतङ्गसहचारिणः ॥ ८ ॥
 अष्टाशोतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसां ।
 तस्मात् पृच्छन्ति वै वायुं वायुपर्णाम्भोजनाः ॥ ९ ॥

ऋषय ऊचुः । नीलकण्ठेति यत् प्रोक्तं त्वया पवनसत्तम ।
 एतद्गुह्यं पवित्राणां पुण्यं पुण्यकृतां वराः ॥ १० ॥
 तद्वयं श्रोतुमिच्छामस्वत्प्रसादात् प्रभञ्जन ।
 नीलता येन कण्ठस्य कारणेनाम्बिकापतेः ॥ ११ ॥
 श्रोतुमिच्छामहे सम्यक्तव वक्त्रादिशेषतः ।
 यावद्वाचः प्रवर्तन्ते सार्धास्ताश्च त्वयेरिताः ॥ १२ ॥
 वर्णस्थानगते वायो वाग्विधिः संप्रवर्तते ।
 ज्ञानं पूर्वमद्योक्ताहस्त्वतो वायो प्रवर्तते ॥ १३ ॥
 त्वयि निष्पन्दमाने तु शेषा वर्णप्रवृत्तयः ।
 यत्र वाचो निवर्तन्ते देहबन्धाश्च दुर्लभाः ॥ १४ ॥
 तत्रापि तेऽस्ति सद्भावः सर्वगस्त्व सदानिल ।
 नान्यः सर्वगो देवस्त्वद्वदेऽस्ति समीरण ॥ १५ ॥
 एष वै जीवलीकस्ते प्रत्यक्षः सर्वतोऽनिल ।
 वेत्थ वाचस्पतिं देवं मनोनायकमीश्वरं ॥ १६ ॥
 ब्रूहि तत् कण्ठदेशस्य किं कृता रूपविक्रिया ।
 श्रुत्वा वाक्यन्ततस्तेषामृषीणां भावितात्मनां ।
 प्रत्युवाच महातेजा वायुर्लीकनमस्कृतः ॥ १७ ॥

वायुर्वाच । पुरा कृतयुगे विप्रो वेदनिर्णयतत्परः ।

वसिष्ठो नाम धर्मात्मा मानसो वै प्रजापतेः ॥ १८ ॥

पप्रच्छ कार्तिकेयं वै भगूरवरवाहनं ।

महिषासुरनारीनां नयनाञ्जनतस्करं ॥ १९ ॥

महासेनं महात्मानं भेषस्तनितनिस्वनं ।

उमाभनःप्रहर्षेण बालकं हृत्पुरुषिणं ॥ २० ॥

क्रोञ्चजीवितहर्त्तारं पार्वतीहृदि नन्दनं ।

वसिष्ठः पृच्छते भक्त्या कार्तिकेयं महाबलं ॥ २१ ॥

वसिष्ठ उवाच । नमस्ते हरनन्दाय उमागर्भं नमोऽस्तु ते ।

नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागर्भं नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

नमस्ते शरगर्भाय नमस्ते कृत्तिकासुत ।

नमो द्वादशनेत्राय वज्रमुखाय तमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

नमस्ते शक्तिहस्ताय दिव्यघण्टापताकिने ।

एवं स्तुत्वा महासेनं पप्रच्छ शिखिवाहनं ॥ २४ ॥

यदेतद् दृश्यते वर्णं शुभं शुभ्राञ्जनप्रभं ।

तत्किमर्थं समुत्पन्नं कण्ठे कुन्देन्दुसंप्रभे ॥ २५ ॥

एतदाप्ताय भक्ताय दान्ताय ब्रूहि पृच्छते (१) ।

कायां मङ्गलसंयुक्तां पवित्रां पापनाशिनीं ।

मत्प्रियार्थं महाभाग वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ २६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।

प्रत्युवाच महातेजाः सुरारिबलसूदनः ॥ २७ ॥

शृणुष्व वदतां श्रेष्ठ कथ्यमानं वचो मम ।

उभोक्तद्वानिविष्टेन मया पूर्वं यथा श्रुतं ॥ २८ ॥
 पार्वत्या सह संवादः सर्वस्य च महात्मनः ।
 तद्वद्भोक्तृयिष्यामि त्वत्प्रियार्थं महामुने ॥ २९ ॥
 कैलासगिखरे रम्ये नानाधातुविचित्रिते ।
 नानाद्रुमलताकौर्णे चक्रवाकोपशोभिते ॥ ३० ॥
 षट्पदोद्गीतबहुले धारासम्पातनादिते ।
 मत्तक्रौञ्चमयूराणां नादैरुद्बुष्टकन्दरे (१) ॥ ३१ ॥
 अप्सरोगणसङ्कोर्णे किन्नरैरुपशोभिते ।
 जीयञ्जीवकजातीनां वीरुद्विरुपशोभिते ॥ ३२ ॥
 कोकिलारावमधुरे सिद्धचारणसेविते ।
 सौरभेयौनिनादाढेऽश्वस्तनितनिस्वने ॥ ३३ ॥
 विनायकभयोद्विग्ने कुञ्जरैर्युक्तकन्दरे ।
 वीणावादिचनिर्घोषैः श्रोत्रेन्द्रियमनोरमैः ॥ ३४ ॥
 दोलालम्बितसम्पाते वनितासङ्घसेविते ।
 ध्वजैर्लम्बितदोलानां घण्टानां निनदाकुले ॥ ३५ ॥
 मुखमर्दलवादिचैर्बलिनां स्फोटितैस्तथा ।
 क्रीडारवविचाराणां निर्घोषैः पूर्णमन्दरे (२) ॥ ३६ ॥
 हासैः सन्त्वासजननैर्विकरालमुखैस्तथा ।
 देहगन्धैर्विचित्रैश्च प्रकीर्णितगणेश्वरैः ॥ ३७ ॥
 वज्रस्कटिकसोपानचित्रपट्टिशिलातलैः ।
 व्याघ्रसिंहमुखैश्चान्यैर्गजवाजिमुखैस्तथा ॥ ३८ ॥
 विडालवदनैश्चोषैः क्रांष्टकाकारमूर्त्तिभिः ।

क्षसैर्दीर्घैः क्षगैः स्खलैर्लम्बोदरमहोदरैः ॥ ३८ ॥

ऋषजडैश्च लम्बोष्ठैस्तालजडैस्तथापरैः ।

गोकर्णैरेककर्णैश्च महाकर्णैरकर्णकैः ॥ ४० ॥

बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः ।

बहुगोर्षैर्महागोर्षैरेकगोर्षैरगोर्षकैः ॥ ४१ ॥

बहुनेत्रैर्महानेत्रैरेकनेत्रैरनेत्रकैः ।

एवंविधैर्महायोगिभूतैर्भूतपतिर्जितः ॥ ४२ ॥

विशुद्धसुक्तामणिरत्नभूषिते

शिलातले हेममये मनोरमे ।

सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं

प्रोवाच वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥ ४३ ॥

देव्युवाच । भगवन् भूतभव्येय गोवृषाङ्गित शासन ।

तव कण्ठे महादेव भ्राजतेऽम्बुदसविभं ॥ ४४ ॥

नात्युत्प्लवं नातिशुभ्रं नीलाञ्जनचयोपमं ।

किमिदन्दोष्यते देव कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥ ४५ ॥

को हेतुः कारणं किञ्च कण्ठे नीलत्वमौश्वर ।

एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रूहि कौतूहलं हि मे ॥ ४६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः ।

कथां मङ्गलसंयुक्तां कथयामास शङ्करः ॥ ४७ ॥

मथ्यमानेऽमृते पूर्वं क्षीरोद्रे सुरदानवैः ।

अग्रे समुत्थितं तस्मिन् विपङ्गालानलप्रभं ॥ ४८ ॥

तं दृष्ट्वा सुरसङ्घास दैत्याश्चैव वरानने ।

विपन्नवदनाः सर्वे गतास्ते व्रज्जणोऽन्तिकं ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा सुरगणान् भीतान् ब्रह्मोवाच महाद्युतिः ।
 किमर्थं भी महाभागा भीता उद्दिग्धचेतसः ॥ ५० ॥
 मयाष्टगुणमैश्वर्यं भवतां सम्प्रकल्पितं ।
 केन व्यावर्तितैश्वर्या यूयं वै सुरसत्तमाः ॥ ५१ ॥
 त्रैलोक्यस्थेश्वरा यूयं सर्वे वै विगतज्वराः ।
 प्रजासर्गे न सोऽस्तीह प्राज्ञा यो मे निवर्त्तयेत् ॥ ५२ ॥
 विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वच्छन्दगामिनः ।
 अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदेवे च नित्यशः ।
 प्रजाः कर्मविपाकेन शक्ता यूयं प्रवर्त्तितुं ॥ ५३ ॥
 तत् किमर्थं भयोद्दिग्ना मृगाः सिंहादिता इव ।
 किं दुःखं केन सन्तापः कुतो वा भयमागतं ।
 एतत्सर्वं यन्नान्यार्थं शौघमाख्यातुमर्हथ ॥ ५४ ॥
 श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः ।
 जघ्रुस्ते ऋषिभिः सार्वं सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥ ५५ ॥
 सुरासुरैर्मण्यमाने पाथोधौ च महात्मभिः ।
 भुजङ्गश्चक्रसङ्काशं नीलजीमूतसविभं ।
 प्रादुर्भूतं विषं घोरं सम्बर्तान्निसमप्रभं ॥ ५६ ॥
 कालमृत्युरिवोद्धूतं युगान्तादित्यवर्चसं ।
 त्रैलोक्योत्सादि सूर्याभं प्रस्फुरन्तं (१) समन्ततः ॥ ५७ ॥
 विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
 निर्दग्धो रक्तगौराङ्गः क्षतकृष्णो जनार्दनः ॥ ५८ ॥
 दृष्ट्वा तं रक्तगौराङ्गं क्षतकृष्णं जनार्दनं ।

भीताः सर्वे वयं देवास्त्वामिव शरणकृताः ॥ ५८ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च श्रुत्वा वाक्यं पितामहः ।
 प्रत्युधा च महातेजा लीकानां हितकाम्यया ॥ ६० ॥
 शृणुध्वं देवताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यत्तदये समुत्पन्नं मथ्यमाने महीदधौ ॥ ६१ ॥
 विषं कालानलप्रख्यं कालकूटेतिविश्रुतं ।
 येन प्रोद्धूतमात्रेण क्षतकण्ठो जनार्दनः ॥ ६२ ॥
 तस्य विष्णुरक्षसापि सर्वे ते सुरपुङ्गवाः ।
 न शक्नुवन्ति वै सोढुं वेगमन्वे तु शङ्करात् ॥ ६३ ॥
 इत्युक्त्वा पद्मगर्भाः पद्मयोनिरयीनिजः ।
 ततस्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लीकपितामहः ॥ ६४ ॥
 नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तोऽनेकाक्षस्तुभे ।
 नमः पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः ॥ ६५ ॥
 नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतानाम्पतये नमः ।
 नमः सुरारिसंहर्त्रे तापसाय त्रिचक्षुषे (१) ॥ ६६ ॥
 ब्रह्मणे चैव रुद्राय विष्णवे चैव ते नमः ।
 साङ्गराय चैव योगाय भूतधामाय वै नमः ॥ ६७ ॥
 मन्मथाङ्गविनाशाय कालकालाय वै नमः ।
 रुद्राय च सुरेयाय देवदेवाय ते नमः (२) ॥ ६८ ॥
 कपर्दिने करालाय शङ्कराय कपालिने (३) ।
 विरूपायैकरूपाय शिवाय वरदाय च ॥ ६९ ॥

१ श्रीमत्पूर्याम्बिकस्तुप इति ट० ।

१ देवाय वायुर्ब्रह्म इति ख० ।

२ वराय चेति ट० ।

त्रिपुरप्राय वन्द्याय (१) मातृशाम्यतये नमः ।

बुधाय चैव शुभाय मुक्ताय केवलाय च ॥ ७० ॥

नमः कमलद्वस्ताय दिग्भासाय शिखण्डिने ।

लोकत्रयविधात्रे च चन्द्राय (२) वरुणाय च ॥ ७१ ॥

अथायु चैव शोभ्नाय विप्रायानेकचक्षुषे ।

रजसे चैव सत्वाय तमसेऽव्यक्तायोमवे ॥ ७२ ॥

नित्यावानित्यरूपाय नित्यानित्याय वै नमः ।

व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः ॥ ७३ ॥

चिन्त्राय चैवाचिन्त्राय चिन्त्राचिन्त्राय वै नमः ।

भक्तानामार्त्तिनाशाय नरनारायणाय च (३) ॥ ७४ ॥

लमाप्रियाय शर्वाय नन्दिषक्राङ्गिताय च (४) ।

पञ्चमासार्द्धमासाय नमः स्रवत्तराय च ॥ ७५ ॥

बहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽथ वरुणिने ।

नमः कपालद्वस्ताय दिग्भासाय शिखण्डिने ॥ ७६ ॥

ध्वजिने रथिने चैव यमिने ब्रह्मचारिणे ।

ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च ।

इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ७७ ॥

श्रीमहादेव उवाच । एवं स्तुतस्ततो देवैः प्रणिपत्य वरानने (५) ॥ ७८ ॥

प्राप्त्वा तु भक्तिं मम देवदेवो

गङ्गाजलाप्लावितकेशदेशः ।

१ त्रिपुरप्रायमन्त्राय इति ट० ।

२ इन्द्राय इति ट० ।

३ त्रिपनारायणाय इति ख० ।

४ नन्दिनन्दपराय इति ख० ।

५ अथ श्लोकाद्वै प्रतिपत्तिं प्रतिभाति ।

सूक्तोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो

न हि प्रुतो व्यक्तमुपैति चन्द्रः ॥ ७८ ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा लोकाकलंषा ।

स्तुतोऽहं विविधैस्तुत्रैर्वेदेवेदाग्रसम्भवैः ॥ ८० ॥

ततः प्रीतोऽह्नाहन्तस्मै ब्रह्मणे सुमहात्मने ।

ततोऽहं सृज्मया वाचा पितामहमवाप्तुवं ॥ ८१ ॥

भगवन् भूतभक्ष्येय लोकनाथ जगत्पते ।

किं कार्यं ते मया ब्रह्मन् कर्त्तव्यं वद सुव्रत ॥ ८२ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्युवाचास्त्रुजेक्षणः ।

भूतभक्ष्यभवन्नाथ श्रुयतां कारणेश्वर ॥ ८३ ॥

सुरासुरैर्मथ्यमाने पयोधावस्त्रुजेक्षण ।

भगवन्नेवग्रहाग्रं नीलजीमूतसविभं ॥ ८४ ॥

प्रादुर्भूतं विषह्वोरं सस्वर्त्ताग्निसमप्रभं ।

कालमृत्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्धसं ॥ ८५ ॥

त्रैलोक्योक्तादि सूर्याभं विस्फुरन्तं समन्ततः ।

अथे ससुत्थितं तस्मिन् विषह्वालानलप्रभम् ॥ ८६ ॥

तं दृष्ट्वा तु वयं सर्वे भीताः सन्भ्रान्तचेतसः ।

तत् पितृस्त्र महादेव लोकानां हितकाम्यया ।

भवानग्राह्य भोक्ता वै भवांश्चैव वरः प्रभुः ॥ ८७ ॥

त्वामृतेऽन्यो महादेव विधं सोढुं न विद्यते ।

नास्ति कश्चित् पुमान् शक्तस्त्रै लोकेषु च गीयते ॥ ८८ ॥

एवं तस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

बाढमित्येव तद्वाक्यं प्रतिगृह्य वरानने ॥ ८९ ॥

ततोऽहं पातुमारब्धो विषमस्तकसन्निभं ।
 पिवतो मे महाघोरं विषं सुरभयङ्करं ।
 कण्ठः समभवत्तूर्णं क्षणो मे वरवर्णिनि ॥ ८० ॥
 तं दृष्ट्वात्पलपत्राभं कण्ठे सक्तमिवोरगं ।
 तच्चकं नागराजानं क्षेपिहानमिवस्थितं ॥ ८१ ॥
 अथोवाच महातेजा मन्त्रा लोकापितामहः ।
 शोभसे त्वं महादेव कण्ठेनानेन सुव्रत ॥ ८२ ॥
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मया गिरिवरात्मजे ।
 पश्यतां देवसङ्घानां दैत्यानाञ्च वरानने ॥ ८३ ॥
 यच्चगन्धर्वभूतानां पिशाचोरगरक्षमां ।
 धृतं कण्ठे विषं घोरं नीलकण्ठस्ततोऽज्ञाहं ॥ ८४ ॥
 तत् कालकूटं विषमुपतेजः
 कण्ठे मया पर्वतराजपुत्रि ।
 निविश्यमानं सुरदैत्यसङ्घो
 दृष्ट्वा परं विस्मयमाजगाम ॥ ८५ ॥
 ततः सुरगणाः सर्वे सदैत्योरगराक्षसाः ।
 जनुः प्राञ्चलयो भूत्वा मत्समातङ्गगामिनि ॥ ८६ ॥
 अहो बलं वीर्यपराक्रमस्तु
 अहो पुनर्योगबलं तवैव ।
 अहो प्रभुत्वं तव देवदेव
 गङ्गाजलास्फालितमुक्तकेश ॥ ८७ ॥
 त्वमेव विष्णुस्तुराननस्त्व
 त्वमेव मृत्युर्वरदस्त्वमेव ।

त्वमेव सूर्यो रजनीकरश्च
 त्वमेव भूमिः सलिलं त्वमेव ॥ ८८ ॥
 त्वमेव यज्ञो नियमस्त्वमेव
 त्वमेव भूतं भविता त्वमेव ।
 त्वमेव चादिनिधनं त्वमेव
 स्खुल्य सत्त्वः (१) पुरुषस्त्वमेव ॥ ८९ ॥
 त्वमेव सूक्ष्मस्य परस्य सूक्ष्मः
 त्वमेव वह्निः पवनस्त्वमेव ।
 त्वमेव सर्वस्य चराचरस्य
 लोकस्य कर्त्ता प्रलयश्च गोप्ता ॥ ९० ॥
 इतीदमुक्त्वा वचनं सुरेन्द्राः
 प्रष्टुञ्च सोमं प्रणिपत्य मूर्ध्ना ।
 गता विमानैरनिष्टुञ्च वेगे-
 र्महात्मनो मेरुमुपेत्य सर्वे ॥ ९१ ॥

इत्येतत्परमं गुह्यं पुण्यात्पुण्यमहत्तरम् (२) ।
 नीलकण्ठेति यत्प्राक्तं विख्यातं लोकविश्रुतं (३) ॥ ९२ ॥
 स्वयं स्वयम्भुवा प्रोक्तां पुण्यां पापप्रणाशनीं ।
 यस्तु धारयते नित्यमेनां ब्रह्मोद्भवां कथां ।
 तस्याहं संप्रवक्ष्यामि फलं वै विपुलं महत् ॥ ९३ ॥
 विधं तस्य वरारोहे स्वावरं जङ्गमन्तथा ।
 गात्रं प्राप्य च सुस्त्रेणि चिप्रं तत्प्रतिहन्त्यते ॥ ९४ ॥

१ लघ्वेय सूक्ष्म इति ट० ।

२ पुण्यतरं महदिति अ० ।

३ विष्णुलोकेषु विष्णुतमिति ट० ।

शमयत्यशुभं धीरं दुःखप्रज्ञापकव्रति ।
 स्त्रीषु वल्लभतां याति सभायां पार्थिवस्य च ॥ १०५ ॥
 विवादे जयमाप्नोति युद्धे शूरत्वमेव च ।
 गच्छतः क्षेममध्वानं गृहे च नित्यसम्पदः ॥ १०६ ॥
 शरीरभेदे वक्ष्यामि गतिं तस्य वरानने ।
 नीलकण्ठो हरित्कमण्डुः शशाङ्काङ्कितमूर्धनः ॥ १०७ ॥
 लज्जस्त्रिशूलपाणियुक् प्रववानः पिनाकधृक् ।
 नन्दितुल्यबलः श्रीमान् नन्दितुल्यपराक्रमः ॥ १०८ ॥
 विचरत्यधिरात् सर्वान् सर्वलोकान्ममाज्ञया ।
 न हन्यते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽम्बरे ।
 मम तुल्यबलो भूत्वा तिष्ठत्याभूतसंप्रभं ॥ १०९ ॥
 मम भक्ता वरारोहे ये च शृणुन्ति मानवाः ।
 तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि ब्रह्म लोके परत्र च ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो जयते महीं ।
 वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥
 व्याधितो मुच्यते रोगाद्वहो मुच्येत बन्धनात् ।
 गुर्विणी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्पतिं ।
 नष्टञ्च लभते सर्वं ब्रह्म लोके परत्र च ॥ ११२ ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलं ।
 तत्फलं भवति श्रुत्वा विभोर्दिव्यामिमां कथां ॥ ११३ ॥
 पादं वा यदि वाप्यर्धं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।
 यस्तु धारयते नित्यं ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ११४ ॥
 कथामिमां पुण्यफलादियुतां

निवेद्य देव्याः शशिवहन्मूर्धजः ।
 हृषस्य घृष्टेन सञ्जीमया प्रभु-
 र्जगाम किष्किम्बगुह्यं गुह्यप्रियः ॥ ११५ ॥
 क्रान्तं मया पापहरं महापदं
 निवेद्य तेभ्यः प्रददौ प्रभञ्जनः ।
 अधीत्य सर्व्वन्वखिलं सुलक्षणं
 जगाम आदित्यपथं दिजोत्तमः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नीलकण्ठस्तोत्रो
 नाम चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

लिङ्गीतवस्तवः ।

कृपयज्जुः । गुणकर्मप्रभावैश्च कोऽधिको वदतां वरः ।

श्रोतुमिच्छामहे सम्यगाद्यर्थं गुणविस्तारं ॥ १ ॥

सूत उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।

महादेवस्य माहात्म्यं विभुत्वञ्च महात्मनः ॥ २ ॥

पूर्वं त्रैलोक्यविजये विष्णुना समुदाहृतं ।

बलिं वेदा महीजास्तु (१) त्रैलोक्याधिपतिः पुरा ॥ ३ ॥

प्रनष्टेषु च दैत्येषु प्रहृष्टे च शचीपती ।

अथाजग्मुः प्रभुन्द्रष्टुं सर्वं देवाः सवासवाः ॥ ४ ॥

यत्रास्ते विश्वरूपाणां क्षीरोदस्य समीपतः ।

सिंहत्रयार्धयो यत्रा गन्धर्व्याम्बरसाङ्गणाः ॥ ५ ॥

नागा देवर्षयश्चैव नद्यः सर्वे च पर्वताः ।

अभिगम्य महात्मानं स्तुवन्ति पुरुषं हरिं ॥ ६ ॥

त्वं धाता त्वञ्च कर्ताऽस्य त्वं लोकान् सृजसि प्रभो ।

त्वत्प्रसादाच्च कल्याणं प्राप्तं त्रैलोक्यमव्ययं ।

असुराश्च जिताः सर्वे बलिर्बह्वश्च वै त्वया ॥ ७ ॥

एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैव परमर्षिभिः ।
 प्रत्युवाच ततो देवान् सर्व्यंस्तान् पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः ।
 यः स्मृष्टा सर्वभूतानां कालः कालकरः (१) प्रभुः ॥ ९ ॥
 येन हि ब्रह्मणा सार्धं सृष्टा लोकाश्च मायया ।
 तस्यैव च प्रसादेन आदौ सिद्धत्वमागतं ॥ १० ॥
 पुरा तमसि चाव्यक्ते (२) त्रैलोक्ये घासिते मया ।
 उदरस्थेषु भूतेषु लोकेऽहं शयितस्तदा ॥ ११ ॥
 सहस्रग्रीर्षो भूत्वा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिः शयितो विमलेऽश्वसि ॥ १२ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे दूरात् पश्यामि ह्यमितप्रभं ।
 शतसूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तं स्नेन तेजसा ॥ १३ ॥
 चतुर्वक्त्र महायोगं पुरुषं काञ्चनप्रभं ।
 लज्जालिनधरं देवं कमण्डलुविभूषितं ।
 निमेषान्तरमात्रेण प्राप्तोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा सर्वलोकनमस्कृतः ।
 कस्त्वं कुतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद मे विभी ॥ १५ ॥
 अहं कर्त्ताऽस्मि लोकानां स्वयम्भूर्विश्वतोमुखः ।
 एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच तं ॥ १६ ॥
 अहं कर्त्ता च लोकानां संहर्त्ता च पुनः पुनः ।
 एवं सम्भाषमाणाभ्यां परस्परजयैषिणां ।
 उत्तरां दिशमास्थाय ज्वाला दृष्टाप्यधिष्ठिता ॥ १७ ॥

ज्वालान्ततस्तामालीक्य विस्मिती च तदानयोः ।
 तेजसा चैव तेनाद्य सर्वं न्योतिः कृतञ्चलं ॥ १८ ॥
 वर्तमाने तदा वज्रावत्यन्तपरमाहुते ।
 अतिदुद्राव तां ज्वालां ब्रह्मा चाक्षुष सत्वरः ॥ १९ ॥
 दिवं भूमिश्च विष्ठभ्य तिष्ठन्तं (१) ज्वालमच्छलं ।
 तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्चादो विपुलप्रभं ॥ २० ॥
 प्रादेशमात्रमव्यक्तं लिङ्गं परमदीपितं ।
 न च तत्काश्चनं मध्ये न शैलं न च राजतं ॥ २१ ॥
 अनिर्दिश्यमचिन्त्यश्च लज्जालक्ष्यं पुनः पुनः ।
 महौजसं महाघोरं वर्तमानं भृशं तदा ।
 ज्वालामालायतं न्यस्तं सर्वं भूतभयङ्करं ॥ २२ ॥
 अस्य लिङ्गस्य योऽन्तं वै गच्छते मन्त्रकारणं ।
 घोररूपिणमत्यर्थं भिदन्तमिव रोदसी ॥ २३ ॥
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा अधो गच्छत्वतन्द्रितः ।
 अन्तर्मस्य विजानीमो लिङ्गस्य तु महात्मनः ॥ २४ ॥
 अहमूर्धं गमिष्यामि र्थावदन्तोऽस्य दृश्यते ।
 तदा तौ समयं कृत्वा गतावूर्ध्वमधश्च ॥ २५ ॥
 ततो वर्षसहस्रन्तु अहं पुनरधो गतः ।
 न च पश्यामि तस्यान्तं भीतयाहं न संशयः ॥ २६ ॥
 तथा ब्रह्मा च आन्तश्च न चान्तस्तस्य पश्यति ।
 समागतो मया सार्धं तच्चैव च महाश्वसि ॥ २७ ॥
 ततो विस्मयमापन्नावुभौ (२) तस्य महात्मनः ।

मायया मोहितौ तेन नष्टसंज्ञौ व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥

ततो ध्यानगतन्तत्र ईश्वरं सर्व्वतीमुखं ।

प्रभवं निधनश्चैव लोकानां प्रभुमव्ययं ॥ २९ ॥

ब्रह्माञ्जलिपुटी भूत्वा तस्मै शर्वाय शूलिने ।

महाभैरवनादाय भौमरूपाय दंष्ट्रिणे ।

अव्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्महे ॥ ३० ॥

नमोऽस्तु ते लोकसुरेय देव

नमोऽस्तु ते भूतपते महान्त ।

नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धयेने

नमोऽस्तु ते सर्व्वजगत्प्रतिष्ठ ॥ ३१ ॥

परमेशी परं ब्रह्म अक्षरं परमं पदं ।

त्रैलोक्य वामदेवश्च रुद्रः स्कन्दः शिवः प्रभुः ॥ ३२ ॥

त्वं यज्ञस्त्वं षष्ठ्यकारस्त्वमोद्धारः परं पदं ।

स्नाह्यकारो नमस्कारः संस्कारः सर्व्वकर्माणां ॥ ३३ ॥

स्वधाकारश्च जाप्यश्च (१) व्रतानि नियमास्तथा ।

वेदा लोकाश्च देवाश्च भगवानेव सर्व्वशः ॥ ३४ ॥

आकाशश्च च शब्दस्त्वं भूतानां प्रभवाव्ययं ।

भूमेर्गन्धो रसश्चापां तेजोरूपं भृशेश्वर ॥ ३५ ॥

वायोः स्पर्शश्च देवश्च वपुश्चन्द्रसमस्तथा ।

बुधो ज्ञानश्च देवश्च प्रकृतौ बीजमेव च ॥ ३६ ॥

त्वं कर्त्ता सर्व्वभूतानां कालो मृत्युर्यमोऽन्तकः ।

त्वम्भारयसि लोकांस्त्वमेव सृजसि प्रभो ॥ ३७ ॥

पूर्व्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वञ्च प्रकाशये ।
 दक्षिणेन च वक्त्रेण लोकान् सन्धियसे प्रभो(१) ॥ ३८ ॥
 पश्चिमेन तु वक्त्रेण वरुणत्वं करोषि वै ।
 उत्तरेण तु वक्त्रेण सौम्यत्वञ्च व्यवस्थितं ॥ ३९ ॥
 राजसे (२) बहुधा देव लोकानां प्रभवाम्ययः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनीसुतौ ॥ ४० ॥
 साध्या विद्याधरा नागाचारणाश्च तपोधनाः ।
 वालखिल्या महात्मानस्तपःसिद्धाश्च सुव्रताः ॥ ४१ ॥
 त्वत्तः प्रसूता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः ।
 उमा सीता सिनीवाली कुङ्कर्गायत्रिरेव च ॥ ४२ ॥
 लक्ष्मीः कौत्सिर्धृतिर्मैधा लज्जा क्षान्तिर्वपुः स्वधा ।
 तुष्टिः पुष्टिः क्षिप्ता चैव वाचां देवी (३) सरस्वती ।
 त्वत्तः प्रसूता देवेश सन्ध्या रात्रिस्तथैव च ॥ ४३ ॥
 सूर्यायुतानामयुतप्रभा च
 नमोऽस्तु ते चन्द्रसहस्रगोचर ।
 नमोऽस्तु ते षण्णतरूपधारिणे
 नमोऽस्तु ते सर्व्वगुणाकराय ॥ ४४ ॥
 नमोऽस्तु ते पट्टिशरूपधारिणे
 नमोऽस्तु ते चर्मविभूतिधारिणे ।
 नमोऽस्तु ते रुद्रपिनाकपाणये
 नमोऽस्तु ते शायकचक्रधारिणे (४) ॥ ४५ ॥

१ लोकान् सर्व्वान् प्रकाशये इति च० । २ रमसे इति च०, क०, ठ० च ।

३ या च देवीति ठ० ।

४ शायकचक्रपाणये इति च० ।

नमोऽस्तु ते भस्त्राविभूषिताङ्ग
 नमोऽस्तु ते कामगरीरनाशन ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवासने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहवे ॥ ४६ ॥
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यरूप
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।
 नमोऽस्तु ते नेत्रसहस्रचित्र
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यगर्भ ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचीर
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमालिने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्त्मने
 नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९ ॥
 नमोऽस्तु ते भैरववेगवेग
 नमोऽस्तु ते शङ्कर नीलकाण्ठ ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रबाहो
 नमोऽस्तु ते नर्त्तनवादनप्रिय ॥ ५० ॥

एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महामतिः ।
 भाति देवो गङ्गायोगी सूर्यकीटिसमप्रभः ॥ ५१ ॥
 अभिभाषस्तदा हृष्टो महादेवो गच्छेश्वरः ।

यत्ककोटिसहस्रेण यत्समानं द्रवापरं ॥ ५२ ॥

एकयोग्यस्त्वेकजटो नानाभूषणभूषितः ।

नानाचित्रविचित्राङ्गः (१) नानामाख्यानुलेपनः ॥ ५३ ॥

पिनाकपाणिर्भगवान् हवभासनशूलधृक् (२) ।

दण्डकृष्णाजिनधरः कपालौ घोररूपधृक् ॥ ५४ ॥

व्यालयक्षीप्रवीती च सुरानामभयङ्करः ।

दुन्दुभिस्त्रननिर्घोषपर्जन्यनिनदीपमः ।

मुक्तो हासस्तदा तेन नभः सर्व्वमपूरयत् ॥ ५५ ॥

तेन शब्देन महता वयं भीता महात्मनः ।

तदोवाच महायोगी प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ ॥ ५६ ॥

पश्येताञ्च महामायां भयं सर्व्वं प्रमुच्यतां ।

युवां प्रसूतो गात्रेषु मम पूर्व्वसनातनौ ॥ ५७ ॥

अयं मे दक्षिणो बाहुर्व्रज्जा लोकपितामहः ।

वामो बाहुय मे विष्णुर्नित्यं युवेषु तिष्ठति ।

प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्भवं दक्षि यथेष्टितं ॥ ५८ ॥

ततः प्रहृष्टमनसो प्रणतो पादयोः पुनः ।

जचतुश्च महात्मानो पुनरेव तदानघौ ॥ ५९ ॥

यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देवो वरश्च नो ।

भक्तिर्भवतु नो नित्यं त्वयि देव सुरेण्वर ॥ ६० ॥

भगवानुवाच । एवमस्तु महाभागो सृजतां विविधाः प्रजाः ।

एवमुक्ता स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६१ ॥

एवमेव मयोक्तो वः प्रभावस्तस्य योगिनः ।

तेन सर्वमिदं सृष्टं हेतुमात्रा वयन्त्वित् ॥ ६२ ॥

एतच्च रूपमज्ञातमव्यक्तं शिवसंज्ञितं ।

अचिन्त्यं तद्दृश्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३ ॥

तस्मै देवाधिपत्याय (१) नमस्तारं प्रयुङ्क्ता ह ।

येन सूक्ष्ममचिन्त्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६४ ॥

महादेव नमस्तेऽस्तु, माहेश्वर नमोऽस्तु ते ।

सुरासुरवर येऽह मनोहंस नमोऽस्तु ते ॥ ६५ ॥

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा गताः सर्वे सुराः स्वं स्वं निवेशनं ।

नमस्तारं प्रयुञ्जानाः शङ्कराय महात्मने ॥ ६६ ॥

इमं स्तवं पठेद्यस्तु ईश्वरस्य महात्मनः ।

कामाश्च लभते सर्वान् पापेभ्यस्तु विमुच्यते ॥ ६७ ॥

एतत्तत्त्वं सदा तेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।

महादेवप्रसादेन उक्तं ब्रह्म सनातनं ।

एतद्दः सर्वमाख्यातं मया माहेश्वरं वक्तुं ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते लिङ्गीश्वस्तवी नाम

पञ्चपञ्चाशीऽध्यायः ।

अथ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

पितृव्रतं ।

शंशपायन उवाच । अमात्कवममावास्यां मासि मासि दिवं नृपः ।

ऐङ्गः पुरुरवाः सुत कथं वाऽतर्पयत् पितॄन् ॥ १ ॥

सुत उवाच । तस्य चाहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं शंशपायन ।

ऐङ्गस्यादित्यसंयोगं सोमस्य च मङ्गात्मनः ॥ २ ॥

अपांसारमयस्त्रेन्दोः पञ्चयोः शुक्लकण्वयोः ।

ज्जासहस्रो पितृमतः पञ्चस्य च विनिर्णयः ॥ ३ ॥

सोमाश्चैवासुतप्राप्तिः पितॄणाम्तर्पणं तथा ।

कव्याभेषात्तसोमानां पितॄणाश्चैव दर्शनं ॥ ४ ॥

यथा पुरुरवाश्चैङ्गस्तर्पयामास वै पितॄन् ।

एतन्नव्यं प्रवक्ष्यामि पञ्चांशं च यथा-क्रमं ॥ ५ ॥

यदा तु चन्द्रसूर्यौ तो नक्षत्रेषु समागतौ ।

अमावास्यास्त्रिवसत एकरात्रैकमण्डले ॥ ६ ॥

स गच्छति तदा द्रष्टुं दिवाकरनिशाकरो ।

अमावस्याममावास्यां मातामहपितामहौ ।

अभिवाद्य तदा तत्र कालापेक्षः (१) प्रतीक्ष्यते ॥ ७ ॥

१ कालानेयः इति च० ।

प्रसौदमानात् सोमाच्च पित्र्यं तत्परिस्त्रवात् ।
 ऐलः पुरुरवा विद्वान् मासि मासि प्रयत्नतः (१) ।
 उपस्ते पितृमन्त्रं तं ससोमं स दिवास्थितः ॥ ८ ॥
 हिलवं कुहुमावन्तु ते उभे तु विचार्य सः ।
 सिनौवालीप्रमाणेन सिनौवालीमुपासकः ॥ ९ ॥
 कुहुमाचां कलाश्चैव आत्वीपास्ते कुहुं पुनः ।
 स तदा भानुमत्येककालाविची प्रपश्यति ॥ १० ॥
 सुधामृतं कुतः सोमात् प्रस्त्रवेन्मासदमये ।
 दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधामृतपरिस्त्रवेः ॥ ११ ॥
 छण्यपणे तदा पीत्वा दुग्धमानं तर्वांशभिः ।
 सद्यः प्रचरता तेन सौम्येन मधुना च सः ॥ १२ ॥
 निष्पीपणार्थं दत्तेन पित्रेण विधिना नृपः ।
 सुधामृतेन राजेन्द्रस्तर्पयामास वै पितॄन् ।
 सौम्या वह्निषदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ १३ ॥
 ऋतुरग्निस्तु यः प्रीतः स तु संवत्सरो मतः ।
 जज्ञिरे हृतवस्तस्मादृतुभ्यश्चात्तं वाच ये ॥ १४ ॥
 आत्तं वा ह्यर्द्धमासाख्याः पितरो ह्यब्दसूनवः ।
 ऋतुः पितामहा मासा ऋतुश्चैवाब्दसूनवः ॥ १५ ॥
 प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सौम्यास्तु सौम्यजा ज्ञेयाः काव्याः ज्ञेया कवेः सुताः ॥ १६ ॥
 उपहृताः (२) ऋता देवाः सोमजाः सोमपास्तथा ।
 आण्यपास्तु स्मृताः काव्यास्तृप्यन्ति पितृजातयः ॥ १७ ॥

काव्या वर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ।
 गृहस्था ये च यज्वाना ऋतुर्वर्हिषदो ध्रुवं ॥ १८ ॥
 गृहस्थाश्चापि यज्वाना अग्निष्वात्तास्तर्त्तवाः ।
 अष्टकापतयः काव्याः पञ्चाब्दास्तान्निबोधत ॥ १९ ॥
 एषां संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः ।
 सोम इहत्सरः प्रोक्तो वायुश्चैवानुवत्सरः ॥ २० ॥
 रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पञ्चाब्दा ये बुगाम्मकाः ।
 लेखाश्चैवाश्रपाश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ॥ २१ ॥
 एते पितृन्वमावास्यां मासि मासि सुधां दिवि ।
 तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत् पुरुरवाः ॥ २२ ॥
 यस्मात् प्रस्रवते सोमान्मासि मासि निबोधत ।
 तस्मात् सुधामृतं तच्च पिबृणां सोमपायिनां ॥ २३ ॥
 एवं तदमृतं सौम्यं सुधा च मधु चैव ह ।
 कृत्वापचे यथा चेन्दोः कलाः पञ्चदश क्रमात् ॥ २४ ॥
 पितृन्वम्बुमयीर्देवास्तयस्त्रिगन्तु कन्दजाः ।
 पीत्वा च मासं गच्छन्ति चतुर्दश्यां सुधामृतं ॥ २५ ॥
 इत्येवं पीयमानस्तु दैवतैश्च निशाकरः ।
 समागच्छदमावास्यां भागे पञ्चदशि स्थितः ॥ २६ ॥
 सुषुम्नाप्यायितश्चैव अमावास्यां यथाक्रमं ।
 पिवन्ति द्विकलं कालं पितरस्ते सुधामृतं ॥ २७ ॥
 ततः पीतक्षये सोमे सूर्योऽसावेकरश्मिना ।
 आप्याययत्सुषुम्नेन पिबृणां सोमपायिनां ॥ २८ ॥
 निःशेषायां कलायान्तु सोममाप्याययत् पुनः ।

सुषुम्नाप्यायमानस्य भागं भागमहःक्रमात् ।
 कक्षाः क्षीयन्ति ताः कक्षाः शृङ्गाप्याययन्ति च ॥ २८ ॥
 एवं सूर्यस्य यौर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ।
 दृश्यते पौर्णमास्यां वै शृङ्गः सम्पूर्णमण्डलः ।
 संसिद्धिरेव सोमस्य पञ्चयोः शृङ्गकणयोः ॥ ३० ॥
 इत्येषः पितृमान् सोमः स्मृत इदंक्षरः क्रमात् ।
 क्रान्तः पञ्चदशैः सार्धं सुधासृतपरिस्त्रवैः ॥ ३१ ॥
 अतः पर्व्याणि वक्ष्यामि पर्व्याणां सन्धयस्तथा ।
 यन्विमन्ति यथा पर्व्याणीक्षुवेणीर्भवन्त्युत ॥ ३२ ॥
 तथाहमासपर्व्याणि शृङ्गकक्ष्यानि वै विदुः ।
 पूर्णमासास्त्रयोर्भेदेयन्विद्या सन्धयश्च वै (१) ।
 अर्द्धमासास्तु पर्व्याणि तृतीयाप्रभृतीनि तु ॥ ३३ ॥
 अग्न्याधानक्रिया यस्मात् क्रियते पर्वसन्धिषु ।
 सायाह्ने प्रतिपद्यैव स कालः पौर्णमासिकः ॥ ३४ ॥
 व्यतीपाते स्थिते सूर्यं लेखोर्द्धन्तु युगान्तरे ।
 युगान्तरोद्दिते चैव लेखोर्द्धं शशिनः क्रमात् ॥ ३५ ॥
 पौर्णमासे व्यतीपाते यदीक्षते परस्परम् ।
 यस्मिन् काले स सोमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३६ ॥
 कालं सूर्यस्य निर्द्देशं दृष्ट्वा संख्या तु सर्पति ।
 स वै पथं क्रियाकालः कालात्सद्यो विधीयते ॥ ३७ ॥
 पूर्णेन्दोः पूर्णपक्षे तु रात्रिसन्धिषु पूर्णिमा ।
 यस्मात्तामनुपश्यन्ति पितरो देवतैः सप्त ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥ ३८ ॥
 अन्वर्थं भ्राजते यस्मात् पूर्णिमास्यानिशाकरः ।
 रश्मिनाञ्चैव चन्द्रस्य रात्रेति कवयो विदुः ॥ ३९ ॥
 अमा वसेतामृषे तु यदा चन्द्रदिवाकरो ।
 एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्मृता ॥ ४० ॥
 ततोऽपरस्य तैर्ब्रह्मः पूर्णिमास्यां निशाकरः ।
 यदीक्षते व्यतीपाते दिवा पूर्णं परस्परं ।
 चन्द्रार्कवपराक्षे तु पूर्णामानी तु पूर्णिमा ॥ ४१ ॥
 विच्छिन्नां ताममावास्यां पश्यतश्च समागतौ ।
 अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तौ यदा तद्दर्श उच्यते ॥ ४२ ॥
 द्वौ द्वौ लवावमावास्यां यः कालः पर्वसन्धिषु ।
 हाचरं कुहुमात्रन्तु एवं कालस्तु स स्मृतः ।
 नष्टचन्द्राप्यमावास्या मध्यसूर्येण सङ्गता (१) ॥ ४३ ॥
 दिवसार्द्धेन रात्र्यर्द्धे सूर्यं प्राप्य तु चन्द्रमाः ।
 सूर्येण सहसा मुक्तिं गत्वा प्रातस्तनोत्सवौ (२) ।
 द्वौ कालौ सङ्गमयैव मध्याह्ने निष्पतेद्भुविः ॥ ४४ ॥
 प्रतिपक्षपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् ।
 निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै ॥ ४५ ॥
 स तदा ज्वाहुतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ।
 एतद्वत्सुखं ज्ञेयममावास्यास्य पर्वणः ॥ ४६ ॥
 दिवा पर्वण्यमावास्यां क्षीणेन्दो बहुले तु वै ।

१ मध्याह्नात् संप्रपन्नं इति च० ।

२ पाठोऽथ आदर्शउक्लानो मुद्रितः परन्तपि पाठे न पूर्णपाठमङ्गतिरिति ।

तस्माद्दिवा ह्यमावास्यां गृह्यतेऽसौ दिवाकरः ।
 गृह्यते वै दिवा ह्यस्मादमावास्यां दिविचयैः ॥ ४७ ॥
 कलानामपि वै तासां षड्मान्याजङ्गमकैः ।
 तिथीनां नामधेयानि विद्वद्भिः संज्ञितानि वै ॥ ४८ ॥
 दर्शयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसाबुभौ ।
 निष्क्रामत्यथ तेनैव क्रमशः सूर्यमण्डलात् ॥ ४९ ॥
 हिलवेन ह्यङ्गोरात्रं भास्करं स्पृशते शशी ।
 स तदा ग्राह्यतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ॥ ५० ॥
 कुहेति कीकिलेनोक्ता यः कालः परिशिद्धितः ।
 तत्कालसंज्ञिता यस्मादमावास्या कुहुः स्मृता ॥ ५१ ॥
 सिनीवालीममाणेन शीघ्रशेषो निग्राकरः ।
 अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥ ५२ ॥
 पर्वणः पर्वकालस्तु तुल्यो वै तु वषट्क्रिया ।
 चन्द्रसूर्यव्यतीपाते उभे ते पूर्णिमे स्मृते ॥ ५३ ॥
 प्रतिपत्पञ्चदश्योऽथ पर्वकालो दिमात्रकः ।
 कालः कुहुसिनीवाल्म्योः समुद्री हिलवः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 अर्काग्निमण्डले सोमे पर्वकालः कलान्वयः ।
 एवं स शुक्लपक्षो वै रजन्याः पर्वसन्धिषु ॥ ५५ ॥
 संपूर्णमण्डलः त्रीमान् चन्द्रमा उपरज्यते (१) ।
 यस्मादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यान्तु पूर्णिमा ॥ ५६ ॥
 दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्दिवसक्रमात् ।
 तस्मात्कला पञ्चदशी सोमे नास्ति तु षोडशी ।

तस्मात्सोमस्य भवति पञ्चदशां महाक्षयः ॥ ५७ ॥
 इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्धनाः ।
 आत्तवा ऋतवो यस्मात्सो देवा भावयन्ति च ॥ ५८ ॥
 अतः पितॄन् प्रवक्ष्यामि मासत्राहभुजस्तु ये ।
 तेषां गतिञ्च सखञ्च गतिं त्राहस्य चैव हि ॥ ५९ ॥
 न मृतानाङ्गतिः यस्या विज्ञातुं पुनरागतिः ।
 तपसापि प्रसिद्धेन किं पुनर्मासचक्षुषा ॥ ६० ॥
 आहदेवान् पितॄनेतान् पितरो लौकिकाः स्मृताः ।
 देवाः सौम्याश्च जज्वानः सर्वे चैव ह्ययोनिजाः ॥ ६१ ॥
 देवास्ते पितरः सर्वे देवास्तान् भावयन्त्यतः ।
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योन्ये लौकिकाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यज्वानो ये तु सोमिन सोमवन्तस्तु ते स्मृताः ॥ ६३ ॥
 ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै वर्धिषदः स्मृताः ।
 कर्मस्ते तेषु युक्तास्ते ह्यप्यन्वादेहसम्भवात् ॥ ६४ ॥
 अग्निस्वात्ताः स्मृतास्तेषां होमिनो याज्यायाजिनः ।
 ये वाप्यायमधर्मेण प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥ ६५ ॥
 अन्ते च नैव सीदन्ति अद्यायुक्तेन कर्मणा ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ६६ ॥
 अहया विद्यया चैव प्रदानेन च सप्तधा ।
 कर्मस्ते तेषु ये युक्ता भवन्त्वादेहपातनात् ॥ ६७ ॥
 देवैस्तेः पितृभिः सार्धं सृज्यकैः सोमपायकैः ।
 स्रगता दिवि सीदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ६८ ॥

प्रजावतां प्रगंसैव श्रुता सिद्धा क्रियावतां ।
 तेषां निवापदत्तान्नं तत्कुलीनैश्च बाम्भवेः ॥ ६८ ॥
 मासं श्राद्धभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
 एते मनुष्याः पितरो मासि श्राद्धभुजस्तु ते ॥ ७० ॥
 तेभ्योऽपरे तु ये चान्ये सङ्क्षोर्णाः कर्मयोगिषु ।
 भ्रष्टाद्यान्मधर्मैर्भ्यः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥ ७१ ॥
 भिन्नदेहा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये ।
 स्वकर्मक्षेत्रे शोचन्ति यातनास्थानमागताः ॥ ७२ ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च विवर्णाश्च (१) विवाससः ।
 क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्वन्ति इतस्ततः ॥ ७३ ॥
 सरिक्खरस्तृणानि वापीयैव जलेष्वपि ।
 परात्मानि च लिखन्ते कम्पमानास्ततस्ततः ॥ ७४ ॥
 स्थानेषु पाच्यमानाश्च यातायातेषु तेषु वै ।
 शाल्वलौ वैतरणाच्च कुम्भोपाकिषु तेषु च ॥ ७५ ॥
 करम्भवालुकायाश्च असिपत्रवने तथा ।
 शिलासम्प्लेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ ७६ ॥
 तत्र स्थानानि तेषां नै दुःस्नानामप्यनाकवत् ।
 तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगोत्रतः ॥ ७७ ॥
 भूम्यापसव्यदर्भेषु दृक्च पिण्डचयन्तु वै ।
 पतितांस्तर्पयन्ते च प्रेतस्थानेष्वधिष्ठिताः ॥ ७८ ॥
 अप्राप्ता यातनास्थानं सृष्टा ये भुवि पञ्चधा ।
 पश्नादिस्थावरान्तेषु भूतानां तेषु कर्मसु ॥ ७९ ॥

नानारूपासु जातोषु (१) तिर्थस्थीनिषु जातिषु ।
 यदाहारा भवन्त्येते तासु तास्विह योनिषु ।
 तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं आहृदसोपतिष्ठति (२) ॥ ८० ॥
 काले न्यायागतं पात्रं विधिना प्रतिपादितं ।
 प्राप्नोत्यन्नं यथादत्तं बन्धुर्यं वावतिष्ठते ॥ ८१ ॥
 यथा गोषु प्रगष्टासु वस्त्रो विन्दति मातरं ।
 तथा आत्रे तदिष्टानां मन्त्रः प्रापयते पितॄन् ॥ ८२ ॥
 एवं ह्यविकलं आर्घं आहृदत्तान् मन्त्रतः ।
 सन्तकुमारः प्रोवाच पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ।
 गतागतिज्ञः प्रेतानां पाप्मन्यादस्य चेद हि ॥ ८३ ॥
 बद्धीकायोऽपपाथैव दिवाकीर्त्त्याय ते स्मृताः ।
 क्षणापचस्त्वहस्तेषां शुक्लः संप्राय शर्व्वरो ॥ ८४ ॥
 इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरश्च वै ।
 ऋतार्त्तवा अनेके तु अन्योन्यपितरः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 एते तु पितरो देवा मानुषाः पितरश्च ये ।
 प्रीतेषु तेषु प्रीयन्ते अद्वायुक्तेन कर्म्मणा ॥ ८६ ॥
 इत्येवं पितरः प्रीताः पितॄणां सोमपायिनां ।
 एतत्पितृमतत्वं हि पुराणे नियमो मतः ॥ ८७ ॥
 इत्यर्कपितृसोमानां ऐलस्य च समागमः ।
 सुधासृतस्य चायामिः पितॄणाञ्चैव तर्पणं ॥ ८८ ॥
 पूर्णमावास्थयोः कालः पितॄणां स्नानमेव च ।
 समामात्कोर्त्तितस्तृभ्यमेव सर्गः सनातनः ॥ ८९ ॥

१ दीर्घरंकारान्पाठ आर्धः ।

२ पाठोऽयं न समीचीनत्वेन प्रतिभाति ।

वैश्वरूप्यन्तु सर्वस्य कथितश्चैकदेशिकं ।

न शक्यं परिसंख्यातुं अहेयं भूतिमिच्छता ॥ ८० ॥

स्वायम्भुवस्य हौत्वेष (१) सर्गः क्लान्तो मयात्र वै ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पिण्डवर्णनं नाम

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

१ सायम्भुविलारे पूर्व' इति ख० ।

अथ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

यज्ञवर्धनं ।

ऋषय ऊचुः । चतुर्युगानि यान्धासन् पूर्व्वं स्त्रायन्नुवेऽन्तरे ।

तेषां निसर्गं तत्त्वञ्च श्रोतुमिच्छामि विस्तारात् ॥ १ ॥

सूत उवाच । पृथिव्यादिप्रसङ्गेन यन्मया प्रागुदाहृतं ।

तेषाञ्चतुर्युगं ह्येतत् प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ २ ॥

संख्ययेह प्रसंख्याय विस्ताराद्यैव सर्व्वशः ।

युगञ्च युगभेदञ्च युगधर्मन्तथैव च ॥ ३ ॥

युगसन्ध्यं शक्यैव युगसन्धानमेव च ।

घट्प्रकारयुगाख्यानां प्रवक्ष्यामीह तत्त्वतः ॥ ४ ॥

लौकिकेन प्रमाणेन विबुधोऽद्भस्तु मानुषः ।

तेनाब्देन प्रसंख्यायं वक्ष्यामीह चतुर्युगं ॥ ५ ॥

निमेषकालः काष्ठा च कलाद्यापि सुहृत्संकाः ।

निमेषकालतुल्यं हि विद्यालघुत्वरञ्च यत् ॥ ६ ॥

काष्ठा निमेषा दश पञ्च सैव

त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कालास्ताः ।

त्रिंशत् कलासैव भवेन्मुहूर्त्ता-

स्तात्त्रिंशता रात्राहणी समेते ॥ ७ ॥

पहोरात्रे विभज्यते सूर्य्यो मानुषदैविके ।

तत्राहः कर्मचेष्टायां रात्रिः स्वप्नाय कल्पयते ॥ ८ ॥
 पित्रे रात्राहणी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 ऋणपक्षस्वप्नस्तेषां शतः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥ ९ ॥
 त्रिंशच्च मानुषा मासाः पितरो मासश्च स स्मृतः ।
 शतानि त्रीणि मासानां घष्टा चाप्यधिकानि वै ।
 पितरः संवत्सरो ह्येव मानुषेण विभाव्यते ॥ १० ॥
 मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत् ।
 पितृणां त्रीणि वर्षाणि संख्यातानीह तानि वै ।
 अत्वारथाधिका मासाः पित्रे चैवेह कीर्त्तिताः ॥ ११ ॥
 लौकिकेनैव मानेन अष्टौ यो मानुषः स्मृतः ।
 एतद्विद्व्यमहोरात्रं शास्त्रेऽस्मिन् निश्चयो मतः ॥ १२ ॥
 दिव्ये रात्राहणी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 अहस्ततोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनं ॥ १३ ॥
 ये ते रात्राहणी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः ।
 त्रिंशच्च तानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स स्मृतः ॥ १४ ॥
 मानुषश्च गतं विहि दिव्यमासास्त्रयस्तु ते ।
 दश चैव तत्राहानि दिव्यो ह्येव विधिः स्मृतः ॥ १५ ॥
 त्रीणि वर्षाणामेव षष्टिवर्षाणि यानि च ।
 दिव्यः संवत्सरो ह्येव मानुषेण प्रकीर्त्तितः ॥ १६ ॥
 त्रीणि वर्षाणामहस्त्राणि मानुषेण प्रमाणतः ।
 त्रिंशद्वयानि तु वर्षाणि मतः सप्तर्षिवत्सरः ॥ १७ ॥
 नव यानि सहस्त्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 अन्यानि नवतिचैव क्रीडः संवत्सरः स्मृतः ॥ १८ ॥

षट्त्रिंशत्सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 वर्षानान्तु शतं श्रेयं दिव्यो श्रेय विधिः स्मृतः ॥ १८ ॥
 त्रीष्टेयं नियुतान्येव वर्षाणां मानुषाणि च ।
 षट्त्रिंशदैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
 दिव्यवर्षसहस्रान्तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥ १९ ॥
 इत्येवमधिभिर्गीतं दिव्यया संख्ययान्वितं ।
 दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्रकल्पनं ॥ २० ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः ।
 पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
 द्वापरय कलियेव युगान्येतानि कल्पयेत् ॥ २१ ॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगं ।
 तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २२ ॥
 इतरासु च सन्ध्याषु सन्ध्यांशेषु च वै त्रिषु ।
 एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २३ ॥
 चेता त्रीणि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्तयेत् ।
 तस्यास्तु त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २४ ॥
 द्वापरं च सहस्रे तु युगमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशः सन्ध्याया समः ॥ २५ ॥
 कलिं वर्षसहस्रान्तु युगमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्याप्येकशती सन्ध्या सन्ध्यांशः सन्ध्याया समः ॥ २६ ॥
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तिता ।
 कृतन्त्रेता द्वापरय कलियेव चतुष्टयं ॥ २७ ॥
 अत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषेण प्रमाणाः ।

कृतस्य तावद्वक्ष्यामि वर्षाणां तत्प्रमाणतः ॥ २८ ॥
 सहस्राणां शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्यया ।
 चत्वारिंशत् सहस्राणि कलिकालयुगस्य तु ॥ २९ ॥
 एवं संख्यातकालस्य कालेष्विह विशेषतः ।
 एवं चतुर्युगः कालो विना सन्ध्यांशकैः स्मृतः ॥ ३० ॥
 चत्वारिंशत्त्रयोनि चैव नियुतानि च संख्यया ।
 विंशतिश्च सहस्राणि ससन्ध्यांशचतुर्युगः ॥ ३१ ॥
 एवं चतुर्युगाख्या तु साधिका द्वेकसप्ततिः ।
 कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३२ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षाण्येव निबोधत ।
 त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मातुषेण प्रकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
 सप्तषष्टिस्तद्यान्यानि नियुतान्यधिकानि तु ।
 विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं साधिकां विना ॥ ३४ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्येया संख्याविद्विर्द्विजैः स्मृता ।
 मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगैः सार्धं प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥
 चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रथमन्तत् कृतं युगं ।
 चेतावशिष्ठं वक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च ॥ ३६ ॥
 युगपक्षमवेतार्थं द्विधा वक्तुं न शक्यते ।
 क्रमागतं मया ह्येतत्तुभ्यं प्रोक्तं युगद्वयं ।
 ऋषिर्वंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वात्तथैव च ॥ ३७ ॥
 तत्र चेतायुगस्यादौ मनुः सप्तर्षयश्च ते ।
 श्रौतं आर्त्तं च धर्मं च मर्यादा च प्रचोदितं ॥ ३८ ॥
 दाराम्निहोतसंयोगमन्यजुःसामसंज्ञितं ।

इत्यादिलक्षणं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयोऽनुवन् ॥ ४० ॥
 परम्परागतं धर्मं स्मार्तं चाचारलक्षणं ।
 वर्षात्रमाचारयुतं मनुः स्वायम्भुवोऽनुवौत् ॥ ४१ ॥
 सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा च वै ।
 तेषां सुतप्ततपसामाघेयेण क्रमेण तु ॥ ४२ ॥
 सप्तर्षीणां मनोयैव आद्ये वेतायुगस्य तु ।
 अबुद्धिपूर्वकं तेषामक्रियापूर्वमेव च ॥ ४३ ॥
 अभिव्यक्तास्तु ते मन्त्रास्तारकाद्यैर्निर्दर्शनैः ।
 आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं ॥ ४४ ॥
 प्रणामे (१) त्वय सिद्धीनामप्यासाद्य प्रवर्तनं ।
 आसन् मन्त्रा व्यतीतेषु ये कल्पेषु सष्टस्रयः ।
 ते मन्त्रा वै पुनस्तेषां प्रतिभाससमुत्थिताः ॥ ४५ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्रायाश्चर्व्वणानि च ।
 सप्तर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्तं धर्मं मनुर्जगौ ॥ ४६ ॥
 वेतादौ संहिता वेदाः केवला धर्मशेषतः ।
 संरोधादायुषधैव व्यस्यन्ते हापरेषु ते ॥ ४७ ॥
 ऋधयस्तपसा देवाः कलौ च हापरेषु वै ।
 अनादिनिघना दिव्याः पूर्वं सृष्टाः स्वयम्भवा ॥ ४८ ॥
 सधर्माः सप्रजाः साक्षा यथाधर्मं युगे युगे ।
 विक्रीडन्ते समानार्था वेदवादा यथायुगं ॥ ४९ ॥
 आरभ्ययज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विश्राम्यतेः ।
 परिवारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञा द्विजोत्तमाः ॥ ५० ॥

तथा प्रमुदिता वर्णास्त्रेतायां धर्मपालिताः ।
 क्रियावन्तः प्रजावन्तः समृद्धाः सुखिनस्तथा ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणाननुवर्तन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियान् विशः ।
 वैश्यानुवर्तिनः शूद्राः परस्परमनुव्रताः ॥ ५२ ॥
 शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मा वर्णायमास्तथा ।
 सकल्पितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ।
 चेतायुगे त्वविकलः कर्मारम्भः प्रसिध्यति ॥ ५३ ॥
 आयुर्ध्वा बलं रूपमारोग्यं धर्मयोग्यता ।
 सर्वसाधारणा ह्येते चेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४ ॥
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं तेषां मज्जा तथाऽकरोत् ।
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात्तान् धर्माश्च ह्यपालयन् ॥ ५५ ॥
 परस्परविरोधेन मनुन्ताः पुनरन्वयुः ।
 मनुः स्नायश्च वो दृष्ट्वा याथातथ्यं प्रजापतिः ॥ ५६ ॥
 धात्वा तु शतरूपायाः पुमान् स उदपादयत् ।
 प्रियव्रतोत्तानपादो प्रथमन्तो महीपतो ॥ ५७ ॥
 ततः प्रभृति राजान उत्पन्ना दण्डधारिणः ।
 प्रजानां रक्षणाश्चैव राजानस्त्वभवन्वृषाः ॥ ५८ ॥
 प्रच्छन्नपापा ये जेतुमशक्या मनुजा भुवि ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय तेषां शास्त्रे तपो मया ॥ ५९ ॥
 वर्णानां प्रविभागाश्च त्रेतायां संप्रकीर्तिताः ।
 संहिताय ततो मन्वा ऋषिभिर्वाच्यास्तु ते ॥ ६० ॥
 यज्ञः प्रवर्तितयैव तदा ह्येऽन्तु दैवतैः ।
 यामैः शुक्लेर्जपैथैव सर्वसम्भारसंवृतैः ॥ ६१ ॥

मादं विश्वभुजा चैव देवेन्द्रेण महीजसा ।
 सायम्भूवेऽन्तरे देवैर्यज्ञास्तो प्राक् प्रवर्त्तिताः ॥ ६२ ॥
 सत्यं जपस्तपो दानं त्रेतायां धर्म उच्यते ।
 क्रिया धर्मश्च जसते सत्यधर्मः प्रवर्त्तते ॥ ६३ ॥
 प्रजायन्ते ततः शूरा आयुष्मन्तो महाबलाः ।
 न्यस्तदण्डमहाभागा यज्वानी ब्रह्मवादिनः ॥ ६४ ॥
 पञ्चपत्रायताक्षाच पृथूरक्ताः सुसंज्ञिताः ।
 सिंहान्तका महासत्त्वाः (१) मत्तमातङ्गगामिनः ॥ ६५ ॥
 महाधनुर्वैराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः ।
 सर्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ ६६ ॥
 न्यग्रोधो तो अतौ बाह्व व्यामो न्यग्रोध उच्यते ।
 वामेनैवोच्छ्रयाद् यस्य सम ऊर्ध्वन्तु देहिनः ।
 समुच्छ्रयपरीणाहो ज्ञेयो न्यग्रोधमण्डलः (२) ॥ ६७ ॥
 चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरक्षा गजास्तथा ।
 यज्ञातिशयरत्नानि सर्वेषाञ्चक्रवर्त्तिनां ॥ ६८ ॥
 चक्रं रथो मणिः खड्गं धनूरक्ष पञ्चमं ।
 केतुर्निधिश्व मत्सेते प्राणह्वीनाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ६९ ॥
 भार्या पुरोहितयैव सेनानी रथकृच्च यः ।
 मन्त्राण्यः कलभयेव प्राणिनः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ ७० ॥
 रत्नान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महात्मनां ।
 चतुर्दश विधेवानि सर्वेषां चक्रवर्त्तिनां ॥ ७१ ॥

१ सिंहात्मका इति अ० ।

२ न्यग्रोधादिनादिः न्यग्रोधपरिमण्डल इत्यन्तः पाठः अ०, उ० पुस्तकद्वये नास्ति ।

विष्णीरंशेन जायन्ते पृथिव्याश्चक्रवर्त्तिनः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेषु वै ॥ ७२ ॥
 भूतभव्यानि यानीह वर्त्तमानानि यानि च ।
 त्रेतायुगादिकेष्वत्र जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ॥ ७३ ॥
 भद्राणीमानि तेषां वै भवन्तीह महोचितां ।
 अद्भुतानि च चत्वारि बलं धर्मैः सुखम्वनं ॥ ७४ ॥
 अन्योन्यस्त्राविरोधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समं ।
 अर्धो धर्मश्च कामश्च यशो विजय एव च ॥ ७५ ॥
 ऐश्वर्य्येणाणिमाद्येन प्रभुशक्त्या तथैव च ।
 अन्येन तपसा चैव ऋषीन्भिभवन्ति च ।
 बलेन तपसा चैव देवदानवमानुषान् ॥ ७६ ॥
 लक्षणेयापि जायन्ते शरीरस्यैरमानुषैः ।
 केशस्थिता ललाटेऽर्णा जिह्वा चास्यप्रमार्जनी ।
 ताम्रप्रभोष्ठदन्तोष्ठाः श्रोत्राद्योर्वीरोमशाः ॥ ७७ ॥
 आजानुवाहवयैव जालहस्ता वृषाङ्गिताः ।
 न्यसोधपरिणाहाश्च सिंहस्कन्धाः सुमेहनाः ।
 गजेन्द्रगतययैव महाहनव एव च ॥ ७८ ॥
 पादयोयक्रमत्स्यौ तु शङ्खपद्मी तु हस्तयोः ।
 पञ्चाग्नौतिसहस्राणि ते भवन्त्यजरा नृपाः ॥ ७९ ॥
 असङ्गा गतयस्तेषाञ्चतस्रश्चक्रवर्त्तिनां ।
 अन्तरीक्षे समुद्रे च पाताले पथ्यतेषु च ॥ ८० ॥
 इत्या दानं तपः सत्यं त्रेतायां धर्मैः लभ्यते ।
 तदा प्रवर्त्तते धर्मो वर्णाश्रमविभागशः ॥ ८१ ॥

मर्यादास्थापनार्थं च दण्डनीतिः प्रवर्तते ।

हृष्टपुष्टाः प्रजाः सर्वा ज्वरीगाः पूर्णमानसाः ॥ ८२ ॥

एकी वेदयतुष्यादस्त्रेतायुगविधौ स्मृतः ।

त्रीणि वर्षसहस्राणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३ ॥

पुत्रपोत्रसमाकीर्णा म्रियन्ते च क्रमेण तु ।

एष चेतायुगे धर्मस्त्रेतासम्भौ निबोधत ॥ ८४ ॥

चेतायुगसम्भवस्तु सम्भ्यापादेन वर्तते ।

सम्भ्यायां वै स्वभावस्तु युगपादेन तिष्ठति ॥ ८५ ॥

शंश उवाच (१) । कथं चेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

पूर्वं स्वायम्भुवे सर्गे यथावत्तद्वद्वि मे ॥ ८६ ॥

अन्तर्हितायां सम्भ्यायां सार्धं कृतयुगेन वै ।

कलाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते चेतायुगे तदा ।

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृतवन्तश्च वै पुनः ॥ ८७ ॥

सम्भारांस्तांश्च सम्भृत्य कथं यज्ञः प्रवर्तितः ।

एतत् श्रुत्वाऽब्रवीन्मृतः श्रूयतां शंशपायन ॥ ८८ ॥

यथा त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

श्रोत्रधीषु च जातासु प्रवृत्ते हृष्टिसर्जने ।

प्रतिष्ठितायां वार्त्तायां गृह्याश्रमपुरेषु च ॥ ८९ ॥

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा मन्त्रांश्च संहितां ।

मन्त्रान् संयोजयित्वाथ इहासुत्रेषु कथ्यसु ॥ ९० ॥

तथा विम्बभृगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्तदा ।

देवतैः सहितः सर्वैः सर्वसम्भारसम्भृतं ॥ ९१ ॥

अथाश्वमेधे वितते समाजग्मुर्महर्षयः ।
 यजन्ते पशुभिर्मध्येः कृत्वा (१) सर्वं समागताः ॥ ८२ ॥
 कर्माव्ययेषु ऋत्विक्षु सतते यज्ञकर्माणि ।
 सम्प्रगीतेषु तेष्वेवमागमेवैव सत्त्वरं ॥ ८३ ॥
 परिक्रान्तेषु लघुषु अध्वर्युवृषभेषु च ।
 आलब्धेषु च मेधेषु तथा पशुगणेषु वै ॥ ८४ ॥
 हविष्यन्मौ ह्यमाने देवानां देवहोतृभिः ।
 आहुतेषु च देवेषु यज्ञभाक्तु महात्मसु ॥ ८५ ॥
 य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु ये ।
 तान्यजन्ते तदा देवाः कक्षादिषु भवन्ति ये ॥ ८६ ॥
 अध्वर्यवः प्रैषकाले व्युत्थिता ये महर्षयः ।
 महर्षयस्तु तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणान् स्थितान् ।
 पप्रक्षुरिन्द्रं सम्भूय कोऽयं यज्ञविधिस्तव ॥ ८७ ॥
 अधर्मो बलवानेष हिंसाधर्मस्यया तव ।
 नेष्टः पशुबधस्त्वेष तव यज्ञे सुरोत्तम ॥ ८८ ॥
 अधर्मो धर्माघाताय पारब्धः पशुभिस्त्वया ।
 नायं धर्मोऽधर्मोऽयं न हि सा धर्म उच्यते ॥ ८९ ॥
 आगमेन भवान् यज्ञं करोतु यदिहेच्छसि ।
 विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्ममव्ययहेतुना ।
 यज्ञवौजैः सुरत्रेष्ठ येषु हिंसा न विद्यते ॥ ९० ॥
 त्रिवर्षपरमं कालमुषितैरप्ररोहिभिः ।
 एष धर्मो महानिन्द्र स्वयम्भुविहितः पुरा ॥ ९१ ॥

एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

जङ्गमेः स्थावरैर्वेति कैर्यष्टव्यमिहोच्यते ॥ १०२ ॥

ते तु खिन्ना विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः ।

सन्धाय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुश्चेन्नरं वसुं ॥ १०३ ॥

अपय ऊतुः । महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप ।

उत्तानपादे प्रब्रूहि संशयं हिंन्धि नः प्रभो ॥ १०४ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामविचार्य बलावलं ।

वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ।

यद्योपदिष्टैर्यष्टव्यमितिहोवाच पार्थिवः ॥ १०५ ॥

यष्टव्यं पशुभिर्मध्यैरथ वीजैः फलैस्तथा ।

हिंसास्वभाषो यज्ञस्य इति मे दर्शयन्त्वमी ॥ १०६ ॥

यथेह संहितामन्त्रा हिंसालिङ्गा महर्षिभिः ।

दीर्घेण तपसा युक्तैर्दर्शनैस्तारकादिभिः ।

तत्प्रामाण्यान्मया चीकृतं तस्मान्मा मन्तुमर्हथ ॥ १०७ ॥

यदि प्रमाणं तान्येव मन्त्रवाक्यानि वै हिजाः ।

तदा प्रावर्त्ततां यज्ञो ह्यन्यथा नोऽनृतं वचः ।

एवं हृतोत्तरास्ते वै युक्तात्मानस्तपोधनाः ॥ १०८ ॥

अथय भवनं दृष्ट्वा तमर्थं वाग्यतो भव ।

मिथ्यावादी नृपो यस्मात् प्रविवेग्य रसातलं ॥ १०९ ॥

द्रव्यकृत्मा च नृपतिः प्रविवेग्य रसातलं ।

ऊर्ध्वचारी वसुभूत्वा रसातलचरोऽभवत् ॥ ११० ॥

वसुधातलवासी तु तेन वाक्येन सोऽभवत् ।

धर्माणां संशयकृत्ता राजा वसुरथागतः ॥ १११ ॥

तस्मान्न वाच्यमेकेन बहुज्ञेनापि संग्रयः ।
 ब्रह्मदारस्य धर्मस्य सूत्राद्भारमुपागतिः ॥ ११२ ॥
 तस्मान्न निश्चयादक्तं धर्मैः शक्यस्तु केनचित् ।
 देवानृषीनुपादाय स्वायम्भुवसृते मनुं ॥ ११३ ॥
 तस्मान्न हिंसा धर्मस्य शारमक्तं महर्षिभिः ।
 ऋषिकोटिसहस्राणि कर्मभिः स्वेर्दिवं ययुः ॥ ११४ ॥
 तस्माच्च दानं यज्ञं वा प्रशंसन्ति महर्षयः ।
 तत्त्वं मूलं फलं शाकम्दद्याच्च तपोधनाः ।
 एवं दत्त्वा विभवतः स्वर्गलोके प्रतिष्ठिताः ॥ ११५ ॥
 अद्रीहृद्याप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुकोशः क्षमा धृतिः ।
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतद्भारमदं (१) ॥ ११६ ॥
 धर्ममन्त्रात्मको यज्ञस्तपश्चानन्यनात्मकं ।
 यज्ञेन देवानाप्नोति वैराग्यं तपसा पुनः ॥ ११७ ॥
 ब्राह्मण्यं कर्मसंन्यासादेराख्यात् प्रेक्षते लघं ।
 ज्ञानात् प्राप्नोति वैकल्यं पञ्चैता गतयः श्रमाः ॥ ११८ ॥
 एवं शिवदः सुमहान् यज्ञस्यासौत् पवर्त्तने ।
 ऋषीणां देवतानाञ्च पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ११९ ॥
 ततस्ते ऋषयो दृष्ट्वाऽद्भुतं वर्त्म बलीन त् ।
 वसोर्वाक्षमनाह्वय जग्मुस्ते वै यथागताः ॥ १२० ॥
 गतेषु देवसङ्क्षेपे देवा यज्ञमवाप्नुयुः ।
 द्यूयन्ते हि तपःसिद्धा ब्रह्मज्ञचमया नृपाः ॥ १२१ ॥

गिर्यव्रतीत्तानपादौ ध्रुवो मेधातिथिर्वसुः ।
 सुमेधा विरजायैव शङ्खपाद्भुज एव च ।
 प्राचीनवर्हिः पर्जन्यो हविर्जानादगो नृपाः ॥ १२२ ॥
 एते चान्ये च वहवी नृपाः सिद्धा दिवङ्गताः ।
 राजर्षयो महासत्त्वा येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १२३ ॥
 तस्मादिशिष्यते यज्ञात्तपः सर्वेषु कारणैः ।
 ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगद्विश्वमिदं पुरा ॥ १२४ ॥
 तस्मान्नात्येति तद्यज्ञं तपोमूलमिदं स्मृतं ।
 यज्ञप्रवर्त्तनं ह्यवमतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 ततः प्रभृति यज्ञोऽयं युगैः सद्य व्यवर्तत (१) ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यज्ञप्रवर्त्तनं नाम
 सप्तपञ्चाशीऽध्यायः ॥

अथाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

चतुर्युगाख्यानं ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः ।

तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

द्वापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।

परिप्लुते युगे तस्मिन् ततः सा संप्रणश्यति ॥ २ ॥

ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।

शोभोऽष्टतिर्वर्णिग्युगं तत्त्वानामविनिश्चयः । ३ ॥

सम्भेदयैव वर्णानां कार्याणाञ्चाविनिर्णयः ।

यश्चौषधेः पशोर्दण्डो मर्दो दम्भोऽक्षमाऽवलं ।

एषां रजस्तमोयुक्ता प्रवृत्तिर्द्वापरे स्मृता ॥ ४ ॥

आद्ये कृते च धर्मोऽस्ति चेतायां सम्प्रपद्यते ।

द्वापरे व्याकुलीभूत्वा प्रणश्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥

वर्णानां विपरिध्वंसः संकोर्त्यते तथाश्रमः ।

देवमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ॥ ६ ॥

देधान् श्रुते स्मृतेश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ।

अनिश्चयाधिगमनाहर्षतत्त्वं निगद्यते ।

धर्मतत्त्वे तु भिन्नानां मतिभेदो भवेन्नृणां ॥ ७ ॥

परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां (१) विभ्रमेण च ।

अयं धर्मो ह्ययं नेति निश्चयो नाभिगम्यते () ॥ ८ ॥
 कारणानाञ्च वैकल्यात् कारणस्याप्यनिश्चयात् ।
 मतिभेदे च तेषां वै दृष्टीनां विमर्शो भवेत् ॥ ९ ॥
 ततो दृष्टितिभिश्चैतैः कृतं शास्त्रकुलन्विदं ।
 एको वेदश्चतुष्पादस्ते तांस्त्रिंश विधीयते ॥ १० ॥
 संरोधादायुषश्चैव दृश्यते द्वापरेषु च ।
 वेदव्यासैश्चतुर्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु ॥ ११ ॥
 ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभक्तैः ।
 मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥ १२ ॥
 संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहन्यन्ते चतुर्विभिः ।
 सामान्याद् वैकल्याच्चैव दृष्टिभिर्वैः कश्चित्कश्चित् ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि मन्त्रप्रवचनानि च ।
 अन्ये तु पंडितास्तीर्थैः केचित्तान् प्रत्यनशिताः ॥ १४ ॥
 द्वापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नसत्तायमा द्विजाः ।
 एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्वैधं पुनस्ततः ॥ १५ ॥
 सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्रकुलन्विदं ।
 आध्वर्यवस्य प्रस्तावेर्वहुधा व्याकुलं कृतं ॥ १६ ॥
 तथैवाथर्वण्यकसाम्नां विकल्पैश्चाप्यसंशयैः ।
 व्याकुलं द्वापरे भिन्ने क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥ १७ ॥
 तेषां भेदाः प्रभेदाश्च विकल्पैश्चाप्यसंशयाः (२) ।
 द्वापरे सम्प्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कक्षी ॥ १८ ॥

तेषां विपर्ययाद्यैव भवन्ति हापरे पुनः ।
 अष्टदिर्मरणश्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ १८ ॥
 बाह्मनःकर्मजैर्दुःखैर्निर्वन्दो जायते पुनः ।
 निर्वन्दाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ॥ २० ॥
 विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं ।
 दोषाणां दर्शनाद्यैव हापरे ज्ञानसम्भवः ॥ २१ ॥
 तेषाञ्च (१) मानिनां पूर्वमाद्ये स्त्रायम्भुवेऽन्तरे ।
 उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां हापरे परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
 अर्थशास्त्रविकल्पश्च हेतुशास्त्रविकल्पनं ॥ २३ ॥
 ऋतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ।
 हापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणां ॥ २४ ॥
 मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्रादार्त्ता प्रसिद्धयति ।
 हापरे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता ॥ २५ ॥
 लोभोऽष्टतिर्बन्धिगृहं तत्त्वानामविनिश्चयः ।
 वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां शङ्करस्तथा ॥ २६ ॥
 हापरेषु प्रवर्तन्ते रोगी लोभी बधस्तथा ।
 वर्णाश्रमपरिध्वंसाः कामद्वेषौ तथैव च ॥ २७ ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तथा नृणां ।
 निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥ २८ ॥
 प्रतिष्ठते गुणैर्हीनो धर्मोऽसौ हापरस्य तु ।
 तथैव सन्ध्यापादेन शंशस्तस्यावतिष्ठते ॥ २९ ॥

हापरस्य च वर्षे या तिथ्यस्य तु निबोधत ।
 हापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलैरतः ॥ १० ॥
 हिंसासूयानृतं माया बधश्चैव तपस्विनां ।
 एते सभावास्तिथ्यस्य साधयन्ति च वै प्रजाः ॥ ११ ॥
 एष धर्मः कृतः कृत्स्नी धर्मश्च परिहृयते ॥
 मनसा कर्मणा स्तुत्या वाचा सिध्यति वा न वा ॥ १२ ॥
 कलौ प्रमारकी रोगः सततं क्षुद्रयानि वै ।
 अनावृष्टिभयं घोरं दर्शनञ्च विपर्ययं ॥ १३ ॥
 न प्रमाणं स्मृतेरस्ति तिथ्ये लोकेऽयुगे युगे ।
 गर्भस्थो म्रियते कथिद्यौवनस्थस्तथापरः ।
 स्थाविरे मध्यकोमारे म्रियन्ते वै कलौ प्रजाः ॥ १४ ॥
 अधार्मिकास्वनाचारा मोहकोपात्पतेजसः (१) ।
 अनृतबुवश्च सततन्तिथ्ये जायन्ति वै प्रजाः ॥ १५ ॥
 दुरिटैर्दुरधीतेषु दुराचारैर्दुरागमैः ।
 विप्राणां कर्मदोषैस्तैः प्रजानां जायते भयं ॥ १६ ॥
 हिंसा माया तथेर्था च क्रोधोऽसूयाऽक्षमाऽनृतं ।
 तिथ्ये भवन्ति जन्तूनां रागो लोभश्च सर्वशः ॥ १७ ॥
 संक्षोभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगं ।
 नाधोयन्ते तदा वेदा न यजन्ते द्विजातयः ।
 लक्ष्मीदन्ति नराश्चैव क्षत्रियाः सविशः क्रमात् ॥ १८ ॥
 क्षुद्राणामन्ययोनेस्तु सम्बन्धा ब्राह्मणैः सह ।
 भवन्तीह कलौ तस्मिन् शयनासनभोजनैः ॥ १९ ॥

राजानः शूद्रभूयिष्ठा (१) पाषण्डानां प्रवर्तकाः ।
 स्मूणहत्याः प्रजास्तत्र प्रजा एवं प्रवर्तते ॥ ४० ॥
 आयुर्मैधा बलं रूपं कुलञ्चैव प्रहोयते ।
 शूद्राय ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराय ब्राह्मणाः ॥ ४१ ॥
 राजवृत्ते स्थितायौराक्षौरवृत्ताच्च पार्श्विवाः ।
 भृत्याश्च नष्टसुहृदो युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४२ ॥
 अशौलिन्योऽप्रताप्यापि स्त्रियो मद्यामिषप्रियाः ।
 मायामात्रा भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४३ ॥
 स्थापदप्रबलत्वञ्च गवाक्षैवाप्युपचयः ।
 साधूनां विनिवृत्तिश्च विद्यासम्पन्नं कलौ युगे ॥ ४४ ॥
 तदा सूक्ष्मो महोदकीं दुर्लभो भोगिनान्तथा (२) ।
 चतुरान्वमशैथिल्यात्तर्मः प्रविचलिष्यति ॥ ४५ ॥
 तदा ह्यल्पफला देवो भवेद्भूमिर्महोदसी ।
 शूद्रास्तपश्चरिष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६ ॥
 तदा श्लोकादिको धर्मो ह्यपरे यथ मासिकः ।
 चेतायां वक्तरस्त्रय एकाह्मादतिरिच्यते ॥ ४७ ॥
 अरक्षितारो हर्षारो बलिभागश्च पार्श्विवाः ।
 युगान्ते तु भविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ४८ ॥
 अक्षत्रियाश्च राजानो विगः शूद्रोपजीविनः ।
 शूद्राभिवादिनः सर्वे युगान्ते दिजसत्तमाः ॥ ४९ ॥
 पतयश्च भविष्यन्ति वहवोऽस्मिन् कलौ युगे ।
 चित्रवर्षी तदा देवो यदा स्यात् युगक्षयः ॥ ५० ॥

सर्वे वाणिजकाद्यापि भविष्यन्त्यधमे युगे ।
 भूविष्टं कूटमानैश्च परस्परविक्रीततेजनैः ॥ ५१ ॥
 कुशोलचर्या पापघ्नेष्टैश्चरूपैः समावृतं ।
 पुरुषास्तं बहुस्त्रीकं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५२ ॥
 बहुवाचनको लोको भविष्यति परस्परं ।
 क्रव्यादनः क्रूरवाक्यो नार्जयो नानसूयकः ॥ ५३ ॥
 न कृते प्रतिकर्ता च क्षीणो लोको भविष्यति ।
 अयङ्मात्रं चैव पतिते तदयुगान्तस्य लक्षणं ॥ ५४ ॥
 नरशून्या वसुमती शून्या चैव भविष्यति ।
 मण्डलानि भवन्त्यत्र देशेषु नगरेषु च ॥ ५५ ॥
 अल्पीदका चाल्पफला भविष्यति वसुन्धरा ।
 गोमारचाप्यगोमारः प्रभविष्यन्त्यगासनाः ॥ ५६ ॥
 हर्तारः पररत्नानां परदारप्रधर्षकाः ।
 कामात्मानो दुरात्मानो ह्यधर्मात्माहसप्रियाः ॥ ५७ ॥
 प्रनष्टचेतनाः पुंसो मुक्तकेशास्तु चूलिकाः (१) ।
 जनघोहश्चवर्षाश्च प्रजायन्ते युगक्षये ॥ ५८ ॥
 शृङ्खदन्ताः (२) जिताश्चाश्च मुग्धाः काषायवाससः ।
 शूद्रा धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५९ ॥
 सस्यचोरा भविष्यन्ति तथा चैलाभिमर्शनाः ।
 क्षीराक्षीरस्य हर्तारो हर्तुहर्तार एव च ॥ ६० ॥
 ज्ञानकर्म्मण्युपरते लोके निष्क्रियतावृते ।
 कौटमूषिकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥ ६१ ॥

सुभिक्षं चेममारीर्यं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् ।
 कौशिकाः प्रतिवक्ष्यन्ति देशान् क्षुद्रयपौडितान् ॥ ६२ ॥
 दुःखिनाभिप्लुतानाञ्च परमायुः शतं भवेत् ।
 दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलिगुणेऽखिलाः ॥ ६३ ॥
 उक्तीन्दन्ति तथा यज्ञाः केवला धर्मपौडिताः ।
 कपायिणश्च निर्धन्यास्तथा कापालिनश्च ॥ ६४ ॥
 वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणोऽपरे ।
 वर्षायमाणां ये चान्ये पाषण्डाः परिपन्थिनः ॥ ६५ ॥
 उत्पद्यन्ते तथा ते वै संप्राप्ते तु कलौ युगे ।
 नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्मार्थकीचिदाः ॥ ६६ ॥
 यजन्ते नाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः ।
 स्त्रीवधं गोवधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परं ।
 उपहन्त्युस्तदाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥ ६७ ॥
 दुःखप्रचारतीऽस्यायुर्दंशोक्तादः सरीगता ।
 मोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तमोवृत्तं कलौ स्मृतं ॥ ६८ ॥
 प्रजा तु शूणहत्यायामथ वै सम्प्रवर्तते ।
 तस्मादायुर्वलं रूपं कलिं प्राप्य प्रहोयते ।
 दुःखिनाभिप्लुतानां वै परमायुः शतं नृणां ॥ ६९ ॥
 दृश्यन्ते नाभिदृश्यन्ते वेदाः कलिगुणेऽखिलाः ।
 उक्तीदन्ते तदा यज्ञाः केवला धर्मपौडिताः ॥ ७० ॥
 तदा त्वरूपेण कालेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः ।
 धन्या धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते दिजसत्तमाः ॥ ७१ ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं ये चरन्त्यनसूयकाः ।

चेतायां वार्षिकी धर्मो ह्यपरे मासिकः स्मृतः ।
 यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तदङ्गा प्राप्नुयात् कलौ ॥ ७२ ॥
 एषा कलियुगेऽवस्था सम्भ्यांशन्तु निबोध मे ।
 युगे युगे तु हीयन्ते त्रींस्त्रोन् पादाश्च सिद्धयः ॥ ७३ ॥
 युगस्वभावात्मन्यास्तु तिष्ठन्तीमास्तु पादशः ।
 सम्भरास्वभावाणांशेषु पादशस्ते प्रतिष्ठिताः ॥ ७४ ॥
 एवं सम्भ्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
 तेषां यास्ता ह्यसाधूनां भृगूणां निधनोत्थितः ॥ ७५ ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसो नाश्या प्रमितिरुच्यते ।
 माधवस्य तु सोऽग्नेः पूर्वं स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ७६ ॥
 समाः स विंशतिं पूर्णाः पर्यटन् वै वसुभराः ।
 आचर्क्य स वै सेनां सत्ताजिरथकुञ्जरां ॥ ७७ ॥
 प्रगृह्णीतायुधैर्विप्रैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 स तदा तैः परित्ततो स्त्रेच्छान् हन्ति सहस्रशः ॥ ७८ ॥
 स हत्वा सर्व्वगथैव राज्ञस्तान् शूद्रयोनिजान् ।
 पाषण्डान् स ततः सर्व्वान्निःशेषान् कृतवान् प्रभुः ॥ ७९ ॥
 नात्यर्थं धार्मिका ये च तान् सर्व्वान् हन्ति सर्व्वशः ।
 वर्णव्यत्यासजातांश्च ये च तानुपजोविनः ॥ ८० ॥
 उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्व्वतीयांस्तथैव च ।
 प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च तथा विन्ध्यवृष्ठापरान्तिकान् ॥ ८१ ॥
 तथैव दक्षिणात्यांश्च द्रविडान् सिंहलैः सह ।
 गान्धारान्पारदांश्चैव पञ्चवान् यवनान् तथा ॥ ८२ ॥
 तुषारान् वर्ज्जरांघ्रीनान् शूलिकान् दरदान् खसान् ।

लम्पाकानथ केतांश्च किरातानाञ्च जातयः ॥ ८३ ॥
 प्रहृत्तचक्री बलवान् स्नेच्छानामन्तकृद्भिः ।
 अधृष्टः सर्वभूतानां चचाराश्च वसुन्धरां ॥ ८४ ॥
 माधवस्य तु सौशेन देवस्य हि विजन्निवान् ।
 पूर्वजन्मविविज्ञैश्च प्रमितिर्नाम वीर्यवान् ॥ ८५ ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसः पूर्वं कलियुगे प्रभुः ।
 द्वाविंशेऽभ्युदिते वर्षे प्रकान्ते विंशतिं समाः ॥ ८६ ॥
 विनिघ्नन् सर्वभूतानि मानयानि सहस्रसः ।
 कृत्वा वीर्यावशेषान्तु पृथ्वां रुढेण कर्मणा ।
 परस्परनिमित्तेन कोपेनाकस्मिकेन तु ॥ ८७ ॥
 स साधयित्वा हृषिकान् पायशस्तानधार्मिकान् ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्तः सहानुगः ॥ ८८ ॥
 ततो व्यतीते तस्मिन् अमाल्ये सत्यसैनिके ।
 उक्त्वाद्य पार्थिवान् सर्वान् स्नेच्छाथैव सहस्रशः ॥ ८९ ॥
 तत्र सन्ध्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
 स्थितास्त्वत्पावशिष्टास्तु प्रजास्त्रिह क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥
 अग्राह्यास्ततस्ता वै लोकचेष्टास्तु हृन्दयः ।
 उपहिंसन्ति चान्योन्यं प्रपद्यन्ते परस्परं ॥ ९१ ॥
 अराजके युगवशात् संशये समुपस्थिते ।
 प्रजाप्ता वै ततः सर्वाः परस्परभयार्दिताः ॥ ९२ ॥
 व्याकुलाश्च परिश्रान्तास्त्वक्ता दारान् गृह्णाणि च ।
 स्नानप्राणान् समवेक्षन्तो निष्ठां प्राप्ताः सुदुःखिताः ॥ ९३ ॥
 नष्टे श्रौते स्मृते धर्मे परस्परहतास्तदा ।

निर्मर्यादा निराक्रान्दा निस्त्रेहा निरपत्रपाः ॥ ८४ ॥
 नष्टे वर्षे प्रतिहता जलकाः पञ्चविंशकाः ।
 हित्वा दारांश्च पुत्रांश्च विषादव्याकुलेन्द्रियाः ॥ ८५ ॥
 अनावृष्टिहताश्चैव वार्तामुत्सृज्य दुःखिताः ।
 प्रत्यन्तांस्तादृशेवन्ते हित्वा जनपदान् स्रक्तान् ॥ ८६ ॥
 सरितः सागरान् कूपान् सेवन्ते पर्वतांस्तदा ।
 मधुमांसैर्मूलफलैर्वर्त्तयन्ति सदुःखिताः ॥ ८७ ॥
 चौरवस्त्राजिनधरा निष्पत्रा निष्परिश्रवाः ।
 वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः सङ्करं घोरमास्थिताः ॥ ८८ ॥
 एता काष्ठामनुप्राप्ता अश्वशेषास्तथा प्रजाः ।
 जराव्याधिबुधाविष्टा दुःखात्रिवेदमागमन् ॥ ८९ ॥
 विचारयन्तु निर्वेदात् साम्यावस्थां विचारणात् ।
 साम्यावस्थासु सम्बोधः सम्बोधादश्मशीलता ॥ ९० ॥
 तासुपगमयुक्तासु कलिशिष्टासु वै स्वयं ।
 अहोरात्र तदा तासां युगन्तु परिवर्त्तते ॥ ९१ ॥
 चित्तसम्बोहनं कृत्वा तासान्तैः सममन्तु तत् ।
 भाविनोऽर्थस्य च बलात्ततः कृतमवर्त्तत ॥ ९२ ॥
 प्रवृत्ते तु पुनस्तस्मिंस्ततः कृतयुगे तु वै ।
 उत्पन्नाः कलिशिष्टास्तु कार्तियुग्यः प्रजास्तदा ॥ ९३ ॥
 तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धाः सुदृष्टा विचरन्ति च ।
 सदा सप्तर्षयश्चैव (१) तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥ ९४ ॥

ब्रह्मचरविद्यः शूद्रा वीजार्थं ये स्मृता इह ।
 कलिजेः सह ते सर्वे निर्विशेषास्त्रादाऽभवन् ॥ १०५ ॥
 तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ।
 वर्णाश्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्त्तः द्विधा तु सः ॥ १०६ ॥
 ततस्तेषु क्रियायस्तु वर्त्तन्ते वै प्रजाः कृते ।
 श्रौतः स्मार्त्तः कृतानान्तु धर्मः सप्तर्षिर्दर्शितः ॥ १०७ ॥
 तासु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगक्षयात् ।
 मन्वन्तराधिकारेषु तिष्ठन्ति सुनयस्तु वै ॥ १०८ ॥
 यथा दावप्रदग्धेषु लघ्वेष्विह तपे ऋतौ ।
 नवानां प्रथमं दृष्टस्तेषां मूले तु सम्भवः ॥ १०९ ॥
 एवं युगाद्युगस्येह सन्तानस्तु परस्परं ।
 वर्त्तन्ते ह्यव्यवच्छेदाद् यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ ११० ॥
 सुखमायुर्वलं रूपं धर्मार्थं काम एव च ।
 युगेष्वेतानि हीयन्ते (१) त्रीणि प्रादक्रमेण तु ॥ १११ ॥
 सप्तर्ष्यांशेषु हीयन्ते युगानां धर्मसिद्धयः ।
 इत्येष प्रतिमन्विर्यः कीर्त्तितस्तु मया द्विजाः ॥ ११२ ॥
 चतुर्युगानां सर्वेषामेतेनैव प्रसाधनं ।
 यथा चतुर्युगावृत्तिरासहस्रात् प्रवर्त्तते (२) ॥ ११३ ॥
 ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं रात्रिश्च तावतो स्मृता ।
 अत्रार्जवं जङ्घीभावो भूतानामायुगक्षयात् ॥ ११४ ॥
 एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं स्मृतं ।

एषा चतुर्थ्यानान्तु गणना श्लोकसप्ततिः ।
 क्रमेण परिहृता तु मनोरन्तरमुच्यते ॥ ११५ ॥
 चतुर्थ्युगे तथैकस्मिन् भवतीह यथाश्रुतं ।
 तथा चान्येषु भवति पुनस्तच्चै यथाक्रमं ॥ ११६ ॥
 सर्गे सर्गे यथा भेदा उत्पद्यन्ते तथैव तु ।
 पञ्चविंशत्परिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा ॥ ११७ ॥
 तथा कल्पयुगैः सार्धं भवन्ति समलक्षणाः ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव तु लक्षणं ॥ ११८ ॥
 तथा युगानां परिवर्त्तनानि
 चिरपट्टत्तानि युगस्वभावात् ।
 तथा न सन्निष्ठति जीवलोकाः
 च्योदयाभ्यां परिवर्त्तमानः ॥ ११९ ॥
 इत्येतद्वचनं प्रोक्तं युगानां वै समासतः ।
 अतीतानागतानां वै सर्वमन्वन्तरेष्विह ॥ १२० ॥
 अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विज्ञानता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ॥ १२१ ॥
 मन्वन्तरेणैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै ।
 व्याख्यातानि विज्ञानीध्वं काल्ये कालेन चैव हि ॥ १२२ ॥
 अस्याभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्त्युत ।
 देवा ह्यष्टविधा ये च इह मन्वन्तरेश्वराः ॥ १२३ ॥
 ऋषयो मनवश्चैव सर्वे तुल्याः प्रयोजनैः ।
 एवं वर्णाश्रमाणास्तु प्रविभागी युगे युगे ॥ १२४ ॥
 युगस्वभावाच्च तथा विधत्ते वै सदा प्रभुः ।

वर्षाश्रमविभागस्य युगानि युगसिद्धये ॥ १२५ ॥

अनुषङ्गः समाख्यातः सृष्टिसर्गस्त्रिविधतः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च स्थितिं वक्ष्ये युगेष्विह ॥ १२६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुर्युगाख्यानं
नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथीनषष्ट्यध्यायः ।

— 10 —

ऋषिसंक्षेपम् ।

सूत उवाच । युगेषु यास्तु जायन्ते प्रजास्ता वै निबोधत ।
आसुरौ सर्पगोपक्षिपैशाची यक्षराक्षसी ।
यस्मिन् युगे च सन्धूतिस्तासां यावत्तु जीवितं ॥ १ ॥
पिशाचासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
युगमावन्तु जीवन्ति ऋते सत्यम्वधेन ते ॥ २ ॥
मानुषाणां पशूनाञ्च पक्षिणां स्थावरैः सह ।
तेषामायुः परिक्रान्त युगधर्मेषु सर्वशः ॥ ३ ॥
अस्थितिस्तु कलौ दृष्टा भूतानामायुषस्तु वै ।
परमायुः शतन्वेतन्ननुषाणां कलौ स्मृतं ॥ ४ ॥
देवासुरप्रमाणात् सप्तसप्ताङ्गुलं ऋसत् ।
अङ्गुलानां शतं पूर्णमष्टपञ्चाशदुत्तरं ॥ ५ ॥
देवासुरप्रमाणन्तदुष्टाय कलिजैः स्मृतं ।
चत्वारसाध्यशीतिश्च कलिजैरङ्गुलैः स्मृतं ॥ ६ ॥
स्तेनाङ्गुलप्रमाणेन कर्षमापादमस्तकं ।
इत्येष मानुषोत्सेधो ऋसतीह युगान्तिके ॥ ७ ॥
सर्वेषु युगकार्क्षेषु अतीतानागतेष्विह ।
स्तेनाङ्गुलप्रमाणेन षष्टतालः स्मृतो नरः ॥ ८ ॥

आपादती मस्तकन्तु नवताली भवेत्तु यः ।
 संज्ञताजानुवाहस्तु स सुरैरपि पूज्यते ॥ ८ ॥
 गवाश्चहस्तिनाञ्चैव महिषस्यावराक्षणां ।
 क्रमेणैतेन योगेन क्वासृष्ट्वी युगे युगे ॥ १० ॥
 घट्समत्वङ्गुलीत्सेधः पशूनां ककुदस्तु वै ।
 अङ्गुलाष्टमत्तं पूर्णमुत्सेधः करिणां स्मृतः ॥ ११ ॥
 अङ्गुलानां सहस्रन्तु चत्वारिंशाङ्गुलं विना ।
 पञ्चाशत् हयानाञ्च उत्सेधः शाखिनां स्मृतः ॥ १२ ॥
 मानुषस्य शरीरस्य सन्निवेशस्तु यादृशः ।
 तल्लक्षणस्तु देवानां दृश्यते तत्त्वदर्शनात् (१) ॥ १३ ॥
 बुद्ध्यातिशययुक्ताश्च देवानां कायमुच्यते ।
 देवानतिशयश्चैव मानुषं कायमुच्यते ॥ १४ ॥
 इत्येते वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः ।
 पशूनां पक्षिणाञ्चैव स्यावराणां निबोधत ॥ १५ ॥
 गायो ह्याजा महिष्योऽश्वा हस्तिनः पक्षिणी नगाः ।
 उपयुक्ताः क्रियास्तेते यज्ञियास्त्रिह सर्व्यशः ॥ १६ ॥
 देवस्थानेषु जायन्ते तद्रूपा एव ते पुनः ।
 यथाशयोपभोगास्तु देवानां शुभमूर्त्तयः ॥ १७ ॥
 तेषां रूपानुरूपैस्तैः प्रमाणैस्वाणुजङ्गमैः ।
 मनोज्ञैस्तत्त्वभावज्ञैः सुखिनी ह्युपपेदिरे ॥ १८ ॥
 अतः शिष्टान् प्रवक्ष्यामि सतः साधूस्तथैव च ।

सदिति ब्रह्मणः शब्दस्याहन्तो ये भवन्त्युत ।
 सायुज्यं ब्रह्मणोऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्षते ॥ १८ ॥
 दशात्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति जितात्मानस्तु ते स्मृताः ॥ २० ॥
 सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च ।
 ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ता यस्मात्तस्माद्भिजातयः ॥ २१ ॥
 वर्णाश्रमेषु युक्तस्य स्वर्गगोमुखचारिणः ।
 त्रीतस्मर्तस्य धर्मस्य ज्ञानादर्थः स उच्यते ॥ २२ ॥
 विद्यायाः साधनात्साधुर्ब्रह्मचारी गुरोर्हितः ।
 क्रियाणां साधनाच्चैव गृहस्थः साधुरुच्यते ॥ २३ ॥
 साधनात्तपसोऽरण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः ।
 यतमानो यतिः साधुः स्मृतो योगस्य साधनात् ॥ २४ ॥
 एवमायमधर्माणां साधनात् साधवः स्मृताः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ २५ ॥
 न च देवा न पितरो मुनयो न च मानवाः ।
 अयमधर्मो ह्ययं नेति ब्रुवन्तोऽभिन्नदर्शनाः ॥ २६ ॥
 धर्माधर्माविह प्रोक्तो शब्दावेतौ क्रियात्मकौ ।
 कुशलाकुशलं कर्म धर्माधर्माविति स्मृतौ ॥ २७ ॥
 धारणा धृतिरित्यर्थादातोर्धर्मः प्रकीर्तितः ।
 अधाराणोऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ २८ ॥
 अत्रेष्टप्रापका धर्मा आचार्यैरुपदिश्यते ।
 हृदा ह्यलोलुपाच्चैव आत्मवन्तो ह्यदम्बकाः ।
 सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥ २९ ॥

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।
 आचिनोति च शास्त्रार्थान्यमैः सन्निधयैर्युतः ॥ ३० ॥
 पूर्व्वेभ्यो वेदयित्वेह श्रौतं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ।
 ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ॥ ३१ ॥
 मन्वन्तरस्थातीतस्य स्मृत्वाचारं पुनर्जगौ ।
 तस्मात्स्मार्तः स्मृतो धर्म्मो वर्णाश्रमविभागजः ॥ ३२ ॥
 स एष द्विविधो धर्म्मः शिष्टाचार इहोच्यते ।
 शेषशब्दात् शिष्ट इति शिष्टाचारः प्रचक्ष्यते ॥ ३३ ॥
 मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः ।
 मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसम्मानकारणात् ।
 धर्म्माद्यै ये च शिष्टा वै वाचातथ्यं प्रचक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 मन्वादयश्च ये शिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः ।
 तैः शिष्टैश्चरितो धर्म्मः सम्यगेव युगे युगे ॥ ३५ ॥
 चयो वार्तां दण्डनीतिरिज्या वर्णाश्रमास्तथा ।
 शिष्टैराचर्य्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः ।
 पूर्व्वः पूर्व्वगतत्वाच्च शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥ ३६ ॥
 दानं सत्यन्तपोऽस्त्रोभी विद्येज्जाप्रजनी दया ।
 ऋष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं ॥ ३७ ॥
 शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥ ३८ ॥
 विज्ञेयः श्रवणात् श्रौतः स्मरणात् स्मार्त्त उच्यते ।
 इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मकः ।
 प्रत्यङ्गानि च वक्ष्यामि धर्म्मस्येह तु लक्षणं ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा प्रभूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति ।
 यथा भूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणं ॥ ४० ॥
 ब्रह्मचर्यं जपो मौनं निराहारत्वमेव च ।
 इत्येतत् तपसो मूलं सुघोरं तदुरासदं ॥ ४१ ॥
 पशूनां द्रव्यहविषासृक्सामयजुषां तथा ।
 ऋत्विजां दक्षिणानाञ्च संयोगो योग उच्यते ॥ ४२ ॥
 आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हितायाहिताय च ।
 समा प्रवर्त्तते दृष्टिः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥ ४३ ॥
 आकृष्टोऽभिहतो वापि नाक्षीयस्यो न हन्ति वा ।
 वाङ्मनःकर्मेभिः क्षान्तिश्चित्तिक्षेपा जमा स्मृता ॥ ४४ ॥
 स्वामिनाऽरक्षमाणानामुत्सृष्टानाञ्च मृत्यु च ।
 परस्त्रानामनादानमलोभ इह कोच्यते ॥ ४५ ॥
 मैथुनस्यासमाचारो ह्यचिन्तनमकल्पनं ।
 निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तद्विद्वद् दम उच्यते ॥ ४६ ॥
 आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै ।
 न मिथ्या सम्प्रवर्तन्ते ग्रमस्येतत् लक्षणं ॥ ४७ ॥
 दशात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न कुप्येत्तु प्रतिहतः स जितात्मा विभाव्यते ॥ ४८ ॥
 यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपागतञ्च यत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणं ॥ ४९ ॥
 दानं त्रिविधमित्येतत्कनिष्ठज्येष्ठमध्यमं ।
 तत्र नैःशेषं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ।
 कारुण्यात्सर्वभूतेभ्यः सुविभागस्तु वन्मुप ॥ ५० ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्षाश्रमात्मकः ।
 श्रिष्टाचाराविरुद्धश्च धर्मः सत्त्वाद्युसङ्गतः ॥ ५१ ॥
 अप्रदेष्टो ह्यनिष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनं ।
 प्रीतितापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥ ५२ ॥
 सत्यासः कर्मणो न्यासः कृतानामकृतैः सह ।
 कुशलाकुशलानाञ्च प्रहाणं त्याग उच्यते ॥ ५३ ॥
 अव्यक्ताद्योऽविशेषाश्च विकारोऽस्मिन्चेतने ।
 चेतनाऽचेतनान्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥ ५४ ॥
 प्रत्यङ्मानान्तु धर्मस्य इत्येतन्नक्षणं स्मृतं ।
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वं स्थायमव्ययान्तरे ॥ ५५ ॥
 अत्र वो वर्त्तयिष्यामि विधिर्मन्वन्तरस्य यः ।
 इतरेतरवर्णस्य चातुर्वर्णस्य चैव हि ।
 प्रतिसमन्तरश्चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥ ५६ ॥
 ऋषो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदेवतं ।
 आभूतसंप्रवस्थापि वर्ज्यं कं शतरुद्रियं ॥ ५७ ॥
 विधिर्होतॄन् तथा स्तोत्रं पूर्ववत्सम्प्रवर्तते ।
 द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।
 चतुर्विंशतिभिर्जनैकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधं ॥ ५८ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये ।
 प्रवर्त्तयति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं चतुर्विधं ।
 एवं मन्त्रगुणानाञ्च समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥ ५९ ॥
 अथर्व्यजुषां साम्नां विदेष्विह पृथक् पृथक् ।
 ऋषोऽन्तर्गतामुच्यन्तपः परमदुश्चरं ॥ ६० ॥

मन्त्राः प्रादुर्बभूवुर्हि पूर्वमन्वन्तरेष्विह ।
 परितोषाद्भयाद् दुःखारम्भस्वाश्लोकाच्च पञ्चधा ॥ ६१ ॥
 ऋषीणाम्नापःकार्त्स्न्येन दर्शनेन यदृच्छया ।
 ऋषीणां यद्विष्वं हि तदृक्षामोह लक्षणेः ॥ ६२ ॥
 अतीतानामतानाम्नां पञ्चधा ऋषिरुच्यते ।
 अतःस्मृषीणां लक्ष्यामि ह्यार्षस्य च समुद्भवं ॥ ६३ ॥
 गुणसाम्ये वर्त्तमाने सर्वसम्प्रलये तदा ।
 अतिचारे तु (१) देवानामतिदेशे तयोर्व्यथा ॥ ६४ ॥
 अद्भुत्पूर्वकं तद्वै चेतनार्थं प्रवर्त्तते ।
 तेन ह्यद्भुत्पूर्वं तच्चेतनेन ह्यधिष्ठितं ॥ ६५ ॥
 वर्त्तते च यथा तो तु यथा मस्योदके उभे ।
 चेतनाधिष्ठितस्तत्त्वं प्रवर्त्तति गुणात्मना ॥ ६६ ॥
 करणात्वात्तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्त्तते ।
 त्रिषवे विषयित्वाच्च ह्यर्थैर्द्वित्वात्तथैव च ॥ ६७ ॥
 कालेन प्रापचौयेन भेदास्तु कारणात्मकाः ।
 संसिध्यन्ति तदा व्यक्ताः क्रमेण मद्भदादयः ॥ ६८ ॥
 मद्भतथाप्यद्वयारस्तास्माद्भूतेन्द्रियाणि च ।
 भूतभेदास्तु भेदेभ्यो जज्ञिरे ते परस्परं ।
 संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्त्तते (२) ॥ ६९ ॥
 यद्योऽमुकस्त्रुट्गन्तुर्नूतमेककालं प्रवर्त्तते ।
 तथा विवृताः चेतनः कालेनेकेन कर्मणा (३) ॥ ७० ॥

१ अतिचारे विधि ७०, ८० च ।

२ प्रवर्त्तत इति ७० ।

३ कालेनेतेनेति ७०, ८० च ।

यथाभ्यकारे खद्योतः सप्तसा सम्प्रदृश्यते ।
 तथा विहृत्तो ह्यव्यक्तात् खद्योत इव चोत्वनः (४) ॥ ७१ ॥
 स महान् सशरीरस्तु यत्तैवाग्रे व्यवस्थितः ।
 तत्रैव संस्थितो विद्वान् द्वारशालामुखे स्थितः ॥ ७२ ॥
 महान्स्तु तमसः पारि वैलक्षण्यादविभाव्यते ।
 तत्रैव संस्थितो विद्वान्स्तमनोऽन्त इति श्रुतिः ॥ ७३ ॥
 बुद्धिर्विवर्त्तमानस्य पादुर्भूता चतुर्विधा ।
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्टयं ॥ ७४ ॥
 सांसिद्धिकान्यथैतानि सुप्रतीकानि तस्य वै ।
 महतः सशरीरस्य वैवर्त्त्यात् सिद्धिरुच्यते ॥ ७५ ॥
 अत्र शेते च यत्पुण्यां ज्ञेयज्ञानमथापि वा ।
 पुरीयत्वाच्च पुरुषः ज्ञेयज्ञानात् समुच्यते ॥ ७६ ॥
 ज्ञेयज्ञः ज्ञेयविज्ञानात् भगवान् मतिरुच्यते ।
 यस्माद् बुद्ध्या तु शेते ह तस्माद् बोधात्मकः स वै ।
 संसिद्धये परिगतं व्यक्ताव्यक्तमचेतनं ॥ ७७ ॥
 एवं निवृत्तिः ज्ञेयज्ञा ज्ञेयज्ञेनाभिसंहिता ।
 ज्ञेयज्ञेन परिज्ञातो भोग्योऽयं विषयस्त्विति ॥ ७८ ॥
 ऋषोत्येष गतो धातुः श्रुतो सत्ये तपस्यया ।
 यतस्त्वनिगते तस्मिन्ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥ ७९ ॥
 निवृत्तिमसकालन्तु बुद्ध्याऽव्यक्तमधिः स्वयम् ।
 परं हि ऋषते यस्मात्परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥ ८० ॥
 गत्यर्थोऽदृष्टनेर्ज्ञातोर्नामनिवृत्तिरादितः ।

यस्मादेव स्वयम्भूतस्तस्माच्चान्वर्षिता स्मृता ।
 ईश्वराः स्वयमुद्भूता मानसाः ब्रह्मणः सुताः ॥ ८१ ॥
 यस्माच्च हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।
 यस्माद्वृषन्ति ये धीराः महान्तं सर्व्वतो गुणैः ।
 तस्माच्च हर्षयः प्रीक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥
 ईश्वराणां शुभास्तेषां मानसान्तरसाद्य ते ।
 अहङ्कारं तमसैव त्वक्ता च ऋषिताङ्गताः ॥ ८३ ॥
 तस्मात्तु ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः ।
 ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्बर्भसश्चवाः ॥ ८४ ॥
 तस्माच्चाणि च सत्यञ्च ऋषन्ते ते महोजयः ।
 सत्यर्षयस्ततस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८५ ॥
 ऋषीणाञ्च सुतास्ते तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ।
 ऋषन्ति वै श्रुतं यस्माद्विशीर्षाद्यैव तत्त्वतः ।
 तस्मात् श्रुतर्षयस्तेपि श्रुतस्य परिदर्शनाः ॥ ८६ ॥
 अथ्यज्ञात्मा महात्मा चाहङ्कारात्मा तथैव च ।
 भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते ।
 इत्येता ऋषिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥ ८७ ॥
 शृगुर्मरौचिरत्रिष्य अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 मनुर्दक्षो बसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दय ।
 ब्रह्मणो मानसा ह्येते उद्भूताः स्वयमोश्वराः ॥ ८८ ॥
 प्रवर्त्तन्ते ऋषेर्व्यस्मान्महान्तस्मान्महर्षयः ।
 ईश्वराणां सुतास्त्वेते ऋषयस्ताम्रिबोधत ॥ ८९ ॥
 काव्येऽहर्षातिथैव कश्यपशोऽयनादाया ।

उतथ्यो वामदेवय अपोऽथ्यथैशजस्तथा ॥ ८० ॥
 कईमो वित्रवाः शक्तिर्वालिखित्यस्तथा धराः (१) ।
 इत्येते ऋषयः प्रीक्षा ज्ञानतो ऋषिताङ्गताः ॥ ८१ ॥
 ऋषिपुत्रान्ऋषीकांस्तु गर्भोत्पन्नाविवोधत ।
 वत्सरो नग्रह्यैव भारद्वाजस्तथैव च ॥ ८२ ॥
 सहदुतयः शरदांश्च अगस्त्यथौसिजस्तथा (२) ।
 ऋषिर्दीर्घतमाथैव सहदुक्थः शरदतः ॥ ८३ ॥
 वाजश्रवाः सुविशय सुवाग्देवपरायणः ।
 दधोचः शङ्खमांथैव राजा वैश्ववषस्तथा ।
 इत्येते ऋषिकाः प्रीक्षास्ते सत्याहृषिताङ्गताः ॥ ८४ ॥
 ईश्वरा ऋषिकाथैव ये चान्ये वै तथा स्मृताः ।
 एते मन्त्रकृतः सर्वे कृत्स्नशराविवोधत ॥ ८५ ॥
 शृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधोचो ज्ञातवानपि ।
 और्वोऽथ जमदग्निश्च विदुः सारस्ततस्तथा ॥ ८६ ॥
 अद्विषेणः (३) क्षरूपश्च वीतहृद्यः (४) सुमेधसः ।
 वैव्यः पृथुर्दिवीदासः प्रम्यारो गृत्समात्मनः ।
 एकोनविंशदित्येते ऋषयो मन्त्रवादिनः ॥ ८७ ॥
 अङ्गिरा वैधसथैव भारद्वाजोऽथ वाष्कलिः ।
 तथाऽमृतस्तथा गार्ग्यः शिनी संहतिरेव च (५) ॥ ८८ ॥
 पुरुकुक्षोऽथ मान्धाता अश्वरीषस्तथैव च ।

१ तथा धरा इति ख० । २ अगस्त्यथौसिजस्तथेति ख० ।

३ अद्विषेण इति ड० । आर्षिर्ग्रेष इति ख० ।

४ वीतधीष इति ख० । ५ संहतिरेव चेति ड० । संहतिरेव चेति ख० ।

आह्वार्योऽवाजमीटश्च ऋषभो बलिरेव च ॥ ८८ ॥
 एषदम्भो विरुपक्षः कण्वयै वाद्य मुहलः ।
 युवनाम्नः पौरकुक्षः अक्षदस्युः सदस्युमान् ॥ १०० ॥
 उतप्यश्च भरहाजस्तथा बालश्चवा अपि ।
 आयाप्यश्च सुवित्तिश्च वामदेवस्तथैव च ॥ १०१ ॥
 भीमजी हृद्दुश्चश्च ऋषिदीर्घतपास्तथा ।
 कक्षीवांश्च चक्षिंश्चतुः स्मृता अङ्गिरसो वराः ।
 एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपास्तु निबोधत ॥ १०२ ॥
 काश्यपयैव वत्सरो विभ्रमो रैभ्य एव च ।
 अक्षितो देवलश्चैव षडेते ब्रह्मवादिनः ॥ १०३ ॥
 अश्विर्भिसनश्चैव श्यामावांश्चाथ निहृरः ।
 बल्लूगको मुनिर्हीमांस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ।
 हव्येते चावयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्षयः ॥ १०४ ॥
 वसिष्ठश्चैव शक्तिश्च तथैव च पराशरः ।
 चतुर्थं इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भरहसुः ॥ १०५ ॥
 षष्ठस्तु मैत्रावरुणः कुण्डिनः सप्तमस्तथा ।
 सुद्युम्नश्चाष्टमश्चैव नवमोऽथ हृद्दस्यतिः ।
 दशसस्तु भरहाजो मन्त्रब्राह्मणकारकाः ॥ १०६ ॥
 एते चैव हि कर्त्तारो विधर्मध्वंसकारिणः ।
 लक्ष्यं ब्रह्मण्यै तद्विहितं सर्वं शास्त्रिणां ॥ १०७ ॥
 हेतुर्हितैः स्मृतो धातोर्यन्निहन्त्युदितम्परैः ।
 अथ वार्थपरिप्राप्तेर्हि नोतेर्गतिकर्मणः ॥ १०८ ॥
 तथा निर्वचनं ब्रूयादाक्वार्थस्यावधारणं ।

निन्दान्तामाहुराचार्या यद्दोषान्निन्द्यते वचः ॥ १०८ ॥
 प्रपूर्वाण्छंसतेर्धातोः प्रशंसा गुणवत्तया ।
 इदंत्विदमिदंनेदमित्यनिश्चित्य संग्रहः ॥ ११० ॥
 इदमेव विधातव्यमित्ययं विधिरुच्यते ।
 अन्यस्यान्यस्य चोक्तत्वाद्विधाः परकृतिः स्मृता ॥ १११ ॥
 यो ज्ञात्वन्ततरोक्तं पुराकल्पः स उच्यते ।
 पुराविक्रान्तवाचित्वात् पुराकल्पस्य कल्पना ॥ ११२ ॥
 मन्त्रब्राह्मणकल्पेस्तु निगमैः शुद्धैर्विस्तरैः ।
 अनियित्य कृतामाहुर्व्यवधारणकल्पनां ॥ ११३ ॥
 यथा ह्रीदन्तथा तद्वै इदं वापि तथैव तत् ।
 इत्येष ह्युपदेशोऽयं दशमो ब्राह्मणस्य तु ॥ ११४ ॥
 इतेरतद् ब्राह्मणस्यादौ विहितं लक्षणम्बुधैः ।
 तस्य तद्विहितं दृष्ट्वा व्याख्याप्यनुपदं द्विजैः ॥ ११५ ॥
 मन्त्राणां कल्पनश्चैव विधिदृष्टेषु कर्मसु ।
 मन्त्रो मन्त्रयतेर्धातोर्ब्राह्मणो ब्राह्मणोऽवनात् ॥ ११६ ॥
 अस्पाचरमसन्दिग्धं सारवद्विद्यतोमुखं ।
 अमृतोभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ ११७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिस्तोत्रं
 नामोत्पत्त्यध्यायः ।

अथ षष्ठः अध्यायः ।

—:०:—

महास्नानतीर्थवर्षनम् ।

अथय जगुः । अथयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतमाहुः सुदुस्तरं ।

कथं वेदाः पुरा व्यस्तास्तत्रो ब्रूहि महामते ॥ १ ॥

सूत उवाच । हापरे तु परावृत्ते मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ।

ब्रह्मा मनुमुवाचेदन्तर्हृदिष्वे महामते ॥ २ ॥

परिवृत्ते युगे तात स्वरूपवीर्या द्विजातयः ।

संवृत्ता युगदोषेण सर्वे चैव यथाकामं ॥ ३ ॥

अश्रयमानं युगवशादल्पशिष्टं हि दृश्यते ।

दशसाहस्रभागेन क्षयशिष्टं कृतादिदं ॥ ४ ॥

वीर्यं तेजो बलं वाक्त्वं सर्वंचैव प्रणश्यति ।

वेदवेदा हि कार्याः स्वर्माभूदेदविनाशनं ॥ ५ ॥

वेदे नाशमनुप्राप्ते यज्ञो नाशं गमिष्यति ।

यज्ञे नष्टे देवनाशस्ततः सर्वं प्रणश्यति ॥ ६ ॥

आद्यो वेदयतुष्याद् यतसाहस्रसंज्ञितः ।

पुनर्दशगुणः क्षत्त्रो यज्ञो वै सर्वकामधुक् ॥ ७ ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा मनुर्लोकहिते रतः ।

वेदमेकं चतुष्याद् चतुर्धा व्यभज्जतप्रभुः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो वचनात्तात लोकानां हितकाम्यया ।

तदिदं वर्तमानेन युष्माकं वेदकल्पनं ॥ ९ ॥

मन्वन्तरेण वक्ष्यामि व्यतीतानां प्रकल्पनं ।
 प्रव्यक्षेण परोक्षं वै तद्विज्ञाधत सत्तमाः ॥ १० ॥
 अस्मिन् युगे कृता व्यासः पाराशर्यः परस्तपः ।
 ह्यपायन इति ख्यातो विश्वोरंगः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन् वेदं व्यस्तुं प्रचक्रमे ।
 अथ गिष्यान् स जयाह चतुरो वेदकारणात् ॥ १२ ॥
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ।
 पैलन्तेषां चतुर्थन्तु पञ्चमं लोमहर्षणं ॥ १३ ॥
 ऋग्वेद्यावकं पैलश्च याह विधिवद्विजं ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४ ॥
 जैमिनिं सामवेदार्थश्रावकं सोऽन्वपद्यत ।
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमं ॥ १५ ॥
 इतिहासपुराणस्य वक्तारं सम्यगेव हि ।
 मातृवैव प्रतिजयाह भगवानोश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्याचतुर्धा व्यकल्पयत् ।
 चतुर्धा त्रिमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ १७ ॥
 आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होतृव तथैव च ।
 उद्गात्रं सामभियज्ञे ब्रह्मत्वचाप्यथर्वभिः ।
 ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञे वेदेनाथर्वणेन तु ॥ १८ ॥
 ततः स ऋचमुद्धृत्य ऋग्वेदं समकल्पयत् ।
 होतृकं कल्पयते तेन यज्ञवाहं जगद्वितं ॥ १९ ॥
 सामभिः सामवेदश्च तेनोद्गात्रमरोचयत् ।
 राजस्वथर्ववेदेन सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २० ॥

आख्यानैषाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कुलकर्म्मभिः ।
 पुराणसंहिताश्रुते पुराणार्थविशारदः ॥ २१ ॥
 यच्छिष्टन्तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमध्यायुजत् ।
 युष्मानः स यजुर्वेद इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ २२ ॥
 पदानामुद्धृतत्वाच्च यजूंषि विषमाणि वै ।
 स तेनोद्धृतवीर्यस्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ।
 प्रयुज्यते ह्यश्वमेधस्तेन वा युज्यते तु सः ॥ २३ ॥
 ऋचो ऋहीत्वा पैलस्तु व्यभजत्तद्विधा पुनः ।
 द्विःकृत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामदत्तपुनः ॥ २४ ॥
 इन्द्रप्रमत्तये चैषां द्वितीयां वाक्कलाय च ।
 चतस्रः संहिताः कृत्वा वाक्कलिर्द्विजसत्तमः ।
 शिष्यान्ध्यापयामास श्रुतूषाभिरतान् हितान् ॥ २५ ॥
 बीधन्तु प्रथमां शाखां द्वितीयामग्निमाठरं ।
 पाराशरं तृतीयान्तु याज्ञवल्क्यमथापराम् ॥ २६ ॥
 इन्द्रप्रमतिरेकान्तु संहितां द्विजसत्तमः ।
 अध्यापयन्महाभागं मार्कण्डेयं यशस्विनं ॥ २७ ॥
 सत्यस्त्रवसमयान्तु पुत्रं स तु महायशः ।
 सत्यस्त्रवाः सत्यदितं पुनरध्यापयद् द्विजः ॥ २८ ॥
 सोऽपि सत्यतरं पुत्रं पुनरध्यापयद्द्विभुः ।
 सत्यश्रियं महात्मानं सत्यधर्मपरायणं ॥ २९ ॥
 अभवंस्तस्य शिष्या वै त्रयस्तु सुमहोजसः ।
 सत्यश्रियस्तु, विद्वांसः शास्त्रग्रहणतत्पराः ॥ ३० ॥
 शाकन्धः प्रथमस्तृष्ठां तस्मादन्यो रघ्वान्तरः ।

वाष्कलिय भरद्वाज इतिशाखाप्रवर्तकाः ॥ ३१ ॥

देवमित्यस्तु शाकल्यो ज्ञानाहङ्कारगर्वितः ।

जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगममह्वजः ॥ ३२ ॥

शांगपायन उवाच(१) । कथं विनाशमगममत्त मुनिर्ज्ञानगर्वितः ।

जनकस्याश्वमेधेन कथं वादी बभूव ह ॥ ३३ ॥

किमर्थं चाभवद्वाद् केन सार्धमथापि वा ।

सर्वमेतदयथावृत्तमाचक्ष विदितन्तव ।

ऋषीणान्तु वचः श्रुत्वा तदुत्तरमद्यावधीत् ॥ ३४ ॥

सूतउवाच । जनकस्याश्वमेधे तु महानासीत्समागमः ।

ऋषीणान्तु सहस्राणि तत्राजामुरनेकशः ।

राजर्षेर्जनकस्याथ तं यज्ञं हि दिदृक्षवः ॥ ३५ ॥

आगतान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा जिज्ञासाभ्याभवत्ततः ।

को न्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं मे निश्चयी भवेत् ।

इति निश्चित्य मनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः ॥ ३६ ॥

गवां सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः ।

ग्रामान् रत्नानि दासांश्च (२) मुनीन् प्राह नराधिपः ।

सर्वानहं प्रपन्नोऽस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः ॥ ३७ ॥

यदेतदहृतं वित्तं यो वः श्रेष्ठतमो भवेत् ।

तस्मै तदुपनीतं हि विद्यावित्तं द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा मुनयस्तु श्रुतिचमाः ।

दृष्ट्वा धनं महासारं धनवृद्धा जिहृक्षवः ।

यत्रवाचकुरन्त्योन्मं वेदज्ञानमदीक्षणाः ॥ ३८ ॥
 मनसा गतवितास्तो ममेदं धनमित्युत ।
 ममेवैतन्नवेत्यन्यो ब्रूहि किं वा विकल्पते ।
 इत्येवं धनदंष्ट्रेण वादांश्चकुरनेकशः ॥ ४० ॥
 तथाऽन्यस्तत्र वै विद्वान् ब्रह्मवाहसुतः कविः ।
 याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी ब्रह्मविष्णुमः ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मणोऽङ्गात् समुत्पन्नो वाक्यं प्रीवाच सुस्वरं ।
 शिष्यं ब्रह्मविदां श्रीष्ठो धनमेतदृष्टहाण भो ॥ ४२ ॥
 नयस्व च शृङ्गं वक्त्रं ममेतन्नात्र संशयः ।
 सर्ववेदेष्वहं ब्रह्मा नान्यः कथित्तु मत्समः ।
 यो वा न प्रीयते विप्रः स मे ह्ययत्तु माऽचिरं ॥ ४३ ॥
 ततो ब्रह्मार्णवः क्षुब्धः समुद्र इव संप्लवि ।
 तानुवाच ततः पत्न्यो याज्ञवल्क्यो हसन्निव ॥ ४४ ॥
 क्लोभं माकार्षुर्विद्वांसो भवन्तः सत्यवादिनः ।
 यदानहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परं ॥ ४५ ॥
 ततोऽभ्युपागमंस्तेषां वादा जम्बुरनेकशः ।
 सहस्रधा शुभैरर्थैः सूक्ष्मदर्शनसम्भवैः ॥ ४६ ॥
 लोके वेदे तथाध्यात्मे विद्यास्थानैरलङ्कृताः ।
 शापोत्तमगुणैर्युक्ता नृपोषपरिवर्जनाः (१) ।
 वादाः समभवन्स्तत्र धनहेतोर्महात्मनां ॥ ४७ ॥
 ऋषयस्त्वेकतः सर्वे याज्ञवल्क्यास्तथैकतः ।

सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्कीन धीमता ।
 एकैकशस्ततः पृष्टा नैवोत्तरमयावुवन् ॥ ४८ ॥
 तान्विजित्य मुनीन् सर्वान् ब्रह्मराशिर्महाद्युतिः ।
 शाकल्यमिति होवाच वादकर्त्तारमञ्जसा ॥ ४९ ॥
 साकल्यं वद वक्तव्यं किं ध्यायन्नवतिष्ठसे ।
 पूर्णस्त्वं जङ्गमानेन वाताध्मातो यथा दृतिः ॥ ५० ॥
 एवं स धर्षितस्तेन रोषात्तास्त्रास्यलोचनः ।
 प्रोवाच याज्ञवल्कां तं पुरुषं मुनिसन्निधौ ॥ ५१ ॥
 त्वमस्मांस्तृणवत्त्वक्का तथैवेमान् द्विजोत्तमान् ।
 विद्याधनं महासारं स्वयंपाशं जिहृक्षसि ॥ ५२ ॥
 शाकल्येनैवमुक्तः स्त्राज्जाज्ञवल्काः समब्रवीत् ।
 ब्रह्मिष्ठानां बलं विद्धि विद्यातत्त्वाद्यदर्शनं ॥ ५३ ॥
 कामयार्थेन सम्ब्रह्मेनार्थं कामयामहे ।
 कामप्रश्रयना विद्याः कामप्रश्नान्वदामहे ॥ ५४ ॥
 पण्येषोऽस्य राजर्षेस्तस्माच्चोतं धनं मया ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्च्छितः ।
 याज्ञवल्कामथोवाच कामप्रश्नार्थमदधः ॥ ५५ ॥
 ब्रूहीदानीं मयोद्दिष्टान् कामप्रश्नान् यद्यार्थतः ।
 ततः समभयदादस्तयोर्ब्रह्मविदीर्म्भहान् ॥ ५६ ॥
 साधं प्रश्नसहस्रान्तु साकल्यस्तम चूचुदत् ।
 याज्ञवल्करोऽब्रवीत्सर्वान् ऋषीणां शृण्वतां तदा ॥ ५७ ॥
 शाकल्ये चापि निर्व्वीदे याज्ञवल्कास्तमब्रवीत् ।
 प्रश्नमेकं ममापि त्वं वद शाकल्य कामिकं ।

यापः पणोऽस्य वादस्य अभवन् सत्युमाव्रजेत् ॥ ५८ ॥
 अथ सकोदितं प्रश्रं याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 शाकल्यस्तमविज्ञाय सखी सत्युमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥
 एवं सृतः स शाकल्यः प्रश्रव्याख्यानपीडितः ।
 एवं वादश्च सुमहानासीत्तेषां धनार्थिभिः ।
 ऋषीणां मुनिभिः सार्धं याज्ञवल्क्यस्य चैव हि ॥ ६० ॥
 सर्वैः पृष्टास्तु सम्यग्रान्यतशीऽथ सहस्रयः ।
 व्याख्याय वै मुने तेषां प्रश्रसारं महागतिः ॥ ६१ ॥
 याज्ञवल्क्यो धनं गृह्य यशी विख्याप्य चात्मनः ।
 जगाम वै गृहं स्वस्थः शिष्यैः परिहृतो वशी ॥ ६२ ॥
 देवमिषस्तु शाकल्यो महात्मा द्विजसत्तमः ।
 चकार संहिताः पञ्च बुद्धिमान् पदवित्तमः ॥ ६३ ॥
 तत्श्रित्या अभवन् पञ्च मुनिलो गोलकस्तथा ।
 श्वालीयश्च तथा मत्स्यः शैशिरेयस्तु पञ्चमः ॥ ६४ ॥
 प्रोवाच संहितास्तिस्रः शाकपूर्णैरथौतरः (१) ।
 निरुक्तश्च पुनश्चक्रे चतुर्थं द्विजसत्तमः ॥ ६५ ॥
 तस्य श्रित्यास्तु चत्वारः केतवी दालकिस्तथा ।
 धर्मशर्मा देवशर्मा सर्व्वं व्रतधरो द्विजाः ॥ ६६ ॥
 शाकल्ये तु सृते सर्व्वे ब्रह्मज्ञास्ते बभूवुरे ।
 तदा चिन्तां परां प्राप्य गताम्नो ब्रह्मणोऽन्तिकं ॥ ६७ ॥
 तान् ज्ञात्वा चेतसा ब्रह्मा प्रेषितः पवने पुरे ।

तत्र गच्छत यूयं वः सद्यः पापं प्रणश्यति ॥ ६८ ॥
 द्वादशार्कं नमस्कृत्य तथा वै वालुकेश्वरं ।
 एकादश तथा रुद्रान् वायुपुत्रं विगेषतः ।
 कुण्डे च तुष्टये स्नात्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यथ ॥ ६९ ॥
 सर्वं शीघ्रतरा भूत्वा तत् पुरं समुपागताः ।
 स्नानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतं ॥ ७० ॥
 उत्तरेश्वरं नमस्कृत्य बाह्वानां प्रसादतः ।
 सर्वं पापविनिर्मुक्ता गतास्ते सूर्यमण्डलं ॥ ७१ ॥
 तदा प्रभृति तत्तीर्थं जातं पातकनाशनं ।
 वायोः पुरं पवित्रं वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२ ॥
 अश्वनागर्भसम्भूतहनुमान् पवनात्मजः ।
 यदा जातो महादेवहनुमान् सत्यविक्रमः ।
 तदेवं निर्मितं तीर्थं वायुना ब्रह्मवीनिना ॥ ७३ ॥
 ऊर्ध्वां जातास्तु ये शूद्रा ब्राह्मणानां निवेदिताः ।
 वृक्षार्थं ब्रह्मयज्ञार्थं करस्तेषु कृतो महान् ॥ ७४ ॥
 अनेन विधिना जातं विप्राणां शासनं महत् ।
 गोध्रो वापि कृतध्रो वा सुरापी गुरुतपसः ।
 बाह्वादित्यं नमस्कृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महास्नानतीर्थवर्णनं
 नाम षष्ठ्यध्यायः ।

अथैकषष्ट्यध्यायः ।

—:०:—

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

षष्ठय जनुः । भारद्वाजो याज्ञवल्क्यो गालकिः सायकिस्तथा ।

धीमान् शतबलाकश्च नैममश्च द्विजोत्तमः ॥ १ ॥

वाष्कलिश्च भरद्वाजश्चित्रः प्रोवाच संहिताः ।

रथीतरी निरुक्तश्च पुनश्चक्रे चतुर्थकं ॥ २ ॥

तयस्तस्याभवन् शिष्या महात्मानो गुणान्विताः ।

धीमान्मन्दायनीयश्च पद्मगारिश्च बुद्धिमान् ।

तृतीयचार्यवृन्दे च तपसा संसितव्रताः ॥ ३ ॥

वीतरागा महातेजा संहिताज्ञानपारगाः ।

दृष्ट्वेते वल्लभा प्रोक्ताः संहिता येः प्रवर्तिताः ॥ ४ ॥

वैशम्पायनगोषोऽसौ यजुर्वेदं व्यकल्पयत् ।

षड्गीतिस्तु येनोक्ताः संहिता यजूषां शुभाः ॥ ५ ॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताव जगद्गुप्ते विधानतः ।

एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातपाः ।

षड्गीतिश्च तस्यापि संहितानां विकल्पकाः ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भेदेऽस्मिन्नवमे श्रमे ॥ ७ ॥

तदीया मध्यदेशाश्च प्राच्याश्चैव पृथग्विधाः ।

श्यामायनिरुदीच्यानां प्रधानः सम्बभूव ह ॥ ८ ॥

[४९]

मध्यदेशप्रतिष्ठानामारुणिः प्रथमः स्तुतः ।

आलम्बिरादिः प्राच्यानान्त्योदश्यादयस्तु(१)ते ॥ ८ ॥

इत्येते चरकाः प्रोक्ताः संहितावादिनी द्विजाः ।

ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सृतं जिज्ञासवोऽब्रुवन् ॥ ९० ॥

चरकाध्वर्यवः केन कारणं ब्रूहि-तत्त्वतः ।

किञ्चोर्थं कस्य हेतोय वाचकत्वञ्च भेजिरे ।

इत्युक्तः प्राह तेषां स चरकत्वमभूद्यथा ॥ ९१ ॥

सूत उवाच । कार्यमासौदृशीणाञ्च किञ्चिद् ब्राह्मणसत्तमाः ।

मेरुपृष्ठं समासाद्य तैस्तदा त्विति मन्त्रितं ॥ ९२ ॥

यो नोऽत्र सतरात्रेण नागच्छेद्विजसत्तमाः ।

स कुर्याद् ब्रह्मवध्यां वै समयो नः प्रवीर्तितः ॥ ९३ ॥

ततस्ते सगणाः सर्वे वैशम्पायनवर्जिताः ।

प्रययुः सतरात्रेण यत्र सन्निः कृतोऽभवत् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मणानान्तु वचनाद् ब्रह्मवध्याञ्चकार सः ।

शिष्यानद्य समानीय स वैशम्पायनोऽब्रवीत् ॥ ९५ ॥

ब्रह्मवध्याञ्चरध्वं वै मत्कृते द्विजसत्तमाः ।

सर्वे यूयं समागम्य ब्रूत मे तद्वितं वचः ॥ ९६ ॥

याज्ञवल्का उवाच । अहमेव चरिष्यामि तिष्ठन्तु मुनयस्त्रिवे ।

बलञ्चोत्थापयिष्यामि तपसा स्त्रेण भाषितः ॥ ९७ ॥

एवमुक्तस्ततः क्रुद्धो याज्ञवल्कामथाब्रवीत् ।

उवाच यत्त्वयाऽधीतं सर्वं प्रत्यर्पयस्व मे ॥ ९८ ॥

एवमुक्तः स रूपाणि यजूंषि प्रददौ गुरोः ।
 रुधिरेण तथाज्ञानि छदित्वा ब्रह्मविष्णुमः ॥ १८ ॥
 ततः स ध्यानमास्थाय सूर्यमाराधयद् द्विजाः ।
 सूर्यब्रह्म यदुच्छिन्नं(१) खड्गत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥
 ततो यानि गतान्बूर्द्धं यजूंष्यादित्यमण्डलं ।
 तानि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरौतये ।
 अश्वरूपाय मार्त्तण्डो याज्ञवल्क्याय धीमते ॥ २१ ॥
 यजूंष्यधीयन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च ।
 अश्वरूपाय दत्तानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ॥ २२ ॥
 ब्रह्महत्या तु यैश्चौर्णा चरणाचरकाः स्मृताः ।
 वैशम्पायनशिष्यास्ते चरकाः समुदाहृताः ॥ २३ ॥
 इत्येते चरकाः प्रोक्ता वाजिनस्ताम्रिबोधत ।
 याज्ञवल्क्याश्च शिष्यास्ते कण्ववैधेयशालिनः ॥ २४ ॥
 मध्यन्दिनश्च प्रापेयी विदिग्धश्चाप्य उद्दलः ।
 ताम्बायणश्च वात्स्यश्च तथा गालवश्चैधिरौ ।
 आटवी च तथा पर्णी वीरणी सपरायणः ॥ २५ ॥
 इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्मृताः ।
 शतमेकाधिकं कृत्स्नं यजुषां वै विकल्पकाः ॥ २६ ॥
 पुत्रमध्यापयामास सुमन्तुमथ जैमिनिः ।
 सुमन्तुवापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ।
 सुकर्माणं सुतं सुत्वा पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ॥ २७ ॥

स सहस्रमधीत्याद्य सुकर्माप्यथ संहिताः ।
 प्रोवाचाद्य सहस्रस्य सुकर्मा सूर्यवर्चसः ॥ २८ ॥
 अन्ध्यायेष्वधीयानांस्तान् जघान शतक्रतुः ।
 प्रायोपवेशमकरोत्ततोऽसौ शिष्यकारणात् ॥ २९ ॥
 क्रुधं दृष्ट्वा ततः शक्रो वरमस्मै ददौ पुनः ।
 भाविनो ते महावीर्य्यौ शिष्यावनलवर्चसौ ॥ ३० ॥
 अधीयानो महाप्राज्ञौ सहस्रं संहितावुभौ ।
 एतौ सुरो महाभागौ मा क्रुध्य द्विजसत्तम ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा वासवः श्रुमान् सुकर्माणं यशस्विनं ।
 शान्तक्रोधं द्विजं दृष्ट्वा तच्चैवान्तरधीयत ॥ ३२ ॥
 तस्य शिष्यो भवेद्भीमान् पौषष्ठी द्विजसत्तमः ।
 हिरण्यनाभः कौशिक्यो द्वितीयोऽभून्नराधिपः ॥ ३३ ॥
 अध्यापयन्तु पौषष्ठी सहस्रार्दन्तु संहिताः ।
 तेनान्योदीच्यसामान्याः शिष्याः पौषष्ठिनः शुभाः ॥ ३४ ॥
 शतानि पञ्च कौशिक्यः संहितानाञ्च वीर्यवान् ।
 शिष्या हिरण्यनाभस्य स्मृतास्ते प्राच्यसामगाः ॥ ३५ ॥
 लोकाच्चो कुयुमिच्चैव कुशौती लाङ्गलिस्तथा ।
 पौषष्ठीशिष्याश्चत्वारस्तेषां भेदान्विधोदत ॥ ३६ ॥
 रागायनीयः संहितश्चिपुष-
 स्तात्मादन्यो मूलचारो सुविद्वान् ।
 सकतिपुत्रः सहस्रात्यपुत्र
 एतान् भेदान्वित लोकात्तिष्ठन्तु ॥ ३७ ॥
 अथस्तु कुयुमिः पुत्रा पौरसो रसपातरः ।

भागवत्तिस्र तेजस्वी त्रिविधाः कौथुमाः स्मृताः ॥ १८ ॥
 शौरिद्युः शृङ्गिपुत्रश्च द्वावेतौ चरितव्रतौ ।
 राणायनीयः सौमित्रिः सामवेदविशारदी ॥ १९ ॥
 प्रोवाच संहितास्त्रिस्तः शृङ्गिपुत्रो महातपाः ।
 चैलः प्राचीनयोगश्च सुराक्षश्च द्विजोत्तमाः ॥ ४० ॥
 प्रोवाच संहिताः षट् तु पाराशर्यस्तु कौथुमः ।
 आसुरायणवेशास्थी वेदहृदपरायणे ॥ ४१ ॥
 प्राचीनयोगपुत्रश्च बुद्धिमांश्च पतञ्जलिः ।
 कौथुमस्य तु भेदास्ते पाराशर्यस्य षट् स्मृताः ।
 लाङ्गलिः शालिहोत्रश्च षट् षट् प्रोवाच संहिताः ॥ ४२ ॥
 भालकिः कामहानिश्च जैमिनिर्लोमशायिनः ।
 कण्डश्च कोहलश्चैव षडेते लाङ्गलाः स्मृताः ।
 एते लाङ्गलिनः शिष्याः संहिता यैः प्रसाधिताः ॥ ४३ ॥
 ततो हिरण्यनाभस्य कृतशिष्यो नृपात्मजः ।
 सोऽकरोश्च चतुर्विंशत् संहिताः द्विपदा वरः ।
 प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांश्च निबोधत ॥ ४४ ॥
 राज्ञश्च महद्यौर्यश्च पञ्चमो वाहनस्तथा ।
 तालकः पाण्डकश्चैव कालिको राजिकस्तथा ।
 गौतमश्चाजवस्तश्च सोमराजाऽपतञ्जतः ॥ ४५ ॥
 पृष्टन्नः परिक्रष्टश्च उलूखलक एव च ।
 यथीवसश्च वैशाली अङ्गुलीयश्च कौशिकः ॥ ४६ ॥
 सालिमञ्जरिसत्यश्च कापीयः कानिकश्च यः ।
 पराशरश्च धर्मात्मा इति क्रान्तास्तु सामगाः ॥ ४७ ॥

सामगानान्तु मर्व्वेषां त्रींही हौ तु प्रकीर्त्तिती ।
 पौष्पजिह्व कृतिथैव संहितानां विकल्पको ॥ ४८ ॥
 अथर्वाणं द्विधा कृत्वा सुमन्तुरददद्विजाः ।
 कवभ्याय पुनः कृत्स्नं स च विद्याऽथथाक्रमं ॥ ४९ ॥
 कवभ्यस्तु द्विधा कृत्वा पण्यायैकमुनर्ददौ ।
 द्वितीयं वेदस्यर्गाय स चतुर्थाऽकरोत् पुनः ॥ ५० ॥
 मोदो ब्रह्मबलसैव पिप्पलादस्तथैव च ।
 शौकायनिष्ठ धर्मज्ञस्तुर्ध्वस्तपनः स्मृतः ।
 वेदस्यर्गस्य चत्वारः शिष्यास्त्वैते दृष्टव्रताः ॥ ५१ ॥
 पुनश्च त्रिविधं विधिं पण्यानां भेदमुत्तमं ।
 जाजलिः कुसुदादिश्च तृतीयः शौनकः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 शौनकास्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु वभ्रवे ।
 द्वितीयां संहितां धीमान् सैन्धवायनसंज्ञिते ॥ ५३ ॥
 सैन्धवो मुञ्चकेगाय भिन्ना सा च द्विधा पुनः ।
 नक्षत्रकल्पो बैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
 चतुर्थोऽगिरसः कल्पो शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ ५४ ॥
 अष्टस्त्वथर्वणो ज्ञेते संहितानां विकल्पनाः ।
 षट्शः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणश्रुतिसत्तमाः ॥ ५५ ॥
 आचैयः सुमतिर्धीमान् काश्यपो ह्यकृतव्रणः ।
 भारद्वाजोऽग्निवर्चाश्च वशिष्ठो मित्रशुष्य यः ।
 सावर्णिः सोमदत्तिस्तु सुशर्मा शांशपायनः ॥ ५६ ॥
 एते शिष्या मम ब्रह्मन् पुराणेषु दृष्टव्रताः ।
 त्रिभिस्त्रिस्तः कृतास्तिस्रः संहिताः पुनरेव हि ॥ ५७ ॥

काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः ।
 सामिका च चतुर्थी स्वाक्षा चैषा पूर्वसंहिता ॥ ५८ ॥
 सर्वास्ताहि चतुष्पादाः सर्वाथैकार्यवाचिकाः ।
 पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशास्त्रा यथा तथा ।
 चतुःसाहस्रिकाः सर्व्वीः शांशपायनिकासृते ॥ ५९ ॥
 लोमहर्षणिका मूलास्ततः काश्यपिकाः पराः ।
 सावर्णिकासृतीयास्ता यजुर्वाक्यार्थपण्डिताः ॥ ६० ॥
 शांशपायनिकाद्यान्वा नोदनार्थविभूषिताः ।
 सहस्राणि ऋचामष्टौ षट्शतानि तथैव च ॥ ६१ ॥
 एताः पञ्चदशान्याय दशान्या दशभिस्तथा ।
 वालिखिल्याः समग्रैश्चाः (१) ससावर्णाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ६२ ॥
 अष्टौ सामसहस्राणि सामाणि च चतुर्दश ।
 आरण्यकं सहोमञ्च एतद्वायन्ति सामगाः ॥ ६३ ॥
 द्वादशैव सहस्राणि छन्द आध्वर्यवं स्मृतं ।
 यजुषां ब्राह्मणानाञ्च यथा (२) व्यासो व्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥
 समाम्यारण्यकन्तव्यात् समन्त्रकरणं तथा ।
 अतः परब्रह्मणान्तु पूर्वा इति विशेषणं ॥ ६५ ॥
 ग्राम्यारण्यं समन्त्रञ्च ऋग्ब्राह्मणयजुः स्मृतं ।
 तथा हारिद्रवीयाणां खिलान्युपखिलानि च ।
 तथैव तैत्तिरीयाणां परब्रह्म इति स्मृतं ॥ ६६ ॥
 द्वे सहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।
 ऋग्गणः परिसंख्यातो ब्राह्मणन्तु चतुर्गुणं ॥ ६७ ॥

अष्टौ सहस्राणि गतानि चाष्टौ

अग्रीतिरन्यान्यधिकस्य पादः ।

एतत्प्रमाणं यजुषामृचाञ्च

सशक्तियं साखिलयाञ्चवत्त्वं ॥ ६८ ॥

तथा चरणविद्याणां प्रमाणं संहितां शृणु ।

षट्सहस्रसृचामुक्तसृचः षड्विंशतिः पुनः ।

एतावदधिकं तेषां यजुः कामं विवक्षति ॥ ६९ ॥

एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः ।

ऋचान्दश सहस्राणि अग्रीतिविंशतानि च ॥ ७० ॥

सहस्रमेकं मन्त्राणामृचामुक्तं प्रमाणतः ।

एतावद्गुविस्तारमन्यचायर्षिकं बहु ॥ ७१ ॥

ऋचामथर्ष्याणां पञ्च सहस्राणि विनिययः (१) ।

सहस्रमन्यद्विज्ञेयमृषिभिविंशतिं विना ॥ ७२ ॥

एतदङ्गिरसा प्रोक्तन्तेषामारण्यकम्पुनः ।

इति संख्या प्रसंख्याता शाखाभेदास्तथैव च ॥ ७३ ॥

कर्त्तारथैव शाखानां भेदे हेतुस्तथैव च ।

सर्वमन्वन्तरेष्वेवं शाखाभेदाः समाः स्मृताः ॥ ७४ ॥

प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्रिमे स्मृताः ।

अनित्यभावाद्देवानां मन्वोत्पत्तिः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

मन्वन्तराणां क्रियते सुराणां नामनिधयः ।

द्यापरेषु पुनर्भेदाः श्रुतानां परिकीर्त्तिताः ॥ ७६ ॥

एवं वेदन्तदान्यस्य भगवानृषिसत्तमः ।

इषाणीति निधय इति ८० ।

शिष्येभ्यश्च पुनर्दत्त्वा तपस्सामुं गतो वनं ।
 तस्य शिष्यप्रशिष्यैस्तु शास्त्राभिदास्त्वमे कृताः ॥ ७७ ॥
 अङ्गानि वेदायत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्यास्वेताचतुर्दश ॥ ७८ ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्यश्चैव ते त्रयः ।
 अर्थशास्त्रं चतुर्थस्तु विद्यास्त्वष्टादशैव तु ॥ ७९ ॥
 ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वस्तेभ्यो देवर्षयः पुनः ।
 राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्रकृतयस्तयः ।
 तेभ्य ऋषिप्रकृतयो मुनिभिः संगितव्रतैः ॥ ८० ॥
 कश्यपेषु वशिष्ठेषु तथा भृशङ्गिरीऽत्रिषु
 पञ्चस्तेषु जायन्ते शोत्रेषु ब्रह्मयादिनः ।
 यस्मादृषन्ति ब्रह्माणस्तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः ॥ ८१ ॥
 धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोश्च पुलहस्य च ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥ ८२ ॥
 देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निबोधत ।
 देवर्षी धर्मपुत्रो तु नरनारायणावुभौ ॥ ८३ ॥
 वालिखिल्याः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।
 कुवेरश्चैव पौलस्त्यः प्रत्यूषस्याचलः स्मृतः ॥ ८४ ॥
 पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ ।
 ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद् देवर्षयः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 मानवे वैश्वये वंशे ऐङ्गवंशे च ये कृपाः ।
 ऐङ्गा ऐस्वाकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्त ते ॥ ८६ ॥
 ऋषन्ति रश्मनायस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः ।

ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयो मताः ॥ ८७ ॥
 देवलोकप्रतिष्ठाश्च ज्ञेया देवर्षयः शुभाः ।
 इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयो मताः ॥ ८८ ॥
 अभिजात्या च तपसा मन्त्रव्याहरणेस्तथा ।
 एवं ब्रह्मर्षयः प्रोक्ता दिव्या राजर्षयस्तु ये ॥ ८९ ॥
 देवर्षयस्तद्याऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
 भूतभव्यभवज्ञानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥ ९० ॥
 सम्ब्रह्मास्तु स्वयं ये तु सम्ब्रह्मा ये च वै स्वयं ।
 तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रनोदितं ॥ ९१ ॥
 मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्याश्वर्यगात्र ये ।
 इत्येते ऋषिभिर्बुक्ता देवद्विजन्तृपास्तु ये ॥ ९२ ॥
 एतान् भाषानधीयाना ये चैत ऋषयो मताः ।
 समैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ९३ ॥
 दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।
 ब्रह्माः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकाश्च ये ॥ ९४ ॥
 षट्कर्माभिरता नित्यं शालिनी गृहमेधिनः ।
 तुल्यैर्व्यवहरन्ति स्म अदृष्टैः कर्महेतुभिः ॥ ९५ ॥
 अग्राभ्येर्वर्त्तयन्ति स्म रसैश्चैव स्वयंकृतैः ।
 कुटुम्बिन ऋद्धिमन्तो बाह्यान्तरनिवासिनः ॥ ९६ ॥
 कृतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ।
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियन्ते प्रथमन्तु ये ॥ ९७ ॥
 प्राप्ते जेतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्विह ।
 प्रवर्त्तयन्ति ये वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वशः ।

तेषामिवान्वये वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥ ८८ ॥
 जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
 एवं समेत्याविच्छेदाद् वर्त्तयन्त्यायुगलययात् ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनां ॥ ८९ ॥
 अर्थेभ्यो दक्षिणा ये तु पित्र्यदानं समाश्रिताः ।
 दारान्निहोविणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥ ९० ॥
 गृहमेधिनाश्च संख्येयाः श्रमशानान्वाश्रयन्ति ते ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥ ९१ ॥
 ये श्रूयन्ते दिव प्राप्ता ऋषयो शूर्ध्वरेतसः ।
 मन्त्रब्राह्मणकर्त्तारो जायन्ते ह युगचये ॥ ९२ ॥
 एवमावर्त्तमानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः ।
 कल्पानां भाग्यविद्यानां नानाशास्त्रकृतः जये ॥ ९३ ॥
 भविष्ये द्वापरे चैव द्रोणिर्द्विपायनः पुनः ।
 वेदव्यासो ह्यतीतेऽस्मिन् भविता सुमहातपाः ॥ ९४ ॥
 भविष्यन्ति भविष्येषु शास्त्राप्रणयनानि तु ।
 तस्मै तद् ब्रह्मणा ब्रह्म तपसा प्राप्तमव्ययं ॥ ९५ ॥
 तपसा कर्म सम्प्राप्तं कर्मणा हि ततो यशः ।
 यशसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनाप्तो हि चाव्ययः ॥ ९६ ॥
 अव्ययादमृतं शुक्रममृतात् सर्वमेव हि ।
 ध्रुवमेकाक्षरमिदं स्वात्मन्येव व्यवस्थितं ।
 हृत्त्वाद् हं हणाच्चैव तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ ९७ ॥
 प्रणवावस्थितं भूयो भूर्भुवः स्वरिति स्मृतं ।
 ऋग्यजुःसामाथर्वरूपिणे ब्रह्मणे नमः ॥ ९८ ॥

जगतः प्रलयोत्पत्तौ यत्तत्कारणसंज्ञितं ।
 महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ १०८ ॥
 अगाधापरमचर्यं जगत्सम्बोद्धनालयं ।
 सप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनं ॥ ११० ॥
 साक्षाज्ज्ञानवतां निष्ठा गतिः सङ्गदमात्मनः ।
 यत्तदव्यक्तममृतं प्रकृतिब्रह्म शाश्वतं ॥ १११ ॥
 प्रधानमात्मबोनिष्ठं गुह्यं सत्त्वञ्च शब्दाते ।
 अविभागस्तथा शुक्लमक्षरं बहुवाचकं ।
 परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ॥ ११२ ॥
 कृते पुनः क्रिया नास्ति कुत एवाकृतक्रिया ।
 सकृदेव कृतं सर्वं यद्वै लोके कृताकृतं ॥ ११३ ॥
 श्रोतव्यं वै श्रुतं वापि तथैवासाधुसाधुता ।
 ज्ञातव्यञ्चाथ मन्तव्यं स्पष्टव्यं भोज्यमेव च ।
 द्रष्टव्यञ्चाथ श्रोतव्यं ज्ञातव्यं वाथ किञ्चन ॥ ११४ ॥
 दर्शितं यदनेनैव ज्ञानं तद्वै सुरर्षिणां ।
 यद्वै दर्शितवानेष कस्तदन्वेष्टुमर्हति ।
 सर्वाणि सर्वान् सर्वाश्च भगवानेव सोऽब्रवीत् ॥ ११५ ॥
 यदा यत्क्रियते येन तदा तस्मोऽभिमन्यते ।
 येनेदं क्रियते पूर्वं तदन्येन विभावितं ॥ ११६ ॥
 यदा तु क्रियते किञ्चित्कोनचिद्वाङ्मयं क्वचित् ।
 तेनैव तत्कृतं पूर्वं कर्तृणां प्रतिभाति वै ॥ ११७ ॥
 विरक्तञ्चातिरिक्तञ्च ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये ।
 धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मृत्युमामृतमेव च ।

ऊर्ध्वन्तिर्यग्धोभागस्तस्यैवाष्टकारणं ॥ ११८ ॥
 स्वायम्भुवीऽथ ज्येष्ठस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रत्येकविद्यन्भवति त्रेतास्त्रिह पुनः पुनः ॥ ११९ ॥
 व्यस्यते श्लोकविद्यन्तद् द्वापरेषु पुनः पुनः ।
 ब्रह्मा चैतदुवाचादौ तस्मिन्वैवस्यतेऽन्तरे ॥ १२० ॥
 आवर्त्तमाना ऋषयो युगाख्यासु पुनः पुनः ।
 कुर्वन्ति संहिता श्लोके जायमानाः परस्परं ॥ १२१ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि श्रुतर्षीणां स्मृतानि वै ।
 ता एव संहिता श्लोके आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 त्रिता दक्षिणपत्न्यां ये श्रमशानानि भेजिरे ।
 युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्यन्ते तैः पुनः पुनः ॥ १२३ ॥
 द्वापरेष्विह सर्वेषु संहिताय श्रुतर्षिभिः ।
 तेषां गोत्रेष्विमाः शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ।
 ताः शाखास्तत्र कर्त्तारो भवन्तीह युगत्रयात् ॥ १२४ ॥
 एवमेव तु विष्टेवं व्यतीतानामतेष्विह ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु शाखाप्रणयनानि वै ॥ १२५ ॥
 अतीतेषु अतीतानि वर्त्तन्ते साम्प्रतेषु च ।
 भविष्याणि च यानि स्वर्वर्ष्यन्तेऽनागतेष्वपि ॥ १२६ ॥
 पूर्वेण पश्चिमं ज्ञेयं वर्त्तमानेन चोभयं ।
 एतेन क्रमयोगेन मन्वन्तरविनिश्चयः ॥ १२७ ॥
 एवं देवाश्च पितर ऋषयो मनवश्च वै ।
 मन्त्रैः सहोर्ध्वं कृच्छन्ति द्वावर्त्तन्ते च तैः सह ॥ १२८ ॥
 जनलोकात्पुराः सर्वे पशुकल्पात्पुनः पुनः ।

पर्याप्तकाले (१) सम्प्राप्ते सम्भूता नैव नस्य तु (२) ॥१२८॥
 अवश्यम्भाविनार्थेन सम्बध्यन्ते तदा तु ते ।
 ततस्ते दोषवज्जन्म पश्यन्ते रागपूर्वकं ॥ १२९ ॥
 निवर्तते तदा हृत्तिस्तेषामादोषदर्शनात् ।
 एवं देवयुगानीह दृश्यं कृत्वा निवर्तते ॥ १३० ॥
 जनलोकात्तपोलोकं गच्छन्तीहानिवर्तनं ।
 एव देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः ॥
 निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि मुनिभिस्सह ॥ १३१ ॥
 न शक्यमानुपूर्वेण तेषां वक्तुं सविस्तरान् ।
 अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः ।
 मन्वन्तराव्यतीतानि ग्रामि कल्पैः पुरा सह ।
 पितृभिर्मुनिभिर्देवैः सार्धं सप्तर्षिभिश्च वै ।
 कालेन प्रतिसृष्टानां युगानाञ्च निवर्तनं ॥ १३२ ॥
 एतेन क्रमयोगेन कल्पमन्वन्तराणि तु ।
 सप्तत्रिंशानि व्यतीतानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३३ ॥
 मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते च सम्भवः ।
 देवतानासृषीणाञ्च मनोः पितृगणस्य च ॥ १३४ ॥
 न शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः ।
 मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेण निबोधत ॥ १३५ ॥
 देवतानासृषीणाञ्च संख्यानार्थविशारदैः ।

१ पर्याप्तकाले इति ख० ।

२ पाठोऽर्थ आदमसंयतो मुद्रितः परम्परा न समीचीनः ।

त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विजैः ॥ १३८ ॥
 सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया ।
 विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं सोऽधिकान् विना ॥ १३९ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्यैषा मातुषेण प्रकीर्तिता ।
 वत्सरेष्वेव दिव्येन प्रवक्ष्याम्यन्तरम्भनोः ॥ १४० ॥
 षष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतं ।
 क्षिपद्याशतथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १४१ ॥
 चतुर्हंशगुणो ह्येष काल आहृतसंप्रभवः ।
 पूर्णं युगसहस्रं स्यात्तद्वर्त्मज्ञानः स्मृतं ॥ १४२ ॥
 तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्वरश्मिभिः ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सृष्ट्वा देवर्षिदानवैः ।
 प्रविशन्ति शूरयेष्टं देवदेवं महेश्वरं ॥ १४३ ॥
 स स्मृष्टा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः ।
 इत्येष स्थितिकालो वै मनोर्देवर्षिभिः सृष्ट ॥ १४४ ॥
 सर्वमन्वन्तराणां वै प्रतिसम्भं निबोधत ।
 युगाख्या या समुद्दिष्टा प्रागेवान्निन् मया तव ॥ १४५ ॥
 कृतचेतादिसंयुक्तं चतुर्युगमिति स्मृतं ।
 तदेकसप्ततिगुणं परिहृतन्तु साधिकं ।
 मनोरेकमधीकारं प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु सर्वेषामेव लक्षणं ।
 अतीतानागतानां वै वर्त्तमानेन कीर्तितं ॥ १४७ ॥
 इत्येष कीर्तितः सर्गो मनोः स्वायम्भुवस्य ह ।
 प्रतिसम्बिन्तु वक्ष्यामि तस्य वै चापरस्य तु ॥ १४८ ॥

मन्वन्तरं यथा पूर्वसृष्टिभिर्देवतैः सृष्टं ।
 अथग्रन्थाविनार्थेन यथा तद्वै निवर्तते ॥ १४८ ॥
 अस्मिन् मन्वन्तरे पूर्वं त्रैलोक्यस्येश्वरास्तु ये ।
 सप्तर्षयश्च देवास्ते पितरो मनवस्तथा ।
 मन्वन्तरस्य काले तु सम्पूर्णं साधकास्तथा ॥ १५० ॥
 क्षीणाधिकाराः संहृता ब्रह्मा पर्यायमात्मनः ।
 महर्लोकान्ते ते सर्वे उन्मुखा दधिरे गतिं ॥ १५१ ॥
 ततो मन्वन्तरे तस्मिन् प्रक्षीणा देवतास्तु ताः ।
 सम्पूर्णं स्थितिकाले तु तिष्ठन्त्येकं कृतं युगं ॥ १५२ ॥
 उत्पद्यन्ते भविष्याश्च यावन्मन्वन्तरेश्वराः ।
 देवताः पितरश्चैव ऋषयो मनुरेव च ॥ १५३ ॥
 मन्वन्तरे तु सम्पूर्णं यद्यन्यद् वै कलौ युगे ।
 सम्पद्यते कृतं तेषु कलिगिष्टेषु वै तदा ॥ १५४ ॥
 यथा कृतस्य सन्तानः कलिपूर्वः श्रुतो बुधैः ।
 तथा मन्वन्तरान्तेषु आदिर्मन्वन्तरस्य च ॥ १५५ ॥
 क्षीणे मन्वन्तरे पूर्वं प्रवृत्ते चापरे पुनः ।
 मुखे कृतयुगस्याथ तेषां शिष्टास्तु ये तदा ॥ १५६ ॥
 सप्तर्षयो मनुश्चैव कालाविच्चास्तु ये स्थिताः ।
 मन्वन्तरं प्रतीक्षन्ते क्षीयन्ते तपसि स्थिताः ॥ १५७ ॥
 मन्वन्तरव्यवस्थार्थं सन्तत्यर्थश्च सर्व्वगः ।
 पूर्व्ववत् सम्प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ते हृष्टिसर्ज्जने ॥ १५८ ॥
 दन्धेषु सम्प्रवृत्तेषु उत्पन्नास्त्रीषधोषु च ।
 प्रजासु च निकेतासु संस्थितासु क्वचित् क्वचित् ॥ १५९ ॥

वार्त्तायान्तु प्रवृत्तायां सहर्मे ऋषिभाविते ।
 निरानन्दे गते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १६० ॥
 अप्यामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते ।
 पूर्वमन्वन्तरे शिष्टे ये भवन्तीह धार्मिकाः ।
 सप्तर्षयो मनुष्यैव सन्तानार्थं व्यवस्थिताः ॥ १६१ ॥
 प्रजार्थं तपतान्तेषां तपः परमदुस्तरं ।
 उत्पद्यन्तीह सर्वेषां निधनेष्विह सर्वशः ॥ १६२ ॥
 देवासुराः पितृगणा मुनयो मनवस्तथा ।
 सर्पा भूताः पिशाचाश्च गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ १६३ ॥
 ततस्तेषान्तु ये शिष्टाः शिष्टाचारान्प्रचक्षते ।
 सप्तर्षयो मनुष्यैव आदौ मन्वन्तरस्य ह ।
 प्रारभन्ते च कर्माणि मनुष्या देवतैः सह ॥ १६४ ॥
 मन्वन्तरादौ प्रागेव चेताशुगमुखे ततः ।
 पूर्वं देवास्ततस्तो वै स्थिते धर्मे तु सर्वशः ॥ १६५ ॥
 ऋषीणां ब्रह्मचर्येण गत्वाऽऽवृण्वन्तु वै ततः ।
 पितॄणां प्रजया चैव देवानामिज्यया तथा ॥ १६६ ॥
 शतं वर्षसहस्राणि धर्मे वर्णात्मके स्थिताः ।
 अर्धौ वार्त्ता दण्डनीतिं धर्मान् वर्णाश्रमांस्तथा ।
 स्थापयित्वाश्रमांचैव स्वर्गाय दधिरे मतीः ॥ १६७ ॥
 पूर्वं देवेषु तेष्वेव स्वर्गाय प्रमुखेषु च ।
 पूर्वं देवास्ततस्तो वै स्थिता धर्मेण कृत्स्नशः ॥ १६८ ॥
 मन्वन्तरे परावृत्ते स्थानान्तरावृज्य सर्वशः ।
 मन्त्रैः सहोर्षं कृच्छन्ति महर्षीकमनाययं ॥ १६९ ॥

विनिवृत्तविकारास्ते मानसीं सिद्धिमास्थिताः ।
 अवेक्षमाणा वशिर्नंस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवं ॥ १७० ॥
 ततस्तेषु व्यतीतेषु सर्वेष्वेतेषु सर्वदा ।
 शून्येषु देवस्थानेषु तैलोक्ये तेषु सर्वशः ।
 उपस्थिता इहैवान्ये देवा धे स्मर्गवासिनः ॥ १७१ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति वै ।
 सत्येन वज्राचर्य्येण श्रुतेन च समन्विताः ॥ १७२ ॥
 सप्तर्षीणां मनोश्चैव देवानां पितृभिः सह ।
 निधनानीह पूर्व्वेषामादिना च भविष्यता ॥ १७३ ॥
 तेषामत्यन्तविच्छेद इह मन्वन्तरचयात् ।
 एवं पूर्व्वानुपूर्व्वेण स्थितिरेषाऽनवस्थिता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंप्लवं ॥ १७४ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु प्रतिसन्धानलक्षणं ।
 अतीतानागतानान्तु प्रोक्तं स्थायश्रुतेन तु ॥ १७५ ॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याणान्तु साधनं ।
 एवमत्यन्तविच्छिन्नं भवत्याभूतसंप्लवात् ॥ १७६ ॥

मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि

एकान्ततस्तानि महर्गतानि ।

महर्जनश्चैव जनन्तपद्य

एकान्तगानि स्म भवन्ति सत्ये ॥ १७७ ॥

तद्भाविनां तच्च तु दर्शनेन

नानात्वदृष्टेन च प्रत्ययेन ।

सत्ये स्थितानीह तदा तु तानि

प्राप्ते विकारे प्रतिसर्गकाले ॥ १०८ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 सुचिन्ति सत्यन्तु ततोऽपरान्ते ।
 ततोऽभियोगाद्विषमप्रमाणं
 विग्रन्ति नारायणमेव देवं ॥ १०९ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनेषु
 चिरप्रवृत्तेषु विधिस्त्रभावात् ।
 अथ रसं तिष्ठति जीवलोकाः
 लोदयाभ्यां परिवन्दमानः ॥ ११० ॥
 इत्युत्तराख्येवमपि स्तुतानां
 धर्म्यात्मनां दिव्यदृशां मनूनां ।
 वायुप्रणैतान्युपलभ्य दृष्ट्वां
 दिव्यौजसा व्याससमासयोगैः ॥ १११ ॥
 सर्वाणि राजर्षिसुरर्षिमन्ति
 ब्रह्मर्षिदेवीरगवन्ति चैव ।
 सुरेशसप्तर्षिपितृप्रजेशै-
 र्युक्तानि सम्यक् परिवर्त्तनानि ॥ ११२ ॥
 उदारवंशाभिजनयुतीनां
 प्रकृष्टमेधाभिसमेधितानां ।
 कीर्त्तिं च तिस्र्यातिभिरन्वितानां
 पुण्यं हि विख्यापनमौश्वराणां ॥ ११३ ॥
 स्वर्गायमेतत् परमं पवित्रं
 पुनीयमेतच्च परं रहस्यं ।

जप्यं महत्पर्वसु चैतदयं

दुःखप्रशान्तिः परमायुषेयं ॥ १८४ ॥

प्रजेशदेवर्षिमनुप्रधानां

पुण्यपसूतिं प्रथितामजस्य ।

ममापि विख्यापनसंयमाय

सिद्धिं जुषष्यं सुमहेयतत्त्वं ॥ १८५ ॥

इत्येतदन्तरं प्रीक्षां मनीः स्वायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेणानुपूर्वार्ण च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं

नामैकषष्ठाध्यायः ।

समाप्तम् प्रथमखण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वायुपुराणम् ।

अथोत्तरभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

एधिवीटोत्तमं ।

श्रीशंपायन उवाच । कर्म मन्वन्तराणान् ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

दैवतानाञ्च सर्वेषां ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १ ॥

सूत उवाच । मन्वन्तराणां यानि स्मरन्तीतानागतानि ह ।

समासाद्विस्ताराश्चैव ब्रुवतो वै निबोधत ॥ २ ॥

स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।

औत्तमस्तामसश्चैव तथा रैवतचानुषौ ।

षडेते मनवोऽतीता वक्ष्याम्यष्टावनागतान् ॥ ३ ॥

सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यो वैवस्वतस्तथा^(१) ।

वक्ष्याम्येतान् पुरस्तात् मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४ ॥

मनवः पञ्च येऽतीता मानवांस्तान् निबोधत ।

मन्वन्तरं मया चोक्तं क्रान्तं स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

१ सावर्णा मन्वरौचाश्चेति ट० ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य ह ।
 प्रजामर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
 आसन् वै तुषिता देवा मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ।
 पारावताश्च विदांसो द्वावेव तु गणौ सृतौ ॥ ७ ॥
 तुषितायां समुत्पन्नाः क्रतोः पुत्राः स्वारोचिषः ।
 पारावताश्च शिष्टाश्च द्वादशौ तौ गणौ सृतौ ।
 रुन्दजाश्च चतुर्विंशद्देवास्ते वै तदा सृताः ॥ ८ ॥
 धेवस्त्रयोऽथ वामान्यो गोपा देवायतस्तथा^(१) ।
 अजश्च भगवान् देवो दुरोणश्च महाबलः ॥ ९ ॥
 आपस्यापि महाबाहुर्महीजास्यापि वीर्यवान् ।
 चिकित्वा^(२) निम्नतो यस्य अंगो यस्यैव पश्यते ।
 इत्येते क्रतुपुत्रास्तु तदासन् सोमपायिनः ॥ १० ॥
 प्रचेतास्यैव यो देवो विश्वेदेवास्तस्यैव च ।
 समञ्चो विश्रुतो यस्य अजिह्वाश्चारिमर्द्दनः ॥ ११ ॥
 अजिह्वानमहीयानौ विद्यावन्तौ तथैव च ।
 अजोषौ च^(३) महाभागौ यवीचश्च महाबलः ॥ १२ ॥
 हेता यज्वा च इत्येते पराक्रान्ताः^(४) परावताः ।
 इत्येता देवता ह्यासन्मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ॥ १३ ॥
 सोमपास्तु तदा क्षेतास्तुर्विंशतिदेवताः ।
 तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीदैधश्च लोकविश्रुतः ॥ १४ ॥

१ देवायनस्तथेति क० । १ विवित्त्वानिति ड० ।

२ आजाख्यौ चेति ख० । ३ पदक्रान्ता इति ड०, ट० च ।

ऊर्जां वसिष्ठपुत्रस्तु स्मृताः काश्यप एव च ।
 भार्गवश्च तदा द्रोणो ऋषभोऽङ्गिरसस्तथा ॥१५॥
 पौलस्त्यश्चैव दत्तात्रिरात्रेयो निखिलस्तथा ।
 पौलस्त्यश्च च धावांस्तु एते सप्तर्षयः स्मृताः ॥१६॥
 वैशः कविस्तस्यैव कृतान्तो विभ्रतो रविः^(१) ।
 रुद्रकुटो नवस्यैव सुतास्यैते^(१) नव स्मृताः ॥१७॥
 मनोः स्वारोचिषस्यैते पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।
 पुराणे परिसंख्याता द्वितीयस्यैतदन्तरं ॥१८॥
 सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयं ।
 मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषां सैवान्तरे प्रजाः ॥१९॥
 ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसुनवः ।
 ऋषयो देवपुत्राश्च इति ब्राह्मविनिश्चयः ॥२०॥
 मनोः सप्त विंशस्यैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः ।
 एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासाच्च तु विस्तरात् ॥२१॥
 स्त्रायभुवेन विस्तारो ज्ञेयः स्वारोचिषश्च तु ।
 न ऋषयो विस्तरस्तस्य वर्तुं वर्षशतैरपि ।
 पुनरुक्तवज्रत्वान् प्रजानां वै कुले कुले ॥२२॥
 द्वितीयस्तस्य पर्याय चौत्तमस्तान्तरे मनोः ।
 पञ्च चैव गणाः प्रोक्तास्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥२३॥
 सुधामानस्य देवाश्च ये चान्ये वज्रवर्जिनः ।

१ विभ्रतो रविरिति ड० ।

१ शुभास्यैव इति ट० ।

प्रतर्हनाः शिवाः सत्या गणा द्वादश वै स्युताः ॥१४॥
 सत्यो हृतिर्दमो दान्तः क्षमः क्षामो हृतिः शुचिः ।
 र्षोर्जाश्च तथा ज्येष्ठो वपुर्भास्त्रैव द्वादश ।
 इत्येते नामभिः क्रान्ताः सुधामानसु द्वादश ॥१५॥
 सहस्रधारो विश्वात्मा शमितारो वृहदसुः ।
 विश्वधा विश्वकर्मा च मनस्वनो विराद्यथाः^(१) ॥१६॥
 ज्योतिर्ज्ञैव विभाव्यश्च कीर्त्तिवान् वंशकारिणः ।
 अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्ठो विवस्वसुः^(२) ॥१७॥
 दिगन्तुः सुधर्मा च हृतवर्मा यशस्विनः^(३) ।
 केतुर्मास्त्रैव इत्येते कीर्त्तितास्तु प्रमर्हनाः ॥१८॥
 र्षसंस्त्रोऽहिहा चैव प्रतर्हन् यशस्करो ।
 सुदानो वसुदानश्च सुमन्त्रसविषावुभौ ॥१९॥
 जन्तुवाहयतिश्चैव सुवित्तसुनयस्तथा ।
 शिवा ह्येते तु विज्ञेया यज्ञिया द्वादशापराः ॥२०॥
 सत्यानामपि नामानि निबोधत यथामतं ।
 दिक्पतिर्वाक्पतिश्चैव विश्वः शम्भुस्तथैव च ॥२१॥
 रुद्रः प्रीतिः^(४) अधिपश्चैव^(५) वर्चोधा सुहृत्सर्वशः^(६) ।

१ विराड् यश इति ड० ।

२ वसुधिष्ठो विवस्वसरिति ड० ।

३ यशस्विना इति ड०, ट० च ।

४ अमृतताकोऽधिपश्चैवेति ख० ।

५ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः, परन्वयमादर्शदोषेण समीचीनो भवितुं नार्हतीति ।

वासवश्च सदाश्वश्च शेमानन्दौ तथैव च ॥ २२ ॥
 सत्या श्रोते परिक्रान्ता यश्चिया द्वादशापराः ।
 इत्येता देवता ज्ञास्यन्तमस्यान्तरे मनोः ॥ २३ ॥
 अजश्च परशुश्चैव दिव्यो दिव्यौषधिर्नयः ।
 देवानुजयाप्रतिभो महोत्साहौघिजस्तथा ॥ २४ ॥
 विनीतश्च सुकेतुश्च सुमित्रः सुवल्गुः शूषिः ।
 श्रौत्तमश्च मनोः पुत्रास्तथोदग्र महात्मनः ।
 एते चक्षुषेतारस्तृतीयश्चैतदन्तरम् ॥ २५ ॥
 श्रौत्तमे परिसङ्ख्यातः सर्गः स्वारोचिषेण तु ।
 विस्तरेणानुपूर्व्या च तामसांस्तान्निबोधत ॥ २६ ॥
 चतुर्थे जघ पर्याये तामसस्थान्तरे मनोः ।
 सत्याः स्वरूपाः सुधियो हरयश्चतुरो गणाः ॥ २७ ॥
 पुलस्त्यपुत्रश्च सुतास्तामसस्थान्तरे मनोः ।
 गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः ॥ २८ ॥
 इन्द्रियाणां व्रतं यद्धि सुनयः प्रतिजानते ।
 सत्यप्राणास्तु शीर्ष्यस्यास्तमस्यैवाष्टमस्तथा ।
 इन्द्रियाणि तदा देवा मनोस्तस्थान्तरे स्मृताः ॥ २९ ॥
 तेषाञ्च प्रभुदेवानां शिविरिन्द्रः प्रतापवान् ।
 सप्तर्षयोऽन्तरे चैव तान्निबोधत सत्तमाः ॥ ३० ॥
 काव्यो हर्षस्तथा चैव काश्यपः पृथुरेव च ।
 आत्रेयश्चाग्निरित्येव ज्योतिधामा च भार्गवः ॥ ३१ ॥
 पौलहो वनपीठश्च गोत्रे वामिष्ठ एव च ।

चैवस्तथापि पौलस्त्य ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥४१॥
 जनुघण्डस्तथा शान्तिर्नरः स्यातिर्भयस्तथा ।
 प्रियस्तथो ज्ञवलिश्च दृष्टलोढो वृढोद्यतः^(१) ।
 अतश्च ऋतवन्धुश्च तामसश्च मनोः सुताः ॥४२॥
 पञ्चमे त्वय पर्याये मनोश्चारिष्णवेऽन्तरे ।
 गणास्तु सुसमाख्याता देवतानां निबोधत ॥४३॥
 अमृताभाभूतरजोविकुण्डाः समुमेधसः ।
 चरिष्णोस्तु शुभाः पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 चतुर्दश च श्वारो गणास्तेषान्नु भास्कराः ॥४५॥
 स्वचविप्रोऽग्निभासश्च प्रत्येतिष्ठामृतस्तथा ।
 सुमतिर्वाविरावश्च वाचिनोदः स्वस्तथा ॥४६॥
 प्रविराशी च वादश्च प्राज्ञश्चेति^(१) चतुर्दश ।
 अमृताभाः स्मृता स्ते देवाश्चारिष्णवेऽन्तरे ॥४७॥
 मतिश्च सुमतिश्चैव अतस्तथैव तथैव च ।
 आवृतिर्विवृतिश्चैव मदो विनय एव च ॥४८॥
 जेता जिष्णुः सहस्रैव क्षुतिमान् स्ववस्तथा ।
 इत्येतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥४९॥
 वृषभेत्ता जयो भीमः शुचिर्दान्तो यशो दमः ।
 नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गौरो ध्रुवस्तथा ।
 कीर्न्तितास्तु विकुण्डा वै समुमेधास्तु निबोधत ॥५०॥

१ दृष्टेषुदृष्टिति ड०, ट० च ।

१ अतश्चेतीति ड०, ट० च ।

मेधा मेधातिथिश्चैव सत्यमेधास्तथैव च ।
 इन्निमेधात्पमेधाश्च भृथोमेधादयः प्रभुः ॥५१॥
 दीप्तिमेधा यज्ञोमेधा स्त्रिमेधास्तथैव च ।
 सर्वमेधान्ममेधाश्च प्रतिमेधाश्च यः स्मृतः ।
 मेधावान् मेधहीना च कीर्त्तितास्तु सुमेधसः ॥५२॥
 विभुरिन्द्रस्तदा तेषामासीदिक्रान्तपौरुषः ।
 पौरुषस्त्वो वेदवाङ्मय यजुर्नामा च काश्यपः ॥५३॥
 हिरण्यरोमाङ्गिरसो वेदश्चास्यैव भार्गवः ।
 ऊर्ध्ववाङ्मय वामिष्ठः पर्जन्यः पौलस्तया ।
 सत्यनेत्रस्तथाचैव ऋषयो रैवतान्तरे ॥५४॥
 महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गपरहा शुचिः ।
 बलबन्धुर्निरामिवः केतुश्चक्रो दृढव्रतः ।
 चरिष्वावस्त पुत्रास्तो पञ्चमस्यैतदन्तरं ॥५५॥
 स्वारोचिषोऽनमस्यैव तामसो रैवतस्तथा ।
 प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्तथा ॥५६॥
 षष्ठे खल्वथ पर्याये देवा ये चात्तुषेऽन्तरे ।
 आद्याः प्रसूता भाव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ।
 महानुभावस्तोयाश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥५७॥
 दिवौकसः सर्ग एष प्रोच्यते मातृनामभिः ।
 अचेः पुत्रस्त नप्तार आरण्यस्त प्रजापतेः ।
 गणाश्च तेषाम्देवानामेकैको ह्यष्टकः स्मृतः ॥५८॥
 अन्तरीक्षो वसुधयो ह्यतिथिश्च प्रियव्रतः ।

श्रोता मन्ता सुमन्ता च आद्या ह्येते प्रकीर्णिताः ॥५८॥
 श्येनभद्रस्तथा पथः पथ्यनेचो महायज्ञाः ।
 सुमनाश्च सुवेताश्च रेवतः सुप्रचेतसः ।
 सुतिथैव महासत्त्वः प्रसूताः परिकीर्णिताः ॥६०॥
 विजयः सुजयस्यैव मनोद्यानौ तथैव च ।
 सुमतिः सुपरिस्यैव विज्ञातोऽर्थपतिश्च यः ।
 भाव्या ह्येते स्यता देवाः पृथुकांसु निबोधत ॥६१॥
 अजिष्टः ब्राह्मणो देवो वानपृष्ठस्तथैव च ।
 ब्राह्मणः सत्यधृष्णश्च विष्णुश्च विजयस्तथा ।
 अजितश्च महाभागः पृथुकास्ते दिवौकसः ॥६२॥
 लेखास्तथा प्रवक्ष्यामि भुवतो मे निबोधत ।
 मनोजवः प्रघासस्तु प्रचेतास्तु महायज्ञाः ॥६३॥
 वातो भुवन्नितिस्यैव अहुतस्यैव वीर्यवान् ।
 अवनो वृहस्पतिस्यैव लेखाः संपरिकीर्णिताः ॥६४॥
 मनोजवो महावीर्यस्तेषामिन्द्रस्तदाऽभवत् ।
 उन्नतो भार्गवस्यैव हविष्माअङ्गिरःसुतः ॥६५॥
 सुधामा काश्यपस्यैव वासिष्ठो विरजस्तथा ।
 अतिमानश्च^(१) पौलस्त्यः सहिष्णुः पौलहस्तथा ।
 मधुराचेय इत्येते सप्त वै चालुषेऽन्तरे ॥६६॥
 ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् छतिः ।
 अग्निष्णुदतिराचक्षु सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥६७॥

अभिमन्युश्च दशमो नादृबलेया मनोः सुताः ।

चतुषस्य सुता स्त्रोते षष्ठश्चैव तदन्तरम् ॥६८॥

वैवस्वतेन सञ्ज्ञातस्तस्य सर्गो महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कथितं वै मया द्विजाः ॥६९॥

अथय ऊचुः । चातुषस्य तु दायादः सम्भूतः कश्यपाव्यथे ।

तस्यान्ववाये धेऽप्यन्ये तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥७०॥

सूत उवाच । चातुषस्य निमर्गन्तु समामाच्छ्रोतुमर्हथ ।

तस्यान्ववाये सम्भूतः पृथुर्वैश्वः प्रतापवान् ॥७१॥

प्रजानां पतयश्चान्ये दत्तः प्राचेतसस्तथा ।

उत्तानपादं जयाश्च पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ॥७२॥

दत्तकस्य तु पुत्रोऽस्य राजा ह्यासीत् प्रजापतेः ।

स्वायम्भुवेन मनुना दत्तोऽत्रिः कारणं प्रति ॥७३॥

मन्वन्तरमथासाद्य भविष्यं चातुषस्य ह ।

षष्ठन्तदनुवक्ष्यामि उपोद्घातेन वै द्विजाः^(१) ॥७४॥

उत्तानपादाचतुरा स्रगृता विन्तभाविनी ।

उत्पन्ना चाधिधर्मैश्च ध्रुवस्य जननी शुभा ।

धर्मस्य पत्न्यां लक्ष्म्यां वै उत्पन्ना सा शुचिस्मिता ॥७५॥

ध्रुवश्च कीर्त्तिमन्तश्च अथस्मन्तं वसुन्तथा ।

उत्तानपादोऽजनयत् कन्ये द्वे च शुचिस्मिते ।

मनस्विनीं स्वराक्षैव^(२) तयोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥७६॥

१ सूत उवाचेत्यादिः उपोद्घातेन वै द्विजा इत्यन्तः पाठो न पूर्वोपरसङ्गतः ।

२ मनस्वतीं स्वराक्षैवेति ख० ।

ध्रुवो वर्षसहस्राणि दश दिव्यानि वीर्यवान् ।
 तपसोपे निराहारः प्रार्थयन् विपुलं यशः^(१) ॥७७॥
 चेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्थायभुवस्य सः ।
 आत्मानं धारयन् योगात्^(२) प्रार्थयन् सुमहद्यशः ॥७८॥
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्थानमुत्तमं ।
 आभूतसंश्रवं हृदयमस्तोदयविवर्जितं ॥७९॥
 तस्यातिमात्राष्टद्विंश महिमानं निरीक्ष्य ह ।
 दैत्यासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥८०॥
 अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो ऊतं ।
 स्त्रिताः सप्तर्षयः कृत्वा घटेनमुपरि भ्रुवं ।
 ध्रुवे दिवं समासकमीश्वरः स दिवस्थतिः ॥८१॥
 भुवात्पृष्ठिञ्च भव्यञ्च^(३) भूमिः सा सुध्रुवे नृपौ ।
 स्त्रां क्वायामाह वै पृष्ठिर्भव नारी तु तां विभुः ॥८२॥
 मत्प्राभिव्याहते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवत्तदा ।
 दिव्यसंहननाच्छाया दिव्याभरणभूषिता ॥८३॥
 क्वायायां पृष्ठिराधन्न पञ्च पुत्रानकल्मषान् ।
 प्राचीनगर्भं वृषकं^(४) वृकञ्च वृकलं धृतिं^(५) ॥८४॥

१ सुमहद्यश इति ड० ।

२ आत्मानं गौरवञ्चैवेति क० ।

३ भुवात् पृष्ठिञ्च भान्यञ्चेति ट० ।

४ वृषभमिति ड० ।

५ दृतिमिति ड० ।

पत्नी प्राचीनगर्भस्य भुवर्चा सुषुवे नृपं ।
 नासोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥८५॥
 संवत्सरसहस्रान्ते षष्ठदाहारमाहरत् ।
 एवं मन्वन्तरं युक्तमिन्द्रं प्राप्तवान्विभुः ॥८६॥
 उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिवश्चयं ।
 रिपुं रिपुञ्चयं जज्ञे^(१) वराङ्गी सा दिवश्चयात् ॥८७॥
 रिपोराधत्त वृक्षती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ।
 व्यजीजनत् पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम् ।
 प्रजापतेरात्मजायां श्ररण्या महात्मनः ॥८८॥
 मनोरजायन्त दश लक्ष्मणां शुभाः सुताः ।
 कन्यायां वै महाभाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥८९॥
 ऊरुः पुरुः शतयुन्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः ।
 अग्निष्टुदतिराचक्ष सुद्युन्वसेति ते नव ।
 अभिमन्युश्च दशमो नक्षत्रायां मनोः सुताः ॥९०॥
 ऊरोरजनयत् पुत्रान् षडाग्नेयीं महाप्रभान् ।
 अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमङ्गिरसं शिवं ॥९१॥
 अङ्गात् सुगीथाऽपत्यं वै वेणुमेकं व्यजायत ।
 अपचारेण वेणस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥९२॥
 प्रजार्थमृषयस्तस्य ममण्डुर्हृत्त्रिंशं करं ।
 वेणस्य पाणौ मथिते सम्बभूव महानृपः ।
 वैष्णो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ॥९३॥

स धन्वी कवची जातलोजसा प्रज्वलन्निव ।
 पृथुर्वण्यः सर्वलोकान् ररक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥८४॥
 राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ।
 तस्य स्तुवार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥८५॥
 तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सखानि धीमता ।
 प्रजानां वृत्तिकामानां देवैर्ध्विगणैः सह ॥८६॥
 पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।
 सन्धैः पुण्ड्रजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥८७॥
 तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा ।
 प्रादाद्येष्वेक्षितं क्षीरं तेन लोकांस्त्वधारयत् ॥८८॥

अथय ऊचुः । विश्वरेण प्रयोजनं कीर्तयस्व महामते ।
 यथा महात्मना दुग्धा पूर्वं तेन वसुन्धरा ॥८९॥
 यथा देवैश्च नानैश्च यथा ब्रह्मर्षिभिः सह^(१) ।
 यथा यत्नैः सगन्धर्वैरप्सरैरभिर्यथा पुरा ॥९०॥
 तेषां पाचविंशेषांश्च दोग्धारं क्षीरमेव च ।
 तथा वत्सविंशेषांश्च तन्नः प्रब्रूहि^(२) पृच्छतां ॥९१॥
 यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वैणस्य मयितः पुरा ।
 कुट्टैर्महर्षिभिः पूर्वं तत् सर्वं कथयस्व नः ॥९२॥
 सूत उवाच । वर्णयिष्यामि वो विप्राः प्रयोर्वैणस्य सम्भवं ।
 एकायाः प्रयताश्चैव शुश्रूषध्वं दिजोत्तमा. ॥९३॥

१ ब्रह्मर्षिभिश्च ज्ञेति ट० ।

२ तत्कृतः ब्रूहीति ट० ।

नाशुचेनापि पापाय नाग्निष्याद्याहिताय च ।
 वर्णयेयमिमं पुण्यं नाद्रताय कथञ्चन ॥१०४॥
 सूर्यं यज्ञस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सञ्चितं ।
 रहस्यं ऋषिभिः प्रोक्तं द्रष्टुयाद्यो न सूचकः ॥१०५॥
 यद्येवं आवयेन् मर्त्यः पृथोर्विष्णुस्य सम्भवं ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न च श्रोचेत्कृताकृतं ।
 गोप्ता धर्मस्य राजाऽसौ बभूवाचिसमः प्रभुः ॥१०६॥
 अश्विवंशसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः ।
 यस्य पुत्रोऽभवद्देणो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥१०७॥
 जातो मृत्युमुतायां वै सुनीयायां प्रजापतिः ।
 स मातामहदोषेण वेणः कालात्मजात्मजः ॥१०८॥
 स धर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामासोभे व्यवर्त्तत ।
 स्थापनं स्थापयामास धर्मापेतं स पार्थिवः ॥१०९॥
 वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्मं निरतोऽभवत् ।
 निःस्त्राध्यायवषट्काराः प्रजासृष्टिन् प्रश्नासति ।
 आसन् न च पपुः सोमं ऊतं यज्ञेषु देवताः ॥११०॥
 न यष्ट्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ।
 आसीत् प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥१११॥
 अहमिज्यस्य पूज्यस्य सर्वयज्ञे दिजातिभिः ।
 मयि यज्ञो विघातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥११२॥
 तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसाम्प्रतं ।
 ऊचुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तथा ॥११३॥

वयं दीक्षां प्रवक्ष्यामः संवत्सरशतान् वङ्गन् ।
 माऽधर्मे वेण कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।
 निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥११४॥
 पालयिष्ये प्रजास्येति त्वया पूर्वं प्रतिश्रुतं ।
 तांस्तथा वादिनः सर्वान् ब्रह्मर्षीन्ब्रवीन्तदा ॥११५॥
 स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ।
 खट्वा धर्मस्य कथान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥११६॥
 वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ।
 महात्मानमनूनं मां द्यूयं जानीत तत्त्वतः ॥११७॥
 प्रभवः सर्वलोकानां धर्माणाञ्च विशेषतः ।
 दृष्ट्वन् दृष्टेयं पृथिवीं ज्ञावयेयं जलेन वा ।
 सृजेयं वा यजेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥११८॥
 यदा न शक्यते स्तम्भान्मानाञ्च सृष्टमोहितः ।
 अनुनेतुं नृपो वेणस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥११९॥
 निगृह्य तं महाबाहुं विस्फुरन्तं यथाऽनलं ।
 ततोऽस्य वामहस्तं ते समलुर्भृशकोपिताः ॥१२०॥
 तस्मात् प्रमथ्यमानाद्वै जज्ञे पूर्वमभिश्रुतः ।
 ब्रह्मोऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णश्चापि तथा द्विजाः ॥१२१॥
 स भीतः प्राञ्जलिश्चैव स्मितवान् व्याकुलेन्द्रियः ।
 तमार्त्तं विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यनुवन् किल ॥१२२॥
 निषादवंशकर्त्ताऽमौ बभूवुवन्तविक्रमः ।
 धीवरानसृजत्सोऽपि वेणकल्मषसम्भवान् ॥१२३॥

ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुम्बुराः^(१) तुवराः खषाः ।
 अधर्महृत्तयापि सम्भूता वेणकल्लाघात् ॥१२४॥
 पुनर्महर्षयस्तस्य पाणिं वेणस्य दक्षिणं ।
 अरणीमिव संरन्धान्मममण्डुर्जातमन्यवः ॥१२५॥
 पृथुस्तस्मात् समुत्पन्नः करास्फालनतेजसः ।
 पृथोः करतलाद्वापि यस्मात् जातः पृथुस्ततः ।
 दीप्यमानः खवपुषा साक्षादग्निरिवोज्ज्वलन् ॥१२६॥
 आद्यमाजगवं नाम धनुर्द्वयं महारवं ।
 शरांस्य विभद्रचार्यं कवचञ्च महाप्रभं ॥१२७॥
 तस्मिन् जातेऽथ भूतानि संप्रचष्टानि सर्वशः ।
 समुत्पन्ने महाराज्ञि वेणस्य चिदिवद्भूतः ॥१२८॥
 समुत्पन्नेन राजर्षिः स भूतपुत्रेण धीमता ।
 पुरुषव्याघ्रः पुष्पाश्वो गरकात्तायते ततः ॥१२९॥
 तं नक्षत्रं समुद्रास्य रत्नान्वादाय सर्वशः ।
 समागम्य तदा वैष्णवमभ्यषिञ्चन्महाराधिपं ।
 महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिं ॥१३०॥
 सोऽभिषिक्तो महाराजा देवैरङ्गिरसः सुतैः ।
 आदिराजो महाराजः पृथुर्वैष्णवः प्रतापवान् ॥१३१॥
 पिचापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।
 ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥१३२॥
 आपस्तस्यन्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।

पर्वताश्च विभीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥१३३॥
 अरुणपथ्या पृथिवी सिद्धान्त्यन्नानि चिन्तया ।
 सर्वकामदुष्ठा गावः पुटके पुटके मधु ॥१३४॥
 एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे शुभे ।
 सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।
 तस्मिन्नेव महायज्ञे अज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥१३५॥
 ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पुनः दृढस्यतेः ।
 जुहावेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ॥१३६॥
 प्रमादस्तत्र सञ्चञ्चे प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ।
 शिष्यहृद्येन यत् पुनः अभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरोत्तरचारेण अज्ञे तदर्णवैकृतं ॥१३७॥
 यच्च जवात्समभवद् ब्राह्मणां हीनयोनिनः ।
 सूतः पूर्वेण साधर्म्यतुल्यधर्मः प्रकीर्तितः ॥१३८॥
 मथ्यमो ह्येष सूतस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनं ।
 रथनागाश्च चरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥१३९॥
 पृथोक्तवार्थं तौ तच्च समाह्वतौ सुरर्षिभिः ।
 तामूचुर्मुनयः सर्वं स्तुयतामेष पार्थिवः ।
 कर्मतदनु रूपं वा पात्रं स्तोत्रस्य चाप्ययं ॥१४०॥
 तावूचतुस्तदा सर्वोस्तानृषीन् सूतमागधैः ।
 आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥१४१॥
 न चास्य कर्म वै विदः न तथा लक्षणं यज्ञः ।
 स्तोत्रं येनास्य कुर्यावो राज्ञस्तेजस्विनो दिजाः ॥१४२॥

अषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्त्रयतामिति ।
 दानधर्मरतो नित्यं सत्यवान् स जितेन्द्रियः ।
 ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संपामेव्यपराजितः ॥१४३॥
 यानि कर्माणि कृतवान् पृथुश्चापि महाबलः ।
 तानि शीलैश्च बहूनि स्तवद्भिः सुतमागधैः ॥१४४॥
 ततस्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् प्रजेश्वरः ।
 अनूपदेशं सुताय मगधं मागधाय च ॥१४५॥
 तदा वै पृथिवीपालाः स्त्रयन्ते सुतमागधैः ।
 आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते सुतमागधवन्दिभिः ॥१४६॥
 तं दृष्ट्वा परमप्रीताः^(१) प्रजा ऊचुर्महर्षयः ।
 एष वो वृत्तिदो वैष्णो भवत्विति नराधिपः ॥१४७॥
 ततो वैष्णं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुतुः ।
 त्वन्नो वृत्तिं विधत्सेति महर्षेर्वचनात्तदा ।
 सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥१४८॥
 धनुर्गृहीत्वा वाणांश्च वसुधामार्दयद्दली ।
 अस्यार्दगभयवस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥१४९॥
 तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ।
 सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैष्णुभयान्तदा ।
 ददर्श चायतो वैष्णं कार्मुकोद्यतधारिणं ॥१५०॥
 ज्वलद्भिर्विशिखैर्वाणैर्दीप्तितेजसमच्युतं ।

१ तं दृष्ट्वा ब्रह्मभुविष्ठमिति ख० ।

महायोगं महात्मानं दुर्द्धर्ममरैरपि ॥१५१॥
 अलभन्ती तदा चाणं वैष्ण्वमेवान्वपद्यत ।
 कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा^(१) ॥१५२॥
 उवाच वैष्णवं नाधर्मी स्त्रीबधे परिपश्यसि ।
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥१५३॥
 मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदन्धार्यते जगत् ।
 मद्गते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवसत्तम ॥१५४॥
 न मामर्हसि वै हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं विकीर्षसि ।
 प्रजानां पृथिवीपाल इष्टुं चेदं वशे मम ॥१५५॥
 उपाद्यतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्युपक्रमाः ।
 हत्वापि मां न शक्स्व प्रजानां पालने नृप ॥१५६॥
 अन्नभूता भविष्यामि जहि कोपं महाद्युते ।
 अबध्यास्य स्त्रियः प्राङ्गस्त्रिर्यग्योनिश्नतेष्वपि ।
 मत्तैव पृथिवीपाल धर्मी न त्वकुमर्हसि ॥१५७॥
 एवं बह्विधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
 क्रोधं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥१५८॥
 एकस्मार्थाय यो हन्यादात्मानो वा परस्व वा ।
 एकं प्राणं बह्वन् वापि कामंस्तस्मास्ति पातकं ॥१५९॥
 यस्मिंस्तु निहते भद्रे लभन्ते बहवः सुखं ।
 तस्मिन् हते शुभे नास्ति पातकस्योपपातकं ॥१६०॥

सोऽहं प्रजानिनिनन्वां बध्मिष्यामि वसुन्धरे ।
 यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितं ॥१६१॥
 त्वां निहत्याद्य वाप्येन स्रष्टासन्नपराङ्मुखी ।
 आत्मानं प्रथयित्वेह धारयिष्याम्यहं प्रजाः^(१) ॥१६२॥
 या त्वं वचनमप्राप्य मम धर्मभृतां वरे ।
 सञ्जीवय प्रजा नित्यां कृता ह्यसि न संशयः ॥१६३॥
 मुच्यिष्येह मे गच्छ एतमेतं महद्भरं ।
 नियच्छे तान्नु धर्मार्थं प्रयुक्तं घोरदर्शने ॥१६४॥
 प्रत्युवाच ततो वैष्णं एवमुक्ता सती मही ।
 एवमेतदहं राजन् विधास्यामि न संशयः ॥१६५॥
 वत्सन्तु मम तं यच्छ श्रेयं येन वत्सला ।
 समाद्य कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ।
 यथा विध्यन्दमानश्च क्षीरं सर्वत्र भावये ॥१६६॥
 ततः स्रष्टारयामास शिलाजालानि सर्वशः ।
 धनुःकोट्या ततो वैष्णस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥१६७॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु^(२) विषमासौदसुन्धरा ।
 स्रग्भावेनाभवंस्तप्याः समानि विषमानि च ॥१६८॥
 न हि पूर्वनिर्गते वै विषमे पृथिवीतले ।
 प्रविभागः पुराणां वा यामाणां वापि विद्यते ॥१६९॥

१ प्रजाप्राप्तयित्वा स्वयमिति ख० ।

२ मन्वन्तरेषु सर्वेष्विति ख० ।

न सस्नानि न गोरक्षा न ह्यर्षिर्नवणिकपथः ।
 चालुषस्थान्तरे पूर्वमेतदासीत् पूरा किल ।
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्^(१) सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७०॥
 समत्वं यत्र यथासीत् भूयस्तस्मिंस्तदेव हि ।
 तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्तिस्म सर्वदा ॥१७१॥
 आहारः फलमुल्लन्तु प्रजानामभवत्किल ।
 वैष्णवात् प्रभृति लोकेऽस्मिन् सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७२॥
 कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्त्रोषधीषु वै ।
 स कल्पयित्वा वसन्तु चालुषं मनुमीश्वरः ।
 पृथुर्दुदोह सस्नानि स्वतले पृथिवीं ततः ॥१७३॥
 सस्नानि तेन दुग्धानि वैष्णेन तु वसुन्धरां ।
 मनुश्च चालुषं कृत्वा वसुन्पात्रे च भूमये ।
 तेनान्नेन तदा ता वै वर्त्तयन्ते प्रजाः सदा ॥१७४॥
 ऋषिभिः स्त्रयते वापि पूनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 वसुः सोमस्त्वभृत् तेषां दोग्धा चापि बृहस्पतिः ॥१७५॥
 पाचमासीन्नु च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्वशः ।
 क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वतं ॥१७६॥
 पुनस्तुत्वा देवगणैः पुरन्दरपुरोगमैः ।
 सौवर्णं पाचमादाय अमृतं दुदुहे तदा ।
 ते नैव वर्त्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥१७७॥

नागैश्च स्त्रयते दुग्धा विषं क्षीरं तदा मही ।
 तेषाञ्च वासुकिर्दोग्धा काद्रवेद्या महौजसः ॥१७८॥
 नागानां वै द्विजश्रेष्ठ सर्पाणाञ्चैव सर्वशः ।
 तेनैव वर्त्तयन्मुया महाकाया महोत्पलाः ।
 तदाक्षारास्तदाचारास्तदीर्यास्तु तदाश्रयाः ॥१७९॥
 श्यामपात्रे पुनर्दुग्धा त्वन्तर्द्धानमियं मही ।
 वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥१८०॥
 दोग्धा च जतुनाभस्तु पिता मणिवरस्तु सः ।
 यत्नात्मजो महातेजा वशी स सुमहाबलः ।
 तेन ते वर्त्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥१८१॥
 राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 ब्रह्मोपेतस्तु दोग्धा वै तेषामासीत् कुबेरकः ॥१८२॥
 रक्षः सुमाली बलवान् क्षीरं रुधिरमेव च ।
 कपालपात्रे निर्दुग्धा श्वन्तर्द्धानञ्च राक्षसैः ।
 तेन क्षीरेण रक्षांसि वर्त्तयन्तीह सर्वशः ॥१८३॥
 पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।
 वत्सश्चिचरथकृत्वा शुचीन् गन्धांस्तथैव च ॥१८४॥
 तेषां विश्वावसुस्त्रासीद् दोग्धा पुत्रो मुनेः शुचिः ।
 गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यमग्निभः ॥१८५॥
 शैलेश्च स्त्रयते दुग्धा पुनर्देवी वसुन्धरा ।
 तत्रौषधीर्मूर्त्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥१८६॥
 वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरुर्दोग्धा महागिरिः ।

पाचन्तु शैलमेवामीक्षेन शैलः प्रतिष्ठितः ॥१८७॥
 स्तूयते वृक्षवीरुद्भिः पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 पलाशपाचमादाय दुग्धं प्लिश्चप्ररोहणं ॥१८८॥
 कामधुक् पुष्पितः शैलः प्लो वत्सो यशस्विनी ।
 सर्व्वकामदुघा दोग्री पृथिवी भूतभाविनी ॥१८९॥
 सैषा धात्री विधात्री च धारणी च वसुन्धरा ।
 दुग्धा दितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतं ।
 चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥१९०॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथिवीदोहनं नाम
 प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—०९—

पृथुवंशानुकीर्तनं ।

सुत उवाच । आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

वसु धारयते यस्माद् वसुधा तेन पोष्यते ॥१॥

मधुकैटभयोः पूर्वं मेदसा संपरिश्रुता ।

ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैण्ड्यस्य धीमतः ॥२॥

इयञ्चासीत् समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

दुहितृत्वमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥३॥

प्रथिता प्रविभक्ता च शाभिता च वसुन्धरा ।

सम्याकरवती राज्ञा पत्तनाकरमालिनी ।

चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णा रक्षिता तेन धीमता ॥४॥

एवं प्रभावो राजासीदैष्टः स नृपसत्तमः ।

नमस्यस्यैव पूज्यस्य भूतयामेण सर्वशः ॥५॥

ब्राह्मणेभ्य महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥६॥

पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्भिर्महद्यशः ।

आदिराजा नमस्कार्यः पृथुर्वैण्ड्यः प्रतापवान् ॥७॥

योधैरपि च संयामे प्रार्थयानैर्जयं युधि ।

आदिकर्त्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥८॥

यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुनृपं ।
 स घोररूपे संग्रामे क्षेमी तरति कीर्त्तिमान् ॥८॥
 वैश्वैरपि च राजर्षिर्वैश्ववृत्तिसमास्थितैः ।
 पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महायशः ॥९॥
 एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ।
 पात्राणि च मयोक्तानि सर्वाण्येव यथाक्रमं ॥१०॥
 ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना ।
 वायुङ्कृत्वा तदा वत्सं बीजानि वसुधातले ॥११॥
 ततः स्वायम्भुवे पूर्वन्तदा मन्वन्तरे पुनः ।
 वत्सं स्वायम्भुवं कृत्वा दुग्धा यीमेण वै मही ॥१२॥
 मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही क्षेपेण धीमता ।
 मनुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा^(१) ॥१३॥
 उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु ।
 मनुद्वृत्त्वोत्तमं वत्सं सर्वसस्यानि धीमता ॥१४॥
 पुनश्च पक्षमे^(२) पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः ।
 दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु बलबन्धुना ॥१५॥
 चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्ते चान्तरे मनोः ।
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सञ्चारिष्णवं प्रति ॥१६॥
 चाक्षुषेऽपि च सम्प्राप्ते तदा मन्वन्तरे पुनः ।
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सं कृत्वा तु चाक्षुषं ॥१७॥

१ श्लोकोऽयं कचिज्जितमुक्ताके नास्ति ।

२ तामसस्य चतुर्थमनुत्वात् पक्षमे इत्ययं पाठो न समीचीनः ।

चाक्षुषस्थान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ।
 वैष्णवेन्यं मही दुग्धा यथा ते कीर्तितं मया ॥१८॥
 एतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै ।
 देवादिभिर्मनुष्यैश्च तथा भूतादिभिश्च या ॥१९॥
 एवं सर्वेषु विज्ञेया ह्यतीतानागतेष्विह ।
 देवा मन्वन्तरेष्वस्य पृथोस्तु दृष्टुत प्रजाः ॥२०॥
 पृथोस्तु पुचौ विकानौ जज्ञातेऽन्तर्हिपालिनौ ।
 शिखण्डिनी हविर्ह्यानमन्तर्ह्यानाद् व्यजायत ॥२१॥
 हविर्ह्यानात् षडाग्रेयी धिषणाऽजनयत् सुतान् ।
 प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ^(१) ॥२२॥
 प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।
 बलश्रुततपोर्वर्यः पृथिव्यामेकराडसौ ।
 प्राचीनायाः कुशास्तस्य तस्मात् प्राचीनवर्ह्यसौ^(२) ॥२३॥
 समुद्रतनयायान्नु कृतदारः स वै प्रभुः ।
 महत्सुमसः पारे सवर्णायां प्रजापतेः ।
 सवर्णाऽधन सासुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ॥२४॥
 सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ।
 अष्टयगधर्वचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।
 दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेऽग्राः ॥२५॥
 तपस्वरसु पृथिवीं प्रचेतःसु महोरुहाः ।
 अरक्ष्यमानामावमुर्ध्वभूवाथ प्रजाक्षयः ॥२६॥

१ व्रताजिनाविति क०, ड० च । २ पाठोऽयं न समीचीनः ।

प्रत्याहते तदा तस्मिन् चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ।
 नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः ।
 दशवर्षमहस्त्राणि न श्रेकुष्येष्टितुं प्रजाः ॥२८॥
 तदुपश्रुत्य तपसा सर्वं युक्ताः प्रचेतसः ।
 मुखेभ्यो वायुमग्निश्च सञ्जुर्जातमन्यवः ॥२९॥
 उन्मुलानथ तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशोषयत् ।
 तानग्निरदहद्धोर एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥३०॥
 द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छेषेषु शालिषु ।
 उपगम्यात्रवीदेतान् राजा सोमः प्रचेतसः ॥३१॥
 वृष्ट्वा प्रयोजनं सर्व्वं लोकमन्तानकारणात् ।
 कोपन्त्यजत राजानः सर्व्वं प्राचीनवर्द्धिषः ॥३२॥
 वृक्षाः क्षित्यां जनिष्यन्ति शाम्भेतामग्निमारुतौ ।
 रत्नभूता तु कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥३३॥
 भविष्यं जानता क्षीषा मया गोभिर्विवर्द्धिता ।
 मारिषा नाम नाम्नेषा वृक्षैरेव विनिर्मिता ।
 भार्या भवतु वो क्षीषा सोमगर्भविवर्द्धिता ॥३४॥
 युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।
 अस्त्रामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥३५॥
 स इमां दग्धभूयिष्ठां^(१) युष्मत्तेजोमयेन वै ।
 अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यसि ॥३६॥
 ततः सोमस्य वचनाज्जगृजस्ते प्रचेतसः ।
 संहत्य कोपं वृलेभ्यः पक्षीं धर्मेण मारिषां ॥३७॥

मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ।
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥४८॥
 दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्याग्नेन वीर्यवान् ।
 असृजन्मानसानादौ^(१) प्रजा दक्षोऽथ मैथुनात् ॥४९॥
 अचरांस चरांसैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान् ।
 विष्टज्य मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ॥५०॥
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय चयोदश ।
 कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥५१॥
 एभ्यो दत्त्वा ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टनेमिने ।
 द्वे चैव वाङ्मपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
 कन्यासेकां ह्यश्वाम्नाय तेभ्योऽपत्यं निबोधत ॥५२॥
 अन्तरं चालुषस्यात्र मनोः षष्ठन्तु हीयते ।
 मनोर्विवस्त्रतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः ॥५३॥
 तामु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः ।
 गन्धर्वाप्सरसस्यैव अश्विरेऽन्याश्च जातयः ॥५४॥
 ततः प्रसृति लोकेऽस्मिन् प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
 सङ्कल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥५५॥
 अथ य ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च देवर्षीणाञ्च ते शुभः ।
 सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥५६॥
 प्राणात् प्रजापतेर्जन्म दक्षस्य कथितं त्वया ।
 कथं प्राचेतसलञ्च पुनर्लभे महातपाः ॥५७॥
 एतन्नः संग्रथं सृत व्याख्यानं त्वमिहार्हसि ।

स दौहिचश्च सोमस्य कथं श्वशुरताकृतः ॥४८॥

सुत उवाच । उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु सत्तमाः ।

क्षयथोऽत्र न सुहृन्ति विद्यावन्तश्च ये नराः ॥४९॥

युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो दिजाः ।

पुनश्चैव निरुध्यन्ते विदांस्तत्र न सुहृति ॥५०॥

ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीत् द्विजोत्तमाः ।

तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणं ॥५१॥

इमां विस्मृष्टं यो वेद चाक्षुषस्य चराचरं ।

प्रजानामायुरुन्नीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥५२॥

एष सर्गः समाख्यातश्चाक्षुषस्य समासतः ।

इत्येते षड्विस्मर्गा हि क्रान्ता मन्वन्तरात्मकाः ।

स्त्रायम्भुवाद्याः संलेपाश्चाक्षुषान्ता यथाक्रमं ॥५३॥

एते सर्गाः^(१) यथाप्रश्नं प्रोक्ता वै द्विजसत्तमाः ।

वैवस्वतनिर्गम्येण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ॥५४॥

अनन्ता नातिरिक्ताश्च सर्वे सर्गा विवस्वतः ।

आरोग्यायुःप्रमाणेन धर्मतःकामतोऽर्थतः ।

एतानेव गुणानेति यः पठत्यनस्रयकः ॥५५॥

वैवस्वतस्य वक्ष्यामि साम्प्रतस्य महात्मनः ।

समासाद्व्यासतः सर्गं ब्रुवतो मे निबोधत ॥५६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्तनं

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वैवस्वतसर्गवर्णनं ।

सुत उवाच । सप्तमे लघु पर्वाये मनोर्वैवस्वतस्य च ।

मारीचात्कश्यपादेवा जज्ञिरे परमर्षयः ॥१॥

आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव ह्यष्टौ देवगणाः स्मृताः ॥२॥

आदित्या मरुतो रुद्रा विश्वेयाः कश्यपात्मजाः ।

साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रास्तयो गणाः ॥३॥

भृगोस्तु भार्गवो देवो ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः ।

वैवस्वतोऽन्तरे ह्यस्मिन् नित्यं ते ह्यन्दजाः सुराः ॥४॥

एष सर्गस्तु मारीचो विश्वेयः साम्प्रतः शुभः ।

तेजस्वी साम्प्रतस्तेषामिन्द्रो नासा महाबलः ॥५॥

अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च साम्प्रतं ।

सर्वे मन्वन्तरेन्द्रास्तु विश्वेयास्तुल्यलक्षणाः ॥६॥

भूतभक्ष्यभवन्नाथः सहस्राक्षः पुरन्दरः ।

मघवन्तस्य ते सर्वे शृङ्गिणो वज्रपाणयः ।

सर्वैः क्रतुव्रतेनेष्टं पृथक् व्रतगुणेन तु ॥७॥

चैलोक्थे यानि सत्त्वानि गतिमन्यवत्त्वानि च ।

अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्माद्यैः कारणैरपि ॥८॥

तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः ।
 भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः ।
 एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ॥८॥
 भूतं भव्यं भविष्यन्तत् स्रुतं लोकचयं दिजैः ।
 भूर्लोकोऽयं स्रुतो भूमिरन्तरीचं भुवं स्रुतं ।
 भव्यं स्रुतं दिवं क्षेतत् तेषां वक्ष्यामि साधनं ॥९०॥
 ध्यायता पुत्रकामेन ब्रह्मण्ये विभाषितं ।
 भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूत्तदा ॥९१॥
 भूषत्तापां स्रुतो धातुस्तथाऽसौ लोकदर्शने ।
 भूतत्वाद्दर्शनत्वाच्च भूर्लोकोऽयमभूत्ततः ।
 स्रुतोऽयं प्रथमो लोको भूतत्वाद्भूर्दिजैः स्रुतः ॥९२॥
 भूतेऽस्मिन् भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवत्युत्पद्यमानेन कालशब्दोऽयमुच्यते ॥९३॥
 भवनात्तु भुवर्लोको निरुक्तश्चैर्निरुच्यते ।
 अन्तरीचं भुवस्तस्मात् द्वितीयो लोक उच्यते ॥९४॥
 उत्पन्ने तु भुवर्लोके तृतीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवेति व्याहृतं यस्मात् भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥९५॥
 अनागते भव्य इति शब्द एष विभाव्यते ।
 तस्माद्भव्यो ह्यसौ लोको नामतस्तु दिवं स्रुतं^(१) ॥९६॥
 स्रुतित्युक्तं तृतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत् ।
 भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभाव्यते ॥९७॥

१ भवनात्तु भुवर्लोका इत्यादिः दिवं स्रुतमित्यन्तः पाठः क०मुक्तको नास्ति ।

भूरितीयं स्रता भूमिरन्तरीक्षं भुवं स्रतं ।
 दिवं स्रतं तथा भावं त्रैलोक्यस्यैव संघः ॥१८॥
 त्रैलोक्ययुक्तेष्वहारेऽस्मिन् व्याहृतयोऽभवन् ।
 नाय इत्येष धातुर्वै धातुज्ञैः पाक्षने स्रतः ॥१९॥
 यस्माद्भूतस्य लोकस्य भव्यस्य भवतस्तदा ।
 लोकत्रयस्य नायास्ये तस्मादिन्द्रा दिजैः स्रताः ॥२०॥
 प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तथैव च ।
 मन्वन्तरेषु ये देवा यज्ञभाजो भवन्ति हि ॥२१॥
 यत्नगन्धर्व्वरक्षांसि पिशाचोरगदानवाः ।
 महिमानः स्रता स्त्रुते देवेन्द्राणाम्नु सर्वशः ॥२२॥
 देवेन्द्रा गुरवो नाथा राजानः पितरो हि ते ।
 रक्षन्तीमाः प्रजाः सर्वा धर्म्येणैव सुरोत्तमाः ॥२३॥
 इत्येतत्क्षणं प्रोक्तं देवेन्द्राणां समासतः ।
 सप्तर्षिन् सम्प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं ये दिवि स्थिताः ॥२४॥
 गार्धजः कौशिको धीमान् विश्वामित्रो महातपाः ।
 भार्गवो जमदग्निश्च ऊरुपुत्रः प्रतापवान् ॥२५॥
 वृहस्पतिसुतश्चापि भारद्वाजो महातपाः ।
 श्रौतथ्यो गौतमो विद्वान् शरदाश्रम धार्मिकः ॥२६॥
 स्वायम्भुवोऽचिर्भगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः ।
 यष्टो वाशिष्ठपुत्रस्तु वसुमान् लोकविश्रुतः ॥२७॥
 वत्सारः काश्यपश्चैव सप्तैते साधुसम्पताः ।
 एते सप्तर्षयः सिद्धा वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥२८॥

दृष्ट्वाकुक्ष्यैव नाभागो धृष्टः प्रयातिरेव च^(१) ।

नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥२८॥

करुषश्च पृषधश्च वसुमान् नवमः स्मृतः ।

मनोवैवस्वतस्ते नव पुत्राः प्रकीर्णिताः ।

कीर्णिता वै मया ज्येते सप्तमश्चैतदन्तरं ॥३०॥

इत्येष वै मया पादो द्वितीयः कथितो द्विजाः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥३१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतसर्गवर्णनं नाम द्वातीयो-
ऽध्यायः । समाप्तोऽयमनुषङ्गपादः ।

अथ चतुर्योऽध्यायः ।

प्रजापतिर्विश्वानुकीर्त्तनं ।

अथय जजुः । अत्वा पादं द्वितीयन्तु क्रान्तं सूतेन धीमतां ।

अतस्तृतीयं पप्रच्छ पादं वै त्रांशपायनः ॥१॥

पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुषङ्गेण यस्त्वया ।

द्वतीयं विस्तरात्पादं सोपोद्घातं प्रकीर्त्तय ।

एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतः प्रष्टेनान्तरात्मना ॥२॥

सूत उवाच । कीर्त्तयिष्ये द्वतीयञ्च सोपोद्घातं सविस्तरं ।

पादं समुदयादिप्रा गदतो मे निबोधत ॥३॥

मनेर्विवस्त्रतस्त्रेभ्यं साम्प्रतस्तथा महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गे ऋणत द्विजाः ॥४॥

चतुर्युगैकसप्तत्या सङ्ख्यातः पूर्वमेव तु ।

सह देवगणैश्चैव ऋषिभिर्दानवैः सह ॥५॥

पितृगन्धर्व्यक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा^(१) ।

मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥६॥

मन्वादिकं भविष्यन्तं आख्यानैर्वज्रविस्तरं ।

वष्ट्ये वैवस्त्रतं सर्गे नमस्कृत्य विवस्त्रते ॥७॥

आद्ये मन्वन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्त्तकाश्च ये ।

१ रक्षोभूतगणैरपीति ख०, छ० च ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं सप्तासन् ये महर्षयः ।
 चाचुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥८॥
 दक्षस्य च ऋषीणाञ्च भृगवादीनां महौजसां ।
 शापान्महेश्वरस्त्रासीत् प्रादुर्भावो महात्मनां ॥९॥
 भृगुः सप्तर्षयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
 पुत्रत्वे कल्पितास्तैव स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१०॥
 प्रजासन्तानकृद्भिर्लौक्यसृष्टिर्महात्मभिः ।
 पुनः प्रवर्त्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमं ॥११॥
 तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्षिणां ।
 समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥१२॥
 येषामन्वयसम्भूतैर्लोकोऽयं सचराचरः ।
 पुनः स पूरितः सर्गो ग्रहनक्षत्रमण्डितः ॥१३॥
 एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य सुनीनां शृङ्गयोऽभवत् ।
 ततस्तं संशयाविष्टाः स्मृतं संशयनिश्चये ।
 सकृत्पथं परि पप्रच्छुर्मुनयः शंसितव्रताः ॥१४॥
 ऋषय ऊचुः । कथं सप्तर्षयः पूर्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
 पुत्रत्वे कल्पितास्तैव तन्नो निगद सत्तम ।
 ततोऽब्रवीन्महातेजाः स्मृतः पौराणिकः शुभं ॥१५॥
 कथं सप्तर्षयः सिद्धाः^(१) ये वै स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 मन्वन्तरं समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किञ्च ॥१६॥

भवाभिष्ठापात्संविद्धा क्षमाप्राप्ते तदा तपः ।
 उपपन्ना जने लोके सकृदागामिनस्तु ते ॥१७॥
 जघुः सर्वे ततोऽन्वोऽन्यं जनलोके महर्षयः ।
 जघुरेव महाभागा वारुणे वितते क्रतौ ॥१८॥
 सर्वे वयं प्रसूयामस्याजुषस्थान्तरे मनोः ।
 पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥१९॥
 स्त्रायमुषेऽन्तरे ब्रह्माः ब्रह्मार्थं ते भवेन तु ।
 अग्निरे वै पुनस्ते च जनलोकादिवं गताः^(१) ॥२०॥
 देवस्य महतो यज्ञे^(१) वारुणो विभक्तस्तनुं ।
 ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रवेष्टया ।
 ऋषयो अग्निरे पूर्वं द्वितीयमिति नः सुतं ॥२१॥
 भृगुरज्जिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 अचिखैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥२२॥
 तथास्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
 यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारस्य मूर्त्तिमान् ॥२३॥
 मूर्त्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।
 ऋग्वेदस्याभवत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥२४॥
 यजुर्वेदस्य वृत्ताण्युक्ताः ऋकारवदनोऽम्बलः ।
 स्थितो यज्ञार्थसंश्रुतस्तु ब्राह्मणमन्त्रवान् ॥२५॥

१ जनलोकादिहागता इति ख०, ड०, ट० च ।

२ देवस्य महतो यज्ञ इति ट० ।

सामवेदस्य वृत्ताब्जः सर्वगोपुःसरः ।
 विश्वावस्त्रादिभिः सार्द्धं गन्धर्वैः सम्भृतोऽभवत् ॥२६॥
 ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।
 प्रत्यङ्गिरसयोगैश्च द्विश्चरीरग्निर्योऽभवत्^(१) ॥२७॥
 लक्षणानि स्मृता स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः ।
 आश्रयस्तु वषट्कारो नियतप्रपञ्चावपि ॥२८॥
 दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीश्वराः^(२) ।
 देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥२९॥
 आयुः सर्वत एवैते देवस्य यजतो मुखे ।
 मूर्च्छिमन्ताः स्वरूपाश्चा वरुणस्य वपुर्मतः ॥३०॥
 स्वयम्भुवस्तु ता वृष्टा रेतः समपतहुवि ।
 ब्रह्मर्षिर्भावभूतस्य विधानाच्च न संशयः ॥३१॥
 कृत्वा जुहाव सुग्ध्याञ्च सुवेण परिमृत्वा च ।
 आज्यवक्त्रुज्ज्वास्तके मन्त्रवचः पितामहः ॥३२॥
 ततः स जनयामास भूतयामं प्रजापतिः ।
 तस्यार्वाक्तेजसस्तस्य यज्ञे लोकेषु तैजसं ।
 तमसाभावप्यत्वं तथा मत्त्वं तथा रजः^(३) ॥३३॥
 सगुणान्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितं ।
 तमसस्तेजसत्वाच्च सर्वभूतानि जज्ञिरे ॥३४॥

१ द्विश्चरीरस्थितोऽभवदिति ख० ।

२ पाठोऽर्थं न समीचीनः ।

३ तमसाभावमाप्यत्वमाप्यत्वञ्च तथा रज इति ट०

यदा तस्मिन्प्रजायन्त काले पुत्रास्तु कर्मजाः^(१) ।
 आज्यस्यान्त्यामुपादाय स्वशुक्रं ऊतवांस्य च ॥ ३५ ॥
 शुक्रं ऊतेऽथ तस्मिंस्तु प्रादुर्भूता महर्षयः ।
 अलन्तो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवैर्गुणैः ॥ ३६ ॥
 ऊते चाग्नौ सलक्ष्मुके आस्ताद्या निःसृतः कविः ।
 हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा आस्तां भित्वा विनिःसृतः ।
 भृगुस्त्वमिति होवाच यस्मान्नस्मात् स वै भृगुः ॥ ३७ ॥
 महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्राह्मणमब्रवीत् ।
 ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वऽयं प्रभो ।
 विजज्ञेऽथ भृगुर्देवो मम पुत्रो भवत्वऽयं ॥ ३८ ॥
 तथेति समनुष्ठातो महादेवः स्वयम्भुवा ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तथा भृगुं ।
 वारुणा भृगवस्तस्मात् तदपत्यञ्च स प्रभुः ॥ ३९ ॥
 द्वितीयन्तु ततः शुक्रमङ्गारेष्वपतत् प्रभुः ।
 अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिराः ॥ ४० ॥
 सम्भूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वह्निर्ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥ ४१ ॥
 एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसत्पतिः ।
 तस्मादङ्गिरसस्यापि आग्नेया इति नः सुतं ॥ ४२ ॥
 षट्शतस्य पुनः शुक्रं ब्रह्मणा लोककारिणा^(१) ।

१ सगुणात्तेजस इत्यादिः कर्मजा इत्यन्तः पाठः क०, ट० पुरुषके नास्ति ।

१ लोकधारिणेति ख० ।

ऊते समभवंस्तत्र षट्सङ्ख्याण इति श्रुतिः ॥४३॥
 मरीचिः प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः समुत्पितः ।
 कतौ तस्मिन् सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥४४॥
 अथ तृतीय इत्यर्थस्तस्मादचिः स कीर्त्यते ।
 केचिद्य निशितैर्भूतः पुलस्तसेन स स्रगः ॥४५॥
 केचिर्लभैः^(१) समुद्भूतस्तस्मात्तु पुलहः स्रगः ।
 वसुमध्यात् समुत्पन्नो वसुमान् वसुधाश्रयः ॥४६॥
 वाग्निष्ट इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मागवाः वप्सुहर्षयः ॥४७॥
 लोकस्य सन्तानकराक्षैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ।
 प्रजापतय इत्येवं पथन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥४८॥
 अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।
 उत्पादिता अचिगणाः सप्त लोकेषु विभ्रुताः ॥४९॥
 मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे ।
 पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वाग्निष्ठाश्चैव विभ्रुताः ।
 आचेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितृणां लोकविभ्रुताः ॥५०॥
 एते समामतस्तात पुरैव तु गुणास्तथः ।
 अपूर्वाश्च^(२) प्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विभ्रुताः ॥५१॥
 तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहितकल्पायाः ।

१ केचिर्लोक्षैरिति ड०, ट० च ।

२ अमर्ताश्चेति ट० ।

अपरे प्रजानां पतयस्तान् इदृणुध्वमतन्निताः^(१) ॥५२॥
 कर्हमः कश्यपः श्रेयो विज्ञानः समुवास्तथा ।
 वज्रपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् सऽऽचिक्षवाः ॥५३॥
 प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्ब्रह्मस्य प्रजापतिः ।
 इत्येवमादयोऽन्येऽपि बह्व्यश्च प्रजेश्वराः ॥५४॥
 कुशोत्तया बालखिल्याः सम्भूताः परमर्षयः ।
 मनोजवाः सर्वगताः सार्वभौमाश्च तेऽभवन् ॥५५॥
 जाता भस्मव्यपोहित्र्यां ब्रह्मर्षिगणसम्पताः ।
 वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥५६॥
 श्रोतोभ्यस्तस्य श्रोतपञ्चावन्निनौ रूपसन्निता ।
 विदुर्जम्बाक्षरजशो विमला नेत्रसम्भवाः ॥५७॥
 ज्येष्ठाः प्रजानां पतयः श्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 ऋषयो रोमकूपेभ्यस्तथा स्नेदमलोद्भवाः ॥५८॥
 दारुणा हि हते मासा^(२) निर्यासाः पञ्चसन्धयः ।
 वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्रं ज्योतिष्य दारुणं ॥५९॥
 रौद्रं लोहितमित्याज्जर्लौहितं कनकं स्रुतं ।
 तन्मौचमिति विज्ञेयं धूमस्य पञ्चवः स्रुताः ॥६०॥
 येऽर्षिषस्तस्य ते रुद्रास्तथादित्याः समुद्भवाः ।
 अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना ज्योतिषो दिव्यमानुषाः ॥६१॥

१ प्रजानां पतयः सर्वे तान् इदृणुध्वं समाहिता इति ख० ।

२ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः परन्त्वयं न सनीचीनः ।

आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसमुद्भवः ।
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥ ६२ ॥
 ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र चिदग्रेः संप्रसीदति ।
 इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥ ६३ ॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः ।
 तत्प्रसादादिमान् लोकान् धारयेयुरिमाः क्रियाः^(१) ॥ ६४ ॥
 इन्द्रं संवर्द्धयामास तत्र तेजो विवर्द्धनं ।
 देवेषु वेदविद्वांसः^(२) सर्वे राजर्षयस्तथा ॥ ६५ ॥
 वेदमन्त्रपराः सर्वे प्रजापतिगुणोद्भवाः ।
 अन्नानां ब्रह्म सद्यश्च तपस्य परमं भुवि ॥ ६६ ॥
 सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रभवः प्रभो ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणाद्यैव लोकाद्यैव चराचराः ॥ ६७ ॥
 मरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च अग्निभिः सह ।
 अपत्यानीह सञ्चिन्त्य तेऽपत्यङ्गामयामहे ॥ ६८ ॥
 तस्मिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च अग्निभिः सह ।
 एतदंशसमुद्भूताः स्थानकालाभिमानिनः ॥ ६९ ॥
 न च तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।
 युगादिनिधनाद्यैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ७० ॥
 ततोऽब्रवील्लोकगुरुः परमित्यविचारयन् ।

१ प्रजा इति ख० ।

२ सर्वे वै देवदेवेत्यिति क० ।

एवं देवा विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ।
 भवतां वंशसम्भूताः पुनरेते महर्षयः ॥७१॥
 तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वमहात्मनः ।
 विस्तरेणानुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥७२॥
 भार्या भृगोरप्रतिमे उत्तमेऽभिजने शुभे ।
 हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिस्रुता ।
 पुलोमस्यापि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी ॥७३॥
 भृगोस्त्वजनयद्विद्या काव्यं वेदविदां वरं ।
 देवासुराणामाचार्यं शुक्रद्विभुतं ग्रहं ॥७४॥
 स शुक्रश्चाश्रमाः स्यातः स्मृतः काव्योऽपि नामतः ।
 पितृणां मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी ।
 शुक्रस्य भार्याङ्गी^(१) नाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥७५॥
 ब्राह्मेण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः ।
 तस्मादेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे ॥७६॥
 त्वष्टा वरूची द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तावुभौ ।
 ते तदादित्यसङ्काशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥७७॥
 रक्षतः प्रचुरग्निस्य विद्वान्स्य वृहद्गिराः ।
 वरूचिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठाः सुरयाजकाः ७८॥
 इज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययोजयन् ।
 निरस्यमानं वै धर्मं दृष्ट्वेन्द्रो मनुमब्रवीत् ॥७९॥

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः ।

एतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि धाजनं^(१) ।
 अलेन्द्रस्य तु तदाकथं तस्माद्देशादपाक्रमन् ॥८०॥
 तिरोभूतेषु तेखिन्द्रो धर्मपत्नीञ्च चेतनां ।
 यहेण मोचयित्वा तु ततः सोऽनुसमार तां ॥८१॥
 तत इन्द्रविनाशाय यतमानान्यतीक्ष्णं तान् ।
 तचागतान् पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रः प्रहस्य तु ।
 सुखाप देवदेवस्य वेद्यां वै दक्षिणे ततः ॥८२॥
 तेषान्तु भक्तमाणां तच्च ब्रालावृकैः सह ।
 श्रीर्षाणि न्यपतंस्तानि खर्जुराण्यऽभवंस्ततः ॥८३॥
 एवं वरूचिणः पुषा इन्द्रेण निहताः पुरा ।
 यजन्यान्देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥८४॥
 चित्रिरा विश्वरूपस्तु तद्युः पुत्रोऽभवत्सहान् ।
 विश्वरूपानुजस्यापि विश्वकर्मा यमः स्मृतः ॥८५॥
 भृगोस्तु भृगवो देवा जज्ञिरे द्वादशात्मजाः ।
 देव्यान्तान् सुपुत्रे सर्वान् काव्यस्यैवात्मजान्^(१) प्रभुः ॥८६॥
 भुवनो भावनस्यैव अन्यस्यान्त्यायतस्तथा ।
 क्रतुः सवाय मूर्ध्ना च व्यजयो व्यशुषस्य यः ।
 प्रसवस्याप्यजस्यैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥८७॥
 इत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश याज्ञिकाः ।
 पौलोम्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वसिनं विभुं ॥ ८८ ॥

१ याजयज्ञिति ख० ।

१ काव्यस्यैवात्मजानिति ड०, ट० च ।

व्याधितः सोऽष्टमे मासि गर्भकूरेण कर्षणा ।
 अथवाऽथवा सोऽथ चेतनस्तु प्रचेतसः ।
 प्राचेतसाऽथवाऽक्रोधादध्वानं पुरुषादजः^(१) ॥८८॥
 जनयामास पुत्रौ द्वौ सुकन्यायाश्च भार्गवः ।
 आत्मवानं^(२) दधीचश्च^(३) तावुभौ साधुमस्तौ ॥८९॥
 सारस्वतः सरस्वत्यां दधीचाश्चोपपद्यते ।
 रुची पत्नी^(४) महाभागा आत्मवानस्य नाऊषी ॥९०॥
 तस्य ऊर्वोऽर्धं विर्जज्ञे ऊरु भिक्षा महायज्ञाः ।
 और्वस्यामीदृचीकस्तु दीप्ताग्निमदृशप्रभः ॥९१॥
 जमदग्निर्धृचीकस्तु सत्यवत्यां व्यजायत ।
 ऋगोश्च रुचिपर्याये^(५) रौद्रवैष्णवयोस्तथा ॥९२॥
 जमनादेष्णवस्त्राग्नेर्जमदग्निरजायत ।
 रेणुका जमदग्नेस्तु ऋक्तुर्गन्धपराक्रमं ।
 ब्रह्मचवमयं रामं सुपुत्रेऽमिततेजसं ॥९३॥
 और्वस्यासीत्पुत्रव्रतं जमदग्निपुरोगमं ।
 तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परान् ॥९४॥
 अथ्यनरेषु वै वा ह्या वहवो भार्गवाः स्रुताः ।

१ श्लोकार्द्धमिदं न समीचीनं ।

२ आत्मानं वेति उ० ।

३ दधीचिश्चेति ख० ।

४ रुचिपत्नीति ख० ।

५ रुचिपर्याये इति उ० ।

वत्सो विश्वोऽश्विषेणसु^(१) पाण्डुः पथ्यः सन्नौनकः ।
 गोत्रेण सप्तमा ह्येते पक्षा ज्ञेयास्तु भर्गवाः ॥८६॥
 शृणुताङ्गिरसो वंशमग्रेः पुच्छ धीमतः ।
 यस्मान्वाये सम्भूता भारद्वाजाः सगौतमाः ।
 देवाद्याङ्गिरसो मुख्यास्त्रिपुमन्तो महौजसः ॥८७॥
 सुरूपा चैव मारीची कार्दमी च तथा खराट् ।
 पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्त्वथर्वणः ।
 इत्येताङ्गिरसः पथ्यस्तासु वक्ष्यामि सन्ततिं ॥८८॥
 अथर्वणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोदहाः ।
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनां ॥८९॥
 बृहस्पतिः सुरूपायां गौतमः सुपुत्रे^२ खराट् ।
 अथर्वणं वामदेवञ्च उत्तम्यमुज्जिन्तया ॥९०॥
 धिष्णुः पुत्रस्तु पथ्यार्थां संवर्त्तयैव मानसः ।
 विचित्तश्च तथायस्यः शरदांश्चाप्नुतथ्यजः ॥९०१॥
 अग्निजो दीर्घतमा बृहदुत्थो वामदेवजः ।
 धिष्णोः पुत्रः सुधन्वान ऋषभश्च सुधन्वनः ॥९०२॥
 रथकाराः सृता देवा ऋषयो ये परित्युताः ।
 बृहस्पतेर्भरद्वाजो विभ्रुतः सुमहायशाः ॥९०३॥
 अङ्गिरसस्तु संवर्त्तो देवानङ्गिरसः शृणु ।
 बृहस्पतेर्यवीर्यांसो देवा ह्यङ्गिरसः सृताः ॥९०४॥
 चौरसाङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिरे ।

औदार्यायुर्दुर्दृष्टो दर्भः प्राणस्तथैव च ।
 हविर्मांसं हविष्णुस्य क्रतुः सत्यस्य ते दत्त ॥१०५॥
 अयस्तस्तु उतप्यस्य वामदेवस्तथोसिजः ।
 भारद्वाजाः शाकृत्तिका मार्गैकाम्बरधीतराः ॥१०६॥
 सुद्रुता विष्णुवृद्धाश्च हरिता वायवस्तथा ।
 तथा भाष्ठा भरद्वाजा आर्षभाः किम्बयास्तथा ॥१०७॥
 एते ह्यङ्गिरसः पत्न्या विष्टेया दत्त पश्य च ।
 ऋष्यन्तरेषु वै वाङ्मा वहवोऽङ्गिरसः स्रताः ॥१०८॥
 मारीचं परिवक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषम् ।
 यस्यान्ववाये सम्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१०९॥
 मरीचिरापत्यकमे ताभिधायन् प्रजेष्यथा^(१) ।
 पुत्रः सर्वगुणोपेतः प्रजावान् सुरुचिर्दितिः ।
 संपूज्यते प्रशस्तार्था मनसा भाविता प्रभुः ॥११०॥
 आहूताश्च ततः सर्वा आपः समवसत् प्रभुः ।
 तासु प्रणिहितात्मानमेकः सोऽजनयत् प्रभुः ॥१११॥
 पुत्रमप्रतिमन्त्रास्त्राऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः ।
 पुत्रं मरीचं सूर्याभं वधौवेशो^(२) व्यजीजनत् ॥११२॥
 प्रधायन् हि सतां वाचं पुत्रार्थी सलिले स्थितः ।
 सप्तवर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३॥
 कश्यपः सवितुर्विदोऽस्तेन सः^(३) ब्रह्माणः समः ।

१ प्रजेष्येति ख० ।

१ पाठोऽयमसमीचीनः ।

१ तेजसेति ख० ।

मन्वन्तरेषु सर्वेषु ब्राह्मणांशेन जायते ॥११४॥
 कन्यानिमित्तमित्युक्ते दत्तेण कुपिताः प्रजाः ।
 अपिवत्स तदा कथं कथं मद्यमिहोच्यते ॥११५॥
 हास्येकसा हि^(१) विज्ञेया ब्रह्मणः कथं उच्यते ।
 कथं मद्यं स्रतं विप्रैः कथ्यमानान्तु कथपः ॥११६॥
 करोति नाम यदाचो वाचं क्रूरमुदाहृतं ।
 दक्षाभिग्नतः कुपितः कथ्यपक्षेन सोऽभवत् ॥११७॥
 तस्माच्च कथ्यपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तस्माद्वचः कथ्यपाय कन्यास्ताः प्रत्यपद्यत ।
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः ॥११८॥
 इत्येतमृषिसर्गन्तु पुण्यं यो वेद वारुणं ।
 आयुश्चान् पुण्यवान् ऋद्धः सुखमाप्नोत्यनुत्तमं ।
 धारणात् श्रवणाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११९॥
 अथाब्रुवन् पुनः सर्वे सुनयो रोमहर्षणं ।
 विनिवृत्ते प्रजासर्गे षष्ठे वै चाक्षुषस्य ह ।
 निसर्गः सम्प्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२०॥
 सूत उवाच । प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ।
 सप्तर्षे दत्तो भूतानि गतिमन्ति भ्रुवाणि च ।
 उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२१॥
 ततः प्रवृत्तो दत्तस्तु प्रजाः सृष्टुञ्चतुर्विधाः ।
 जरायुजा अण्डजाश्च उद्भिजाः स्वेदजास्तथा ॥१२२॥

१ पाठोयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्वयमसमीचीनः ।

दशवर्धसहस्राणि तप्ता घोरं महत्तपः ।
 सम्भाविता योगबलैरणिमाद्यैर्विघ्नेषतः ॥१९३॥
 आत्मानं व्यभजत् श्रीमान् मनुष्योरगराक्षमान् ।
 देवासुरसगन्धर्वान् दिव्यसंहननप्रजान् ।
 ईश्वरानात्मनस्तुल्यान् रूपद्रविणतेजसा ॥१९४॥
 तथैवान्यानि सुदितो गतिमग्नि भ्रूवाणि च ।
 मानसान्येव भूतानि सिद्धुर्विविधाः प्रजाः ॥१९५॥
 ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान् मनुष्योरगराक्षमान् ।
 यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुसृगांस्तथा ॥१९६॥
 यदास्य मगसा सृष्टा न व्यवर्तन्त ताः प्रजाः ।
 अपथाता भगवता महादेवेन धीमता ॥१९७॥
 मैथुनेन च भावेन सिद्धुर्विविधाः प्रजाः ।
 अशिकीं^(१) चावहृत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥१९८॥
 सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीं ।
 यथा धृतमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१९९॥
 अवाप्नुदाहरन्तीमौ लोकौ प्राचेतसं प्रति ।
 दक्षस्थोद्धृतो भार्यामशिकीं वीरणीं परां^(२) ॥२००॥
 कूपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनां ।
 नदीगिरिषु सर्ज्जस्ताः पृष्ठतोऽनुययौ प्रभुः ॥२०१॥
 तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः ।

१ अश्वत्थीमिति ट० ।

२ पुरेति ट० ।

प्रथमाच्च द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥१३२॥
 तथागच्छद् यथाकालं कूपानां नियुते तु सः ।
 अमिक्षीं वैरिणो यच्च दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥१३३॥
 अथ पुत्रसहस्रं स वैरिणाममितौजसा ।
 अमिक्ष्रां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥१३४॥
 तांस्तु दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्द्धयिषून् प्रजाः ।
 देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ।
 नाशाय वचनं तेषां प्रापायैवात्मनोऽब्रवीत् ॥१३५॥
 यः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति कृचिमः ।
 दक्षप्रापभयाङ्गीतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्मणा ॥१३६॥
 यः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठी व्यजायत ।
 मानसः कश्यपस्येह दक्षप्रापभयात् पुनः ॥१३७॥
 तस्मात् स कश्यपस्याथ द्वितीयं मानसोऽभवत् ।
 स हि पूर्वसमुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥१३८॥
 येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्ष्यन्वा इतिविश्रुताः ।
 निन्दार्थं नाशिताः सर्व्वं विनष्टास्तु न संशयः ॥१३९॥
 तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नाशाय वै प्रभुः ।
 ब्रह्मर्षोन् वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ॥१४०॥
 ततोऽभिमन्थितं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना ।
 कन्यायां नारदो मच्छं तव पुत्रो भवत्विति ॥१४१॥
 ततो दक्षः सुतां प्रादात् प्रियां वै परमेष्ठिने ।
 तस्मात् स नारदो जज्ञे भूयः शान्तो भयादृषिः ॥१४२॥

तदुपश्रुत्य विप्रास्तो जातकाले ।

अष्टवक्त्रं वदतां श्रेष्ठं सुतं तत्त्वार्थदर्शिनं ॥१४३॥

अथय ऊचुः । कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महात्मना ।

प्रजापतिसुतास्तो वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥१४४॥

स तथ्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासासम्भवं श्रुभं^(१) ।

प्रेवाच मधुरं वाक्यं तेषां सर्वगुणान्वितं ॥१४५॥

दक्षपुत्राश्च इर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः ।

समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥१४६॥

यास्मिन्ना वत यूयं वै न प्रजानीथ भूतलं ।

अन्तमूर्द्धमधस्यैव कथं स्रष्ट्यथ वै प्रजाः ॥१४७॥

किं प्रमाणन्तु मेदिन्याः स्रष्टव्यानि तथैव च ।

अविज्ञायेह स्रष्टव्यं अन्यथा किं नु स्रष्ट्यथ ।

अन्यं वापि बह्वर्वापि तत्र दोषस्तु दृश्यते ॥१४८॥

ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाता सर्वतो दिशः ।

वायुन्तु समनुप्राप्य^(२) गतास्तो वै पराभवं ॥१४९॥

अद्यापि न निवर्त्तन्ते भ्रमन्तो वायुमिश्रिताः ।

एवं वायुपथं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः ॥१५०॥

स्त्रेषु पुत्रेषु गृहेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।

वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः ॥१५१॥

प्रजा विवर्द्धयिषवः श्रवणाश्रयाः पुनस्तु ते ।

१ पुनरिति ख० ।

२ वायुन्तु नाशनं प्राप्येति ख०, ड०, ट० च ।

पूर्वमुक्तं वचनं नारदेन ह ॥१५२॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं सर्वं कुमारसो महौजसः ।
 अन्योऽन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महानृषिः ।
 भ्रातृणां पदवीं चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥१५३॥
 ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्वाद्य सुखं स्रज्ज्यामहे प्रजाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
 अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥१५४॥
 ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्येषणे रतः ।
 प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता ॥१५५॥
 नष्टेषु श्वलाश्वेषु दक्षः कुड्डोऽभवद्विभुः ।
 नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥१५६॥
 तथा तेष्वपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किल ।
 षष्टिकन्याऽसृजद्भ्यो वैरिण्यामेव विभ्रुताः ॥१५७॥
 तास्तदा प्रतिजयाह पत्न्यर्थं कश्यपः प्रभुः ।
 धर्म्यः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्षयः ॥१५८॥
 इमां विष्टष्टिं दक्षस्य हृत्नां यो वेद तत्त्वतः ।
 आयुश्चान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत^(१) ॥१५९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपौर्णिके प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं नाम
 चतुर्थोऽध्यायः ।

१ अथाध्याये वज्रस्य स्थानेषु पूर्वोपरसङ्कतिरादिद्येनासमीचीनत्वेन च
 पाठः प्रतिभाति ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

कथं पीयप्रशासः ।

अथ ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च देत्यानाञ्चैव सर्व्वः ।

उत्पत्तिं विस्तरेणैव ब्रूहि वैवस्वतेऽन्तरे ॥१॥

सूत उवाच । धर्म्यञ्च तावद् वक्ष्यामि निम्नं तं निबोधत ।

अहन्वती वसुर्यामी सन्वा भानुर्महत्तरी ॥२॥

सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा तथैव च ।

धर्म्यपत्न्यो दश त्वेता दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥३॥

साध्या पुत्रास्तु धर्म्यस्य साध्यान् दादश अग्निरे ।

साध्या नाम महाभागाम्बुन्दजा यज्ञभागिनः ।

देवेभ्यस्तान् परान् देवान् देवज्ञाः परिचक्षिरे ॥४॥

ब्रह्मणो वै सुखात् सृष्टा जया देवाः प्रजेषुषा ।

सर्व्वं मन्त्रव्ररीरासो सृता मन्वन्तरेष्विह ॥५॥

दर्शस्य पौर्णमासस्य वृहस्पत्य रथन्तरं ।

चिन्तिष्यैव विचिन्तिष्य आकूतिः कूतिरेव च ॥६॥

विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञस्य ते सृताः ।

नामान्येतानि तेषां वै जयानां प्रथितानि च ॥७॥

ब्रह्मवापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।

स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्यास्यैवोत्तमे पुनः ॥८॥

तामसे हरयो नाम वैकुण्ठे रैवताऽन्तरे ।

साध्याश्च चाचुषे नाम्ना कन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥८॥
 धर्मपुत्रा महाभागाः साध्या ये द्वादशमराः ।
 पूर्वं स्य अमुसूयन्ते चाचुषस्तान्तरे मनोः ॥९०॥
 स्वारोचिषेऽन्तरेऽतीता देवा ये वै महौजसः ।
 तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूर्ध्वं चाचुषेऽन्तरे ॥९१॥
 किञ्चिच्छिष्टे तदा तस्मिन् देवा वै तुषिताऽब्रुवन् ।
 इतरेतरं महाभागान् वयं साध्यान् प्रविश्यामहे ।
 मन्वन्तरे भविष्यामस्तत्रः श्रेयो भविष्यति ॥९२॥
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाचुषस्तान्ते मनोः ।
 तस्माद्द्वादशसभूतान् धर्मान् स्थापयन्तः पुनः ॥९३॥
 नरनारायणौ तच्च जज्ञाते पुनरेव हि ।
 विपश्चिद्विद्भे यस्यासीत् तथा सत्यो हरिश्च तौ ।
 स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्तानौ तुषितौ सुरौ ॥९४॥
 तुषितानान्तु साध्यले नामान्येतानि वक्ष्यते ।
 मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो यानश्च^(१) वीर्यवान् ॥९५॥
 चित्तिर्हृद्यो नयस्यैव हृद्यो नारायणस्तथा ।
 प्रभवोऽयं विभुस्यैव^(२) साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥९६॥
 स्थापयन्तः पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।
 नामान्यासन् पुनस्तानि तुषितानां निबोधत ॥९७॥
 प्राणोऽपानस्तथोदानः समानो व्यान एव च ।

१ नरोपानश्चेति ख०, ड०, ठ०, ढ० च ।

२ प्रभवो विभवश्चेति क० ।

चक्षुः श्रोत्रं तथा^(१) प्राणः स्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा ॥१८॥
 प्राणापानाबुदानस्य समानो व्यान एव च ।
 नामान्येतानि पूर्व्वन्तु तुषितानां स्तनानि च ॥१९॥
 वसोऽसु वसवः पुत्राः साध्यानामनुजाः स्मृताः ।
 धरो भुवश्च सोमस्य आपस्यैवानलोऽग्निरथ ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥२०॥
 धरस्य पुत्रो द्रविणो ऊतहव्यवहस्तथा ।
 भुवपुत्रो भवो नास्मा कालो लोकप्रकालनः ॥२१॥
 सोमस्य भगवान् वर्चा बुधस्य सहवोधनः ।
 रोहिष्ठां तौ ससुत्पन्नौ चिपु लोकेषु विभ्रुतौ ॥२२॥
 धारोर्मिकलिलास्यैव जयस्यन्मसः सुताः ।
 आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः शमः शान्तस्तथैव च ॥२३॥
 स्कन्दः सनत्कुमारस्य जज्ञे पादेन तेजसः ।
 अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ।
 तस्य शाखो विशाखस्य नैगमेयस्य वृष्टजाः ॥२४॥
 अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ।
 अविज्ञातगतिस्तथैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ॥२५॥
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रश्चर्षिर्नाम्ना तु देवस्तः ।
 द्वौ पुत्रौ देवस्तस्यापि समावन्तौ मनीषिणौ ॥२६॥
 वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्कल्मसमक्ता विचरत्युत ॥२७॥
 प्रभासस्य तु या भार्या वसुनामष्टमस्य च ।
 विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥२८॥
 स कर्त्ता सर्वशिल्पानां चिदज्ञानाञ्च वर्द्धकः ।
 भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता कारयिता च सः ॥२९॥
 सर्वेषाञ्च विमानानि दैवतानां करोति सः ।
 मानुषाद्योपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥३०॥
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्रुताः ।
 क्रतुर्दक्षः श्रवः सत्यः कालः कामो धुनिस्तथा^(१) ॥३१॥
 कुरुवान् प्रभवांस्यैव रोचमानस्य ते दश ।
 धर्मपुत्राः स्यता स्तेते विश्वायां जज्ञिरे शुभाः ॥३२॥
 मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो भानवो भानुजाः स्यताः ।
 सुहृत्तांसु सुहृत्तांसां घोषं कृत्वा व्यजायत ॥३३॥
 सङ्कल्पायान्तु संजज्ञे विद्वान् सङ्कल्प एव च ।
 नागवीर्यस्तु^(२) जाम्बाञ्च पञ्चत्रयसमाश्रिताः^(३) ॥३४॥
 पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यां व्याजायत ।
 एष भर्गः समाख्यातो विद्वान् धर्मस्य शश्वतः ॥३५॥
 सुहृत्तांस्यैव तिथ्यस्य पतिभिः सह सुव्रताः ।
 नामतः संप्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे विबोधत ॥३६॥

१ मधुस्तयेति ख० ।

२ नव बोध्यस्त्विति ख०, ड०, ट०, ठ० च ।

३ पञ्चत्रयसमाश्रिता इति ड० ।

अहोरात्रविभागश्च नक्षत्राणि समावृतः ।
 मुखर्त्ताः सर्वनक्षत्रा अहोरात्रविदस्तथा ॥ ३७ ॥
 अहोरात्रकलानान्तु षट्शतीत्यधिका स्मृता ।
 रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु षट्सुमिच्छतः ॥ ३८ ॥
 ततो वेदविदस्यैतां तिथिमिच्छन्ति पर्वसु ।
 अविशेषेषु कालेषु योज्यः स पितृदानतः ॥ ३९ ॥
 रौद्रः सार्वस्तथा मैत्रः पिण्डवाप्तव एव च ।
 आयुषोऽथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मो मध्याह्नसंश्रितः ॥ ४० ॥
 प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रः^(१) तथेन्द्रो निर्घृतिस्तथा ।
 वारुणश्च तथार्धस्रो भागाद्यापि दिनाश्रिताः ॥ ४१ ॥
 एते दिग्मुखर्त्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः ।
 शकुन्त्याविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥ ४२ ॥
 अजास्तथाहिर्ब्रध्नश्च पूषा हि यमदेवताः ।
 आग्नेयस्यापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मसौम्यस्तथादित्यो वार्हस्पत्योऽथ वैष्णवः ।
 सावित्रोऽथ तथा त्वाष्ट्रो वायव्यश्चेति संग्रहः ॥ ४४ ॥
 एकरात्रिमुखर्त्ताः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च ।
 इन्दोर्गत्युदया ज्ञेया नालिकाः पादिकास्तथा ।
 कालावस्त्रास्त्रिमास्त्रेते मुखर्त्ता देवताः स्मृताः ॥ ४५ ॥
 सर्वग्रहाणां चीष्णेव स्थानानि विहितानि च ।
 दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमं ॥ ४६ ॥

स्थानं जारङ्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तरं ।
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥४७॥
 अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरिति स्मृता ।
 पुष्योऽश्लेषापुनर्वसू वीथिरैरावती मता ।
 तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरे मार्गं उच्यते ॥४८॥
 पूर्वोत्तरे फाल्गुन्यौ च मघा चै वार्यमी स्मृता ।
 हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथीत्यभिप्रश्चिता ॥४९॥
 ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारङ्गवी स्मृता ।
 एतास्तु वीथयस्त्रिस्तो मथ्यन्ते मार्गं उच्यते ॥५०॥
 मूलश्चाषाढे द्वे चापि अजवीथ्यभिप्रश्चिता ।
 श्रवणश्च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक्तया ॥५१॥
 वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता ।
 स्मृता वीथ्यस्तु तिस्रस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥५२॥
 सप्तविंशन्तु याः कन्या दत्तः सोमाय ता ददौ ।
 सर्व्या नक्षत्रनाम्नस्ता ज्योतिषे चैव कीर्त्तिताः ।
 तासामपत्यान्यभवन् दीप्तान्यमिततेजसा ॥५३॥
 यास्तु शेषास्तदा कन्याः प्रतिजयाह कश्यपः ।
 चतुर्दश महाभागाः सर्व्यास्ता लोकमातरः ॥५४॥
 आदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा^(१) ।
 सुरभिर्विनता चैव तासां क्रोधवशा इरा^(२) ।

१ अदितिर्दितिर्दनुर्दावा अरिष्टा नायुषस्तथेति छ०, ट० च ।

२ सुरभिर्विनता नासा मुनिः क्रोधवशा इरेति छ० । क्रोधवशा इरेति छ० ।

कद्रुर्मुनिश्च धर्मज्ञः प्रजासामां निबोधत ॥५५॥
 चारिष्णवेऽन्तरेऽतीते ये द्वादश पुरोगमाः ।
 वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभ्रुवुश्चालुषेऽन्तरे ॥५६॥
 उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् पुनर्वैवस्वतस्य ह ।
 आराधिता ह्यदित्या ते समेत्याहुः परस्परं ॥५७॥
 एतामेव महाभागामदितिं संप्रविश्य वै ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् योगादर्हून् चेतसः ॥५८॥
 गच्छामः पुत्रतामस्यास्तन्नः श्रेयो भविष्यति ।
 अदित्यास्तु प्रसृतानामादित्यत्वं भविष्यति ॥५९॥
 एवमुक्ता तु ते सर्वे चालुषस्थाऽन्तरे मनोः ।
 जज्ञिरे द्वादशादित्या मारीचात् कश्यपात्पुनः ॥६०॥
 शतक्रतुश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नरनारायणौ सुरौ ॥६१॥
 तेषामपि हि देवानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ।
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य^(१) च महात्मनः ॥६२॥
 श्रेष्ठानुश्रविके यस्माच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे ।
 अष्टात्मकेऽणिमाद्ये च तस्मान्ते जज्ञिरे सुराः ॥६३॥
 इत्येष विषये रागः सम्भूत्याः कारणं स्मृतं ।
 ब्रह्मज्ञापेन सम्भूता जयाः स्वायम्भुवे जिताः ॥६४॥
 स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्वैवोत्तमे पुनः ।

तामसे हरयो देवा जाताश्चारिण्ये तु वै ।
 वैकुण्ठाद्याक्षुषे साध्या आदित्याः साम्यते पुनः ॥६५॥
 धाताऽर्थमा च मिचस्य वरुणोऽग्रे भगस्तथा ।
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥६६॥
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः ।
 इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्य सुताः स्मृताः ॥६७॥
 सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विजज्ञिरे ।
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥६८॥
 अङ्गारकं तथा सर्पं निर्धत्ति सदसत्पतिं ।
 अजैकपादस्त्रिभ्रमूर्द्धकेतुं ष्वरं तथा ॥६९॥
 भुवनक्षेत्रं सृज्यु कपालक्षैव^(१) विद्युतं ।
 देवानेकादशैतांस्तु रुद्रास्त्रिभुवनेश्वरान् ।
 तपसा तेन महता सुरभी तानजीजनत् ॥७०॥
 ततो दुहितरावन्ये सुरभी द्वे व्यजायत ।
 रोहिणी चैव रुद्राभा गान्धारी च^(२) यशस्विनी ॥७१॥
 रोहिण्यां जज्ञिरे कन्यास्यतमो लोकविश्रुताः ।
 सुरूपा हंसकीला च^(३) भद्रा कामदुघा तथा ।
 सुपुत्रे कामदुघा तु सुरूपा तनयद्वयं ॥७२॥
 हंसकीला नृपमृषीन्^(४) भद्रायास्तु व्यजायत ।

१ कपालक्षैवेति ख० ।

२ गान्धर्वी चेति छ० ।

३ हंसकाशी चेति क० ।

४ पाठोऽयं न समीचीनः ।

विश्रुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुताः ॥३३॥
 उच्चैःश्रवास्तदा जाताः खेचरास्ते मनोजवाः ।
 श्वेताः शोनाः पित्रङ्गाश्च सारङ्गा हरितार्जुनाः ।
 रुद्रा देवोपवाह्यास्ते गन्धर्वस्योनयो ह्यथाः ॥३४॥
 भूयो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमान् चन्द्राभसुप्रभः ।
 सस्त्री ककुद्गी द्युतिमानष्टतालधसम्भवः ।
 सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ॥३५॥
 इत्येते कश्यपसुता रुद्रादित्याः प्रकीर्तिताः ।
 धर्मपुत्राः सुताः साध्या विश्वे च वसवस्तथा ॥३६॥
 अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ।
 वज्रपुत्रश्च विदुषश्चतस्रो विद्युतः सुताः ।
 प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋषो ब्रह्मर्षिसत्तताः ॥३७॥
 कृत्वाश्च तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः सुताः ।
 एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥३८॥
 सर्वे देवगणा विप्रास्तयस्त्रिंशन्तु ह्यन्दजाः ।
 एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥३९॥
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 एते देवनिकायास्ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥४०॥
 ऋषय ऊचुः । साध्याश्च वसवो विश्वे रुद्रादित्यास्तथैव च ।
 अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिश्चैव विश्रुताः ॥४१॥
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवश्च च महात्मनः ।
 अन्तरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद् विशिष्यते ॥४२॥

यस्य यस्मात् प्रभवति यस्य यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।

ज्यायान्यो मध्यमस्यैव कनीयान् यस्य तेषु वै ॥८३॥

प्रधानभूतो यस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः ।

कर्माभिज्ञाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ।

एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं त्वं हि वेत्स्य यथायथं ॥८४॥

सुत उवाच । अथ वो वर्णयिष्येहमन्तरन्तेषु यत् स्मृतं ।

यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां ऋतुध्वं मे विवक्षतः ॥८५॥

राजसी तामसी चैव साल्मिकी चैव ताः स्मृताः ।

तन्वः स्रग्विभुवः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥८६॥

एतासामन्तरं वक्तुं नैव शक्यं द्विजोत्तमाः ।

गुणवृद्धिनिबन्धत्वाद्विधानुपह्वयतः ॥८७॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गुणवृद्धिमिदं द्विजाः ।

यथाशक्त्या प्रवच्छामि तनूनां तन्निबोधत ॥८८॥

एका तु कुरुते तामां राजसी सर्वतः प्रजाः ।

एका चैवार्णवस्या तु सानुगृह्णाति साल्मिकी ।

एका साल्मिपते काले तामसी यमते प्रजाः ॥८९॥

रजसा तु समुद्रिको ब्रह्मा सम्भवते यदा ।

पुरुषाख्या तदा तस्य साल्मिकी विनिवर्त्तते ॥९०॥

यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्तमसस्तु सः ।

ब्रह्माख्या सा तदा तस्य राजसी विनिवर्त्तते ॥९१॥

सत्त्वोद्रेकात्तु पुरुषो यदा भवति स प्रभुः ।

कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥९२॥

क्रमात्तस्य निवर्त्तन्ते रूपं नाम च कर्म च ।
 त्रैलोक्ये वर्त्तमानस्य सर्वानुग्रहमियद्वैः ॥८३॥
 यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते ।
 यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥८४॥
 मणिविभजते वर्णान् विचित्रान् स्फटिके यथा ।
 वैमल्यदाश्रयवशात्तद्वर्णः स्यात्तदञ्जनः ॥८५॥
 तदा गुणवशात्तस्य स्वयम्भोरनुरञ्जनं ।
 एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनं ॥८६॥
 एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेनावतिष्ठते ।
 रूपतो वर्णतश्चैव तथा गुणवशात्तु सः ॥८७॥
 भवत्येको द्विधा चैव त्रिधा मूर्त्तिविनाशनात् ।
 एको ब्रह्मान्तश्चैव पुरुषश्चेति ते त्रयः ॥८८॥
 एकस्यैताः स्रजस्तस्मिन्सन्तवस्तु स्वयम्भुवः ।
 ब्राह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते त्रयः ॥८९॥
 तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी ।
 या तामसी तु कालाख्या प्रजाव्ययकरी तु सा ।
 सान्त्विकी पौरुषी या तु सानुग्रहकरी स्रजा ॥९०॥
 राजस्या ब्रह्मणोऽग्नेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
 तामसी चान्तकृद्या तु तदग्नेनाभवद्भवः ॥९१॥
 सान्त्विकी पौरुषी या सा तस्याः शेषाणि रूच्यते ।
 त्रैलोक्ये ताः स्रजस्तस्मिन्सन्तवस्तु स्वयम्भुवः ॥९२॥
 नानाप्रयोजनार्थां हि कालोऽवस्थां करोति यः ।

ब्रह्मत्वेन प्रजाः सृष्ट्वा विष्णुत्वेनानुगृह्य च ।

वैष्णवानुगृहीतास्ता रौद्रानुग्रहते पुनः ॥१०३॥

एकः स्वयम्भुवः कालस्त्रिभिस्त्रीन् वै करोति सः ।

सृजते चानुगृह्णाति प्रजाः संहरते तथा ॥१०४॥

इत्येताः कथितास्त्रिस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।

प्रजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव ताः सृताः ॥१०५॥

एका तनुः सृता वेदे धर्मशास्त्रे पुरातने ।

साङ्ख्ययोगपरे वीरैः पृथक्कैकलदर्शिभिः ।

अभिजातप्रभावज्ञैश्चैषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१०६॥

एकत्वे च पृथक्त्वे च तासु भिन्नाः प्रजास्त्रिह ।

इदं परमिदं नेति ब्रुवता भिन्नदर्शनाः ॥१०७॥

ब्रह्माणं कारणं केचित् केचित् प्राज्ञः प्रजापतिं ।

केचिच्छिवं परत्वेन प्राज्ञविष्णुं तथाऽपरे ।

अविज्ञानेन संसृताः सृता रत्यादिचेतसा ॥१०८॥

तत्त्वं कालञ्च देशञ्च कार्य्याणांवेक्ष्य तत्त्वतः ।

कारणञ्च सृता क्षोता नानार्थेष्विह देवताः ॥१०९॥

एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति ।

एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ।

एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाहुर्ब्रह्मवादिनं ॥११०॥

अद्वेषस्तु सदा कार्य्या देवतासु विजानता ।

न ब्रह्ममीश्वरं ज्ञातुमैश्वर्येण व्यवस्थितं ॥१११॥

एकात्मा स त्रिधा भूत्वा सम्प्रोहयति यः प्रजाः ।

एतेषाञ्च वयाणान् विचरन्त्यन्तरं जनाः ॥११२॥
 जिज्ञासन्तः परीक्षन्तः सक्ता रूपाविचेतसः ।
 इदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥११३॥
 यातुधानान् विशन्त्येताः पिशाचांस्यैव तान्तरान् ।
 एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयम्भूर्ध्वतिष्ठते ॥११४॥
 गुणमात्रात्मिकाभिस्तु तनुभिर्मोहयन् प्रजाः ।
 तेत्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते च यं ॥११५॥
 तस्माद्देवास्तथो ह्येते नैरन्तर्यं व्यवस्थिताः ।
 तस्मात् पृथक्त्रासेकत्वमध्या सङ्ख्यागतागतं ।
 एकत्वं वा बहुत्वं वा तेषु को ज्ञातुमर्हति ॥११६॥
 यस्मात् सृष्ट्वानुगृहीते यमते सैव ते प्रजाः ।
 गुणात्मकत्वात्सैकान्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥११७॥
 रुद्रं ब्रह्माणमिन्द्रश्च लोकपालान् अरिषीन् दनून् ।
 देवं तमेकं बहुधा प्राञ्जर्नारायणं द्विजाः ॥११८॥
 प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या सैव वैष्णवी ।
 मन्वन्तरे च कल्पे च आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥११९॥
 तेजसा यज्ञसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
 जायन्ते तत्समास्यैव तानपीह निबोधत ॥१२०॥
 राजस्या ब्राह्मणोऽग्नेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
 तामसास्तस्य चाग्नेन कालात्मा रुद्र उच्यते ।
 स्यात्किंवा पुरुषाग्नेन यज्ञे विष्णुरभ्युत्तदा ॥१२१॥
 चिषु कालेषु तस्मैता ब्रह्मणस्तनवोऽग्रजाः ।

कालो भूत्वा पुनस्यासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥१२२॥
 सम्प्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरश्मिर्द्वाकरः ।
 भूत्वा सम्बर्त्नकादित्यो लोकांस्तीन्स तदादहत् ॥१२३॥
 विष्णुः प्रजानुगृह्णाति नामरूपविपर्यये ।
 तस्थान्तस्थामवस्थायां तत्तदुत्पत्तिकारणं ॥१२४॥
 सत्त्वोद्रिक्ता तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः ।
 तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 आकृत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे विभुः ॥१२५॥
 ततः पुनः स वै देवो प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
 तुषितायां समुत्पन्नेऽज्ञातीतस्तुषितैः सह ॥१२६॥
 औत्तमे चान्तरे चैव तुषितस्तु विदुः स वै ।
 वशवर्त्तिभिरुत्पन्नो वशवर्त्ति हरिः पुनः ॥१२७॥
 सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ।
 तामसस्थान्तरे चापि सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
 भार्यायां हरिभिः साङ्ख्यं हरिरेव बभूव ह ॥१२८॥
 चारिष्णवेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सः ।
 वैकुण्ठायामसौ जज्ञे ह्याभूतरजसैः सह ।
 वैकुण्ठः स पुनर्देवः सम्प्राप्ते चालुषेऽन्तरे ॥१२९॥
 धर्मा नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभूत् ।
 स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥१३०॥
 मारीचात् कश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ।
 चित्रिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा विष्णुरुत्कृष्टमं ॥१३१॥

प्रत्यपादयद्विद्वाश्च देवेभ्यश्चैव स प्रभुः ।
 इत्येतास्तनवस्तस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ।
 मन्वन्तरेव्यतीतेषु याभिः संरचिताः प्रजाः ॥१३२॥
 तस्माद्विष्टमिदं सर्वं वामनेनेह जायता ।
 तस्मात्स वै स्रुतो विष्णुर्विश्वेधातोः प्रवेशनात् ॥१३३॥
 इत्येते ब्रह्मणश्चैव वामनस्य महात्मनः ।
 एकत्वञ्च पृथक्ताञ्च विशिष्टत्वं च कीर्तितं ॥१३४॥
 देवतानामिहंशेन जायन्ते यास्तु देवताः ।
 तासान्तास्तेजसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
 जायन्ते तत्समाश्चैव ता वै तेषामनुग्रहात् ॥१३५॥
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छध्वं विष्णोस्तेजोऽंशसम्भवं ॥१३६॥
 स एवं जायतेऽंशेन केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
 ततोऽपरे ब्रुवन्तीममन्योन्याऽंशेन जायते ॥१३७॥
 एवं विवदमानास्ते दृष्ट्वा ताम्बै ब्रुवन्ति ह ।
 यस्मान्न विद्यते भेदो मनसश्चेतसश्च ह ।
 तस्मादनुग्रहास्तेषां ज्ञेयज्ञास्ते भवन्त्युत ॥१३८॥
 एकस्तु प्रभुस्तथा वै ब्रह्म भावतीश्वरः ।
 भूत्वा यस्माच्च ब्रह्म भावत्येकः पुनस्तु सः ॥१३९॥
 तस्मात्सुमनसो भेदाज्जायन्ते तेजसश्च ह ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ।
 सर्गादौ सकृदुत्पन्नास्तिष्ठन्तीह प्रसंशया ॥१४०॥

प्राप्ते प्राप्ते तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः ।
 जायन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥१४१॥
 ऐश्वर्येण चरन्तस्ते मोहयन्ति^(१) छानीश्वराः ।
 तस्मादोषपचारेषु युक्तायुक्तं न विद्यते ॥१४२॥
 भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः^(२) ।
 भूतापवादिनः शक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनां ॥१४३॥
 वृद्धपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाश्चैव लौकिकात् ।
 चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातत्त्वं न विन्दति ॥१४४॥
 पूर्वमर्थान्तरे न्यस्ताः^(३) कालान्तरगता अपि ।
 तेनान्यात् सन्तमष्यर्थं देवस्य प्रतिपद्यते ॥१४५॥
 दर्शानां ब्रह्मभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः ।
 कर्मणां मनसां कर्त्ता अभिजात्या च यो महान् ।
 श्रुतज्ञैः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥१४६॥
 अशक्नुह्यो जानाति देवताः प्रविभागज्ञः ।
 इमौ चोदाहरन्त्यत्र श्लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥१४७॥
 आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषाञ्च सहस्रशः ।
 कुर्याद्योगवलम्बाय तैश्च सर्वैः सहाचरेत् ॥१४८॥
 प्राप्नुयादिदृष्ट्यांश्चैव तथैवोपतपस्वरन् ।
 संहरेश पुनः सर्वान् सृर्यतेजो गुणानिव ॥१४९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजामर्गो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

१ मादयन्तीति छ० ।

२ भूतिभाविन इति ख० ।

३ पूर्वमन्वन्तरे न्यस्ता इति ख० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

कण्वप्रीयप्रजासर्गः ।

अथ कचुः । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मै नैमिषेयास्तपस्विनः ।
पप्रच्छुर्ध्वयः श्रेष्ठं वचस्तस्मै यथाक्रमं ॥१॥
सप्तस्त्रिंश कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विह ।
इन्द्रविष्णुप्रधानास्तो आदित्यास्तु महौजसः ।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तराद्भोमहर्षण ॥२॥
एवमुक्तस्तदा स्रुतो विनयी ब्रह्मवादिभिः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा शृष्टो महर्षिभिः ॥३॥
स्रुत उवाच । ब्रह्मणो वै मुखान् सृष्टा यथा देवाः प्रजेप्सया ।
सर्वे मन्वशरीरास्तो स्रुता मन्वन्तरेष्विह ॥४॥
दर्शय पौर्णमासस्य दृश्यं च रथन्तरं ।
आकूतः प्रथमस्तेषां ततस्त्वाकूतिरेव च ॥५॥
विन्तिष्यैव सुविन्तिष्य आकूतिः कूतिरेव च
अधीष्टु ततो ज्ञेयः अधीतिष्यैव तत्त्वतः ।
विज्ञातिष्यैव विज्ञातो मानवो ये च दादश ॥६॥
ज्ञेयो दादशपुत्रस्य यस्याब्देन^(१) समाजयेत् ।
तं दृष्ट्वा चाग्रीदुब्रह्मा जया देवानस्तथ ॥७॥
दाराग्निहोत्रसंयोगे मिथ्यामारभतेति च ।
एवमुक्त्वा तु तं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥८॥

ततस्ते नाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं परमेष्ठिनः ।
 सत्यस्येह तु कर्माणि वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥८॥
 य एवाप्यवतिष्ठन्ते दोषं दृष्ट्वा तु कर्मसु ।
 चयातिशययुक्तान् ते दृष्ट्वा कर्मणां फलं ॥९॥
 जुगुप्सन्तः प्रसूतिञ्च निस्तन्द्रा निर्ममाभवन् ।
 अजस्रं काङ्क्षमाणस्ते विरक्ता दोषदर्शिनः ॥१०॥
 अर्थं धर्मञ्च कामञ्च क्षिप्वा ते वै व्यवस्थिताः ।
 पौरुषं ज्ञानमास्याय तेजः संक्षिप्य चास्थिताः ॥११॥
 तेषाञ्च तमभिप्रायं ज्ञात्वा^(१) ब्रह्मा चुकोप ह ।
 तानब्रवीत्तदा ब्रह्मा निरुत्साहान् सुरानथ ॥१२॥
 प्रजार्थमिह शून्यं वै प्रजास्रष्टाऽस्मि नान्यथा ।
 प्रसूयध्वं जयध्वञ्चेत्युक्तवानस्मि यत् पुरा ॥१३॥
 यस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः ।
 जुगुप्समानाः स्वं जन्म सन्ततिं नाभिनन्दय ॥१४॥
 कर्मणाञ्च कृतो न्यायो ह्यस्तत्त्वाभिकाङ्क्षया ।
 तस्माद्युयमनादृत्य सप्तहवस्तु चास्त्रय ॥१५॥
 ते शप्ता ब्रह्मणा देवा जयास्तं वै प्रसादयन्^(२) ।
 क्षमास्माकं महादेव यदज्ञानात् कृतं विभो ॥१६॥
 प्रणिपत्य शानुनयं ब्रह्मा तान्ब्रवीत् पुनः ।
 लोके मयाननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहार्हसि ॥१७॥

१ दृष्टेति ख० ।

२ एकवचनान्तपाठो न समीचीनः ।

मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दतो मम ।
 प्रतिपत्स्यन्ति भूतानि इदं वा यदि वाऽऽभं ॥१८॥
 लोके यदस्ति किञ्चिद्देवतासत्त्ववस्थितं ।
 बुद्ध्यात्मना मया ध्यातं को मां लोकेऽतिसन्धयेत् ॥१९॥
 भूतानामन्तर्कितं यच्च यच्चाप्येषां विधारितं ।
 तथा विचारितं यच्च तत्सर्वं विदितं मम ॥२०॥
 मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्यावरजङ्गमं ।
 आश्रमयेन तच्चेन कथं च्छेत्तुमिहोत्सहे ॥२१॥
 यस्माच्चाहं विवृत्तो वै सर्गार्थमिह नान्यथा ।
 इह कर्माण्यनारभ्य को मे च्छन्दादिमोक्षयेत् ॥२२॥
 परिभाष्य ततो देवान् जयान् वै नष्टचेतसः ।
 अववीक्ष्य पुनस्तान् वै धृतान् दण्डे प्रजापतिः ॥२३॥
 यस्मान्नामाभिसन्धाय सन्नासो वः कृतः पुरा ।
 यस्मात्स विफलोऽयन्नो ह्यपारस्त्वेष यः कृतः ।
 भविताऽतः सुखोदर्को देवा भावेषु जायतां ॥२४॥
 आत्मच्छन्देन वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः ।
 मन्वन्तरेषु संमूढाः घट्सु सर्वे गमिष्यथ ॥२५॥
 वैवस्वतान्नेषु सुरास्तथा स्वायम्भुवादिषु ।
 तान् ज्ञात्वा ब्रह्मणा तच्च लोको गीतः पुरातनः ॥२६॥
 चर्यो विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रसूतिं आद्भुमेव च ।
 यज्ञस्यैव तु दानस्य एषामेव तु कुर्वतां ।
 स हि स विरजा भूत्वा वसतेऽन्यप्रसङ्गया ॥२७॥

स एवं श्लोकं वृष्ट्वा तु जया देवानथाब्रवीत् ।
 वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते मत्समीपमिहेय्यथ ॥२८॥
 ततो यूथं मया सार्द्धं सिद्धिं प्राप्स्यथ शश्वतीं ।
 एवमुक्त्वा तु तान् ब्रह्मा तच्चैवान्तरधीयत ॥२९॥
 ततो देवास्तिरोभूते ईश्वरे श्चक्रुर्नोभयं ।
 प्रपन्ना अणिमाद्यैश्च युक्ता योगबलान्विताः ॥३०॥
 ततस्तोषान्तु यास्तन्वस्ताऽभवन् द्वादश इन्द्राः ।
 जया इति समाख्याताः जातास्तोदधिसन्निभाः ॥३१॥
 ततः स्वायम्भुवे तस्मिन् सर्गे ते जज्ञिरे सुराः ।
 अजितार्या रुचेः पुत्रा अजिता द्वादशात्मकाः ॥३२॥
 विधिश्च मुनयश्चैव चेमो मन्दोऽथ्यस्तथा ।
 प्राणोऽपानः सुधामा च क्रतुश्चक्रियवस्थिताः ।
 इत्येते मानसाः सर्वे अजिता द्वादश स्मृताः ॥३३॥
 ते च यज्ञे सुरैः सार्द्धं यज्ञभाजस्तदा स्मृताः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।
 तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुत्राः स्वारोचिषः ॥३४॥
 तुषिता नाम ते ह्यामन् प्राणाख्या याज्ञिकाः सुराः ।
 पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे तन्तरे स्वयं ॥३५॥
 उत्तमस्य तु ते पुत्राः सत्यायां जज्ञिरे शुभाः ।
 ततः सत्याः स्मृता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥३६॥
 अभजन् यज्ञभाजस्ते तृतीये द्वापरान्तरे ।
 ते तु सत्याः पुनर्देवाः सम्प्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥३७॥

इथा ये तमसः पुत्रा जज्ञिरे द्वादशैव तु ।
 हरयो नाम ते देवा यज्ञभाजस्तथाऽभवन् ॥२८॥
 ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिष्णावेऽन्तरे ।
 वैकुण्ठायां ततस्ते वै चरिष्णोर्जज्ञिरे सुराः ।
 वैकुण्ठा नाम ते देवाः पञ्चमस्थान्तरे मनोः ॥४०॥
 ततस्ते वै पुनर्द्वा वैकुण्ठाः प्राप्य चालुषं ।
 साध्यायां द्वादश सुता जज्ञिरे धर्मसूतवः ॥४१॥
 ततस्ते वै पुनः साध्याः संवीणे चालुषेऽन्तरे ।
 उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्वैवस्वतस्य ह ॥४२॥
 आद्ये जेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्वतस्य तु ।
 अंशेन साध्यास्तेऽदित्यां मारीचात् कश्यपात् पुनः ॥४३॥
 जज्ञिरे द्वादशादित्या वर्त्तमानेऽन्तरे पुनः ।
 यदा त्वेते समुत्पन्नाश्चालुषस्याऽन्तरे मनोः ॥४४॥
 ततः स्नायन्मुवे साध्या जज्ञिरे द्वादशामराः ।
 एवमाद्या जयास्ते वै ज्ञापात्समभवंस्तदा ॥४५॥
 य इमां सप्तसम्भूतिं देवानां देवशासनात् ।
 पठेद्यः अद्भुता युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥४६॥
 इत्येते भूतयः सप्त जयानां सप्तलक्षणाः ।
 परिक्रान्ता मया वाद्य किम्भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥४७॥
 अथय ऊचुः । दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्वैरगरक्षसां ।
 सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधां ।
 उत्पत्तिं निधनञ्चैव विस्मरात् कथयस्व नः ॥४८॥

एवमुक्तस्तदा स्रुत उवाच ऋषिसत्तमान् ।

दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतं ॥४८॥

कश्यपस्यात्मजौ तौ वै सर्वभ्यः पूर्वजौ स्रुतौ ।

स्रुत्येहन्यतिराचस्य कश्यपस्याश्वमेधिके ॥५०॥

हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं ऋत्विगासनं ।

दित्या गर्भाद्विनिःसृत्य तच्चासीनोचसंसदि ।

हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन सः स्मृतः ॥५१॥

ऋषय ऊचुः । हिरण्यकशिपोर्नाम जन्म चैव महात्मनः ।

प्रभावश्चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रूहि नः प्रभो ॥५२॥

स्रुत उवाच । कश्यपस्याश्वमेधोऽभूत् पुण्यो वै पुष्करे पुरा ।

ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥५३॥

उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानार्द्धा यथाविधिः ।

आसनान्युपकृतानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥५४॥

कुशपूतानि चीण्य च कूचफलकमेव च^(१) ।

मुख्यत्विजश्च चत्वारस्रोधान्तान्युपकल्पयेत् ॥५५॥

शुभं तच्चासनं यत्तु होतुरर्थं प्रकल्पितं ।

हिरण्यं तथा दिव्यं दिव्यास्तरणसंस्तृतं ॥५६॥

अन्तर्वज्रा दितिश्चैव पद्मीत्वं समुपागता ।

दश वर्षसहस्राणि गर्भस्तस्या अवर्त्तत ॥५७॥

स तु गर्भाद्विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा ।

उपकृतासनं यत्तु होतुरर्थं हिरण्यं ।

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

निवसाद् सगर्भोऽत्र तत्रासीनः शशंस च ॥५८॥
 आस्थानपञ्चमान् वेदान्^(१) महर्षिः काश्यपो यथा ।
 तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्तु तदिधं ॥५९॥
 हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन विभुतः ।
 हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिद्धिका तस्य चानुजा ।
 राज्ञोः सा जननी देवी विप्रचिन्तेः परियहात् ॥६०॥
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चार परमं तपः ।
 शतं वर्षसहस्राणां निराहारे क्षधःशिराः ॥६१॥
 तं ब्रह्मा कन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
 सर्वामरत्वं विप्रेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ।
 योगाद्देवान्निर्निर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः ॥६२॥
 दानवाद्यासुराद्यैव देवाः समा भवन्तु वै ।
 मारुतेर्यन्महैश्वर्यमेष मे दीयतां वरः ॥६३॥
 एवमुक्तोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेष्टितं ।
 दत्त्वा तस्मै वरान् दिव्यान् तत्रैवान्तरधीयत ।
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यः शोकैर्गीतः पुरातनैः ॥६४॥
 राजा हिरण्यकशिपुर्द्यौं यामाशां निधेवते ।
 तस्यास्तस्या दिशो देवा नमस्यकुर्महर्षिभिः ॥६५॥
 एवं प्रभावो दैत्येन्द्रः^(२) हिरण्यकशिपुर्दिजाः ।

१ आस्थानं पञ्चमान् वेदानिति ख०, ग० च ।

२ दैत्यस्त्विति ड० ।

तस्यासीच्चरमिहः स विष्णुर्ह्येत्युः पुरा किल ।
 नखैस्तु तेन निर्भिन्नस्ततः शुद्धा नखाः स्मृताः ॥६६॥
 हिरण्यालसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
 उत्कुरः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥६७॥
 महानाभश्च विक्रान्तो भृतमन्तापनस्तथा ।
 हिरण्यालसुता ह्येते देवैरपि दुरामदाः ॥६८॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च बाह्येः^(१) सगणः स्मृतः ।
 शतानानि सहस्राणि निहतास्तारकामये ॥६९॥
 हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारस्तु महाबलाः ।
 प्रह्लादः पूर्वजसोषामनुह्लादस्तथैव च ।
 संह्लादश्च हृदयैव हृदपुत्रान्निबोधत ॥७०॥
 ह्लादो निसुन्दश्च तथा हृदपुत्रौ बभूवतुः ।
 सुन्दोपसुन्दौ विक्रान्तौ निसुन्दतनयावुभौ ॥७१॥
 ब्रह्मपुत्रस्तु महावीर्यो मूकस्तु हृददायिनः^(२) ।
 मारोचः सुन्दपुत्रस्तु ताडकामुपपद्यते ॥७२॥
 ताडका निहता साऽथ राघवेण बलीयसा ।
 मूको विनिहतश्चापि किराते मथ्यमाचिना ॥७३॥
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्वयं ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तेषां वै मणिवर्त्तनिवासिनां ।

१ बालेय इति ख० ।

२ मृकखड्गस्वावतायिन इति ग० ।

अबध्या देवतानां वै निहताः सव्यसाचिना ॥७४॥
 अनुद्वादसुतो वायुः शिनीवाली तथैव च ।
 तेषान्तु शतसाहस्रो गणो ह्यल्लालः स्मृतः ॥७५॥
 वैरोचनस्तु प्राङ्गादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः ।
 गवेष्टी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च^(१) ।
 शम्भुस्तु अनुजस्येष्वां स्मृताः प्राङ्गादिस्त्रयः ॥७६॥
 यथाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान् दुरासदान् ।
 शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्कक्सेनो महौजसः ॥७७॥
 गवेष्टिनः सुता ह्येते जम्भस्य शतदुन्दुभिः ।
 तथा दत्तश्च खण्ड्यश्च^(२) त्रयस्तु जम्भसुतवः ॥७८॥
 विरोधश्च मनुष्यैव वृत्तायुः^(३) कुशलीमुखः ।
 वाष्कलस्य सुता ह्येते कालनेमिसुतान् शृणु ॥७९॥
 ब्रह्मजित् त्वजिच्चैव देवान्तकनरान्तकौ ।
 कालनेमिसुता ह्येते शम्भोस्तु शृणुत प्रजाः ॥८०॥
 धनुको ह्यसिलोमा च नाबलश्च मगोमुखः ।
 गवाक्षश्चैव गोमांश्च शम्भोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥८१॥
 विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
 बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्य एव ते ॥८२॥

१ जम्भः पुष्कल एव चेति श० ।

२ सुगड्येति ड० ।

३ वृत्तायुरिति ड० ।

तेषां प्रधानास्तत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
 महस्रवाज्जर्जस्तु बाणो द्रविणसम्मतः ।
 कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुशिरित्येवमादयः ॥८३॥
 शकुनी पूतना चैव कन्ये द्वे तु बलेः सुते ।
 बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ महस्रवः ॥८४॥
 बलिर्यो नामविख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ।
 बाणश्च चन्द्रमनसो लौहित्यमुपपद्यते ॥८५॥
 दितिर्विगष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपं ।
 स कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तथा ।
 वरेण हृन्दयामास सा च वरं वरन्ततः ॥८६॥
 स तु तस्मै वरं प्रादात् प्रार्थितं भगवान् प्रभुः ।
 किमिहसि मयि शुभे मारीचस्तामभाषत ॥८७॥
 मारीचं कश्यपं तुष्टं भर्तारं प्राञ्जलिस्तथा ।
 हतपुत्रास्मि भगवन् आदित्यैस्तव सुनुभिः ॥८८॥
 शक्रहन्तारमिच्छेयं पुत्रं दीर्घतपोऽश्वितं ।
 अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥८९॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तथा ।
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ॥९०॥
 एवं भवतु भद्रन्ते शुचिर्भव तपोधने^(१) ।
 जनयिष्यति सतपुत्रं शक्रहन्तारमाहवे ॥९१॥

पूर्णं वर्षंघृतं तावत् इन्द्रिद्यंदि भविष्यसि ।
 पुत्रं त्रिलोकप्रचरमथ त्वं जनयिष्यसि ॥८१॥
 एवमुक्त्वा महातेजास्तथा समवसत् प्रभुः ।
 तामाक्षिञ्च त्रिभुवनं जगाम भगवानृषिः ॥८२॥
 गते भर्त्तरि सा देवी दितिः परमहर्षिता ।
 कुञ्जलं वनमासाद्य तपक्षेपे सुदारुणं ॥८३॥
 तपस्तस्यान्तु कुर्वन्त्यां परिचर्याञ्चकार ह ।
 सहस्राक्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसम्पदा ॥८४॥
 अग्निं समित्कुञ्जं काष्ठं फलं मूलं तथैव च ।
 न्यवेदयत् सहस्राक्षो यथान्यदपि किञ्चन ॥८५॥
 गात्रसंवाहकैश्चैव अमापनयनैस्तथा ।
 शक्रः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार ह ।
 एवमारोहिता शक्रमुवाचाथ दितिस्तथा ॥८६॥
 दितिरुवाच ॥ प्रीता तेऽहं सुरश्रेष्ठ दम्भवर्षाणि पुत्रक ।
 अवशिष्टानि भद्रान्ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥८७॥
 जयलिप्तां समाधास्ये लब्ध्वाहं तादृशं सुतं ।
 त्रैलोक्यविजयं पुत्र प्राप्स्यामि सह तेन वै ॥८८॥
 एवमुक्त्वा दितिः शक्रमध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
 निद्रयापक्षता देवी जान्वाः कृत्वा शिरस्तदा ॥९००॥
 दृष्ट्वा तामग्निं शक्रः पादयोर्गतमूर्ध्नि ।
 तस्यास्तदन्तरं लब्ध्वा जहास च मुमोद च ॥९०१॥
 तस्याः शरीरं विवृतं विवेकाय पुरन्दरः ।

प्रविशन् भ्रामितं दृष्ट्वा गर्भमिन्द्रो महौजसं ।
 अभिनत्स प्रधानन्तु कुलिशेन महायशः ॥१०२॥
 भिद्यमानस्तदा गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।
 हरोद सस्वरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ।
 मारोदीरिति तं गर्भं शक्रः पुनरभाषत ॥१०३॥
 तं गर्भं सप्तधाभूतं श्लोकैकं सप्तधा पुनः ।
 कुलिशेन विभेदेन्द्रस्ततो दितिरबुध्यत ॥१०४॥
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ।
 निष्पपातोदराद्वज्जी मातुर्वचनगौरवान् ।
 प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥१०५॥
 अगुचिर्देवि सुप्तासि पादयोगतमूर्द्धजा ।
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।
 भिन्नवान् गर्भमेतन्ते^(१) वज्रधा चन्तुमर्हसि ॥१०६॥
 तस्मिंस्तु विफले गर्भे दितिः परमदुःखिता ।
 सहस्राक्षं ततो वाक्छं मातुर्नयनमब्रवीत् ॥१०७॥
 ममापराधाद्गर्भोऽयं यदि ते विफलीकृतः ।
 नापराधोऽस्ति देवेश ऋषिपुत्र महाबल ॥१०८॥
 शत्रोर्वधे न दोषोऽस्ति तेन त्वां न शपामि भो ।
 प्रियन्तु कर्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य मे कुरु ॥१०९॥
 भवन्तु मम पुत्राणां सप्त स्थानानि वै दिवि ।

वातस्कन्धानिमान् सप्त चरन्तु मम पुत्रकाः ।
 मरुतश्चेति विख्याता गणास्ते सप्त सप्तकाः ॥११०॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो द्वितीयश्चैव भास्करे ।
 सोमे तृतीयो विज्ञेयश्चतुर्थो ज्योतिषां गणे ॥१११॥
 यक्षेषु पञ्चमश्चैव षष्ठः सप्तर्षिमण्डले ।
 भूवे तु सप्तमश्चैव वातस्कन्धः परस्तु सः ॥११२॥
 तान्येते विचरन्त्यश्च काले काले ममात्मजाः ।
 वातस्कन्धानिमान् भूत्वा चरन्तु मम पुत्रकाः ॥११३॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो अग्नेर्धेभ्यो य आवहः ।
 चरन्तु मम पुत्रास्ते प्रथमश्चरताङ्गणः ॥११४॥
 द्वितीयश्चापि मेघेभ्य आसुर्यात् प्रवहस्तु यः ।
 वातस्कन्धं द्वितीयन्तु द्वितीयश्चरताङ्गणः ॥११५॥
 सूर्याङ्गन्तु ततः सोमादुद्धो यस्तु वै स्यतः ।
 वातस्कन्धन्तु तं प्राङ्मृतीयश्चरताङ्गणः ॥११६॥
 सोमादूर्ध्वं तथर्चभ्यश्चतुर्थः सुवहस्तु यः ।
 चतुर्थो मम पुत्राणां गणस्तु चरतां विभो ॥११७॥
 यक्षेभ्यश्च तथैवोर्ध्वमागहादिवहस्तु यः ।
 पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्धस्तु चरताङ्गणः ॥११८॥
 ऊर्ध्वं यहादुविभ्यस्तु षष्ठो यो वै पराहतः ।
 चरन्तु मम पुत्रास्तु तच्च षष्ठे गणे-तु ये ॥११९॥
 सप्तर्षयस्तथैवोर्ध्वमाप्नुवात् सप्तमस्तु यः ।
 वातस्कन्धः परिवहस्तच्च तिष्ठन्तु मे सुताः ॥१२०॥

एतत् सर्वं चरन्वेते काले काले ममात्मजाः ।
 तव तेन च नास्मा वै भवन्तु मरुतस्त्रिमे ॥१२१॥
 ततस्तेषाम्ना नामानि मातापुत्रौ प्रचक्रतुः ।
 तत्कृते कर्मभिस्तैव मरुतो वै पृथक् पृथक् ॥१२२॥
 सत्त्वज्योतिस्तथादित्यः सत्यज्योतिस्तथाऽपरः ।
 तिर्यग्ज्योतिश्च सज्योतिर्ज्योतिष्मानपरस्तथा ॥१२३॥
 प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो द्वितीयं मे निबोधत ।
 अतजित्सत्यजिस्तैव सुषेणः सेनजित्तथा ॥१२४॥
 सत्यमिचोभिमिचश्च हरिमिचस्तथाऽपरः ।
 गण एष द्वितीयस्तु तृतीयं मे निबोधत ॥१२५॥
 कृतः सत्यो × × × ×^(१) ध्रुवो धर्मा विधारयः ।
 ध्वान्तस्तैव धुनिस्तैव क्षुयो भीमस्तैव च ।
 अभियुः सात्विपस्तैवमाङ्गयश्च गणः स्मृतः ॥१२६॥
 ईदृक् तैव तथान्यादृक् यादृक् च प्रतिकृत्यथा-
 कृत्यथा समितिस्तैव संरम्भश्च तथा गणः ॥१२७॥
 ईदृक् च पुरुषस्तैव अन्यावृत्ताश्च सेतसः ।
 समितासमितदृत्ताश्च प्रतिदृत्ताश्च वै गुणाः ॥१२८॥
 एते ह्येकेनपञ्चाशन्नरुतो^(२) नामतः स्मृताः ।

१ अत्राक्षरचतुष्टयमादर्शपुस्तकेषु पतितं ।

२ “एते ह्येकेनपञ्चाशत्” इत्यादिलिखनस्वरसेन एतत्पूर्वमेकेनपञ्चा-
 शन्नामप्राप्तिरावश्यकं परन्तु आदर्शपुस्तके तत्समुदायस्याप्राप्तत्वात् पूर्वं
 कतिपयसंज्ञाः पतिताः प्रतिभान्ति ।

प्रसंख्यातास्तथा ताभ्यां दिव्या चेन्द्रेण चैव हि ॥१९८॥
 शुक्ला तेषाम्ना नामानि दितिरिन्द्रमुवाच ह ।
 वातस्कन्धं सरस्वते मम पुत्राश्च पुत्रक ।
 विचरन्तु च भद्रान्ते देवैः सह ममात्मजाः ॥१९९॥
 तस्यास्तदक्षमं शुक्ला सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
 उवाच प्राञ्चस्त्रिभूत्वा मातुर्भवतु तत्तथा ॥१९९॥
 सर्वमेतद्यथोक्तं भविष्यति न संशयः ।
 देवभृता महात्मानः कुमारो देवसम्पत्ताः ।
 देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्तथात्मजाः ॥१९९॥
 तस्मात्ते महतो देवाः सर्वे चेन्द्रानुजामराः ।
 विज्ञेयाश्चामराः सर्वे दितिपुत्रास्तपस्विनः ॥१९९॥
 एवमौ निश्चयं ज्ञात्वा मातापुत्रौ तपोधनौ ।
 जग्मतुस्त्रिदिवं दृष्टौ शक्रौपि चिदिवं गतः ॥१९९॥
 महतां चि शुभं जन्म शृणुयाद्यः पठेत वा ।
 नादृष्टिभयमाप्नोति बद्धायुश्च भवेत्ततः ॥१९९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गे नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दनुपुत्रान्निबोधत ।

अभवन् दनुपुत्रास्तु वंशे ख्याता महासुराः ॥१॥

विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ।

सर्वे खम्भवरास्तैव सुतप्रतपसस्तथा ॥२॥

सत्यसन्धाः पराक्रान्ताः क्रूरा मायाविनश्च ते ।

महाबला अयज्वानो ह्यत्रह्मण्याश्च दानवाः ।

कीर्त्तमानान्मया सर्वान् प्राधान्येन निबोधत ॥३॥

क्षिभूर्द्धा^(१) शकुवर्णश्च तथा शकुनिरामयः ॥

शकुकर्णो महाविश्वः^(२) श्वेष्टिर्दुन्दुभिस्तथा ॥४॥

अजामुखोऽथ भगवान् शिलो वामनसस्तथा ।

मरीचिरत्तकश्चैव^(३) महागार्गोऽङ्गिरावृतः^(४) ॥५॥

विलोभ्यश्च^(५) सुकेतुश्च सुवीर्यः सुहृदस्तथा ।

१ क्षिभूर्द्धेति ख०, ग० च ।

२ महाविश्व इति ख० ।

३ मरीचिवन्धकश्चैवेति ख० ।

४ महागर्गो अङ्गिरावृत इति ख० ।

५ अश्वकेतुरिति ख० ।

इन्द्रजिद्विभ्रजिचैव तथा सुरविमर्हणः ॥६॥
 एकचक्रः सुवाङ्मय तारकश्च महाबलः ।
 वैश्वानरः पुलोमा च प्रवीणोऽथ महाशिराः ॥७॥
 स्वर्भानुर्दण्डपर्वो च सुषड्कश्च महासुरः ।
 धृतराष्ट्रश्च सुवर्चश्च चन्द्र इन्द्रश्च तापिनः ॥८॥
 सुव्यस्यैव निचन्द्रश्च जर्णनाभो महागिरिः ।
 असिलोमा मुक्तेश्च सदश्च बल्लजो द्रव्य ॥९॥
 तथा गगनमूर्ध्ना च कुम्भनाभः^(१) महोदरः ।
 प्रमोदाहश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥१०॥
 असुरश्च तिरूपाक्षः सुपथोऽथ महासुरः ।
 अजो क्षिरप्लव्यस्यैव शतमायुश्च शम्बरः^(२) ॥११॥
 शरभः शलभस्यैव सूर्याचन्द्रमसावुभौ ।
 असुराणां सुरावेतौ सुराणां साम्प्रताविमौ ॥१२॥
 इति पुत्रा दनोर्वंशः प्रधानाः परिकीर्णिताः ।
 तेषामपरिसङ्ख्येयं पुत्रपौत्राद्यनन्तकं ॥१३॥
 इत्येते त्वसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवाश्च ये ।
 स्वर्भानुस्तु स्रुता दैत्यो ह्यनुभानुर्दनोः सुतः ।
 इमे तु वंशानुगता दनोः पुत्रास्तु ये स्रुताः ॥१४॥
 एकाच अश्वभोऽरिष्टः प्रबन्धनरकावपि ।
 इन्द्रबाधनकोषी च मेरुः शम्भोऽथ धेनुकः ॥१५॥

१ कुम्भनाभ इति ख० ।

२ सुवर्चश्च इति ख० ।

गवेष्टिष्य गवाक्षस्य ताल्लक्षेतुस्य वीर्यवान् ।
 एते मनुष्यधर्मास्तु दनोः पुत्रा मया स्युताः ॥१६॥
 दैत्यदानवसंहर्षे जाता भीमपराक्रमाः ।
 सिंहिकायामघोत्पन्ना विप्रचित्तिमुतास्त्रिभे ॥१७॥
 सैहिकेया इति ख्यातास्तुर्दश महासुराः ।
 शतगालस्य^(१) बलवाद्यासः शान्वस्तथैव च ॥१८॥
 अनुलोमः शुचिश्चैव वातापिष्य सितांशुकः ।
 हरः कल्पः कालनाभो भीमस्य नरकसाया ॥१९॥
 राजर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमदनः ।
 हत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥२०॥
 दाहणाभिजनाः क्रूराः सर्वे अश्लदिष्य ते ।
 दशान्यानि सहस्राणि सैहिकेयो गणः स्युतः ॥२१॥
 निहतो यामदग्नौ न भार्गवेण बलीयसा ।
 स्तर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमोऽथ शची तथा ॥२२॥
 उपदानवीयमस्यापि शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
 पुलोमा कालिका चैव^(२) वैश्वानरसुते उभे ॥२३॥
 प्रभाया नडपः पुत्रो जयन्तस्य शचीसुतः ।
 पुहं अश्वेऽथ शर्मिष्ठा दुहन्तमुपदानवी ॥२४॥
 वैश्वानरसुते ह्येते पुलोमा कालिका उभे ।
 उभे ह्यपि तु ते कन्ये मारीचस्य परिग्रहे ॥२५॥

१ शतशाल्यस्येति ड० ।

२ कालिका चैवेति ग० ।

ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवपुत्रवाः ।
 चतुर्दश तद्यान्यानि शिरष्वापुरवासिनां ॥२६॥
 पौलोमाः कालकेयाश्च दानवाः सुमहाबलाः ।
 अवधा दानवानां ते निहताः सव्यसाचिना ॥२७॥
 मयस्य जाता ये पुत्राः सर्वे वीरपराक्रमाः ।
 मयावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा ॥२८॥
 बालिनो वज्रकर्णश्च कन्या मन्दोदरी तथा ।
 दैत्यानां दानवानाञ्च सर्ग एष प्रकीर्तितः ॥२९॥
 दनायुषायाः^(१) पुत्रास्तु स्रताः पञ्च महाबलाः ।
 अरुहर्बलिजम्भौ च विरचस्य विषस्तथा ॥३०॥
 अरुरोस्तनयः क्रूरो धुम्भुर्नाम महासुरः ।
 निहतः कुवलाश्वेन उतङ्कवचनात् किल ॥३१॥
 बलैः पुत्रौ महावीर्यौ तेजसाऽप्रतिमाबुभौ ।
 कुभिलश्चक्रवर्मा^(२) च स कर्णः पूर्वजन्मनि ॥३२॥
 विरचस्यापि पुत्रौ द्वौ कालकश्च वरश्च तौ ।
 विषस्य त्वभवन् पुत्रास्त्वारः क्रूरकर्माणः ।
 आहूहा यज्ञहा शैव ब्रह्महा पराहूहा तथा ॥३३॥
 क्रान्ता दनायुषापुत्राः वृचस्यापि निबोधत ।
 जज्ञिरे श्वसनाद्योरादृचस्तेन्द्रेण युध्यतः ॥३४॥

१ अक्षयुषाया इति ख०, ग० च ।

२ कुटिलश्चक्रवर्मा चेति ग० ।

भर्त्तारो मगसा ख्याताः राक्षसाः सुमहावलाः ।
 शतन्तानि सहस्राणि महेन्द्रानुचराः स्युताः ॥ ३५ ॥
 सर्वे ब्रह्मविदः सैन्या धार्मिकाः सुचर्ममूर्त्तयः^(१) ।
 प्रजास्त्रन्तर्गताः सर्वे निवसन्ति सुधार्मिकाः ॥ ३६ ॥
 दैत्यानां दानवाश्च सर्ग एष प्रकीर्त्तितः ।
 प्रवाह्यजनयत् पुत्रान् यज्ञे वै गायनोत्तमान् ॥ ३७ ॥
 सत्त्वनः सत्त्वात्मकस्यैव कलापस्यैव वीर्यवान् ।
 कृतवीर्या ब्रह्मचारी सुपाण्डुस्यैव सप्तमः ॥ ३८ ॥
 पद्मस्यैव तरणस्य^(२) सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
 इत्येते देवगन्धर्वा विज्ञेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गा नाम
 सप्तमोऽध्यायः ।

१ सुचर्ममूर्त्तय इति ख०, ग० च ।

२ त्रमस्यैव वन्द्यश्चेति ग० ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

—◆—
अथपीयप्रजासर्गः ।

सुत उवाच । गन्धर्वाप्सरसः पुण्या मौनेयाः^(१) परिकीर्त्तिताः ।

चित्रसेनोयसेनश्च ऊर्णायुरनघस्तथा^(२) ॥१॥

धृतराष्ट्रः पुलोमा च सूर्यवर्चास्तथैव च ।

युगपन्नृणपत्कालिर्दितिश्चिरयस्तथा ॥२॥

चयोदशो भ्रमिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।

कलिः पद्मदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।

इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥३॥

चतुस्त्रिंशच्चवीयस्यस्तोषामप्सरसः शुभाः ।

अन्तरा दारवत्या च प्रियमुख्या सुरोत्तमा ॥४॥

मित्रकेशी^(३) तथा शाची पर्णिनी वायलम्बुषा ।

मारोची पुत्रिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ॥५॥

अद्रिका लक्षणा चैव देवी रम्भा मनोरमा ।

सुवरा च सुवाञ्छश्च पूर्णिता सुप्रतिष्ठिता ॥६॥

पुण्डरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरसा तथा ।

१ मौनेया इति ख०, ग० च ।

२ ऊर्णनाभो धनञ्जय इति ग० ।

३ मित्रकेशीति ख० ।

हेमसारा सुती चैव सुदृन्ता कमला च या ॥७॥
 सुभुजा हंसपादा च लौकिक्योऽप्सरसस्तथा ।
 गन्धर्वाप्सरसो ह्येता मीनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥८॥
 गन्धर्वाणां दुहितरो मया याः परिकीर्त्तिताः ।
 तासां नामानि सर्वासां कीर्त्तयमानानि मे शृणु ॥९॥
 सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी तदनन्तरं ।
 विद्यावती चारुमुखी^(१) सुमुखी च वरानना ॥१०॥
 तत्रेमे सुयशापुत्रा महाबलपराक्रमाः ।
 प्रचेतसः सुता यक्षासोषां नामानि मे शृणु ॥११॥
 कम्बलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।
 मेघमाली तु यक्षाणां गण एव उदाहृतः ॥१२॥
 सुयज्ञाया दुहितरश्चतस्रोऽप्सरसः स्मृताः ।
 तासां नामानि वै सम्यक् ब्रुवतो मे निबोधत ॥१३॥
 लोहेयी त्वभवज्ज्येष्ठा भरता तदनन्तरं ।
 कृशाङ्गी च विशाला च रूपेणाप्रतिमा तथा ॥१४॥
 ताभ्योऽपरे यत्तगणास्तत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
 उत्पादिता विशालेन विक्रान्तेन महात्मना ॥१५॥
 लोहेयो भरतेयश्च कृशाङ्गेयश्च विभ्रुतः ।
 विशालेयश्च यक्षाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥१६॥
 इत्येतैरसुरैर्घोरैर्महाबलपराक्रमैः ।
 लोकैर्यत्तगणैर्व्याप्ता लोका लोकविदां वराः ॥१७॥

गन्धर्वाद्याश्च बालेष्वा विक्रान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महावीर्या महागन्धर्वनायकाः ॥१८॥
 विक्रमौदार्यधन्वन्ना महाबलपराक्रमाः ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥१९॥
 चित्राङ्गदो महावीर्यश्चित्रवर्मा^(१) तथैव च ।
 चित्रकेतुर्वर्षाभागः सोमदत्तोऽथ वीर्यवान् ।
 तिष्ठो दुहितरश्चैव तामां नामानि वक्ष्यते ॥२०॥
 प्रथमा त्वष्टिका नाम कम्बला तदनन्तरं ।
 तथा वसुमती नाम रूपेणाप्रतिमौजसः ॥२१॥
 ताभ्यः परे कुमारेण गणा उत्पादितास्त्रिभुवे ।
 त्रयो गन्धर्वमुख्यानां विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ॥२२॥
 आग्नेयाः काम्बलेयाश्च तथा वसुमतीसुताः ।
 तैर्गणैर्विविधैर्याप्रमिदं लोकचराचरं ॥२३॥
 विद्यावन्तश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महाभागा रूपविद्याधनेश्वराः ॥२४॥
 तेषामुदीर्णवीर्याणां गन्धर्वाणां महात्मनां ।
 नामानि कीर्त्यमानानि शृणुष्व मे विवक्षतः ॥२५॥
 क्षिप्ररोमा कपिलः सुलोमा मागधस्तथा ।
 चन्द्रकेतुश्च वै गाङ्गो गोदश्चैव महाबलः ॥२६॥
 महविद्यावदातानां विक्रान्तानान्तपस्विनां ।

इत्येवमादिर्हि गणो दे चान्ये च सुलोचने ॥२७॥
 शिवा च सुमनाद्यैव ताभ्यामपि महात्मना ।
 उत्पादिता विश्वमा विशाचरणगोचराः ॥२८॥
 शैवेयाद्यैव विक्रान्तास्तथा सौमनसो गणाः ।
 एतैर्याग्नमिदं लोकं विद्याधरगणैस्त्रिभिः ॥२९॥
 एभ्योऽनेकानि जातानि अम्वरान्तरचारिणां ।
 लोके गणशतान्येव विद्याधरविच्छेदितात् ॥३०॥
 अश्वसुखाश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता ह्याश्वसुखाः किन्नरांस्तान्निबोधत ॥३१॥
 समुद्रः सेनः कालिन्दो महानेत्रो महाबलः ।
 सुवर्णघोषः सुपीवो महाघोषश्च वीर्यवान् ॥३२॥
 इत्येवमादिर्हि गणः किन्नराणां महात्मना ।
 हयाननानां विद्वद्भिर्विस्तीर्णः परिकीर्त्यते ॥३३॥
 तथासमुत्थितेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता नरसुखाः किन्नराः शाशपायनाः ॥३४॥
 हरिषेणः सुषेणश्च वारिषेणश्च वीर्यवान् ।
 रुद्रदत्तेन्द्रदत्तौ च चन्द्रद्रुममहाद्रुमौ ॥३५॥
 विन्दुश्च विन्दुमारश्च चन्द्रवंशाश्च किन्नराः ।
 इत्येते किन्नराः श्रेष्ठा लोके ख्याताः सुशोभनाः ॥३६॥
 नृत्यगीतप्रगल्भानामेतेषां द्विजसत्तमाः ।
 लोके गणशतान्येव किन्नराणां महात्मना ॥३७॥
 यथा यथोपशान्तश्च लौह्येया रूपशालिनी ।

दुहिता सुरविन्देति प्रकाशा सिद्धसम्पत्ता ॥ ३८ ॥
 उपायाकेतनस्याहि^(१) स्वयमुत्पादितो गणः ।
 करासकेन भूतानां तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३९ ॥
 भूता भूतगणैर्ज्ञेया आवेशकनिवेशकाः ।
 द्रव्येवमादिर्हि गणो भूमिगोचरकः स्मृतः ॥ ४० ॥
 विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन् भूतानां भूतनायकः ।
 ये जल्लष्टा भवन्त्येषामम्बरान्तरचारिणां ।
 वृत्तापमाचमाकाशं ते चरन्ति न संशयः ॥ ४१ ॥
 तत्रेमे देवगन्धर्वाः प्रायेण कथिता मया ।
 देवोपस्थाननिरता विज्ञेयास्ते यशस्विनः ॥ ४२ ॥
 नारायणं सुरगुरुं विरजं पुष्करेकणं ।
 हिरण्यगर्भञ्च तथा चतुर्वक्त्रं स्वयम्भुवं ॥ ४३ ॥
 शङ्करञ्च महादेवमीशानञ्च जगत्प्रभुं ।
 इन्द्रपूर्वाक्षयादित्यान् रुद्राञ्च वसुभिः सह ॥ ४४ ॥
 उपतप्त्युः सगन्धर्वा नृत्यगीतविशारदाः ।
 चिदज्ञाः सर्वलोकस्या निपुणा गीतवादिनः ॥ ४५ ॥
 हंसो ज्येष्ठः कनिष्ठोऽन्यो मध्यमौ च हृष्टा ऊजः ।
 चतुर्थो धिषणस्त्रैव ततो वासिरुचिस्तथा ॥ ४६ ॥
 षष्ठस्तु तुम्बुरुस्तेषां ततो विश्वावसुः स्मृतः ।
 इमाश्चाप्सरसो दिव्या विहिताः पुण्यलक्षणाः ॥ ४७ ॥
 सुध्रुवेऽष्टौ महाभागा वरिष्ठा देवपूजिताः ।

१ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्वयं न समीचीनः ।

अनावद्यामनवशामश्वतां मदगप्रियां ।
 अरूपां सुभगां भासीमरिष्टाऽष्टौव्यजायत ॥४८॥
 मनोवती सुकेशा च तुम्बुरोस्तु सुते उभे ।
 पञ्चचूडास्त्रिमा दिव्या दैविक्योऽक्षरसो दश ॥४९॥
 मेनका सहजन्वा च पर्णिनी पुञ्जिकम्वला ।
 घृतम्वला घृताची च विश्वाची पूर्वचीत्यपि ।
 प्रसोचेत्यभिविख्यातानुशोचन्ती तथैव च ॥५०॥
 अनादिनिधनस्याथ जज्ञे नारायणस्य या ।
 उरोः सर्वानवद्याङ्गी उर्वश्लेकादशी स्रता ॥५१॥
 मेनस्य मेनका कन्या ब्रह्मणे हृष्टचेतसः ।
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यो महायोगाश्च ताः स्मृताः ॥५२॥
 गणा अप्सरसाङ्गताः पुण्यास्ते वै चतुर्दश ।
 आहताः शोभयन्तश्च गणा स्ते चतुर्दश ॥५३॥
 ब्रह्मणे मानसाः कन्याः शोभयन्त्यो मनोः सुताः ।
 वेगवन्त्यस्वरिष्टाया ऊर्जायाश्चाग्निमम्भवाः ॥५४॥
 आयुधन्यश्च सूर्यश्च रश्मिजाताः सुभास्वराः ।
 वारिजा ह्यमृतोत्पन्ना अमृता नामतः स्मृताः ॥५५॥
 वायूत्पन्ना मुदा नाम भूमिजाता भवास्तु वै ।
 विद्युतश्च ह्येषा नाम मृत्योः कन्याश्च भैरवाः ॥५६॥
 शोभयन्त्यः कामगुणा गणाः प्रोक्ता चतुर्दश ।
 सेन्द्रोपैन्द्रैः सुरगणैः रूपातिशयनिर्मिताः ॥५७॥
 शुभरूपा महाभागा दिव्या नारी तिलोत्तमा ।

मङ्गलश्यामिकुण्डाच्च देवनारी प्रभावती ।
 रूपधौवनसम्पन्ना उत्पन्ना लोकविभुता ॥५८॥
 वेदीतलममुत्पन्ना चतुर्वक्त्रा धीमतः ।
 नाम्ना वेदवती नाम सुरनारी महाप्रभा ॥५९॥
 तथा यमस्य दुहिता रूपधौवनशक्तिनी ।
 वरहेमविभा हेमा देवनारी सुलोचना ॥६०॥
 इत्येते षड्गणहस्तं भास्वरा ह्यप्सरोगणाः ।
 देवतानामृषीणाञ्च पत्न्यस्ता मातरश्च च ॥६१॥
 सुगन्धाद्यन्यवर्णाश्च सर्वाद्याप्सरसः समाः ।
 सम्प्रयोगे तु कान्तेन मद्यन्ति मदिरां विना ।
 तासामाप्यायते स्पर्शादागन्दश्च विवर्द्धते ॥६२॥
 विनतायास्तु पुत्री द्वावरुणो गरुडश्च च ।
 षट्चिंशत्तु स्वप्नारश्च यवीयसश्च ताः स्रताः ॥६३॥
 गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सौपर्ण्यश्च पक्षिणः ।
 इत्येवाहानि सर्वाणि दिक्षु सन्निहितानि च ॥६४॥
 कण्डूर्नागसहस्रं वै चराचरमजीजनत् ।
 अनेकशिरसां तेषां खेचराणां महात्मनां ।
 षड्भू^१ नामधेयानां प्रायश्चस्तु निबोधत ॥६५॥
 तेषां प्रधाननागाश्च शेषवासुकितत्तकाः ।
 सकणीरश्च जम्भश्च^(१) अञ्जनो वामनस्तथा^(२) ॥६६॥

१ कर्णारश्चैव जम्भश्चेति ख० ।

२ मुञ्जनो वामनस्तथेति ख० । मुञ्जानो वामनस्तथेति ग० ।

ऐरावतमहापद्मौ कमलाश्वतरावुभौ ।
 ऐलपत्रश्च शङ्खश्च^(१) कर्कोटकधनञ्जयौ ॥६७॥
 महाकर्णो महानीलो धृतराष्ट्रबलाचकौ ।
 कुमारः पुष्पदन्तश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥६८॥
 शिलीमुखः^(२) दधिमुखः कालीयः शालिपिण्डकः ।
 विन्दुपादः^(३) पुण्डरीको नागश्चापूरणस्तथा ॥६९॥
 कपिलश्चाम्बरीषश्च धृतपादश्च कच्छपः ।
 प्रह्लादः पद्मचित्रश्च मन्थर्वोऽथ नमस्त्रिकः^(४) ॥७०॥
 नङ्गधः खररोमा च मणिर्त्थिवेमादयः ।
 काद्रवेया मया ख्याताः खाशायांसु निबोधत ॥७१॥
 खशा विजज्ञे पुत्रौ द्वौ विभ्रुतौ पुरुषादकौ ।
 ज्येष्ठं पश्चिममङ्गलायां पूर्वस्यां मनुजास्तथा ॥७२॥
 विलोहितं विकर्णञ्च पूर्वे माऽजगत्सुतं ।
 चतुर्भुजं चतुष्पादं द्विमूर्द्धानं द्विधागतिं ॥७३॥
 सर्वाङ्गकेशं मूलाङ्गं तुङ्गनाभं महोदरं ।
 मूलशोथं महाकर्णं मुञ्चाकेशं मनोरथं ॥७४॥
 हस्त्योष्ठं दीर्घजङ्घञ्च अश्वदंष्ट्रं महाहनुं ।
 रक्तजिह्वं जटालञ्च मूलास्थं दीर्घनाभिकं ॥७५॥

१ ऐलापत्रश्च शेषश्चेति ख०, ड० च ।

२ शिलीमुख इति ख० ।

३ विन्दुपाद इति ड० ।

४ नमस्त्रिक इति ख०, ग० च ।

गुह्यकं शितिकर्णञ्च महानन्दं महामुखं ।
 एवमिदं खशा पुत्रं विजज्ञे साऽतिभीषणं ॥७६॥
 तस्यानुजं द्वितीयन्तु खशा चैव व्यजायत ।
 त्रिशीर्षञ्च त्रिपादञ्च त्रिदंशं कृष्णलोचनं ॥७७॥
 ऊर्ध्वकोशं हरित्शङ्खं शिखीसंहननं दृढं ।
 द्रुस्यकायं सुबाहुञ्च महाकायं महाबलं ॥७८॥
 आकर्णदारितास्यञ्च सन्मभ्रूं सूलनासिकं ।
 सूलोष्ठमष्टदंष्ट्रञ्च द्विजिह्वं शङ्खकर्णकं ॥७९॥
 पिङ्गलोद्दृत्तनयनं जटिलं पिङ्गलं तथा^(१) ।
 महाकर्णं महोरस्कं कटिहीनं कृशोदरं ।
 नखिनं लोहितपीवं सा कनिष्ठं प्रसूयते ॥८०॥
 सद्यः प्रसूतमात्रौ तु विदुर्द्वौ च प्रमाणतः ।
 उपभोगसमर्थ्याभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ।
 सद्योजातविदुर्द्वौ मातरं पर्यभ्रूयतां ॥८१॥
 व्यायांस्ययोस्तु यः क्रूरो मातरं सोऽभ्यकर्षत ।
 अत्रवीन्मातरायाश्च भक्तार्थं जुधयार्हितः ॥८२॥
 न्यघेधयत् पुनर्ह्येनं व्यायांसन्तु कनिष्ठकः ।
 अत्रवीत् सोऽसक्तं वै रक्षेमां मातरं खशा ।
 बाहुभ्यां परिगृह्मेन मातरन्तां व्यसोचयत् ॥८३॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रादुर्भूतस्तयोः पिता ।
 तौ दृष्ट्वा विह्वतावारौ वसतां शीत्यभाषत ॥८४॥

१ जटिलोक्तञ्च पिङ्गलमिति ख० ।

मैा तु तं पितरं दृष्ट्वा बलवन्तौ त्वरान्वितौ ।
 मातुरेव पुनश्चाङ्गे प्रलपेतां स्त्रमायया ॥८५॥
 अथोऽब्रवीदृषिर्भार्यामावाभ्यामुक्तवत्यसि ।
 पूर्वमाचक्ष तत्त्वेन तथैवाभ्यां व्यतिकर्म ॥८६॥
 मातुलं भजते पुत्रः पितृन् भजति कन्यका ।
 यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेत्सुतः ॥८७॥
 यदर्णा तु भवेद्भूमिस्तदर्णं मलिनं ध्रुवं ।
 मातृणां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ।
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वस्तथा ख्यातिवशेन च ॥८८॥
 बलशीलादिभिस्तामामदितिर्धर्मतत्परा ।
 धर्मशीलादिभिश्चैव प्रबोधवलशालिनी ॥८९॥
 गीतशीला तथाऽग्निष्टा मायाशीला दनुः सृता ।
 विनता तु पुनर्देवी वैहायमगतिप्रिया ॥९०॥
 तपोमयेन शीलेन सुरभिः समलङ्कृता ।
 क्रोधशीला तथा कद्रुः क्रोधेनासुखशीलका ॥९१॥
 दनायुषायाः शीलं वै वैरानुग्रहलक्षणं ।
 त्वञ्च देवि महाभागे क्रोधशीला मतामि मे ॥९२॥
 इत्येतानि सशीलानि स्वभावालोकनादृणां ।
 कर्मतो यन्नतो बुद्ध्या रूपतो बलतस्तथा ।
 क्षमातश्चैव भिन्नानि भावितार्थबलेन च ॥९३॥
 रजःमल्लतमोऽष्टन्नेर्विश्वरूपाः स्वभावतः ।
 मातुलन्वनुयातास्ते पुत्रका गुणवृत्तिभिः ॥९४॥

इत्येवमुक्ता भगवान् स्वशामप्रतिमां तदा ।
 पुत्रावाहय साक्षा वै चक्रे सोममभीतयः^(१) ॥८.५॥
 ताभ्याञ्च यत् कृतं तस्मात्तदाचष्ट तदा स्वशा ।
 माचा यथा समाख्यातं कर्म ताभ्यां पृथक् पृथक् ।
 तेन धात्वर्थयोगेन तत्त्वदर्शी चकार ह ॥८.६॥
 यच्च इत्येष धातुर्वै खादने कृषणे च सः ।
 यत्तद्यत्युक्तवान् यस्मात् तस्माद्यच्चो भवत्ययं ॥८.७॥
 रच इत्येष धातुर्यः पालने स विभाव्यते ।
 उक्तवांश्चैव यस्मात् तु रच मे मातरं स्वशां ।
 नास्माऽयं राक्षसस्तस्मात् भविष्यति तवात्मजः ॥८.८॥
 स तदा तद्विधान् दृष्ट्वा विस्मितः परिरुग्म्य च^(२) ।
 तयोः प्रादिशदाक्षरं प्रजापतिरसृग्वचे ॥८.९॥
 पिता तौ क्षुधितौ दृष्ट्वा वरञ्चेमं तयोर्ददौ ।
 युवयोर्हस्तसंस्पर्शो नक्तमेव तु सर्वशः ॥१०.०॥
 नक्ताहारविहारौ च दिवा स्वप्नोपभोगिनौ^(३) ।
 नक्तञ्चैव वस्तीयांश्चौ दिवा सुप्नावुभौ युवां ॥१०.१॥
 मातरं रचतञ्चैव धर्मश्चैवानुशिष्यतां ।
 इत्युक्ता कश्यपः पुत्रौ तत्रैवान्तरधीयत ॥१०.२॥
 गते पितरि तौ वीरौ निमर्गादेव दारुणौ ।

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

२ परिरुग्म्य चेति ख. १. ७

३ सुप्तोपभोगिनाविति ख. ।

विपर्ययेण वर्त्तन्तौ किम्भौ प्राणिहंसकौ ॥१०३॥
 महाबलौ महाबलौ महाकायौ दुरामदौ ।
 मायाविनौ च दृष्टौ तावन्तर्द्धानगतावुभौ ॥१०४॥
 तौ कामरूपिणौ घोरौ विकृताज्ञौ स्वभावतः ।
 रूपानुरूपैराहारैः प्रभवेतामुभावपि ॥१०५॥
 देवासुरानृषीद्येव गन्धर्वान् किन्नरानपि ।
 पिशाचांश्च मनुष्यांश्च पन्नगान् पक्षिणः पशून् ॥१०६॥
 भक्षार्यमपि लिप्सन्तौ सर्वतस्तौ निश्चासरो ।
 इन्द्रेण तु वरो चैव धृतौ दत्ता सुबध्यतां ॥१०७॥
 यत्सु न कदाचिद्वै निशीये लोककक्षिरं ।
 आहारं स परीक्षन् वै शब्देनानुचचार ह ॥१०८॥
 आसमाद पिशाचौ द्वौ जन्तुचण्डौ च तावुभौ ।
 पिङ्गाक्षवूर्द्धरोमाणौ वृत्ताक्षौ तु सुदारुणौ ॥१०९॥
 अष्टभ्जामवसाहरो पुरुषादौ महाबलौ ।
 कन्याभ्यां सहितौ तौ तु ताभ्यां प्रियचिकीर्षया^(१) ॥११०॥
 ये कन्ये कामरूपिणौ तदाचारे च ते शुभे ।
 आहारार्थमटन्तौ तौ कन्याभ्यां सहितावुभौ ॥१११॥
 तेऽप्यथन् राक्षसं तत्र कामरूपं महाबलं ।
 सप्तमा सन्निपाते तु दृष्ट्वा चैव परस्परं ॥११२॥
 रचमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परजिघृक्षुः ।

पितरावूचतुः कन्ये शुवामानयत द्रुतं ॥११३॥
 जीव्याहं विष्टौनं विस्फुरन्तं पदे पदे ।
 ततः समभिसृत्त्येनं कन्ये जगद्वत्सदा ।
 गृहीत्वा हस्तयोस्ताभ्यामानीते पिङ्गसंसदि ॥११४॥
 ताभ्यां करे गृहीतं तं पिशाचमथ राजसं ।
 पृच्छतां कोऽसि कस्य त्वं स च सर्वमभाषत ॥११५॥
 तस्य कर्माभिविज्ञातं ज्ञात्वा तौ राजसर्वभौ^(१) ।
 अजञ्च खण्डं तस्मैते प्रत्यपादयतां सुते ।
 तौ तुष्टौ कर्मणा तस्य कन्ये दे ददतुः सुते ॥११६॥
 पैशाचेन विवाहेन सुदत्या बुद्धुवाहनः^(२) ।
 अजः खण्डञ्च ताभ्यां तौ तदाश्रावयतां धनं ॥११७॥
 इयं ब्रह्मधना नाम मम कन्या छालोमिका ।
 ब्रह्मसत्त्वधनाहारा इति खण्डोभभाषत ॥११८॥
 इयं जन्तुधना नाम कन्या सर्वाङ्गसुन्दरी^(३) ।
 जन्तुबोऽस्या धनाहारा सावश्रावयतां धनं ॥११९॥
 सर्वाङ्गकेशी नाम्ना च कन्या जन्तुधना तथा ।
 अकर्षान्ताप्यरोमा च कन्या ब्रह्मधना तु या ॥१२०॥
 ब्रह्मधनं^(४) प्रसूता सा धनानाच्चैव कन्यका ।

१ राजसावभाषति ख० ग० च ।

१ सुदुरासदाविति ख० ।

१ सर्वाङ्गजर्जिला इति ड० ।

४ ब्रह्मध्यानमिति ड० ।

एवं पिशाचकन्ये ते मिथुने द्वे प्रसूयतां ।
 तयोः प्रजाविमर्गश्च ब्रुवतो मे निबोधत ॥१२१॥
 हेतु-प्रहेलस्यश्च पौरुषेयो बधस्तथा ।
 विस्फूर्जिष्यैव^(१) वातश्च आपो व्याघ्रस्तथैव च ॥१२२॥
 सर्पश्च राक्षसा ह्येते यातुधानात्मजा दश ।
 सूर्यस्थानुचरा ह्येते सह तेन भ्रमन्ति च ॥१२३॥
 हेतुपुत्रस्तथा लङ्कुर्लङ्कोर्दावेव चात्मजा ।
 माल्यवांस्य सुमाली च प्रहेलतनयान् शृणु ।
 प्रहेलतनयः श्रीमान् पुलोमा नामविश्रुतः ॥१२४॥
 बधपुत्रो निकुम्भश्च क्रूरो वै ब्रह्मराक्षसः ।
 वातपुत्रो विरागस्तु आपपुत्रस्तु जम्बुकः ॥१२५॥
 व्याघ्रपुत्रो निरानन्दो जन्तूनां^(२) विघ्नकारकः ।
 इत्येते वै परिक्रान्ताः क्रूराः सर्वे तु राक्षसाः ॥१२६॥
 कीर्तिता यातुधानास्तु ब्रह्मधानान् निबोधत^(३) ।
 यज्ञः पिता धुमिः ज्येष्ठो ब्रह्मा पापोऽथ यज्ञश ॥१२७॥
 स्वाकोटकः कलिः सर्पो ब्रह्मधानात्मजा दश ।
 स्वभारो ब्रह्मराक्षसस्तेषाञ्ज्येष्ठाः सुदारुणाः ॥१२८॥
 रक्तकर्णा महाजिह्वाऽक्षया चैवोपहारिणी ।
 एतासामन्वये जाताः पृथिव्यां ब्रह्मराक्षसाः ॥१२९॥

१ विस्फूर्जिष्येति ग० ।

२ मारो वै इति ख० । सर्पो वै इति ड० ।

३ ब्रह्मनाम्नि निबोधत इति ख०, ग० च ।

श्लेष्मातकतह्रस्वेते प्राथम्यस्तु कृतालयाः ।
 इत्येते राक्षसाः क्रान्ताः^(१) यत्तस्यापि निबोधत ॥१३०॥
 चक्रमेऽप्सरसं यतः पञ्चसूलां क्रतुस्त्रयीं ।
 तां लिप्सुस्त्रिगुणमानस्य नन्दनं स चचार ह ॥१३१॥
 वैभ्राजं सुरभिश्चैव तथा कैचरथश्च यत् ।
 दृष्टवान् नन्दने तस्मिन् अपरोभिः सहासतीं ॥१३२॥
 नेोपायं विन्दते तत्र तस्या लाभाय चिन्तयन् ।
 दूषितः स्वेन रूपेण कर्मणा तेन दूषितः ॥१३३॥
 ममोद्विजन्ते भूतानि भयावृत्तस्य सर्वशः ।
 तत्कथं नाम चार्वाङ्गीं प्राप्नुयामहमङ्गनां ॥१३४॥
 दृष्टोपायं ततः सोऽथ ग्रीष्मकारी व्यवर्त्तत ।
 कृत्वा रूपं वज्रमतं^(२) गन्धर्वस्य तु गुह्यकः ।
 ततः सोऽप्सरसां मध्ये तां जयाह क्रतुस्त्रयीं ॥१३५॥
 बुद्ध्या च सुहृच्चिन्तं सा भावेनैवाभवर्त्तत ।
 संवृतः स तथा सार्द्धं दृष्टमानोऽप्सरोगणैः ॥१३६॥
 तत्र स सिद्धकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै ।
 परिणहोच्छ्रैर्युक्तः सद्यो वृत्तो ज्वलन् श्रिया ॥१३७॥
 राजाहमिति नाभिर्हि^(३) पितरं सोऽभ्यभाषत ।
 तवाच जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥१३८॥

१ प्रोक्ता इति ख० ।

२ वज्ररूपे इति ख० ।

३ नादीनामिति ख० ।

माचानुरूपो रूपेण पितुर्वीर्येण जायते ।
 जाते स तस्मिन् हर्षेण स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥१३८॥
 स्वभावं प्रतिपद्यन्ते वृद्धन्तो यत्तरालसाः ।
 स्त्रियमाणाः प्रसुप्ताश्च क्रुद्धा भीताः प्रहर्षिताः ॥१३९॥
 ततोऽब्रवीदप्सरस स्त्रायमानः स गुह्यकः ।
 मृदं मे गच्छ शुश्रेणि सपुत्रा वरवर्णिनी ॥१४०॥
 इत्युक्त्वा सहसा तच्च वृष्ट्वा स्वं रूपमास्थितं ।
 विभ्रान्ताः प्राद्ववन् भीताः क्रोधमानाऽप्सरोगणाः ॥१४१॥
 गच्छन्तीरन्वगच्छन्त्या पुत्रस्तां सान्त्वयन् गिरा ।
 गन्धर्वाप्सरसां मध्ये तां गीत्वा स न्यवर्तत ॥१४२॥
 ताश्च वृष्ट्वा ससुत्पत्तिं यत्तस्याप्सरसां गणाः ।
 यत्ताणां त्वं जनिषीति प्रोचुस्तां वै क्रतुस्वर्णी ॥१४३॥
 जगाम सह पुत्रेण ततो यत्तः स्वमास्तयं ।
 न्ययोधरोक्षिणं नाम गुह्यका यच्च शेरते ।
 तस्माज्जिवासे यत्ताणां न्ययोधः सर्वतः प्रियः ॥१४४॥
 यत्तो रजतनाभस्तु गुह्यकानां पितामहः ।
 श्वनुद्वादस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरां सुतां ।
 उपघेमे स भद्रायां यस्यां मणिवरो वशी ॥१४५॥
 जज्ञे सा मणिभद्रश्च शक्रतुल्यपराक्रमं ।
 तयोः पत्न्यौ भगिन्यौ तु^(१) क्रतुस्यत्वात्मजे^(२) शुभे ॥१४६॥

१ पाठोऽयं न पूर्वोपरसङ्गतः ।

२ क्रतुस्यत्वाः सुते इति ग० ।

नास्त्रा पुण्ड्रजनी चैव तथा देवजनी च या ।
 विजज्ञे मणिभद्रान्तु पुत्रान् पुण्ड्रजनी शुभान् ॥१४८॥
 सिद्धार्थं स्मर्यतेजश्च सुमन्तं नन्दनं तथा ।
 कन्यकं^(१) यविकश्चैव^(२) मणिदन्तं वसुं तथा ॥१४९॥
 सर्वानुभूतं^(३) शङ्खञ्च पिङ्गाक्षं भीरुमेव च ।
 तथा मन्दरशोभिञ्च पद्मं चन्द्रप्रभं तथा ॥५०॥
 मघपूर्णं सुभद्रञ्च प्रयोतञ्च महौजसं^(४) ।
 द्युतिमन्केतुमन्तौ च मित्रं मौलिसुदर्शनौ ॥१५१॥
 चत्वारो विंशतिश्चैव पुत्राः पुण्ड्रजनाः शुभाः ।
 जज्ञिरे मणिभद्रस्य ते सर्वे पुण्ड्रलक्षणाः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यत्तः पुण्ड्रजनाः शुभाः ॥१५२॥
 विजज्ञे देवजनी पुत्रान् मणिवरात्मजात् ।
 पूर्णभद्रं हेमरथं^(५) मणिमन्त्रन्दिवर्द्धनौ ॥१५३॥
 कुसुम्बुसं पिङ्गाक्षं स्थूलकर्णं महाजयं ।
 येतञ्च विपुलश्चैव पुष्पवन्तं भयावहं ॥१५४॥
 पद्मवर्णं सुनेत्रञ्च यत्नं बालं वक्रं तथा ।
 कुमुदं क्षेमकश्चैव वर्द्धमानं तथा दमं ॥१५५॥
 पद्मनाभं वराङ्गञ्च सुवीरं विजयं कृतिं ।

१ कल्पकमिति ख० ।

२ पार्थिकश्चैवेति ख० । पक्षिकश्चैवेति छ० ।

३ सर्वार्थभूतमिति ख०, ग० च ।

४ महारसमिति ख० ।

५ हेमवन्तमिति छ० ।

पूर्णमासं हिरण्यार्त्तं सुरूपञ्चैवमादयः ॥१५६॥
 पुत्रा मणिवरस्यैते यत्रा वै गुह्यकाः स्मृताः ।
 सुरूपाश्च विरूपाश्च सखिनः प्रियदर्शनाः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ महस्त्रयः ॥१५७॥
 खशायास्त्वपरे पुत्रा राक्षसाः कामरूपिणः ।
 तेषां यथा प्रधानान् वै वर्ण्यमानान्निबोधत ॥१५८॥
 लालाविः^(१) कुयनो भीमः^(२) सुमाली मधुरेव च ।
 विस्फूर्जितो विद्युज्जिह्वो मातङ्गो धूम्रितस्तथा ॥१५९॥
 चन्द्रार्कः सुकरो वृधः कपिलोमः प्रहासकः^(३) ।
 क्रीडः परशुनाभश्च चक्राक्षश्च^(४) निशाचरः ॥१६०॥
 चिञ्चिराः शतदंष्ट्रश्च तुण्डकेशश्च राक्षसः ।
 यक्षसाकम्पनस्यैव दुर्मुखश्च शिलीमुखः ॥१६१॥
 दृत्येते राक्षसवरा विक्रान्ता गणरूपिणः ।
 सर्वलोकचरास्ते तु चिदशानां समक्रमाः ॥१६२॥
 सप्त चान्या दुहितरस्ताः शृणुष्वं यथाक्रमं ।
 तामाश्च यः प्रजामर्गो येन चोत्पादिता गणाः ॥१६३॥
 आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्वर्त्तता कपिला शिवा ।
 केशेनी च^(५) महाभागा भगिन्यः सप्त याः स्मृताः ॥१६४॥

१ लालविरिति ख० ।

२ कुयनो भीम इति ख० ।

३ प्रभाकर इति ख० ।

४ वक्राक्षश्चेति ख० ।

५ वेणिनी चेति ख०, ग० च ।

ताम्बो लोकामिषादश्च हन्तारो युद्धदुर्मदाः ।
 उदीर्णा राक्षसगणा इमे उत्पादिताः शुभाः ॥१६५॥
 आलम्बेयो गणः क्रूरा उक्कचेयो गणस्तथा ।
 तथा कार्ण्यञ्जैवेया राक्षसा ह्युत्तमा गणाः ॥१६६॥
 तथैव नैर्ऋतो नाम अम्बकानुचरेण ह ।
 उत्पादितः प्रजामर्गा गणेश्वरचरेण तु ॥१६७॥
 उत्पादिता बलवता उदीर्णा यक्षराक्षसाः ।
 विक्रान्ताः शौर्यसम्पन्ना नैर्ऋता देवराक्षसाः ।
 येषामधिपतिर्युक्तो नाम्ना स्यातो विरूपकः ॥१६८॥
 तेषां गणशतानेका उद्धृतानां महात्मनां ।
 प्रायेणानुचरन्त्येते शङ्करं जगतः प्रभुं ॥१६९॥
 दैत्यराजेन कुम्भेन महाकाया महात्मना ।
 उत्पादिता महावीर्या महाबलपराक्रमाः ॥१७०॥
 कपिलेया महावीर्या उदीर्णा दैत्यराक्षसाः ।
 कम्पनेन च यलेण केशिन्यास्ते परे जनाः ॥१७१॥
 उत्पादिता महाबाता उदीर्णा यक्षराक्षसाः ।
 केशिनीदुहितुस्यैव नीलायाः सुद्रुमानमाः ॥१७२॥
 आलम्बेयेन जनिता नैकाः सुरसिकेन हि ।
 नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविक्रमाः ॥१७३॥
 चरन्ति पृथिवीं लवत्रां तत्र ते देवलौकिकाः ।
 वज्रत्वाच्चैव सर्गस्थ तेषां वक्तुं न शक्यते ॥१७४॥
 तस्यास्त्वपि च नीलाया विक्रवा नाम राक्षसी ।

दुहिता स्वभावविकचा मन्दमत्त्वपराकमा ॥१७५॥
 तस्या अपि विरूपेण नैर्घतेनेह च प्रजाः ।
 उत्पादिताः सुरा घोराः शृणु ताम्बुगुर्वशः ॥१७६॥
 इन्द्राकरालविकृता महाकर्णं महोदराः ।
 हारका भीषकाश्चैव तथैव कामकाः परे ॥१७७॥
 वैनकाश्च पिशाचाश्च वाहकाः प्राशकाः परे ।
 भूमिराक्षसका ह्येते मन्दाः पुरुषविक्रमाः ॥१७८॥
 चरन्त्यदृष्टपूर्वाश्च नानाकारा ह्यनेकशः ।
 उल्लष्टमलसत्त्वा ये ते च वै खेचराः सृताः ॥१७९॥
 लक्ष्माचेण साकाशं स्वल्पाः स्वल्पं चरन्ति वै ।
 एतैर्याप्रमिमं लोकं शतशोऽथ सहस्रशः ॥१८०॥
 भूमिराक्षसकैः सर्वैरनेकैः क्षुद्रराक्षसैः ।
 नानाप्रकारैराक्रान्ता नानादेशाः समन्ततः ॥१८१॥
 समासाभिहताश्चैव ह्यष्टौ राक्षसमातरः ।
 अष्टौ विभागा ह्येषां हि विख्याता अनुपूर्वशः ॥१८२॥
 भद्रका निकराः केषिद्यज्ञनिष्यन्तिहेतुकाः ।
 सहस्रशतसङ्ख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥१८३॥
 पूतना मातृसामान्यास्तथा भूतभयङ्करा ।
 बाह्वानां मानुषे लोके यहा वैमानहेतुकाः ॥१८४॥
 स्कन्दपहादयश्चैव आपकास्त्रासकादयः ।
 कौमारास्ते तु विज्ञेया बालानां ग्रहवृत्तयः ॥१८५॥

स्कन्दग्रहविशेषाणां^{१)} मायिकानां तथैव च ।
 पूतनानामभूतानां ये च लोकविनायकाः ॥१८६॥
 सहस्रशतसङ्ख्यानां मर्त्यलोकविचारिणां ।
 एवं गणशतान्येव चरन्ति पृथिवीमिमां ॥१८७॥
 यक्षाः पुण्ड्रतमा नाम तथा ये केऽपि गुह्यकाः ।
 यक्षा देवजनास्तैव तथा पुण्ड्रजनास्तथैव ॥१८८॥
 गुह्यकानाञ्च सर्वेषामगस्त्या ये च राक्षसाः ।
 पौलस्त्या राक्षसा ये च विश्वमित्रास्तथैव स्मृताः ॥१८९॥
 यक्षाणां राक्षसानाञ्च पौलस्त्यागस्त्यस्तथैव ।
 तेषां राजा महाराजः कुबेरो ह्यलकाधिपः ॥१९०॥
 यक्षा वृष्टा पिवन्तीष्ट नृणां मांसमस्त्रयसां ।
 रक्षांस्तनुप्रवेशेन पिशाचाः परिपीडनैः ॥१९१॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नाः समन्वेष्टास्तथैव तैः ।
 भास्वरा बलवन्तस्तथैव ईश्वराः कामरूपिणः ॥१९२॥
 अनाभिभवा विक्रान्ताः सर्वलोकनमस्कृताः ।
 रुक्मासौजस्विनो मेधा वरदा यज्ञियास्तथैव ॥१९३॥
 देवानां तुल्यधर्माणां ह्यसुराः सर्वशः स्मृताः ।
 त्रिभिः पादैस्तु गन्धर्वा देवैर्हर्तिनाः प्रभावतः ॥१९४॥
 गन्धर्वभ्यस्त्रिभिः पादैर्हर्तिना वै सर्वगुह्यकाः ।
 प्रभावतुल्या यक्षाणां विज्ञेयाः सर्वराक्षसाः ।
 ऐश्वर्यहीना यत्नेभ्यः पिशाचास्त्रिगुणं पुनः ॥१९५॥

एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च ।
 धर्मैश्वर्येण बुद्ध्या च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥१८६॥
 देवासुरेभ्यो हीयन्ते चीन् पादान् वै परस्परं ।
 गन्धर्वाद्याः पिशाचान्तास्यतस्त्रो देवयोनयः ॥१८७॥

सुत उवाच । अतः शृणुत भद्रं वः प्रजाः क्रोधवशात्मकाः ।
 क्रोधायां कन्यका जम्भे द्वादश ह्यात्मसम्भवाः ।
 ता भार्याः पुलहस्यासन्नामतस्या निबोधत ॥१८८॥
 मृगी च मृगमन्दा च हरिभद्रा दरावती ।
 भृता च कपिष्ठा दंष्ट्रा निष्ठा तिर्या तथैव च ।
 श्वेता चैव खरा चैव सुरसा चेति विद्युताः ॥१८९॥
 मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगास्तान्याः शशास्तथा ।
 न्यङ्गवः शरभा ये च रुरवः पृषताश्च ये ॥२००॥
 मृगाराजा मृगमन्दाया गवयाश्चापरे तथा ।
 महिषोद्वराहाश्च खड्गगौरमुखास्तथा^(१) ॥२०१॥
 हरेस्तु हरयः पुत्रा गोलाङ्गूलतरक्षवः ।
 वानराः किन्नराश्चैव व्याघ्राः किम्पुषास्तथा ।
 इत्येवमादयोऽन्येऽपि दरावत्या निबोधत ॥२०२॥
 सूर्यस्त्राण्डकपाले द्वे समानीय तु भौवनः ।
 हस्ताभ्यां परिमृष्ट्वाथ रथन्तरमगायत ॥२०३॥
 साम्ना प्रसूयमानेन सद्य एव गजोऽभवत् ।

स प्रायच्छदिरावत्यै पुचार्थे^(१) स तु भौवनः ॥२०४॥
 इरावत्याः सुतो यस्मान् तस्मादैरावतः स्मृतः ।
 देवराजोपवाङ्मत्वात् प्रथमः स मतङ्गराट् ।
 शुभाभ्रामश्वतुर्द्विः श्रीमानैरावतो गजः ॥२०५॥
 अश्वजस्रैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिनः ।
 षड्दन्तस्य हि भद्रस्य औपवाङ्मस्य वै वलः ॥२०६॥
 तस्य पुत्रोऽञ्जनस्यैव सुप्रतीकोऽथ वामनः ।
 पद्मस्यैव चतुर्थोऽभ्युद्विजिनी चाभ्रमुल्लास्य ॥२०७॥
 दिग्गजांस्तान्श्च चत्वारः श्रेताऽजनयताशुगान् ।
 भद्रं मृगश्च मन्दश्च सङ्कीर्णं चतुरः सुतान् ॥२०८॥
 सङ्कीर्णोऽप्यञ्जनो यस्तु उपवाङ्मो यमस्य तु ।
 भद्रो यः सुप्रतीकस्तु हरितः स क्षपाम्पतेः ॥२०९॥
 पद्मो मन्दस्तु यो गौरो द्विपो ह्रीलविलस्य^(२) सः ।
 मृगः श्यामस्तु यो हस्ती उपवाङ्मः स पावकैः ॥२१०॥
 पद्मोत्तरस्तु यः पद्मः^(३) गजो वै वरुणो गणः ।
 उपलेपनमेवञ्च तस्माद्यौ जज्ञिरे सुताः ॥२११॥
 उदयभावेनोपेता जायन्ते तस्य चान्वये ।
 श्वेतबालनखाः पिङ्गा वर्मवन्तो मतङ्गजाः ।
 मतङ्गजान् प्रवक्ष्यामि नागानन्यानपि क्रमात् ॥२१२॥

१ पुचायेति ख०, ग० च ।

२ ह्रीडविडस्येति ड० ।

३ पद्मोत्तरः पद्मवांश्चेति ड० ।

कपिलः पुण्डरीकश्च सुमनाभो रथान्तरः ।
 जातौ नाम्ना सुतौ ताभ्यां सुप्रतिष्ठप्रमर्दनौ ॥२१३॥
 ब्रूलाः स्थूलाः शिरोदान्ताः शुद्धबालनखास्तथा ।
 बलिनः शक्तिनश्चैव स्यतास्त्राकुलिका गजाः ॥२१४॥
 पुष्पदन्तो वृहत्सामा षट्दन्तो दन्तपुष्पवान् ।
 ताम्रवर्णी च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः^(१) ॥२१५॥
 अन्वये चास्य जायन्ते लम्बोष्ठाश्चरुदर्शिनः ।
 श्यामाः सुदर्शनाश्चण्डा नानापीडायताननाः ॥२१६॥
 वामदेवोऽञ्जनश्यामः सास्त्रो जज्ञेऽथ वामनः ।
 भार्या चैवाङ्गदा तस्य नीलवक्त्रवर्णा सुतौ ॥२१७॥
 षण्डाश्चरुशिरोयीवा कूटोरस्कास्तरस्त्रिनः ।
 नरैर्बद्धाः कुले तेषां जायन्ते विहता गजाः ॥२१८॥
 सुप्रतीकस्तु रूपेण नास्त्यस्य सदृशो गजः ।
 तस्य प्रहारी सम्पाती पृथुश्रिन्तिसुतास्तथः ॥२१९॥
 पशवो दीर्घतान्त्रोष्ठा सुविभक्तशिरोदराः ।
 जायन्ते सृष्टुसम्भूता वंशे तस्य मतङ्गजाः ॥२२०॥
 अञ्जनादञ्जना सास्त्रो विजज्ञे चाञ्जनावती ।
 एवं माता तथोश्चापि प्रथितायुरजः सुतौ ॥२२१॥
 महाविभक्तशिरसः स्निग्धजीमूतसन्निभाः ।

१ सहचारिविषादक इति ग० । सहचारिविषाणिन इति ख०,
 छ० च ।

सुदर्शनाः सुवर्णाणः पद्माभाः परिमण्डलाः ।
 शूनाः पीताद्यतमुखा गजास्तस्यान्वयेऽभवन् ॥२९२॥
 जज्ञे चन्द्रमसः साक्षः पिङ्गला कुसुदद्युतिः ।
 पिङ्गालायाः सुतौ तस्या महापद्मोर्मिमालिनौ ॥२९३॥
 समायवरदांखण्डान् प्रष्टुद्वलिनोदरान् ।
 हस्तियुद्धे प्रियात्रागान् विद्धि तस्य कुलोद्भवान् ॥२९४॥
 एतान् देवासुरे युद्धे जयार्थं जगृजः सुराः ।
 कृतार्थस्य विस्मृष्टासौः पूर्वोक्ताः प्रथयुर्दिशः ॥२९५॥
 एतेषामन्वये जातान् विनीतांस्त्रिदश ददुः ।
 अङ्गाय लोमपादाय सूचकाराय वै द्विपान् ॥२९६॥
 द्विरदो द्विरदाभ्याश्च हस्ताद्धस्ती करान् करी ।
 वरणादारणो दन्ती दन्ताभ्यां गर्जनाङ्गजः ॥२९७॥
 कुञ्जरः कुञ्जचारिलान्नागो नगविरोधतः ।
 मतङ्गादिति मातङ्गे द्विपो द्वाभ्यामपि स्रतः ।
 सामजः सामजातलादिति निर्वचनक्रमः ॥२९८॥
 एषां जिह्वापरावृत्तिरिवाक्रं^(१) ह्यग्निश्चापजं ।
 बलस्थानवतो या तु^(२) या चैवाङ्गूढमुष्कता ।
 उभयं दन्तिनामेतत् स्वयम्भूसुरशापजं ॥२९९॥
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 कन्यासु जाता दिङ्नामैर्नानामत्वास्ततो गजाः ॥३००॥

१ पाठाऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

२ अयमप्यादर्शदोषेवासमीचीन एव मुद्रितः ।

समुत्तिष्ठ प्रभृतिश्च नामनिर्वचनन्तथा ।
 एतद्भजानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसुः ॥२३१॥
 कौशिकाद्याः समुद्रान्तु गङ्गायास्तदनन्तरं ।
 अञ्जनसैकमूलस्य प्राच्यान्नागवनन्तु तत् ॥२३२॥
 उत्तरा तस्य विन्ध्यस्य गङ्गाया दक्षिणञ्च यत् ।
 गङ्गोद्भेदात्करुषेभ्यः सुप्रतीकस्य तदनं ॥२३३॥
 अपरेणोत्कलाच्चैव द्यावेदिभ्यश्च पञ्चमं ।
 एकभूतात्मतस्यैतद्वामनस्य वनं सप्तमं ॥२३४॥
 अपरेण तु लौहित्यमासिन्धोः पश्चिमेन तु ।
 यमस्यैतदनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥२३५॥
 भृतिर्विजज्ञे भृतांश्च रुद्रस्थानुचरान् प्रभो ।
 स्थूलान् कर्मांश्च दीर्घांश्च वामनान् ह्रस्वकान् समान् ॥२३६॥
 लम्बकर्णान् प्रलम्बोष्ठान् लम्बजिह्वास्तनोदरान् ।
 एकरूपान् द्विरूपांश्च लम्बस्त्रिकण्ठपिण्डिकान् ॥२३७॥
 सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनवासिनः ।
 कृष्णान् गौरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च लोहितारुणान् ॥२३८॥
 वभून् वै शवलान् धूत्रान् कद्रून् रामभदारुणान् ।
 सुञ्जकेशान् हृषीकेशान् सर्पयज्ञोपवीतिनः ॥२३९॥
 विस्मृष्टालान् विरूपाक्षान् कृशाक्षानेकलोचनान् ।
 वज्रशीर्षान् विशीर्षांश्च एकशीर्षांश्च शीर्षकान् ॥२४०॥
 चण्डांश्च विकटांश्चैव विगेमान् रोमशांस्तथा ।
 अन्धांश्च जटिलांश्चैव कुञ्जान् ह्येषकवामनान् ॥२४१॥

सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनशेविनः ।
 एककर्णान् महाकर्णान् शङ्कुकर्णान्ऽकर्णिकान् ॥२४२॥
 दंष्ट्रिणो नखिनश्चैव निर्दन्ताश्च द्विजिह्वकान् ।
 एकहस्तान् द्विहस्ताश्च त्रिहस्तांश्चाप्यहस्तकान् ॥२४३॥
 एकपादान् द्विपादांश्च त्रिपादान् वज्रपादकान् ।
 महायोगान् महासत्त्वान् सुतपकान् महाबलान् ॥२४४॥
 सर्ववृत्तान्ऽप्रतिघान्^(१) ब्रह्मज्ञान् कामरूपिणः ।
 घोरान् कूरांश्च मेधांश्च शिवान् पुण्ड्रान् सवादिनः^(२) ॥२४५॥
 कुशहस्तान् महाजिह्वान् महाकर्णान्महाननान् ।
 हस्तादांश्च मुखादांश्च शिरोऽदांश्च कपालिनः ॥२४६॥
 धन्विनो मुद्गरधरान्ऽमिश्रलधरांस्तथा ।
 दीप्तास्थान् दीप्तनेत्रांश्च चित्रमाख्यानुलेपनान् ॥२४७॥
 अन्नादान् पिशितादांश्च वज्ररूपान् सूरूपकान् ।
 रात्रिसन्धाचरान् घोरान् कश्चित्कौम्यान् दिवाचरान् ।
 नक्तञ्चरान् सुदुःप्रेक्ष्यान् घोरांस्तान् वै निशाचरान् ॥२४८॥
 परत्वे च भयं दैवं सर्वं ते गतमानसाः ।
 नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥२४९॥
 शतन्तानि सहस्राणि भूतानामात्मयोगिनां ।
 एते सर्वे महात्मानो भूत्याः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥२५०॥
 कपिशा चैव कुम्भाण्डी कुम्भाण्डान् जज्ञिरे पुनः ।

१ सर्ववृत्तान्प्रतिमानिति ख० ।

२ पुण्ड्रदान् सत्यवादिन इति ख० ।

मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च ।
 कपिशत्वात् पिशाचास्तो सर्वे च पिशिताशनाः^(१) ॥२५२॥
 युष्मानि षोडशान्यानि वर्तमानास्तदन्वयाः ।
 नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि पुरुषादांस्तदन्वयान्^(२) ॥२५३॥
 कृगलः कृगली चैव^(३) वक्रो वक्रमुखी तथा ।
 षोडशानां गणा चैव स्रुची स्रुचीमुखस्तथा ॥२५४॥
 कुम्भपात्रश्च कुम्भी च वज्रदंष्ट्रश्च दुन्दुभिः ।
 उपचारोपचारश्च उलूखल उलूखली ॥२५५॥
 अनर्कश्च अनर्का च कुखण्डश्च कुखण्डिका ।
 पाणिपात्रः पाणिपात्री पांशुः पांशुमती तथा ॥२५६॥
 नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा ।
 कलादोच्छेपणा चैव^(४) प्रस्कन्दः स्कन्दिका तथा ।
 षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश ॥२५७॥
 अजामुखा वक्रमुखाः पूरिणः स्कन्दिनस्तथा ।
 विपादाङ्गारिकाश्चैव कुम्भपाचाः प्रकुन्दकाः ॥२५८॥
 उपचारोलूखलिका ह्यनर्काश्च कुखण्डिकाः ।
 पाणिपाचाश्च नैतुण्डाः ऊर्णाशा निपुणास्तथा ॥२५९॥
 स्रुचीमुखोच्छेपणादाः कुलान्येतानि षोडश ।

१ पिशिताश्चरुमदाशना इति ख० ।

२ शृङ्गध्वं धरणीसुरा इति ग० ।

३ मच्छलो मच्छली चैवेति ड० ।

४ पाठोऽयं न समोचीनः ।

इत्येता ह्यभिजातास्तु कुम्भाण्डानां प्रकीर्तिताः ॥२५८॥
 पिशाचास्ते तु विज्ञेयाः सुकल्पा इति जज्ञिरे ।
 वीभत्सं विकृताचारं पुत्रपौत्रमनन्तकं ।
 अतस्तेषां पिशाचानां लक्षणञ्च निबोधत ॥२६०॥
 सर्वाङ्गकेशा वृत्ताख्या दंष्ट्रिणो नखिनस्तथा ।
 तिर्यङ्गाः पुरुषादाश्च पिशाचास्ते ह्यधोमुखाः ॥२६१॥
 अकेशका ह्यरोमाणस्त्वग्बन्धश्चर्मवाससः ।
 कुम्भाण्डिकाः पिशाचास्ते तिलभत्ताः सदामिषाः ॥२६२॥
 वक्राङ्गहस्तपादाश्च वक्रग्रीवागतास्तथा ।
 ज्ञेया वक्रपिशाचास्ते वक्रगाः कामरूपिणः ॥२६३॥
 लम्बोदरास्तुण्डनाशा ह्रस्वकायशिरोभुजाः ।
 नितुन्दकाः पिशाचास्ते तिलतलाः प्रियश्रवाः ॥२६४॥
 वामनाकृतयस्त्रैव वाचालाः सुतगामिनः ।
 पिशाचानर्कमर्कास्ते वृत्तवासादनप्रियाः ॥२६५॥
 ऊर्ध्ववाङ्मूर्ध्वरोमाण ऊर्ध्ववृत्तास्तथालयाः ।
 सुसन्नि पाङ्गूनङ्गेभ्यः पिशाचाः पाङ्गवश्च ते ॥२६६॥
 धमनीमन्तकाः^(१) शुष्काः श्वश्रुलाक्षीरवाससः ।
 उपवीराः पिशाचाश्च श्वश्रुनायतनास्तथा ॥२६७॥
 विष्टम्भाश्च महाजिह्वा लेलिहाना ह्युदूखलाः^(२) ।
 हस्त्युदूखलशिरसो विरता बद्धपिण्डकाः ॥२६८॥

१ धमनीमन्तका इति क० ।

२ ह्युदूखला इति ड० ।

पिशाचाः कुम्भपाचास्ते अदृष्टान्नानि भुञ्जते ।
 सुक्लाम्बु रोमशाः पिङ्गा दृष्टादृष्टाश्चरन्ति वै ॥२३८॥
 अयुक्ताश्च विशन्तीश्च निपुणस्ते पिशाचकाः ।
 आकर्णदारितास्याश्च लम्बभ्रूमूलनाशिकाः ॥२३९॥
 हस्तपादाकान्तगणा ह्रस्वकाः क्षितिदृष्टयः ।
 बालादास्ते पिशाचा वै स्रुतिकाष्टह्रस्वेतिनः ॥२४०॥
 पृष्ठतः पाणिपादाश्च ह्रस्वका वातरंक्षसः ।
 पिशितादाः पिशाचास्ते संशामे रुधिराग्निनः ॥२४१॥
 नग्नका क्षानिकेताश्च लम्बकेशाश्च पिण्डकाः ।
 पिशाचाः स्कन्दिनस्ते वै अन्या उच्छ्वसनाग्निनः ।
 षोडश ज्ञातयस्तेषां पिशाचानां प्रकीर्त्तिताः ॥२४२॥
 एवं विधान् पिशाचांस्तु दीनान् दृष्ट्वानुकम्पया ।
 तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुण्यदन्पचेतसः ।
 अन्तर्द्धानं प्रजास्तेषां कामरूपत्वमेव च ॥२४३॥
 उभयोः सन्ध्ययोश्चारं स्थानान्याजीवमेव च ।
 गृहाणि यानि भग्नानि शून्यान्यल्पजनानि च ॥२४४॥
 विध्वस्तानि च यानि स्युरनाचारोषितानि च ।
 असंस्पृष्टोपलिप्तानि^(१) संस्कारैर्वर्जितानि च ॥२४५॥
 राजमार्गापरथाश्च निष्कुण्ठाश्च त्वराणि च ।
 द्वाराण्यष्टालकाश्चैव निर्ममान् संक्रमांस्तथा ॥२४६॥

पथो नद्योऽथ तीर्थानि चैत्यवृत्तान् महापथान् ।
 पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्वेतेषु सर्वशः ॥२७८॥
 अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा विहिताः सुरैः ।
 वर्णाश्रमाः सङ्करिकाः कारुश्लिष्यजनास्तथा ॥२७९॥
 अमृतोपमसत्त्वानां चौरविश्वामघातिनां ।
 एतैरन्यैश्च वज्रभिरन्यायोपाज्जितैर्धनैः ।
 आरभन्ते क्रिया यान्तु पिशाचास्तत्र देवताः ॥२८०॥
 मधुमांसौदनैर्दध्ना तिलचूर्णसुरासवैः ।
 धूपैर्ह्यरिद्रुक्शरैस्तैलभद्रगुडौदनैः ॥२८१॥
 कृष्णानि चैव वामांसि धूपाः सुमनसस्तथा ।
 एवं युक्ताः सुवलयलोषा वै पर्वसन्धिषु ।
 पिशाचानामनुज्ञाय ब्रह्मा सोऽधिपतिर्ददौ ॥२८२॥
 सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनं ।
 दृष्ट्वा लज्जनयत् पुत्रान् व्याघ्रान् मिहंश्च भामिनी^(१) ॥२८३॥
 द्विपिनश्च सुतास्तस्या व्यालेयाश्चामिषाग्निनः ।
 षष्ठयश्चापि कार्त्तवेन प्रजासर्गे निबोधत ।
 तस्या दुहितरः पञ्च तामाश्रामानि मे शृणु ॥२८४॥
 मीना माता तथा वृत्ता परिवृत्ता तथैव च ।
 अनुवृत्ता तु विज्ञेया तामां वै शृणुत प्रजाः ॥२८५॥
 सहस्रदन्ता मकराः पाठीनास्तामरोहिताः ।

इत्येवमादिर्हि गणो मैत्रो विस्तीर्ण उच्यते ॥२८६॥
 याद्याश्चतुर्विधा ज्ञेया तथानुज्येष्ठका अपि ।
 निष्कांश्च शिशुमारांश्च माता व्यजनयत् प्रजाः ॥२८७॥
 वृत्ता कूर्मविकाराणि नैकानि जलचारिणां ।
 तथा शङ्खविकाराणि जनयामास नैकशः ॥२८८॥
 मण्डूकानां विकाराणि अनुवृत्ता व्यजायत ।
 ऐण्ठेयानां विकाराणि शम्बूकानां तथैव च ॥२८९॥
 तथा शृङ्गविकाराणि वराटककृतानि च ।
 तथा शङ्खविकाराणि^(१) परिवृत्ता व्यजायत ॥२९०॥
 कालकूटविकाराणि जलौकविहितानि च ।
 इत्येष हि शेषेर्वंशः पञ्चशाखाः प्रकीर्तिताः ॥२९१॥
 तिर्यक् हेतुकमाद्याहुर्वज्रलं वंशविस्तरं ।
 संस्तेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति ह ॥२९२॥
 स्तस्त्रिपिकशरीरेभ्यो जायन्त्युत्पादका द्विजाः ।
 मनुष्याः स्तेदमलजाः^(२) उग्रना नाम जन्तवः ।
 नानापिपीलिकगणाः कीटका बहुपादकाः ॥२९३॥
 शङ्खोपलविकाराणि कीलकाचारकाणि च ।
 इत्येवमादिवज्रलाः स्तेदजाः पार्थिवा गणाः ॥२९४॥
 तथा घर्मादितप्राग्भस्त्रज्ञो वृष्टिभ्य एव च ।

१ “तथा शङ्खविकाराणि” इत्ययं पाठः स्थानद्वये स्थितत्वादेकवा-
सकृतः ।

२ स्तेदजलजा इति छ० ।

मैका मृगशरीरेभ्यो जायन्ते जन्तवस्त्रिमे ॥२८५॥
 मीनकाः पिप्पला दंशास्तथा तिन्निरपुत्रिकाः ।
 नीलचित्राश्च जायन्ते क्षलका वज्रविस्तराः ॥२८६॥
 जलजाः स्नेहजाश्चैव जायन्ते जन्तवस्त्रिमे ।
 काशतो यज्ञकाः कीटनलदा वज्रपादकाः ॥२८७॥
 सिंहला रोमलाश्चैव पिच्छलाः परिकोर्निताः ।
 इत्येवमादिर्हि गणो जलजः स्नेहजः सूतः ॥२८८॥
 सर्पिर्भ्यो मासमुद्गानां जायन्ते क्रमशस्तथा ।
 जम्बुवित्तास्रपूगेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ॥२८९॥
 मुद्गेभ्यः पनसेभ्यश्च तण्डुलेभ्यस्तथैव च ।
 तथा कोटरशुष्केभ्यो निक्षिप्तेभ्यो भवन्ति हि ॥३००॥
 अन्येभ्योऽपि च जायन्ते न हि तेभ्यश्चिरं सदा ।
 जन्तवस्तुरगादिभ्यो विषादिभ्यस्तथैव च ॥३०१॥
 वह्न्यहानि निक्षिप्ते सम्भवन्ति च गोमये ।
 जायन्ते क्रमयो विप्रा काष्ठेभ्यश्च घृणादयः ॥३०२॥
 क्रमा द्रुमाणां जायन्ते विविधा नौलमक्षिकाः ।
 तथा शुष्कविकारेभ्यः पुत्रिकाः प्रभवन्ति च ॥३०३॥
 कालिका शतिकेभ्यश्च^(१) सर्पा जायन्ति सर्वशः ।
 संस्नेहजाश्च जायन्ते वृक्षिकाः शुष्कगोमयात् ॥३०४॥
 गोभ्यो हि मर्द्विभ्यश्च जायन्ते जन्तवः प्रभो ।

मत्स्यादयश्च विविधा अण्डकुक्षौ विशेषतः ॥३०५॥
 खैरीरिकाश्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च ।
 तथान्यानि च सूक्ष्माणि जलौकादीनि जातयः ॥३०६॥
 मणिकाणां विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे ।
 प्रायेण तु वमन्त्यस्मिन् उच्छिष्टोदककर्द्धमे ॥३०७॥
 मशकानां विकाराणि भ्रमराणां तथैव च ।
 तृणेभ्यश्चैव जायन्ते पुचिकापुत्र × × ^(१) सकाः ॥३०८॥
 मणिच्छेदास्तथा व्यालाः पोतजाः परिकीर्त्तिताः ।
 शतवेरिविकाराणि किरीषेभ्यो भवन्ति ह ॥३०९॥
 एवमादिरसंख्यातो गणः संस्त्रेदजो मया ।
 समासाभिहितो ह्येष प्राक्कर्मावशजः स्मृतः ॥३१०॥
 तथाऽन्ये नैर्हताः सत्त्वास्ते स्मृता उपसर्गजाः ।
 पूतास्तु योनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः स्मृताः ॥३११॥
 प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया ह्युपपत्तिजाः ।
 केचित्तु योनिजा देवाः केचिदेवानिमित्ततः ॥३१२॥
 तृलालाघश्च कोलश्च शिवा कन्या तथैव च ।
 अपत्यं सरमाद्यास्तु गणा वै सरमादयः ॥३१३॥
 श्यामश्च श्वलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा ।
 कृष्णो धूम्राणश्चैव तृलालाघश्च कद्रुकाः ॥३१४॥
 सुरसाऽथ विजज्ञे तु शतमेकं शिरो मतं ।

सर्पाणान्तकको राजा नागानाञ्चापि वासुकिः ।
 तमेवञ्जल इत्येव गणः क्रोधवशात्प्रकः ॥२१५॥
 पुलहस्यात्मजात्सर्गसाक्षायास्तन्निबोधत ।
 वङ्गन्यास्त्रभिर्विख्यातास्तस्यायाश्च विजग्निरे ॥२१६॥
 श्येनी भाभी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शूकी तथा ।
 अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
 सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूता पत्निषत्तमौ ॥२१७॥
 सम्पातिरजनत् पुत्रं कन्यामेकान्तथैव च ।
 जटायुषश्च ये पुत्राः काकगृध्राश्चकर्णिनः ॥२१८॥
 भार्या गरुत्मतस्यापि भाभी क्रौञ्ची तथा शूकी ।
 धृतराष्ट्री च भद्रा च तास्तपत्यानि वच्छते ॥२१९॥
 शूकी गरुत्मतः पुत्रान् सुपुत्रे षट् परित्युतान् ।
 चिशिरं सुमुखश्चैव बलं पृष्ठं महाबलं ॥२२०॥
 चित्रङ्गनेच सुमुखं सुरूपं सुरभं बलं ।
 एषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडानां महात्मनां ॥२२१॥
 चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पद्मगाशिनां ।
 पुत्रपौत्रविसर्गाच्च तेषां वै वंशविस्तरः ॥२२२॥
 व्याघ्रानि यानि देशानि तानि वच्छे यथाक्रमं ।
 शास्त्रलिङ्गोपमखिलं देवकूटश्च पर्वतं ॥२२३॥
 मणिमन्त्रश्च^(१) शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा ।

पर्णमालं सुकेशञ्च शतशृङ्गं तथाऽचलं ॥ ३२४ ॥
 कौरजं पञ्चशिखरं हेमकूटञ्च पर्वतं ।
 प्रचण्डवायुप्रभवेर्दिपितैः पद्मरागिभिः ॥ ३२५ ॥
 शैलजालानि व्याप्तानि गारुडैस्सैर्महात्मभिः ।
 भासीपुषाः स्रुता भासा उलूकाः काककुक्कुटाः^{१)} ॥ ३२६ ॥
 मयूराः कलविहगाश्च कपोता लावतिक्षिराः ।
 क्रौञ्ची वार्द्धिणभान् श्येनी कुररान् सारसान् वकान् ॥ ३२७ ॥
 इत्येवमादयोऽपि क्रव्यादा ये च पक्षिणः ।
 धृतराष्ट्री च हंसाश्च कलहंसाश्च भामिनी ॥ ३२८ ॥
 चक्रवाकाश्च विहगान् सर्वान्यैवादकान् द्विजान् ।
 एतानेव विजज्ञेऽथ पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ३२९ ॥
 गरुडस्यात्मजाः प्रोक्ता इरायाः शृणुत प्रजाः ।
 इरा प्रजज्ञे कन्या वै तिस्रः कमललोचनाः ॥ ३३० ॥
 वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधाश्चैव मातरः ।
 स्रुता चैवाथ वज्री च वीरुधा चेति ताम्नु वै ॥ ३३१ ॥
 स्रुता वनस्पतीन् जज्ञे ह्यपुष्यान् पुलिनस्थितान् ।
 युक्तान् पुष्पफलैर्वृक्षान् स्रुता वै सम्प्रवृत्तये ॥ ३३२ ॥
 अथ वज्री तु गुल्माश्च त्वक्मारामृणजातयः ।
 वीरुधा तदपत्यानि वंशश्चात्र समाप्यते ॥ ३३३ ॥
 एते कश्चपदायादा व्याख्याताः स्थाणुजङ्गमाः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दैरिदं पूरितं जगत् ॥ ३३४ ॥
 इति सर्गकदेशश्च कीर्तितोऽवयवो मया ।
 मारीचोऽयं प्रजासर्गः समाधेन प्रकीर्तितः ।
 न शक्यं व्यासतो वक्तुमपि वर्षशतैर्दिजाः ॥ ३३५ ॥
 अदितिर्धर्मशीला तु बलशीला दितिः स्रता ।
 तपःशीला तु सुरभिर्मायाशीला दनुः स्रता ॥ ३३६ ॥
 क्रूरशीला तथा कद्रुः क्रौञ्चश्च श्रुतिशालिनी ।
 दूरा यक्षणीला तु दनायुर्भक्षणे रता ॥ ३३७ ॥
 वाहशीला तु विनता तासां वै पाशशालिनी ।
 स्वभावा लोकमादृशां शीलान्येतानि सर्वशः ॥ ३३८ ॥
 धर्मतः शीलतो बुद्ध्या क्षमया बलरूपतः ।
 रजःसत्त्वतमोदृत्ता धार्मिकाधार्मिकास्तु वै ॥ ३३९ ॥
 मातृतुल्यास्त्राभिजाताः कश्यपस्यात्मजाः प्रजाः ।
 देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मजाः ।
 पिशाचाः पशवश्चैव मृगाः पतङ्गवीरुधः ॥ ३४० ॥
 यस्माद्वाचायणीष्वेते जज्ञिरे मानुषीष्विह^(१) ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्माच्छ्रेष्ठास्तु मानुषाः ॥ ३४१ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधकास्तु वै ।
 ततोऽधःश्रोतसस्ते वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥ ३४२ ॥
 जायन्ते कार्यसिद्ध्यर्थं मानुषेषु पुनः पुनः ।

इत्येव वंशप्रभवः प्रसङ्गात्स्तपस्विनां ॥ २४ २ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च गन्धर्व्याप्सरसां तथा ।
 यज्ञरत्नः पिशाचानां सुपर्णैरगपत्त्रिणां ॥ २४ ४ ॥
 व्यालानां त्रिखिनाञ्चैव^(१) श्लोषधीनाञ्च सर्वशः ।
 कम्पिकीटपतङ्गानां क्षुद्राणां जलजाश्च ये ।
 पशूनां ब्राह्मणानाञ्च श्रीमतां पुण्ड्रलक्ष्णं ॥ २४ ५ ॥
 आयुष्यश्चैव धन्यश्च श्रीमान् हितसुखावहः ।
 श्रोतव्यश्चैव सततं यादवश्चैवानुसूयता ॥ २४ ६ ॥

इमन्नु वंशं निद्यमेन यः पठेत्
 महात्मनां ब्राह्मणवैद्यसंसदि ।
 अपत्यलाभं हि लभेत् सुपुष्कलं
 त्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिं ॥ २४ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गा
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अधिराजानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । एवं प्रजासु सृष्टासु कस्यपेन महात्मना ।

प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्थावरासु चरासु च ॥१॥

अभिविच्याधिपत्येषु तेषां मुख्यः प्रजापतिः ।

ततः कमेण राज्ञानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥२॥

दिजातीनां वीरुधाञ्च नक्षत्राणां राशैः सह ।

यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥३॥

वृहस्पतिन्तु विश्वेषां ददावङ्गिरसां पतिं ।

भृगूणामधिपञ्चैव काव्यं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥४॥

आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकं ।

प्रजापतीनां दक्षञ्च मरुतामथ वासवं ॥५॥

दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनं ।

नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजं ॥६॥

विप्रचिन्तिञ्च राजानं दानवानामथादिशत् ।

अपान्तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिं ।

यक्षाणां राक्षसानाञ्च पार्थिवानां धनस्त च ॥७॥

धैवस्तुतं पितृणाञ्च यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।

सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनं ॥८॥

शैलानां क्षिप्रवन्तश्च नदीनामथ सागरं ।
 गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चिचरथं तदा ॥८॥
 उच्चैःश्रवसमश्वानां राजानश्चाभ्यसेचयत् ।
 मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषश्च चतुष्यदां ॥९०॥
 पक्षिणामथ सर्वेषां गरुडं पततां वरं ।
 गन्धानां मातुलक्षैव भूतानामशरीरिणां ॥९१॥
 शब्दाकाशवलानाञ्च वासुं बलवतां वरं ।
 सर्वेषां दंष्ट्रिणां श्रेष्ठं नागानामथ वासुकिं ॥९२॥
 सरीसृपाणां सर्पाणां नागानाञ्चैव तत्तकं ।
 सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च^(१) ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥९३॥
 सर्वाप्सरोगणानाञ्च कामदेवं तथैव च^(२) ।
 ऋतूनामथ मासानामार्त्तवानां तथैव च ॥९४॥
 पक्षाणाञ्च विपक्षाणां मुहूर्त्तानाञ्च पर्वणां ।
 कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।
 गणितस्थाय योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुं ॥९५॥
 प्रजापतिर्वै रजसः पूर्वस्थान्दिशि विभ्रुतं ।
 पुत्रं नास्मा सुधामानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥९६॥
 पश्चिमस्थान्दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतं ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥९७॥

 १ पाठोऽयं न समीचीनः ।

१ तथा प्रभुमिति ख० ।

मनुष्याणामधिपतिं ऋषे चैव सुतं मनुं ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सपत्तना ।
 यथाप्रदेवमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥१८॥
 स्वायम्भूवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।
 नृपा क्षीतेऽभिविच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥१९॥
 मन्वन्तरेऽश्वतीतेषु गता क्षीतेषु पार्थिवाः ।
 एवमन्येऽभिविच्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः ।
 अतीतानागताः सर्वे स्युता मन्वन्तरेऽश्वराः ॥२०॥
 राजसूयेऽभिविक्तस्य पृथुरेभिर्नरोत्तमैः ।
 वेददृष्टेन विधिना कृतो राजा प्रतापवान् ॥२१॥
 एतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजामन्तानकारणात् ।
 पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥२२॥
 कश्यपो गोचकामस्तु चचार परमन्तपः ।
 पुत्रैः गोचकरौ मह्यं भवेतामित्यऽचिन्तयत् ॥२३॥
 तस्य प्रधायमानस्य कश्यपस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मणोऽथौ सुतौ पद्यात् प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥२४॥
 वत्सरास्यासितस्यैव तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ।
 वत्साराग्निध्रुवो जज्ञे रैभ्यश्च स महायशः ॥२५॥
 रैभ्यश्च रैभ्या विज्ञेया निध्रुवश्च निबोधत ।
 अथनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥२६॥
 निध्रुवश्च तु या पत्नी माता वै कुण्डपाणिनां ।
 असितस्यैकपर्णायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥२७॥

शाण्डिल्यानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशाः ।
 निधुवाः शाण्डिल्या रैभ्यास्तयः पञ्चान्तु कश्चपाः ॥२८॥
 वरप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्रिमाः ।
 चतुर्युगे त्वतिक्रान्ते मनोर्द्धेकादशे प्रजाः ।
 अथावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे सम्प्रवर्तते ॥२९॥
 मानसस्य चरिष्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किलः ।
 मानसस्तस्य दायादस्तृणविन्दुरिति श्रुतः^(१) ॥३०॥
 त्रेनायुगमुखे राजा तृतीये सम्भवत् च ।
 तस्य कन्या त्रिङ्गिविला रूपेणाप्रतिमा भवेत् ।
 पुत्रस्तथा स राजर्षिणां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥३१॥
 अष्टिरिङ्गिविलायान्तु विश्रवाः समपद्यत ।
 तस्य पत्न्यस्यतस्तस्य पौत्रस्त्यकुलवर्द्धनाः ॥३२॥
 वृहस्पतेर्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्य कीर्तितः ।
 कन्यान्तस्योपयमे स नाम्ना वै देववर्णिनी ॥३३॥
 पुष्योत्कटाश्च वाकाश्च सुते मान्यवतः स्थितौ ।
 कैकसी^(२) मालिनः कन्यां तामान्तु ऋणुत प्रजाः^(३) ॥३४॥
 ज्येष्ठं वैश्रवणन्तस्य सुषुबे देववर्णिनी ।
 दिव्येन विधिना युक्तामर्षिणैव श्रुतेन च ।

१ स्मृत इति ख०, ग० च ।

२ कैकसिमिति ड० । कैकयीमिति क० ।

३ कन्यान्तस्योपयमे स इत्यादिः ऋणुत प्रजा इत्यन्तः पाठः न पूर्वोपर-
सङ्गतः ।

राजसेनं च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥ ३५ ॥
 विपादं सुमहाकायं स्थूलशरीरं महातनुं ।
 अष्टदंष्ट्रं चरित्यश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितं ॥ ३६ ॥
 ह्रस्ववाजं प्रवाजञ्च पिङ्गलं सुविभीषणं ।
 वैवर्ज्जानमम्बुदं मम्बुदं ज्ञानमम्बुदा ॥ ३७ ॥
 एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।
 पिता दृष्ट्वाब्रवीत् तत्र कुबेरोऽयमिति स्त्रियं ॥ ३८ ॥
 कुत्सायां कितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
 कुबेरः कुशरीरत्वात्प्राप्ता तेन च सोऽङ्कितः ॥ ३९ ॥
 यस्मादिश्वसोऽपत्यं सादृशाद्विश्वस इव ।
 तस्माद्विश्वसो नाम नाम्ना लोके भविष्यति ॥ ४० ॥
 अह्नां कुबेरोऽजनयद्विश्रुतं नलकूपरं ।
 रावणं कुम्भकर्णञ्च कन्यां सूर्पनखान्तथा ।
 विभीषणं चतुर्थांस्तान् कैकस्यजनयत् सुतान् ॥ ४१ ॥
 शङ्कुकर्णो दशपीवः पिङ्गलो रक्तमूर्जुजः ।
 चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥ ४२ ॥
 जात्याश्चननिभो दंष्ट्री लोहितपीव एव च ।
 राजसेनो जययुक्तः^(१) रूपेण च बलेन च ॥ ४३ ॥
 मत्स्यवुद्धिर्दृढतनूराक्षमैरेव^(२) रावणः ।
 निमर्गाद्धारुणः कूरो रावणाद्धारुणस्तु मः ॥ ४४ ॥

१ राजसेनोऽल्लसायुक्त इति ड० ।

२ मत्स्यवुद्धिः अतयंश्चैराक्षमैरेवेति ड० ।

हिरण्यकशिपुस्वामीत् स राजा पूर्वजन्मनि^(१) ।
 चतुर्थुगानि राजात्र^(२) त्रयोदश स राक्षसः ॥४५॥
 ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणामाख्याताः सङ्ख्याया दिजैः ।
 नियुतान्येकषष्टिश्च सङ्ख्याविद्भिर्ददाहता ॥४६॥
 षष्टिशतमहस्राणि वर्षाणान्तु स रावणः ।
 देवतानां चधीणाञ्च धोरं कृत्वा प्रजागरं ॥४७॥
 चेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः जयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य मगणः लयमीयिवान् ॥४८॥
 महोदयः^(३) प्रहस्तश्च महापांशुखरस्तथा^(४) ।
 पुष्पोत्कटायाः पुत्रास्तौ कन्या कुम्भीनसी तथा ॥४९॥
 चित्रिरा दूषणश्चैव विशुज्जिह्वश्च राक्षसः ।
 कन्या क्षमालिका चैव^(५) वाकायाः प्रसवाः स्मृताः ॥५०॥
 इत्येते क्रूरकर्माणिः पौलस्त्या राक्षसा दश ।
 दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरासदाः ॥५१॥
 सर्वे लब्धवराश्चैव पुत्रपौत्रसमन्विताः ।
 यत्नाणाञ्चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥५२॥
 आगस्त्यैश्चामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मरक्षसां ।

१ पूर्वजन्ममीति ख० ।

२ राजेन्द्रेति ख० ।

३ महोदर इति ड० ।

४ महाबलिवरः प्राज्ञो महापांशुपुरस्तथेति ख० ।

५ कन्या क्षमालिका चैवेति ख० ।

वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिषेविणां ॥५३॥
 तेषामैडविलो राजा पौलस्त्यः सव्यपिङ्गलः ।
 इतरे वै यज्ञमुखास्तेन रत्नोमणास्त्रयः ॥५४॥
 यातुधाना ब्रह्मधाना वार्त्ताक्षैव दिवाचराः ।
 निशाचरगणास्तेषां चलारः कविभिः स्मृताः ॥५५॥
 पौलस्त्या नैर्ऋताश्चैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।
 इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः ॥५६॥
 तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितं ।
 वृत्ताक्षाः पिङ्गलाश्चैव महाकाया महादराः ॥५७॥
 अष्टदंष्ट्राः शङ्खकर्णाः ऊर्ध्वरोमाण एव च ।
 आकर्णदारितास्त्राश्च मुञ्चधूमोर्ध्वमूर्ध्वजाः ॥५८॥
 स्थूलशीर्षाः मिताभाश्च^(१) ह्रस्वकाश्च प्रवाजकाः^(२) ।
 ताम्रास्या लम्बजिह्वोष्ठा लम्बभ्रूस्थूलनासिकाः ॥५९॥
 नीलाङ्गा लोहितयोवा गम्भीराक्षा विभीषणाः ।
 महाघोरस्त्रराश्चैव विकटा बहुपिण्डिकाः ॥६०॥
 स्थूलाश्च तुङ्गनासाश्च शिलासंहनना दृटाः ।
 दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः क्रिष्टकर्मिणः ॥६१॥
 सकुण्डलाङ्गदापीडा मुकुटोष्णीषधारिणः ।
 विचित्रवस्त्राभरणाश्चिचस्त्रगनुलेपनाः^(३) ॥६२॥

१ स्थूलकण्ठा इति ख० ।

२ ह्रस्वशक्ताः प्रवाहव इति ख० ।

३ चित्रगन्धानुलेपना इति ख० ।

अन्नादाः पिशितादाश्च पुरुषादाश्च ते स्मृताः ।
 इत्येतद्रूपमाधर्म्यं^(१) राल्लमानां बुधैः स्मृतं ।
 न समस्तबलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥६३॥
 पुलहस्य सृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः ।
 भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भ्रमरा हस्तिनस्तथा ॥६४॥
 वानराः किन्नराश्चैव यमकिम्पुरुषास्तथा^(२) ।
 येऽन्ये चैव परिक्रान्ता मायाक्रोधवशानुगाः ॥६५॥
 अनपत्यः क्रतुस्तस्मिन् स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे ।
 न तस्य पुत्रः पौत्रो वा तेजः सङ्क्षिप्य वा स्थितः ॥६६॥
 अचेवंशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः ।
 तस्य पत्न्यस्य सुन्दर्यो दशैवासम्पत्तिव्रताः ॥६७॥
 भद्राश्च स घृताच्यां वै दशाप्सरसि सुनवः ।
 भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ॥६८॥
 बेला खला च सप्तैता या च गोचपला स्मृता ।
 तथा मानरसा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥६९॥
 अचेयवंशकृत्तामां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः ।
 भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यज्ञस्त्रिनं ॥७०॥
 स्वर्भानुना हते सूर्यो पतमानो दिवो महीं ।
 तमोऽभिभूते लोकेऽस्मिन् प्रभा येन प्रवर्त्तिता ॥७१॥
 स्त्रस्त तेऽस्त्विति चोक्तः स पतन्निह दिवाकरः ।

१ इत्येतद्रूपसारूप्यमिति ख० ।

२ मया किम्पुरुषास्तयेति क० । मयराः किम्पुरुषास्तयेति ड० ।

ब्रह्मर्षेर्वचनान्तस्त्य न पपात दिवो महीं ॥७२॥
 अविश्रेष्ठानि गोचाणि यश्चकार महातपाः ।
 जज्ञेऽप्यविघ्नस्यैव सुरैर्यस्य प्रवर्त्तितः ॥७३॥
 स तास्त्रजनयत् पुत्रानात्मतुल्लाननामकान् ।
 दश तास्त्रेव मरुता तपसा भावितप्रभाः ॥७४॥
 स्त्रस्त्याचेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ।
 तेषां विख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ॥७५॥
 दत्तात्रेयस्तस्य ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ।
 यवीयसी सुता तस्यामबला ब्रह्मवादिनी ।
 अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिकाः पुरा ॥७६॥
 अत्रेः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्मषं ।
 दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रवचते ॥७७॥
 तस्य गोचान्त्रये जातास्तत्वारः प्रथिता भुवि ।
 श्यामाश्च सुद्वलाश्चैव बलारकगविष्ठिराः ।
 एते नृणाम्पु त्वारः स्मृताः पत्ता महौजसां ॥७८॥
 कश्यपात्वारदस्यैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ।
 जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्तान्निबोधत सत्तमाः ॥७९॥
 नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयत् ।
 ऊर्ध्वरेता महातेजा वृक्षशापान् नारदः ॥८०॥
 पुरा देवासुरे तस्मिन् संयामे तारकामये ।
 अनादृष्ट्या हते लोके व्यये शके सुरैः सह ।
 वसिष्ठस्तपसा धीमान् धारयामास वै प्रजाः ॥८१॥

अत्रौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्त्तयन् ।
 तालेन जीवयामास कारुण्यादौषधेन तु ॥८२॥
 अहन्वत्यां वमिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्^(१) द्विजाः ।
 सागरस्ननयन्^(२) शक्तेरदृशन्ती पराशरं ॥८३॥
 काली परशराज्ये कृष्णद्वैपायनं प्रभुं ।
 द्वैपायनादरणां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥८४॥
 उत्पद्यन्ते च पीवर्यां षडिमे शुक्लसूनुवः ।
 भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥८५॥
 कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता वृद्धव्रता ।
 जननी ब्रह्मादत्तस्य पत्नी सात्वगुह्य च^(३) ॥८६॥
 श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा धूम्राः समूलिकाः^(४) ।
 उग्रपाः^(५) दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ।
 पराशराणामष्टौ ते पलाः प्रोक्ता महात्मनां ॥८७॥
 अत ऊर्ध्वं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसम्भवं ।
 वमिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत ।
 कुशीतियः^(६) समाख्यात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥८८॥
 पृथोः सुतायाः सम्भूतः पुत्रस्तस्याभवदसुः ।

१ प्रयोगोऽयमर्थः ।

२ अयमप्यर्थप्रयोगः ।

३ सात्वगुह्यस्य चेति ड० । सादगुह्यस्य चेति ख० ।

४ समूलिका इति ख०, ग० च ।

५ उग्रपा इति क०, ड० च ।

६ कुशीतिय इति क० ।

उपमन्युः सुतस्तस्य यस्यमे उपमन्यवः ॥८८॥
 मित्रावरुणयोस्त्रैव कुण्डिनो ये परियुताः ।
 एकार्षयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ।
 एते पञ्च वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥८९॥
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः ।
 भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥९०॥
 चीन् लोकान् धारयन्तीमान् देवर्षिगुणसङ्कुलान् ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्त्रैव गभस्तिभिः ॥९१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्तनं नाम
 नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

आहुप्रक्षियारम्भः ।

एतत् सुता वचस्तस्य सूतस्य विदितात्मनः ।

उत्तरं परिपप्रच्छुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥१॥

श्राद्धपायन उवाच । कथं द्वितीयमुत्पन्ना भवानी प्राक्सती तु या ।

आसीद्वाकायणी पूर्वमुमा कथमजायत ॥२॥

मेनार्थां पितृकन्यायां वगयामास शैलराट् ।

के चैते पितरस्यैव येषां मेना तु मानसी ॥३॥

मैनाकस्यैव दौहित्रो दौहित्री च तथा क्षुमा ।

एकपर्णा तथा चैव तथा या चैकपाटला ॥४॥

गङ्गा चैव सरित्श्रेष्ठा सर्वासां पूर्वजा तथा ।

पूर्वमेव मयोद्दिष्टं शृणुष्व मम सर्वशः ॥५॥

अनेके पितरस्यैव वर्त्तन्ते क्व च वा पुनः ।

श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते आहुस्त्य च परं विधिं ॥६॥

पुत्रास्तु ते स्मृताः केषां कथञ्च पितरस्तु ते ।

पितरः कथमुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ॥७॥

स्वर्गे तु पितरोऽन्ये ये देवानामपि देवताः ।

एवं वै श्रोतुमिच्छामि पितॄणां स्मर्त्तुमुत्तमं ।

यथावद्वत्तमस्माभिः आहुं प्रीणाति तै पितॄन् ॥८॥

यदर्थे ते न दृश्यन्ते तत्र किं कारणं स्मृतं ।
 स्वर्गं हि के तु वर्त्तन्ते पितरो नरके तु के ॥८॥
 अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरन्तथा ।
 पितुः पितामहस्यैव त्रिषु पिण्डेषु नामतः ॥१०॥
 कानि आहूतानि देयानि कथं गच्छन्ति वै पितृन् ।
 कथञ्च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥११॥
 के चेद पितरो नाम कान् यजामो वयं पुनः ।
 देवा अपि पितृन् स्वर्गं यजन्तीति हि नः श्रुतं ॥१२॥
 एतदिच्छामि वै श्रोतुं विस्तरेण वज्रश्रुत ।
 स्पृष्टाभिधानमर्थं वै तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥१३॥
 ऋषीणाम्नु वचः श्रुत्वा स्तुतस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
 आचक्षते यथाप्रश्नं ऋषीणां मानसं ततः ॥१४॥
 स्तुत उवाच । अत्र वो वर्णयिष्यामि यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 मन्वन्तरेषु जायन्ते पितरो देवस्तनवः ॥१५॥
 अतीतानागते ज्येष्ठाः कनिष्ठाः क्रमशस्तु ते ।
 देवैः सार्द्धं पुरातीताः पितरो येऽन्तरेषु वै ।
 वर्त्तन्ते साम्प्रतं ये तु तान् वै वक्ष्यामि निश्चयात् ॥१६॥
 आहूतसैषां मनुष्याणां आहूतमेव प्रवर्त्तते ।
 देवानस्तजत ब्रह्मा नायलन्निति वै पुनः^(१) ।
 तमुत्सृज्य तदात्मानमस्तजन्ते फलार्थिनः ॥१७॥
 ते शत्रा ब्रह्मणा मूढा नष्टमंज्ञा भविष्यथ ।

१ दिवा चास्तजत ब्रह्मा रात्रौ संहरते पुनरिति न० ।

न स्म किञ्चिद्विजानन्ति ततो लोको ह्यमुद्यत ॥१८॥
 ते भूयः प्रणताः सर्वे याचन्ति स्म पितामहं ।
 अनुपशाय लोकानां पुनस्तानब्रवीत् प्रभुः ॥१९॥
 प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि यः कृतः ।
 पुत्रान् स्नान् परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥२०॥
 ततस्ते स्नान् सुतांश्चैव प्रायश्चित्तजिघृक्षुः ।
 अपृच्छन् संयतात्मानो विधिवच्च मिथो मिथः ॥२१॥
 तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसुरनेकधा ।
 प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥२२॥
 ते पुत्रानब्रुवन् प्रीता सख्यसंज्ञा दिवौकसः ।
 यूयं वै पितरोऽस्माकं ये वयं प्रतिशोधिताः ।
 धर्मज्ञानञ्च कामश्च को वरो वः प्रदीयतां ॥२३॥
 पुनस्तानब्रवीद्ब्रह्मा यूयं वै सत्यवादिनः ।
 तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥२४॥
 उक्तञ्च पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्वकाः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽथ दीयतां वरः ॥२५॥
 तेनैव वचसा पुत्रा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुत्राः पित्रत्वमाजग्मुः पुत्रत्वं पितरः पुनः ॥२६॥
 तस्मात्ते पितरः पुत्राः पित्रत्वे तेषु तत् स्मृतं ।
 एवं स्मत्वा पित्रन् पुत्रान् पुत्राश्च पितरस्तथा ।
 व्याजहार पुनर्ब्रह्मा पित्रनात्मविदुद्वे^(१) ॥२७॥

यो ह्यनिष्टा पितृन् आह्ने क्रियाकाञ्चिष्करिष्यति ।
 राक्षसा दानवाश्चैव फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥२८॥
 आद्वैराण्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ।
 आथाय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥२९॥
 आह्नेराण्यायितः सोमो लोकानाण्याययिष्यति ।
 कृत्स्नं सपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्दृतं ॥३०॥
 आहुनि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः ।
 तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥३१॥
 आह्ने थेभ्यः प्रदास्यन्ति चीन्पिडाग्रामगोचतः ।
 सर्वत्र वर्त्तमानास्ते पितरः प्रपितामहं ।
 तेषामाण्याययिष्यन्ति आहुदानेन वै प्रजाः ॥३२॥
 एवमाज्ञा कृता पूर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तेनेतत् सर्वथा सिद्धं दानमध्ययनन्तपः ॥३३॥
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ।
 इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।
 अन्योन्यं पितरो क्षीते देवाश्च पितरश्च च ॥३४॥
 एतद् ब्रह्मवचः श्रुत्वा सुतस्य विहितात्मनः ।
 पप्रकुर्मुनयो भूयः सुतं तस्माद्यदुत्तरं ॥३५॥
 श्रवय ऊचुः । कियन्तो वै पितृगणाः^(१) कस्मिन्काले च ते गणाः ।
 वर्त्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्द्धनाः ॥३६॥
 सुत उवाच । एतद्दोऽहं प्रवक्ष्यामि पितृमर्गमनुत्तमं ।
 शंयुः पप्रच्छ यत् पूर्वं पितरं वै वृक्षस्यति ॥३७॥

वृहस्पतिमुपासीनं सर्वज्ञानार्थकोविदं ।

पुत्रः श्वयुग्मं प्रश्नं पप्रच्छ विनयान्वितः ॥३८॥

क एते पितरो नाम कियन्तः के च नामतः ।

समुद्भूताः कथञ्चिते पितृत्वं समुपागताः ॥३९॥

कस्माच्च पितरं पूर्वं यज्ञे युज्यन्ति नित्यशः ।

क्रियास्य सर्वा वर्त्तन्ते आहुपूर्वा महात्मनां ॥४०॥

कस्मै आहुतानि देवानि किञ्च दत्तं महाफलं ।

केषु वाण्यत्तयं आहुं तीर्थेषु च नदीषु च ॥४१॥

केषु वै सर्वमाप्नोति आहुं कृत्वा दिवोत्तमः ।

कश्च कालो भवेच्छ्राद्धे विधिः कथानुवर्त्तते ॥४२॥

एतदिच्छामि भगवन् विस्तरेण यथातथं ।

व्याख्यातुमानुपूर्व्येण यच्च चोदाहृतं मया ॥४३॥

वृहस्पतिरिदं सम्यगेवं पृष्टो महामतिः ।

व्याजहारानुपूर्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥४४॥

वृहस्पतिरुवाच । कथयिष्यामि ते तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

विनयेन यथान्यार्थं गम्भीरं प्रश्नमुत्तमं ॥४५॥

द्वारान्तरीक्षं पृथिवीं नक्षत्राणि दिशस्तथा ।

सूर्याचन्द्रमसौ चैव तथा होराचमेव च ॥४६॥

न बभूवुस्तदा तात तमोभूतमिदं जगत् ।

ब्रह्मैको दुष्टरं तच्च चचार परमं तपः ॥४७॥

श्वयुक्तामवधीकृत्यः पितरं ब्रह्मवित्तमं ।

सर्वदेव प्रतश्चातं सर्वज्ञानविदां वरं ॥४८॥

कीदृशं सर्वभूतेष्वस्तपस्तेपे प्रजापतिः ।
 एवमुक्त्वा वृहत्तेजा वृहस्पतिरुवाच तं ॥४८॥
 सर्वेषां तपसां युक्तिस्तपोयोगमनुत्तमं ।
 ध्यायंश्चदा तद्भगवांस्तेन लोकानवास्तृजत् ॥५०॥
 भूतभक्ष्यानि ज्ञानानि लोकान् वेदांश्च कृत्स्नशः ।
 योगमाविश्व तत्सृष्टं ब्रह्मणा योगचतुषा ॥५१॥
 लोकाः सान्त्वानिका नाम यच्च तिष्ठन्ति भास्वराः ।
 ते वैराजा इतिख्याता देवानां दिवि देवताः ॥५२॥
 योगेन तपसा दृक्तः पूर्वमेव तदा प्रभुः ।
 देवानस्तृजत् ब्रह्मा योगं युक्ता समातनम् ॥५३॥
 आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः ।
 सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥५४॥
 तेषां सप्त समाख्याता गणास्त्रैलोक्यपूजिताः ।
 अमूर्त्यस्त्रयस्तेषां चत्वारस्तु समूर्त्ययः ॥५५॥
 उपरिष्टात् त्रयस्तेषां वर्तन्ते भावमूर्त्ययः ।
 तेषामधस्ताद्वर्तन्ते चत्वारः सुक्ष्ममूर्त्ययः ॥५६॥
 ततो देवास्ततो भूमिरेषा लोकपरम्परा ।
 लोके वर्तन्ति ते ह्यऽस्मिन्तेभ्यः पर्जन्यसम्भवः ।
 वृष्टिर्भवति तैर्दृष्ट्या लोकानां सम्भवः पुनः ॥५७॥
 आप्याययन्ति ते यस्मात् सोमश्चान्नञ्च योगतः ।
 ऊचुस्तान्वै पितृन् तस्माद्भोकानां लोकसत्तमाः ॥५८॥
 मनोजवाः सुधाभवाः सर्वकामपरिच्छदाः ।

लोभमोहभयापेता निश्चिताः शोकवर्जिताः ॥५८॥
 एते योगं परित्यज्य प्राप्ता लोकान् सुदर्शनान् ।
 दिव्याः पुष्टा महात्मानो विपाशानो भवन्त्युत ॥५९॥
 ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ।
 प्रतिलभ्य पुनर्योगं सोमं गच्छन्त्यमुर्नयः ॥६०॥
 व्यक्राव्यक्तं परित्यज्य महायोगवलेन वा ।
 नश्यन्त्युक्तेव गगने क्षीणविद्युत्प्रभेव च ॥६१॥
 उत्सृज्य देहजातानि महायोगवलेन च ।
 निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरे यथा ॥६२॥
 कियथा गुरुपूजाभिर्ये च कुर्वन्ति नित्यशः ।
 ताभिराषाययन्त्येते पितरो योगवर्हनाः ॥६३॥
 आद्रे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः ।
 आप्याययन्ति योगेन वैलोकां येन जीवति ॥६४॥
 तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिभ्यो यज्जतः सदा ।
 पितॄणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्त्तते ॥६५॥
 सहस्रशस्तु विप्रान् वै भोजयेद्यावदागतान् ।
 एकस्तु योगवित् प्रीतः सर्वानर्हति तच्छृणु ॥६६॥
 कल्पितानां सहस्रेण स्वातकानां शतेन च ।
 योगाचार्य्येण यदुक्तं त्रायते महतो भयात् ॥६७॥
 गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।
 ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी श्लोको विशिष्यते ॥६८॥
 नास्तिको वा विकर्मा वा मङ्गीऽस्तस्करोऽपि वा ।

नान्यत्र कारणं दानं योगेष्वाह प्रजापतिः ॥ ७० ॥

पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुदृष्टेनेव कर्षकाः ।

पुत्रो वायस्य वा पौत्रो ध्यानिनं भोजयिष्यति ॥ ७१ ॥

अस्त्राभे ध्यानिमिलूणां भोजयेद् ब्रह्मचारिणौ ।

तदस्त्राभे पुदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥ ७२ ॥

यस्तिष्ठेदेकपादेन वायुमलः शतं समाः ।

ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनं ॥ ७३ ॥

सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।

तस्मादतिथिमायान्ममभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ॥ ७४ ॥

पूजयेच्चार्घ्यपान्नेण वैष्णवा भोजनेन च ।

उर्वो सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वराः सदा ।

नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७५ ॥

तस्माद्दद्याच्च वै दानं विप्रायातिथये नरः ।

प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलक्षेपां तथैव च ॥ ७६ ॥

अश्वमेधसहस्रेण राजसूयव्रतेन च ।

पुण्डरीकसहस्रेण योगिष्वावसथो वरं ॥ ७७ ॥

आद्य एष गणः प्रोक्तः पितृणाममितौजसाम् ।

भावयन्सप्तकालान् वै स्थित एष गणस्तदा ॥ ७८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वान् पितृगणान् पुनः ।

सन्ततिं संस्थितिञ्चैव भावनाच्च यथाक्रमं ॥ ७९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुप्रक्रियारम्भो

नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

आञ्जकल्पः ।

सुत उवाच । सप्त मेधावतां श्रेष्ठाः स्वर्गे पितृगणाः सुताः ।
चत्वारो मूर्त्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्त्तयः ।
तेषां लोकविभर्गन्तु कीर्त्तयिष्ये निबोधत ॥१॥
या वै दुहितरस्तेषां दौदिताश्चैव ये सुताः ।
धर्ममूर्त्तिधरास्तेषां ये त्रयः परमा गणाः ॥२॥
नामानि लोकसर्गश्च तेषां वक्ष्ये समासतः ।
लोका विरजसो नाम्ना यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ॥३॥
अमूर्त्तयः पितृगणाः पुत्रास्ते वै प्रजापतेः ।
विरजस्य द्विजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ।
एष वै प्रथमः कल्पो वैराजानां प्रकीर्त्तितः ॥४॥
तेषान्तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पद्मी हिमवतः शुभ्रा यस्यां मैनाक उच्यते ॥५॥
जातः सर्वोषधिधरः सर्वरक्षाकरात्मवान् ।
पर्वतः प्रवरः पुण्ड्रः कौञ्चस्तस्यात्मजोऽभवत्^(१) ॥६॥
तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ।
अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलां ॥७॥

आश्रिते दे क्षपणां तु अनिकेता तपोऽचरत् ।
 न्ययोधमेकपर्णी तु पाटलामेकपाटला ।
 शतं वर्षमहस्त्राणि दुस्वरं देवदानवैः ॥८॥
 आहारमेकपर्णेन एकपर्णी समाचरत् ।
 पाटलेनैव चैकेन विद्वादेकपाटला ॥९॥
 पूर्णे पूर्णे सहस्रे दे आहारं वै प्रचक्रतुः ।
 एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यभाषत ॥१०॥
 निषेधयन्ती क्षुमेति माता स्नेहेन दुःखिता ।
 सा तथोक्ततया देवी माया दुस्वरचारिणी ॥११॥
 क्षुमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विभ्रुता ।
 तथेति बाम्ना तेनामौ निरुक्ता कर्मणा शुभा ॥१२॥
 एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत् स्थास्यति शश्वतं ।
 एतामान्तपसा दूष्यं यावद्भूमिर्हुरिष्यति ॥१३॥
 तपःशरीरास्त्राः सर्वास्त्रिस्तो योगबलान्विताः ।
 देव्यस्त्राः सुमहाभागाः सर्वाश्च स्त्रिरयैवनाः ॥१४॥
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वयैवोर्दुरेतसः ।
 उमा तामां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्णिनी ॥१५॥
 महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ।
 दन्तकाण्डोपनासस्त्राः पुत्रो वै भृगुनन्दनः ॥१६॥
 अमितस्यैकपर्णी तु पत्नी साध्वी दृढव्रता ।
 दत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धोमते ।
 देवलं सुपुत्रे सा तु ब्रह्मिष्ठं मानसं सुतं ॥१७॥

या चैतासां कुमारीणां हतीया त्रिकपाटला ।
 पुत्रं शतशिलाकस्य जैगीषव्यमुपस्थिता ॥१८॥
 तस्यापि शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ ।
 इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः शुभाः ॥१९॥
 रुद्राणी सा तु प्रवरा स्वर्गुणैरतिरिच्यते ।
 अन्योन्यप्रीतिरनयोरुमाशङ्करयोर्यथा ॥२०॥
 छेषं संशक्तयोर्ज्ञात्वा शङ्कितः किल वृचहा ।
 ताभ्यां मैथुनसक्ताभ्यामपत्योद्भवभीरुणा ।
 तयोः सकाशमिन्द्रेण प्रेषितो हव्यवाहनः ॥२१॥
 अनयोः रतिविघ्नञ्च त्वमाचर ऊताशन^(१) ।
 सर्वत्र गत एव त्वं न दोषो विद्यते तदा ॥२२॥
 इत्येवमुक्ते तु तथा वज्रिना च तथा कृतं ।
 उमादेहं समुत्सृज्य शङ्खं भूमौ विमर्जितं ॥२३॥
 ततो रुधिरया देव्या शशोऽग्निः शांशपायन ।
 इदं चोक्तवती वज्रि रोषगद्गदया गिरा ॥२४॥
 यस्मान्मथ्यविहृतायां रतिविघ्नं ऊताशन ।
 कृतवानस्यकर्त्तव्यं तस्मात् त्वमसि दुर्मते ॥२५॥
 यदेव^(२) विभृतं गर्भं रौद्रं शङ्खं महाप्रभं ।
 गर्भं त्वं धारयस्वैवमेष्टा ते दण्डधारणा ॥२६॥
 स शापरोषाद्रुद्राणां अन्तर्गर्भा ऊताशनः ।

१ वर त्वन्तु ऊताशनेति ड० ।

२ यदेवमिति ख० । यदेवमिति क० ।

वल्लन् वर्षगणान् गर्भे धारयामास वै दिजाः ॥२७॥
 स गङ्गासुपगन्वाह श्रूयतां मरिदुत्तमे ।
 सुमहान् परिखेदो मे गर्भधारणकारणात् ॥२८॥
 मद्धितार्थमिमं गर्भमतो धारय निष्पणे ।
 मत्प्रसादाच्च खेदो वै मन्दस्तव भविष्यति ॥२९॥
 तथेत्युक्ता तदा सा तु सम्प्रवृष्टा महानदी ।
 तं गर्भे धारयामास दक्षमाणेन चेतसा^(१) ॥३०॥
 सापि कृच्छ्रेण महता खिद्यमाना महानदी ।
 कालं प्रकृष्टं सुमहद्गर्भधारणतत्परा ॥३१॥
 तथा परिगतं गर्भे कुक्षौ हिमवतः शुभे ।
 शुभं शरवणं नाम चित्रं पुष्पितपादर्प ।
 तत्र तं व्यसृजद्गर्भं दीप्यमानमिवानलं ॥३२॥
 रुद्राग्निगङ्गातनयस्तत्र जातोऽरुणप्रभः ।
 आदित्यव्रतसङ्काशो महातेजाः प्रतापवान् ॥३३॥
 तस्मिन् जाते महाभागे कुमारे जाङ्गवीसुते ।
 विमानयानैराकाशं पतत्रिभिरिवावृतं ॥३४॥
 देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्वराः ।
 सुसुबुः पुष्पवर्षञ्च खचराः सिद्धचारणाः ॥३५॥
 जगुर्गन्धर्वमुख्याश्च सर्वशस्तत्र तत्र ह ।
 यक्षा तिद्याधराः सिद्धाः किन्नरास्तैव सर्वशः ॥३६॥

महानागमहस्त्राणि प्रवराञ्च पतत्रिणः ।
 उपतप्त्युर्महाभागमाग्नेयं^(१) शङ्करात्मजं ।
 प्रभावेण तदा तेन^(२) दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३७ ॥
 सहस्रर्षिभार्याभिरादावेवाग्निसम्भवः ।
 अभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्यं त्वरन्धतीं ॥ ३८ ॥
 ताभिः स वालार्कनिभो रौद्रः परिवृतः प्रभुः ।
 खिद्यमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव मातृभिः ॥ ३९ ॥
 युगपत्सर्वदेवीर्हि दिदृक्षुर्जाह्नवीसुतः ।
 षण्मुखो व्यसृजत् श्रीमांस्त्रासां प्रीत्या महाद्युतिः ॥ ४० ॥
 ओमान् कमलपत्राक्षस्तरुणादित्यमग्निभः ।
 येन जातेन लोकानामालेपस्तेजसा कृतः ॥ ४१ ॥
 तेन जातेन महता देवानामसहस्रिणवः ।
 स्कन्दिता दानवगणास्तस्मात् स्कन्दः प्रतापवान् ॥ ४२ ॥
 कृत्तिकाभिस्तु यस्मात् स वर्द्धितः स पुरातनः ।
 कार्त्तिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसुदनः ॥ ४३ ॥
 जृम्भतस्तस्य दैत्यारेर्ज्वालामालाकुलान्नदा ।
 सुखाद्विनिर्गता तस्य स्वशक्तिरपराजिता ॥ ४४ ॥
 क्रीडार्थञ्चैव स्कन्दस्य विष्णुना प्रभविविष्णुना ।
 गरुडादिति सृष्टौ हि पक्षिणौ हि प्रभद्रकौ ॥ ४५ ॥

१ उपतप्त्युर्महाभागमग्नेयमिति क० ।

२ प्रभावमहता तेनेति क० ।

मयूरः कुक्कुटश्चैव पताका चैव वायुना ।
 यस्तु दत्ता सरस्वत्या महावीणा महास्रजा ।
 अजः स्वयम्भुवा दत्तो मेघो दत्तश्च शम्भुना ॥४६॥
 मायाविहरणे^(१) विप्रा गिरौ कौञ्चे निपातिते ।
 तारके चासुरवरे समुदीर्णे निपातिते ॥४७॥
 सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागैर्देवैरग्निसुतः प्रभुः ।
 सेनापत्येन दैत्यारिरभिषिक्तः प्रतापवान् ॥४८॥
 देवसेनापतिस्त्वेवं पथते नरनायकः ।
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥४९॥
 प्रमथैर्विविधैर्देवैस्तथा भूतगणैरपि ।
 मातृभिर्विविधाभिश्च विनायकगणैस्तथा ॥५०॥
 सा त्वपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता ।
 चक्षरेणुप्रमाणानि तेष्वपश्यच्छुतान् पितॄन् ॥५१॥
 सुसूक्ष्मानपरित्यक्तानग्नीनग्निष्विवाहितान् ।
 चायध्वमित्युवाचाथ पतन्ती तानवाक्शिराः ॥५२॥
 तैरुक्ता सा तु माभैषीरित्युक्ताधिष्ठिताभवत् ।
 ततः प्रामादयत् सा वै पितॄंस्तान् दीनया गिरा ॥५३॥
 ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् ।
 भ्रष्टैश्वर्यां स्वदोषेण तपसि त्वं शुचिस्मिते ॥५४॥
 यैः क्रियन्ते च कर्माणि शरीरैरिह दैवतैः ।

तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥५५॥
 सद्यः फलानि कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ।
 तस्मादभावमौपत्यं^(१) त्वं प्रेत्य प्राप्स्यसे फलं ॥५६॥
 इत्युक्त्वा वै पितरः पुनस्ते तु प्रसादिताः ।
 ध्यात्वा प्रसादं सञ्चकुस्तस्यास्ते त्वनुकम्पया ॥५७॥
 अवशश्चाविनं दृष्ट्वा ह्यर्थमूचुस्ततः सुराः ।
 सोमपाः पितरः कन्यां राज्ञस्यैव ह्यभावसोः ॥५८॥
 उत्पन्नस्य पृथिव्यान्तु मानुषत्वे महात्मनः ।
 कन्या भूत्वा त्विमान् लोकान् पुनः प्राप्स्यसि स्वानिति ॥५९॥
 अष्टाविंशे भविषी त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
 अस्यैव राज्ञो दुहिता अद्रिकायां ह्यभावसोः ॥६०॥
 पराशरस्य दायादं ऋषेस्त्वं जनयिष्यसि ।
 स वेदमेकं विप्रर्षिस्तुर्धा वै करिष्यति ॥६१॥
 महाभिषस्य^(२) पुत्रौ द्वौ शन्तनोः कीर्त्तिवर्द्धनौ ।
 विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं त्वमेवोत्पादयिष्यसि ॥६२॥
 चित्राङ्गदश्च राजानं तेजोबलगुणान्वितं ।
 एतानुत्पाद्य पुत्रं स्वं पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥६३॥
 व्यतिक्रमात् पितॄणां त्वं प्राप्स्यसे जन्म कुक्षितं ।
 तस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यसि ॥६४॥
 कन्या भूत्वा ततश्च त्वमिमान् लोकानवाप्स्यसि ।

१ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्वयं न समीचीनः ।

२ महाभिषस्येति क० । महाधिषस्येति ड० ।

एवमुक्ता तु दासेयी जाता सत्यवती तु सा ॥६५॥
 अद्रिकायां सुता मत्स्यां सुता जाता क्षमावयोः ।
 अद्रिकामत्स्यसम्भूता गङ्गायामनुसङ्गमे ॥६६॥
 तस्य राज्ञो हि सा कन्या राज्ञो वीर्यं सदैव हि ।
 विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः ॥६७॥
 अग्निश्वात्ताः सृतास्तत्र पितरो भास्वरप्रभाः ।
 तान् दानवगणा यत्ना रक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
 भूतसर्पपिशाचाश्च भावयन्ति फलार्थिनः ॥६८॥
 एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ।
 यद्य एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्तिधराः शुभाः ॥६९॥
 एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।
 योगिनी योगपत्नी च योगमाता तथैव च ॥७०॥
 भविता द्वापरं प्राप्य अष्टाविंशन्तु दैवतं ।
 पराशरकूलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ॥७१॥
 श्रीमान् योगी महायोगी योगस्तस्माद्विज्ञानमः ।
 व्यासाद्वरुणां सम्भूतो विधूम इव पावकः ॥७२॥
 स तस्यां पितृकन्यायां योगाचार्यान् परिश्रुतान् ।
 कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं ववौ ॥७३॥
 कन्यां कीर्त्तिमतीञ्चैव योगिनीं योगमातरं ।
 ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषी लणुहस्य तु ॥७४॥
 एतानुत्पाद्य धर्मात्मा पुत्रान् योगमवाप्य च ।
 महायोगतपाश्चैव अपरावर्त्तिनीं गतिं ॥७५॥

आदित्यकिरणोपेतं त्वपुनर्भावमास्थितः ।
 सर्वव्यापी विनिर्मुक्तो भविष्यति महासुनिः ॥७६॥
 अमूर्त्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्त्तिधरास्तु ये ।
 त्रय एते गणाक्षेपां चत्वारोऽन्ये निबोधत ॥७७॥
 द्यान् वक्ष्यामि दिजश्रेष्ठा मूर्त्तिमन्तो महाप्रभाः ।
 उत्पन्नास्ते स्वधायास्तु कन्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ॥७८॥
 पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासिषु भास्वराः ।
 सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान् भावयन्त्युत ॥७९॥
 एतेषां मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुता ।
 दत्तसेना कुमारेण शुक्रस्य महिषी प्रिया ॥८०॥
 एकर्षिश्च विख्याता स्रगूनां कीर्त्तिवर्द्धनाः ।
 मरीचिर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि स्थिताः ॥८१॥
 एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्वैः सह विवर्द्धिताः ।
 उपहृताः स्वतास्ते तु पितरो भास्वरा दिवि ।
 तान् चचियगणान् दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः ॥८२॥
 एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
 पत्नी सा विश्वसदतः क्षुषा वै विश्वशर्मिणः^(१) ॥८३॥
 राजर्षिर्जननी देवी खट्वाङ्गस्य महात्मनः ।
 यस्य यज्ञे पुरा गीता गाथा गीतेर्महर्षिभिः ॥८४॥
 अग्नेर्जन्य तथा दृष्ट्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।

यजमानं दिक्षीपं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ।
 सत्यव्रतं महात्मानं ते स्वर्गजयिनोऽमराः ॥८५॥
 आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नास्तस्य वै पुनः ॥८६॥
 लोकेष्वेतेषु वर्त्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
 एतान् वैश्वगणाः आद्धे भावयन्ति फलार्थिनः ॥८७॥
 एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ।
 ययातेर्जननी साध्वी पत्नी सा नक्षत्रस्य तु ॥८८॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ॥८९॥
 मानसा नाम ते लोका बह्वन्ते यत्र ते दिवि ।
 एतेषां मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ॥९०॥
 सा भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ।
 जननी चक्षदस्योर्ध्वं पुरुकुत्सपरियहः ॥९१॥
 एतेषामभ्युपगमान्नातुर्मन्वन्तरेभ्यः ।
 मन्वन्तरादौ आहुनि प्रवर्त्तयति सर्वशः ॥९२॥
 पितृणामानुपूर्व्येण सर्वेषां दिजसत्तमाः ।
 तस्मादिह स्वधर्मेण आर्द्धं देयन्तु अद्वया ॥९३॥
 सर्वेषां राजतैः पात्रैरपि वा रजतान्वितैः ।
 दत्तं स्वर्धां पुरोधाय तथा प्रीणाति वै पितृन् ॥९४॥
 सोमस्याप्यायनं कृत्वा ह्यग्नैर्वैवस्वतस्य च ।
 उदगायनञ्चाग्नी च अश्वमेधन्तदाप्नुयात् ॥९५॥

पितृन् प्रीणाति वै भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तं ।
 पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।
 पुष्टिं प्रजासु स्वर्गसु प्रयच्छन्ति न संशयः ॥८६॥
 देवकार्यादपि सदा पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥८७॥
 न हि योगगतिः सूक्ता पितृणामपि ह्यन्यथा ।
 तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मांसचक्षुषा ॥८८॥
 इत्येते पितरस्यैव लोका दुहितरस्य वै ।
 दैहिषा यजमानासु प्रोक्ता ये भावयन्ति तान् ॥८९॥
 चत्वारो मूर्तिमन्तस्य चयस्तेषाममूर्तयः ।
 तेभ्यः आहुनि सक्तस्य देवाः कुर्वन्ति यज्ञतः ॥९००॥
 भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे सेन्द्रास्तद्गतमानसाः ।
 विश्वे च सिकतास्यैव पृश्निजाः शृङ्गिनस्तथा ॥९०१॥
 कृष्णाः श्वेतास्त्वजास्यैव विधिवत्पूजयन्त्युत ।
 प्रजास्ता वातरश्मना दिवाकीर्त्यास्तथैव च ॥९०२॥
 लेखासु मरुतस्यैव ब्रह्माद्यासु दिवौकसः ।
 अचिभृग्वज्जिराद्यासु चक्षयः सर्व्य एव च ॥९०३॥
 यला नागाः सुपर्णासु किलरा रालभैः सह ।
 पितृस्त्वपूजयन् सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥९०४॥
 एवमेते महात्मानः आहुं सक्तस्य पूजिताः ।
 सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहश्रवः ॥९०५॥
 हित्वा वैलोकायमंसारं जरामृत्युभयं तथा ।

मोक्षं योगमथैश्वर्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०६॥
 मोक्षोपायमथैश्वर्यं सूक्तदेहाश्च देवताः ।
 कृत्स्नं वैराग्यमानन्दं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०७॥
 ऐश्वर्यं विहितं योगमैश्वर्यं वित्तमुत्तमम् ।
 योगैश्वर्यावृते मोक्षः कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥१०८॥
 अपलस्यैव गमनं गगने पक्षिणो यथा ।
 वरिष्ठः सर्वधर्माणां मोक्षो धर्माः सनातनः ॥१०९॥
 विमानानां सहस्राणि युक्तान्यप्सरसाङ्गणैः ।
 सर्वकामप्रसिद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११०॥
 प्रज्ञा पुष्टिः स्मृतिर्मेधा राज्यमारोग्यमेव च ।
 पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥१११॥
 मुक्तावैदूर्यवासोभि वाजिनागायुतानि च ।
 कोटिशस्यापि रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११२॥
 हंसवर्हिण्युक्तानि मुक्तावैदूर्यवन्ति च ।
 किङ्किणीजालनद्धानि सदा पुष्पफलानि च ।
 प्रीत्या नित्यं प्रयच्छन्ति मनुष्याणां पितामहाः ॥११३॥

इति श्रीमहापुराणे वासुप्रोक्ते आहुकल्पो नामै-
 कादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आह्वयः ।

वृहस्पतिरुवाच । सौवर्णे राजतं ताम्रं पितृणां पाचमुच्यते ।
रजतं रजताक्षं वा पितृणां पाचमुच्यते ॥१॥
रजतस्य कथा चापि दर्शनं दानमेव च ।
अनन्तमक्षयं स्वर्गं पितृणां दानमुच्यते ।
पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥२॥
राजते हि स्वर्गा दुग्धा पात्रेऽस्मिन् पितृभिः पुरा ।
स्वधादायार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्ते तदक्षयं ॥३॥
लृणजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव वा^(१) ।
रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्षस्यं पितृंस्तत्तदितारयेत्^(२) ॥४॥
काञ्चनं राजतं ताम्रं^(३) दौहित्रं कुतपस्तिलाः ।
वस्त्रञ्च पावनीयानि चिदण्डो योगमेव च ॥५॥
आहूकर्मण्यं श्रेष्ठो विधिर्नाह्वयः सनातनः ।
आयुः कीर्तिः प्रजाद्येव प्रज्ञासन्ततिवर्द्धनः ॥६॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां विदिक्स्थानं विशेषतः^(४) ।
सर्वतो रत्निमाचन्तु चतुरस्रं सुमंजसं ॥७॥

१ दानमेव चेति क० ।

२ पितृंस्तु भुवि भावयेदिति ख० ।

३ पाचमिति क० ।

४ विदिक्स्थानानि वेशयेदिति ड०, च० च ।

वक्ष्यामि विधिवत् स्थानं पितृणामनुशासनात् ।
 धन्यमारोग्यमायुष्यं बलवर्णविवर्द्धनं ॥८॥
 तत्र गर्त्तास्त्रयः कार्यास्त्रयो दण्डाश्च खादिराः ।
 रत्निमाचास्तु ते कार्या रजतेन विभूषिताः ।
 ते वितस्त्रायताः कार्याः सर्वतश्चतुरङ्गुलाः ॥९॥
 प्राग्दक्षिणमुखान् भूमौ स्थितान्सुषिरांस्तथा ।
 अग्निः पवित्रपूताभिः स्नावयेत्सततं शुचिः ॥१०॥
 पयसा क्षाजगव्येन शोधनं वाग्भिरेव तु ।
 तर्पणात् सततं ह्येवं हस्तिर्भवति शश्वती ॥११॥
 इह चामूत्रं च श्रीमान् सर्वकर्मसमन्वितः ।
 एवं चिषवणस्त्रातो योऽर्चयेत् पितृन् सदा ।
 मन्त्रेण विधिवत् सम्यगश्वमेधफलं लभेत् ॥१२॥
 तत्स्थापयेदमावास्याङ्गर्त्ते भूचतुरङ्गुले ।
 त्रिःसप्तसंज्ञास्ते यश्चास्तेलोक्यन्धार्यते तु वै ॥१३॥
 तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः सन्ततिरेव च ।
 विचित्रा भजते लङ्गीर्माचक्षु लभते क्रमात् ॥१४॥
 पाद्मापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा ।
 अश्वमेधफलं ह्येतत् द्विजैः सत्कृत्य पूजितं ।
 मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥१५॥
 दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
 नमः स्त्रुधाद्यै स्त्राहाद्यै नित्यमेव भवन्मुत ॥१६॥
 आद्यावसाने आहूय चिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ।
 पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्ववन्ति च ॥१७॥
 पितृंस्तत्त्रिषु लोकेषु मन्त्रोद्यन्तारयत्युत ।
 पचमानः सदा आहुते नियतं ब्रह्मवादिभिः ॥१८॥
 राज्यकामो जपेदेनं सदा मन्त्रमतन्द्रितः ।
 वीर्यशौचार्थमन्त्रञ्च श्रीरायुर्वल्लवर्द्धनं ॥१९॥
 प्रीयन्ते पितरो येन जप्येन नियमेन च ।
 सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं ॥२०॥
 अमूर्तानां समूर्तानां पितृणान्दीप्ततेजसां ।
 नमस्यामि सदा तेभ्यो ध्यानित्वो योगचतुषा ॥२१॥
 इन्द्रादीनां जनयितारो भृगुमारीचयोस्तथा ।
 सप्तर्षीणां पितृणाञ्च तान् नमस्यामि कामदान् ॥२२॥
 मन्वादीनां सुरेशानां सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।
 तान् नमस्कृत्य सर्वान् वै पितृन् कुशलदायकान् ॥२३॥
 नक्षत्राणाञ्चरादीनां पितृनथ पितामहान् ।
 द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥२४॥
 देवर्षीणाञ्चनयितृञ्च सर्वलोकनमस्कृतान् ।
 अभयस्य सदा दातृन्ममस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥२५॥
 प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
 योगयोगेश्वरेभ्यश्च नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥२६॥
 पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु ।
 स्वयम्भुवे नमसैव ब्रह्मणे योगचतुषे ॥२७॥

एतदुक्तं सप्तर्षिब्रह्मर्षिगणपूजितं ।
 पवित्रं परमं^(१) ह्येतत् श्रीमद्रघोविनाशनं ॥२८॥
 अनेन विधिना युक्तः स्त्रीन् वरान् सभते नरः ।
 अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥२९॥
 भक्त्या परमया युक्तः अर्द्धधानो जितेन्द्रियः ।
 सप्तर्षिर्ष्वं जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ।
 सप्तद्वीपसमुद्राद्यां पृथिव्यामेकराट्भवेत् ॥३०॥
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं वा भोज्यमेव च ।
 अन्निवेश्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने सदा ॥३१॥
 क्रमशः कीर्त्तयिष्यामि बलिपाचाण्यतःपरं ।
 येषु यच्च फलं प्रोक्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥३२॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्भुतकल्पो नाम
 द्वादशोऽध्यायः ।

अथ चयोदशोऽध्यायः ।

आञ्जकल्पः ।

वृहस्पतिरवाच । पालाशं ब्रह्मवर्चस्वमश्नत्ये राज्यभावेन ।

सर्वभृताधिपत्यञ्च^(१) श्रुते नित्यमुदाहृतं ॥१॥

पुष्टिकामञ्च न्ययोधं बुद्धिं प्रज्ञां धृतिं स्मृतिं ।

रत्नोन्नञ्च यज्ञस्त्रयं काश्यप्यं पाचमुच्यते ॥२॥

सौभाग्यमुत्तमं लोके मधुके समुदाहृतं ।

फल्गुपात्रे च कुर्वाणः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥३॥

परा सुतिरयो कर्तुः प्राकाशञ्च विशेषतः ।

विल्ले लक्ष्मीस्तथा मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥४॥

शेवारामतडागेषु सर्वसंस्थेषु चैव हि ।

वर्षदजस्रं पर्जन्यो वेणुपात्रेषु कुर्वतः ॥५॥

एतेष्वेव सुपात्रेषु ये शैवाग्रयणं ददुः ।

सकृदथत्र यज्ञानां सर्वेषां फलमुच्यते ॥६॥

पितृभ्यो यस्तु मान्दानि सुगन्धीनि च सर्वशः ।

सदा दद्याच्छ्रिया युक्तः स विभाति दिवाकरः ॥७॥

गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

संयुक्तान् मधुमर्पिभ्यां सोऽयमेधफलं लभेत् ॥८॥

धूपं गन्धगुणोपेतं कान्तं पितृपरायणं ।

लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चासुव चोभयोः ।
 दद्यादेव पितृभ्यस्तु नित्यमेव ह्यतन्द्रितः ॥८॥
 दीपं पितृभ्यः प्रथतः सदा यस्तु प्रयच्छति ।
 स लोके प्रतिभं यतुः सदा च लभते शुभं ॥१०॥
 तेजसा यशसा चैव काङ्क्षा चैव बलेन च ।
 भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च त्रिविष्टपे ।
 अश्वरोभिः परिवृतो विमानाद्ये स मोदते ॥११॥
 गन्धान् पुष्पाणि धूपान्च दद्यादाज्याहुतीन् वै ।
 फलमूलनमस्कारैः पितॄणां प्रथतः शुचिः ।
 पूर्वं कृत्वा द्विजान् पश्चात् पूजयेदन्नसम्यदा ॥१२॥
 आहुकाले तु सततं वायुभूताः पितामहाः ।
 आविशन्ति द्विजान् दृष्ट्वा तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥१३॥
 वस्त्रैरश्वैः प्रदानैस्तैर्भक्ष्यपेयैस्तथैव च ।
 गोभिरश्वैस्तथा यामैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥१४॥
 भवन्ति पितरः प्रीता पूजितेषु द्विजातिषु ।
 तस्मादस्त्रेण विधिवन् पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥१५॥
 सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुत्तरेण द्विजः ।
 प्रोक्षणञ्च तथा कुर्यात् आहुकर्मण्यतन्द्रितः ॥१६॥
 दर्भान् पिण्डांस्तथा भक्ष्यान् पुष्पाणि विविधानि च ।
 गन्धदानमलङ्कारमेकैकं निर्वपेद्बुधः ॥१७॥
 पोषयित्वा जनं सम्यग् वैश्वः स्यादुत्तरो द्विजः ।
 अम्यङ्गदर्भपिच्छालैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥१८॥

अपसव्यं पितृभ्यश्च दद्यादन्नमुत्तमं^(१) ।
 तमुच्चार्याथ सर्वेषां वज्रायै सूत्रमेव च^(२) ॥१८॥
 खण्डनं पोषणञ्चैव^(३) तथैवाभेक्षणं तथा ।
 सक्तदेव हि देवानां पितॄणां त्रिभिरुच्यते ॥२०॥
 एकं पवित्रं हस्तेन पितॄन् सर्वान् सक्तत् सक्तत् ।
 सैलमन्त्रेण पिण्डेभ्यो दत्त्वा दर्शनजं हितं ॥२१॥
 सदा सर्पिस्त्रिलैर्युक्तांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्भुवि ।
 जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥२२॥
 पितॄन् पितामहांस्यैव तथैव प्रपितामहान् ।
 आहूय च पितॄन् प्राञ्चान् पितृतीर्थेन यज्ञतः ।
 पिण्डान् परिलिपेत् सम्यगपसव्यमतन्द्रितः ॥२३॥
 अन्नेनाद्भिश्च पुष्यैश्च भक्ष्यैश्चैव प्रयत्निधैः ।
 प्रथक् मातामहानान् केचिदिच्छन्ति मागवाः ॥२४॥
 चीन् पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठान् पुष्टिवर्द्धनान् ।
 जान्वन्तराभ्यां यज्ञेन पिण्डान् दद्याद् यथाक्रमं ॥२५॥
 सक्तीन्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मं मन्त्रे च पर्यायः ।
 नमो वः पितरः सुक्तीः सदा ह्येवमतन्द्रितः ॥२६॥
 दक्षिणस्थान् पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमुत्सृजेत् ।
 नमो वः पितरः सौम्याः पठन्वित्यमतन्द्रितः ॥२७॥

१ दद्यादन्नमुत्तममिति छ० ।

२ स्त्रोत्राङ्गं न समीचीनं ।

३ पोषणञ्चैवेति ख० ।

सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे सर्वमतन्द्रितः ।
 उलूखलस्य लेखायामुदपाचाच्च शेवनं ॥ २ ८ ॥
 सौमसूचं नवं दद्यात् शोणं कार्पासिकं तथा ।
 पक्षोर्ध्वं पितृसूचञ्च कौशेयं परिवर्जयेत् ॥ २ ९ ॥
 वर्जयेत्तद्वशां यज्ञे यदप्यहृतवस्तजां ।
 न ग्रीणन्ति तथैतानि दातुराण्यायतो भवेत् ॥ ३ ० ॥
 श्रेष्ठमाहुस्तिककुदमञ्चनं नित्यमेव च ।
 कृष्णेभ्यश्च तिलेभ्यश्च यन्नैलं परिरक्षितं ॥ ३ १ ॥
 चन्दनागुरुष्णी चोभे तमालोशीरपद्मकं ।
 धूपश्च गुग्गुलुश्चैव तुरुष्कं धूपमेव च ॥ ३ २ ॥
 शुक्राः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
 गन्धवन्धुपपत्रानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥ ३ ३ ॥
 जवासुमनसो भण्डोरूपकामकुरण्डकाः ।
 पुष्पाणि वर्जनीयानि आहुकर्मणि नित्यशः ॥ ३ ४ ॥
 यानि गन्धादपेतानि उपगन्धीनि यानि च ।
 वर्जनीयानि पुष्पाणि भूतिमन्विष्क्ता तदा ॥ ३ ५ ॥
 द्विजातयस्तथान्विष्टा नियताः सुरुदङ्गुखाः ।
 पूजयेद्यजमानस्तु विधिवदक्षिणामुखः ॥ ३ ६ ॥
 तेषामभिमुखो दद्याद्भान् पिण्डांश्च यज्ञतः ।
 अनेन विधिना सालादर्चयेत् स्नान् पितामहान् ॥ ३ ७ ॥
 हरिता वै सपिञ्जल्याः पुष्पस्त्रिगन्धाः समाहिताः ।
 रक्षिमाचप्रदानेन पितृतीर्थेन संस्थिताः ॥ ३ ८ ॥

उपमूले तथा नीलाः प्रसाराद्यकुलोद्यमाः^(१) ।
 तथा श्यामाकनीवारा दुर्वाराः समुदाक्षताः ॥३८॥
 पूर्वकीर्णितवान् श्रेष्ठो बभूवाय प्रजापतिः ।
 तस्य बाला निपतिता भूमौ चाकाशमार्गतः ॥४०॥
 तस्मान् मेधाः समाकाशाः आद्भुतकर्मणि पूजिताः ।
 पिण्डनिर्वपणन्तेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥४१॥
 प्रजापुष्टिर्भूतिः कीर्त्तिः प्रजाकान्तिसमन्विता ।
 भवन्ति रुचिरा नित्यं विपाशानोऽध्वर्जिताः ॥४२॥
 सकृदेवास्मरेद्दुर्भान् पिडार्यं दक्षिणामुखः ।
 प्राग्दक्षिणायनित्यतो विधिश्चाप्यनुवक्ष्यति ॥४३॥
 न दीनो वापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना गरः ।
 एकाग्रमाधाय मनः आर्द्धं कुर्यात् सदा बुधः ॥४४॥
 निहन्ति सर्वे यदमेध्यवद्भवे-
 दूताश्च सर्वे सुरदानवा मया ।
 रक्षांसि यक्षाश्च पिशाचमहा-
 रता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥४५॥
 एवं पित्रे दृष्टमन्नं हि यस्य
 तस्यासुरा वर्जयन्तीह सर्वे ।
 यस्मिन् देशे पथते एष मन्त्र-
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥४६॥
 अनेन विधिना नित्यं आर्द्धं कुर्याद् द्विजः सदा ।

मनसा काङ्क्षितं यद्यत् तन्नदद्युः पितामहाः ॥४७॥
 पितरो दुष्टमनसो रक्षांसि विमर्शांसि च ।
 भवन्त्येव हते आहु नित्यमेव प्रयत्नतः ॥४८॥
 शूद्राः आहु खीरचाग्र^(१) बन्वजास्तरवस्तथा ।
 वारणाश्च लवाश्चैव लववर्षाश्च नित्यशः ।
 एवमादीन्यथान्यानि तृणानि परिवर्जयेत् ॥४९॥
 अश्वनाभ्यश्च नागान्धामानुप्रसूयनं^(२) तथा ।
 काशैः पुनर्भविः कार्यं सर्वमेव फलं भवेत् ॥५०॥
 काशाः पुनर्भवा ये च वर्षणा उपवर्षणाः ।
 अथ ते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥५१॥
 पुष्यगन्धादिधूपानामेव मन्त्र उदाहृतः ।
 आहृत्य दक्षिणायान्त्तु होमार्थं विप्रयत्नतः ॥५२॥
 होमाय वै पिल्लमते स्वधा अङ्गिरसे नमः ।
 अस्त्रग्यं लौकिकं वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये ॥५३॥
 अन्नराधाय समिधं तथा होमो विधीयते ।
 समाहितेन मनसा प्रयताग्निः प्रयत्नतः ॥५४॥
 अग्नये कथवाहाय स्वधा अङ्गिरसे नमः ।
 यमाय चैवाङ्गिरसे स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥५५॥
 दत्तेते वै होममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्वशः ।
 दक्षिणातोऽग्नये नित्यं होमायान्तरतस्तथा ॥५६॥
 एतयोरन्तरं नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ।

१ पाठोऽयमादर्शसम्भते मुद्रितः । परन्वयं न समीचीनः ।

२ अयमपि पाठो न समीचीनः ।

उपचारं स्वधाकारं तथैवाप्तेखनञ्च यत् ॥५७॥
 होमजपे नमस्कारः प्रोक्षणञ्च विशेषतः ।
 अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डभंवपनं तथा ॥५८॥
 अश्वमेधफलैर्जैव^(१) तत् स्मृतं मन्त्रपूर्वकं ।
 क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥५९॥
 वज्रहव्यत्वमेवाग्नौ सुममिद्धे विशेषतः ।
 विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्ममिद्धये ॥६०॥
 अश्वबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो हुताग्ने ।
 यजमानो भवेदन्धः सोऽपुत्र इति नः श्रुतं ॥६१॥
 अन्तेन्धनो वा कृणो वा विस्फुलिङ्गश्च सर्वशः ।
 ज्वालाधूमोपशेव्यश्च स तु वज्जिर्न मिद्धये ॥६२॥
 दुर्गन्धश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः ।
 भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात् पराभवं ॥६३॥
 अर्चिष्मन् पिण्डितशिखः^(२) सर्पिःकाञ्चनसम्भवः ।
 श्लिग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्जिः स्यात् कार्यमिद्धये ॥६४॥
 नरनारीगणेशश्च पूजां प्राप्नोति शास्वतीं ।
 अक्षयाः पूजितास्तेन भवन्ति पितरोऽव्ययाः ॥६५॥
 स्यात्पुदुम्बरपात्राणि फलानि समिधस्तथा ।
 आद्धे चातिपवित्राणि मेध्यानीति विशेषतः ॥६६॥
 पवित्रं वा द्विजश्रेष्ठ शुद्धये जगत्कर्म्मसु ।

१ अश्वमेधफलैर्जैवेति ख० ।

२ मण्डितशिख इति क० ।

पात्रेषु फलमुद्दिष्टं यन्मया आहुकर्षणि ॥६७॥
 तदेव ह्यत्र विज्ञेयं समिधु च यथाक्रमं ।
 हत्वा समाहितं चित्तमग्रये वै करोम्यहं ॥६८॥
 अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथैव दिजसन्तमैः ।
 पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्व्यवाहनं ॥६९॥
 समानग्रचन्ययोधश्चाश्वत्यविकङ्कताः ।
 उदुम्बरास्तथा विन्वचन्दना यज्ञियास्त ते ॥७०॥
 सरलो देवदारुश्च शालश्च खदिरस्तथा ।
 समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥७१॥
 ग्राम्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च ।
 पूजिताः समिदर्थे तु पितृणां वचनं तथा ॥७२॥
 समिद्धिः कल्कलेयाभिर्जुहुयाद्यो जुताशनं ॥
 फलं यत् कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥७३॥
 आद्यसं सर्वकामीयमश्वमेधफलं हि तत् ।
 स्नेहातको नक्तमालः कपित्थः शालग्रलिस्तथा ॥७४॥
 नीपो विभीतकश्चैव वल्लीभिश्च तथैव च ।
 शकुनानां निवासश्च वर्जयेच्च महीरुहान् ।
 अयज्ञीयाः स्रता ये च वृक्षाश्चैव तु वर्जयेत् ॥७५॥
 स्नाहेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं तथा ।
 स्नाहेति चैव देवानां यज्ञकर्मण्युदाहृतं ॥७६॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुकल्पो नाम
 चयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

आहुकल्पः ।

सुत उवाच । देवास्त पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये पितरस्तथा ।

आयर्वेणविधिर्होष प्रत्युवाच वृहस्पतिः ॥१॥

पूजयेच्च पितॄन् पूर्वं देवांश्चापि विज्ञेयतः ।

देवेभ्योऽपि पितॄन् पूर्वमर्चयन्तीह यत्नतः ॥२॥

दत्तस्य दुहिता स्याता लोके विश्वेति नामतः ।

विधिना सा तु धर्म्मज्ञ दत्ता धर्म्माय धर्म्मतः ।

तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वेदेवा इति श्रुतिः ॥३॥

प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्व्वलोकनमस्कृताः ।

सप्तसासो महात्मानश्चेत्स्वरूपं मरुत्तपः ॥४॥

क्षिप्रवच्छिखरे रम्ये देवगन्धर्व्वसेविते ।

सर्वापारोभिश्चरितं देवगन्धर्व्वसेवितं ॥५॥

शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानद्याब्रुवन् ।

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥६॥

एवमुक्ते तु पितृभिस्तदा त्रैलोक्यभावनः ।

प्रजानामधिपो ब्रह्मा विश्वानितीदमब्रवीत् ॥७॥

ब्रह्मा उवाच । महातेजा महादेवस्तपसा तेभ्यु तापितः ।

तपसा तेन सुप्रीतः कं कामं विदधामि वः ॥८॥

एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।

ऊचुस्ते सहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकभाविनं ॥८॥
 आहुःस्माकं भवेदंशो ह्येष नः काङ्क्षितो वरः ।
 प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान्वै त्रिदिवपूजितान् ॥९०॥
 भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ।
 पितृभिस्तु तथेत्युक्ता एवमेतन्न संग्रयः ॥९१॥
 महास्त्राभिस्तु वो भाव्यं यत्किञ्चित् क्रियते त्विह ।
 अस्माकं कल्पिते आहुः युष्मानग्रासनं ह वै ॥९२॥
 भविष्यति मनुष्येषु सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।
 मात्स्यैर्गन्धैस्तयान्नेन युष्मानग्रेऽर्चयिष्यति ॥९३॥
 प्रदाता चेति युष्माकमस्माकं दास्यते ततः ।
 विमर्जनमथास्माकं पूर्वं पद्यान् देवताः ॥९४॥
 रक्षणञ्चैव आहुस्तु अतिथ्यञ्च विधिदधं ।
 भूतानां देवतानाञ्च पितॄणां आहुःकर्मणि ।
 एवं विधिकृतः सम्यक् सर्वमेतद् भविष्यति ॥९५॥
 एवं^(१) दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह ।
 भूतानुग्रहकृद्देवः सञ्चचार यथासुखं ॥९६॥
 वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहृताः ।
 एतान् पञ्च महायज्ञान्निर्वपेत्सततं नरः ॥९७॥
 यत्र थास्यन्ति दातारः संस्थानं वै निबोधत ।
 निर्भयं निरहङ्कारं निःशोकं निर्व्ययकृतं ।
 ब्रह्मस्थानमवाप्नोति सर्वकामपुरस्कृतं ॥९८॥

मूत्रेणापि प्रकर्त्तव्याः पञ्चैते मन्त्रवर्जिताः ।
 अतोऽन्यथा तु यो भुङ्क्ते स ऋणं नित्यमश्नुते ॥१८॥
 ऋणञ्च भुङ्क्ते पापात्मा यः पचेदात्मकारणात् ।
 तस्मान्निर्वर्त्तयेत् पञ्च महायज्ञान् सदा बुधः ॥२०॥
 नैवेद्यं केचिदिच्छन्ति जीवत्यपि प्रयत्नतः ।
 उदकपूर्वं बलिं कुर्यादुदकुक्षं तथैव च ॥२१॥
 बलिं सुविदितं कुर्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत् ।
 परशुगवां पूथं बलिं सूक्ष्मं समुत्क्षिपेत्^(१) ॥२२॥
 न निवेद्यो भवेत् पिण्डः पितॄणां यस्तु जीवति ।
 इष्टेनावेन भक्ष्यैश्च भोजयेत् यथाविधि ।
 विधानं वेदविहितमेतदक्ष्यामि यत्नतः ॥२३॥
 देवदेवा महात्मानो ह्येतेपि पितरो ज्ञात ।
 इच्छन्ति किञ्चिदाचार्याः पश्चात् पिण्डनिवेदनं ॥२४॥
 पूजनञ्चैव विप्राणां सर्वमेव हि^(२) नित्यशः ।
 तद्विधमार्थकुशलानित्युवाच वृहस्पतिः ॥२५॥
 पूर्वं निवेदयेत्पिण्डं पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् ।
 योगात्मानो महात्मानः पितरो योगसम्भवाः ।
 सोममाष्याथयन्येते पितरो योगमास्थिताः ॥२६॥
 तस्माद्वाङ्मुखिः पिण्डान् योगिभ्यस्तत्परायणः ।
 पितॄणां हि भवेदेतस्मात्तादिव ज्ञतं हविः ॥२७॥

१ तथा क्षिपेदिति ख० ।

२ सर्वमेवक्षीति क० । ऊर्ध्वमेवक्षीति ख० ।

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी चायसने यदि ।
 यजमानश्च भोक्तुं च नैरिवान्मसि तारयेत् ॥२८॥
 असतां प्रयज्ञो यत्र सताश्चैव विमानना ।
 दण्डो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥२९॥
 हिलागमं सधर्माणं बालिष्ठं यत्र भोजयेत् ।
 आदिकर्म समुत्पृश्य दाता तत्र विनश्यति ॥३०॥
 पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी तु प्रयत्नतः ।
 प्रजार्थं पतये^(१) दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकं ॥३१॥
 उतमां द्युतिमन्विच्छन्गोषु नित्यं प्रयच्छति ।
 प्रज्ञां पूजां यज्ञः कीर्त्तिं गोषु नित्यं प्रयच्छति ॥३२॥
 प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च^(२) वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
 सौकुमार्यमथान्विच्छन् कुक्षुटेभ्यः प्रयच्छति ॥३३॥
 एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणात् फलं ।
 आकाशं शमयेद्वापि स्थितौ सुदक्षिणामुखः ।
 पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥३४॥
 एकं विषाः पुनः प्राहुः पिण्डोद्धरणमयतः ।
 अनुज्ञाते तु तैर्विप्रैर्वानमुद्दिद्यतामिति ॥३५॥
 पुष्याणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणामन्नमस्तथा ।
 अयमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि ॥३६॥
 भक्ष्यमन्नं तथा पेयमनुत्तमफलानि च ।

१ पतये इति ड०, च० च । परन्वयं पाठो न समीचीनः ।

२ वार्यमायुश्चेति ख० ।

ऊत्वा चाग्नौ ततः पिष्ट्वान्निर्वपेदक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥
 जिग्धैर्भक्ष्यैः सुगन्धैश्च तर्पयेत् रमैस्तथा ।
 एकाग्रः पर्युपासीत प्रयतः प्राञ्जलिस्थितः ।
 तत्परः श्रद्धावान्श्च कामानाप्नोति मानवः ॥ ३८ ॥
 अक्षुद्रत्वं कृतघ्नत्वं दाक्षिण्यं सत्कृतञ्च यत् ।
 ततो यज्ञश्च दानञ्च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ३९ ॥
 अतः परं विधिं सौम्यं भुक्त्वत्सु द्विजातिषु ।
 आनुपूर्व्येण विधिना तन्मो निगदतः शृणु ॥ ४० ॥
 प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः ।
 ततोऽथ विकिरं कुर्यात् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४१ ॥
 स्वधां वाच्य ततो विप्रा विधिवद्भूरिदक्षिणान् ।
 अन्नशेषमनुज्ञाप्य सत्कृत्य द्विजसत्तमान् ।
 प्राञ्जलिः प्रयतस्यैव अनुगम्य विसर्जयेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

आवृत्तकल्पः ।

वृहस्पतिरुवाच । स्रष्टुर्भ्यार्चनाः प्रीता भवन्ति पितरोऽव्ययाः ।

योगात्मानो महात्मानो विपाद्मानो महौजसः ॥१॥

प्रेत्य च स्वर्गलोभाय^(१) कामैश्वर्यं सुविस्तरं ।

येषाञ्चाप्यनुवृन्ति मोक्षप्राप्तिकमेण तु ॥२॥

तानि वक्ष्याम्यहं मौम्याः सरांसि सरितस्तथा ।

तीर्थानि चैव पुण्यानि देशान् जलान् तथाश्रमान् ॥३॥

पुण्यो यस्त्रिषु लोकेषु मरकण्डकपर्वतः ।

पर्वतः प्रवरः पुण्ड्रः सिद्धचारुणसेवितः ॥४॥

यत्र वर्षसहस्राणि प्रयुतान्यवुदानि च ।

तपः सुदुश्चरन्तेपे भगवानङ्गिराः पुरा ॥५॥

यत्र मृत्योर्गतिर्नास्ति तथैवासुररक्षसां ।

न भयञ्चैव बालक्षीर्यावद् भूमिर्धरिष्यति ॥६॥

तेजसा यशसा चैव भ्राजते स नमोत्तमः ।

शृङ्गमाश्रयतो नित्यं वज्रिः संवर्तको यथा ॥७॥

मृदवश्च सुगन्धाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ।

शान्ताः कुशा इति ख्याताः पिवन्^(२) दक्षिणमर्मदां ॥८॥

१ स्वर्गलोकायेति ख० ।

२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

दृष्टवान् स्वर्गोपापानं भगवानङ्गिराः पुरा ।
 अग्निहोत्रे महातेजाः प्रस्तरार्थकुञ्जोत्तमान् ॥८॥
 तेषु दर्भेषु यः पिण्डान् मरकण्डकपर्वते ।
 दद्यात्सकृदपि प्राञ्जसास्त्र वक्ष्यामि यत् फलं ॥९०॥
 तद्भवत्यवयं आहुं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ।
 अन्तर्ह्वानञ्च गच्छन्ति चेवमासाद्य तत् सदा ॥९१॥
 तत्र ज्वालारसः पुण्ड्रो दृश्यतेऽद्यापि सर्वज्ञः ।
 सञ्चलानाञ्च सत्त्वानां विशन्त्यकरणी नदी ॥९२॥
 प्राग्दक्षिणा तु सावर्त्ता वापी सा पर्वतोत्तमे ।
 कलिङ्गदेशपार्श्वार्हे पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥९३॥
 सिद्धचेचकृषिष्टेष्टा यदुक्तं परमं भुवि ।
 सम्मतो देवदैत्यानां लोकमण्युशना जगौ ॥९४॥
 धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राणामरकण्टकं ।
 पितृन्सन्तर्पयिष्यन्ति आहुं पितृपरायणाः ॥९५॥
 अन्तेन तपसा सिद्धिं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 सकृदेवार्चितास्ताव स्वर्गममरकण्टके^(१) ॥९६॥
 महेन्द्रपर्वते रम्ये पुण्यं शक्रनिषेवितं ।
 तचारुह्य भवेत् प्रीतिः आहुञ्चैव महत्फलं ॥९७॥
 विन्वाधःशिखरे युक्ता दिव्यं चतुः प्रवर्त्तते ।
 अदृश्यञ्चैव भूतानां देववधरते महीं ॥९८॥
 सप्तगोदावरे चैव गोकर्णे च तपोवने ।

१ सर्वत्र कण्टकस्थाने कण्टकेति पाठः ख० च० पुस्तकद्वये वर्त्तते ।

अश्वमेधफलं तत्र स्नात्वा च लभते नरः ॥१८॥
 धूतपापस्यलं प्राप्य पूतः स्नात्वा भवेन्नरः ।
 रुद्रस्तत्र तपस्तपो देवदेवो महेश्वरः ॥२०॥
 गोकर्णे वर्णितं विप्रैर्नास्तिकानां दिदर्शनं ।
 अत्राङ्गणस्य सावित्री पठतः सम्पूजयति ॥२१॥
 देवर्षिभवने ऋद्धे सिद्धचारणसेविते ।
 आरुह्य तन्तुं नियमात्ततो यान्ति चित्रिष्टपं ॥२२॥
 दिव्यैश्चन्दनवृक्षस्य पादपैरुपशोभितं ।
 आपः स्नादनसम्पृक्ता वहन्ति सततं यतः ॥२३॥
 नदी प्रवर्तते ताभ्यस्ताम्रपर्णीति नामतः ।
 घोषेव समहास्वेदा दक्षिणं याति सागरं ॥२४॥
 नद्यास्तस्यास्तु या आपो मूर्च्छमाना महोदधौ ।
 शङ्खान् भवन्ति सुक्तासु जायन्ते शङ्खमुक्तिकाः ॥२५॥
 उदकानयनं कृत्वा शङ्खमौक्तिकसंयुतं ।
 आधिभिर्याधिभिश्चैव सुक्ता यान्त्यमरावतीं ॥२६॥
 चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौक्तिकस्य च ।
 पापकर्तृष्वपि पितृंस्सारयन्ति यथायुति ॥२७॥
 चन्द्रतीर्थे कुमार्यान्तु कावेर्यां प्रभवेऽक्षये ।
 श्रीपर्वतस्य तीर्थेषु वैकृते च तथा गिरौ ॥२८॥
 एकस्या यत्र दृग्गन्ते वृत्ता ह्यौशिरपर्वते ।
 पालाशाः खादिरा विल्वा प्रलासत्यविकङ्कताः ॥२९॥
 एतद्धि मण्डलं मिद्धं यज्ञीयं द्विजसत्तमाः ।

अस्मिन् मुक्ता जनोऽङ्गानि क्षिप्रं यात्यमरावतीं ॥ ३० ॥
 कर्माणि स्वप्रयुक्तानि सिध्यन्ति प्रभवात्यये ।
 दुःप्रसक्तानि पिब्यु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥ ३१ ॥
 पितृणां दुहिता पुण्या नर्मदा सरितां वरा ।
 तत्र आङ्गानि दत्तानि अक्षयाणि भवन्त्युत ॥ ३२ ॥
 माठरस्थ^(१) वने पुण्ये सिद्धचारणसेविते ।
 अन्तर्द्धानं न गच्छन्ति सक्तास्तस्मिन् महागिरौ ॥ ३३ ॥
 विन्ध्ये चैव गिरौ पुण्ये धर्माधर्मनिदर्शनं ।
 पापधारां न पश्यन्ति धाराम्यश्रन्ति साधवः ॥ ३४ ॥
 तस्यां न दृश्यते पापं केषाञ्चित् पापकर्मणः ।
 स्पष्टा भवति सा धारा प्रायशः गृभकर्मणां ॥ ३५ ॥
 कोशलायां मतङ्गस्य वापी पापनिसृदनी ।
 स्नातास्तस्यां दिवं यान्ति कामचारविहङ्गमाः ॥ ३६ ॥
 कुमारकोशलातीर्थे पर्वते पालपञ्चरे ।
 पाण्डुकूले समुद्रान्ते पण्डारकवने तथा ॥ ३७ ॥
 विमले च विपाये च^(२) सत्कृत्य प्रभवेऽभये ।
 श्रीवृत्ते गृध्रकूटे च जम्बूमार्गे च नित्यशः ॥ ३८ ॥
 अमिनस्य गुरोः पुण्ये योगाचार्यस्य धीमतः ।
 तत्रापि आङ्गमानन्धममितायाञ्च नित्यशः ॥ ३९ ॥
 पुष्करेखत्यं आङ्गं तपस्यैव महाफलं ।

१ याचकस्येति ख० ।

२ विपाके चेति ख० ।

महेदधौ प्रभासे च तस्मादेवं विनिर्दिशेत् ॥४०॥
 देविकायां वृषो नाम कूपः सिद्धनिषेवितः ।
 समुत्पतन्ति तस्यापो गवां शब्देन नित्यशः ॥४१॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टः सर्वपापवह्निष्कृतैः ।
 दद्याच्छ्राद्धं यस्मास्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४२॥
 अथ सर्वकामीयं^(१) श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् ।
 जातवेदः शिला तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ॥४३॥
 यस्तस्मिं प्रविशेत् तत्र नाकपृष्ठे स मोदते ।
 अग्निः शान्तः पुनर्जातस्तस्मिन् दत्तं तदक्षयं ॥४४॥
 दद्यान्ममेधिके तीर्थे तीर्थे पञ्चाश्वमेधिके ।
 यथोद्दिष्टं फलं तेषां क्रतूनां नाचसंशयः ॥४५॥
 श्वातं ह्यश्विरो नाम तीर्थं सद्योवरप्रदं ।
 श्राद्धं तत्र तदाचयं दत्त्वा स्वर्गं च मोदते ॥४६॥
 श्राद्धं कुम्भे विमुञ्चन्ति श्रेयं पापनिषूदनं ।
 श्राद्धं तत्राचयं प्रोक्तं जप्यहोमतर्पांसि च^(२) ॥४७॥
 अजतुङ्गे शुभे^(३) तीर्थे तर्पयेत्सततं पितृन् ।
 वृक्षते पर्वसु श्वाया यत्र नित्यं दिवौकसा ।
 पृथिव्यामथ दत्तं निरुजा यत्र पाण्डवाः ॥४८॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्वपापवह्निष्कृतैः ।
 दद्याच्छ्राद्धं यस्मास्मिन् तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४९॥

१ अथ वै सर्वकामीऽऽप्नोति ख० ।

२ जप्यहोमतर्पांसि चेति ग० ।

३ अत्र तुङ्गे श्रुत्वाविति क० ।

अर्चितास्तेन वै साक्षाद्भवन्ति पितरः सदा ।
 अस्मिन् लोके वशी यः स्यात्^(१) प्रेत्य स्वर्गे स मोदते ॥५०॥
 प्रायशः प्रवरः पुण्यः शिवो नाम हृदस्तथा ।
 तत्र व्याससरः पुण्यं दिव्यं ब्रह्मसरस्तथा ॥५१॥
 उज्जन्तः^(२) पर्वतः पुण्यो यस्मिन् योगेश्वरास्तथे ।
 तत्रैव चाश्रमः पुण्यो वसिष्ठस्य महात्मनः ॥५२॥
 अश्वत्थजुःशामशिरसः कापोतः पुष्पसाङ्गयः^(३) ।
 आख्यातो^(४) पञ्चमो वेदो हृष्टा स्त्रोतेषु ब्रह्मणा ॥५३॥
 गन्तान् मुच्यते पापात् द्विजो वज्रिः सनातनः ।
 आङ्गञ्जानन्धमेतेषु जय^(५) होमतर्पांसि च ॥५४॥
 पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकसमं फलं ।
 ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्वमेधफलं लभेत् ॥५५॥
 सिन्धुसागरसन्धेदे तथा पञ्चनदेऽर्चयं ।
 कीरकात्मा^(६) ततः पुण्यो मण्डवायाञ्च पर्वते ॥५६॥
 देयं सप्तर्दे^(७) आङ्गं मानसे च विशेषतः ।
 महाकूटे च वन्दे च^(८) गिरौ चिककुदे तथा ॥५७॥

१ च स्यात् इति छ० । तस्मात् इति ख० । ह पुस्तके एतच्छ्लोको नास्ति ।

२ अजन्तः इति ग० ।

३ पुष्पसाङ्गय इति ग० ।

४ आख्यानेति वा क्वचित् ।

५ जपहोमेति ग० ।

६ कीरकात्मास्ततः इति छ० । कीरकात्मेति च० ।

७ सप्तर्पदे इति ग० ।

८ देवगिरौ इति ग० तथा ज० ।

सन्ध्यायाश्च महावेद्यां दृश्यते महदद्भुतं ।
 अश्रद्धधानात्राभ्येति साभ्येति च धृतव्रतान् ॥५७॥
 जातवेदः शिला तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ।
 आङ्गानि शान्तिकार्य्येषु तत्र कुर्यात् सदाचर्य्यं ॥५८॥
 संश्रयित्वैकमेकेन सायाङ्गं प्रति नित्यशः ।
 तस्मिन् देयं सदा आङ्गं पित्राणामनुयार्थिना ॥५९॥
 कृतात्मा वाकृतात्मा वा यत्र विज्ञायते नरः ।
 स्वर्गमार्गप्रदं नाम तीर्थं सद्योवरप्रदं ।
 वैराण्युत्सृज्य तस्मिंस्तु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥६०॥
 अद्यापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु ।
 ज्ञात्वा स्वर्गमवाप्नोति तस्मिन् तीर्थोत्तमे नरः ॥६१॥
 ज्ञातमायतनं तत्र नन्दिसिद्धनिषेवितं ।
 नन्दीश्वरस्य या मूर्तिर्दुराचारैर्न दृश्यते ॥६२॥
 दृश्यन्ते काशनागस्य सच्चिदे भास्करोदये ।
 ज्ञत्वा प्रदक्षिणन्ते तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवः^(१) ॥६३॥
 सर्वतस्तु कुरुक्षेत्रं सुतीर्थं विप्रैः प्रथितम् ।
 पुण्यं सनत्कुमारस्य योगेशस्य महात्मनः ।
 कीर्त्यते च तिलान् दत्त्वा पित्राणां वै सदाचर्य्यं ॥६४॥
 भोजये चाचर्य्यं आङ्गं धर्मराजनिषेवने^(२) ।
 आङ्गं दत्तममावस्यां विधिना च यथाक्रमं ॥६५॥

१ दृश्यन्ते काशनागस्य सच्चिदे भास्करोदये । ज्ञत्वा प्रदक्षिणं तास्तु गच्छन्त्यन्तर्हितादिवमिति ग० ।

२ धर्मराजनिषेवणे इति ख० ।

पुनः सन्निहितानां वै कुरुक्षेत्रे विशेषतः ।

अर्घ्येदा पितृंस्तत्र सत्पुत्रस्त्वनृणोभवेत् ॥६६॥

विनश्यते सरस्वत्यां श्रुतप्रश्रवणे तथा ।

व्यासतीर्थे सरस्वत्यां^(१) ब्रह्मक्षेत्रे^(२) विशेषतः ॥६७॥

देवमौद्धारपठनैः आद्रुमलयमिच्छता ।

सर्वतथैव गङ्गायां मैत्राके च गगोत्तमे ॥६८॥

यमुनाप्रभवे चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

अत्युष्णाद्यातिशीताश्च आपस्तत्र निदर्शनं ॥६९॥

धमस्य भगिनी पुण्या मार्त्तण्डदुहिता तथा ।

तत्राकथं तदा आर्द्रं पितृभिः पूर्वकीर्तितं ॥७०॥

ब्रह्मानुगृह्णे स्नात्वा सद्यो भवति ब्राह्मणः ।

तस्मिन् हि आद्रुमानन्धं जपहोमतपांसि च ॥७१॥

स्नाणुभूतशरंस्तत्र वसिष्ठो वै महातपाः ।

अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादपा मणिचर्चिताः ॥७२॥

तुला तु दृश्यते यत्र धर्माधर्मप्रदर्शिनी ।

यया वै तुलितं त्रिप्रेस्तीर्थानां फलमुत्तमं ॥७३॥

पितृणां दुहिता योगा गन्धकालीति विभ्रुता ।

चतुर्थो ब्रह्मणश्चांशः पराशरकुलोद्भवा ॥७४॥

व्यस्र त्वेकं चतुर्द्धा तु वेदं धीमान् महासुनिः ।

महायोगं महात्मानं यो व्यासं जनयिष्यति ॥७५॥

अश्वेदकं नाम सरो यत्राहोदा समुच्छ्रिता ।

१ एतत् पाठः प्रायसो वर्तते क्वचिदस्पष्टः परन्तु कुत्रापि न समीचीनः ।

२ चित्रक्षेत्रे च ४० । आद्रपक्षे ग० ।

मत्स्यधोनौ पुनर्जाता नियोगादारणेन तु ॥७६॥
 तस्या यवायमः पुण्यः पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ।
 षष्ठदत्तन्तु वै आहुमचयं समुदाहृतं ।
 तस्यां योगसमाधाने दत्तं युगपदुद्धवेत् ॥७७॥
 कुवेरतुङ्गे व्यामोचे^(१) व्यासतीर्थं तथैव च ।
 पुण्यः स ब्राह्मणो दद्याच्छ्राद्धमानन्वमचयं ॥७८॥
 सिद्धैस्तु सेविता नित्यं दृश्यते नाकृतात्मभिः ।
 अनिवर्त्तनन्तु नन्दार्यां वेद्यां प्रागुत्तरे दिशि ॥७९॥
 सिद्धुचेनं तु वै जुष्टं यत् प्राप्य न निवर्त्तते ।
 महालये पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥८०॥
 देव्यालये तपस्तप्त्रा एकपादेन ईश्वरः ।
 गीहारश्च युगन्दिक्कमुमातुंगे स्थितं जलं ॥८१॥
 उमातुङ्गे भृगोस्तुङ्गे ब्रह्मतुङ्गे महालये ।
 काद्रवत्या^(२) च ब्राह्मिण्यां गुरार्यां वामनस्य च ॥८२॥
 गत्वा सैतानि पूतः स्नाच्छ्राद्धमचयमेव च ।
 जपो होम स्तथा ध्यानं यत्किञ्चित् सुकृतं भवेत् ॥८३॥
 ब्रह्मचर्यं यजन्ते वै गुरुभक्ताः शतं समाः ।
 एवमादीनि सद्यः स्नात्वा प्राप्नोति सत् फलं ॥८४॥
 कुमारधारा तत्रैव दृष्टा पापप्रणाशनी ।
 यानासनं^(३) च तत्रैव सद्यः स्नाद्यत् प्रदृश्यते ॥८५॥

१ व्यामोचे इति ख० ।

२ कारद्रवत्यामिति पञ्चसु पुस्तकेषु पाठः ।

३ यानासनमिति ज० ।

त्रैलोक्यीर्तिपुराभ्यासे कामानाप्नोति पुष्कलान् ।
 अदृश्यः सार्वभूतानां देववचरते महीं ॥८६॥
 काश्यपस्य महातीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतं ॥
 तत्र आङ्गानि देवानि नित्यमलयमिच्छता ॥८७॥
 अलयं तु भवेच्छाङ्गं शालयामसमन्ततः ।
 दृष्ट्वा न दृश्यते तत्र प्रत्यक्षमकृतात्मना ॥८८॥
 प्रत्यादेशो ह्यग्निष्टानां श्लिष्टाणाञ्च निवेशनं ।
 तत्र चैव हृदे पुण्ये दिव्यो वै नागराद्यतः ॥८९॥
 पिण्डं गृह्णाति हि सतां न गृह्णात्यसतां हि सः ।
 अतिप्रदीप्तिर्भुजर्गेर्भोक्तुमश्रं न शक्यते ॥९०॥
 प्रत्यक्षं दृश्यते धर्मस्तीर्थयोरनयोर्दयोः ।
 देवदारवने चापि चारयेक्षं निदर्शनं ॥९१॥
 विधूतानि तु पापानि दृश्यन्ते सुलतात्मना ।
 भागीरथ्यां प्रयागे च नित्यमलयमुच्यते ॥९२॥
 कालञ्जरे दशार्णायां जैमिषे कुरुजाङ्गले ।
 वाराणस्यां नगर्यान्तु देयं आङ्गन्तु यज्ञतः ॥९३॥
 तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्तस्यां दत्तमलयं ।
 दत्त्वा चैतेषु पूतः स्याच्छाङ्गमानन्धमेव च ॥९४॥
 तपोहोमस्तथा ध्यानं यत् किञ्चित्सुकृतं भवेत् ।
 सौहित्ये वैतरण्यां वै स्वर्णवेद्यां तथैव च ॥९५॥
 सहदेव समुद्रान्ते दृश्यते पुण्यकर्मभिः ।
 गवायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ॥९६॥

गयायां गृध्रकूटे च आर्जुं दत्तं महाफलं ।
 हिमञ्च पतते तत्र समन्तात् पञ्चयोजनं ॥८७॥
 भरतस्याश्रमे पुण्ड्ररुण्यं पुण्ड्रतमं सुरतं ।
 मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते मांसचतुषा ॥८८॥
 व्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनं ।
 एवं पञ्चवनं^(१) पुण्यं पुण्ड्रकङ्किर्निषेवितं ।
 यस्मिन् पाण्डुविशालेति तीर्थं सद्यो निदर्शनं ॥८९॥
 तुलामानैस्तथा चापैः शालैश्च विविधैस्तथा ।
 उन्मज्जन्ति तथा लग्ने ये वै पापकृता जनाः^(२) ॥९००॥
 तृतीयायां तथा पादे निःसूरे पावमण्डले ।
 महाद्वदे वै कौशिक्यां दत्तं आर्जुं महाफलं ॥९०१॥
 मुण्डपृष्ठे^(३) पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
 बह्वन् देवयुगांस्तस्मा तपस्तीव्रं सुदुस्तरं ॥९०२॥
 अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ।
 पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णत्वचमिवोरगः ॥९०३॥
 सिद्धानां प्रीतिजननैः पापानाञ्च भयङ्करैः ।
 लेलिहानैर्महाभोगै रक्षितन्तु दिवानिशं ॥९०४॥
 नास्मा कनकनन्दीति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ।
 उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितं ।

१ पञ्चवनमिति क० ख० छ० ।

२ पापकृतेन्द्रिया इति ग० ।

३ मुण्डपृष्ठे इति ख० ।

तत्र स्नात्वा दिवं याति कामचारा विशङ्कमाः ॥१०५॥
 दत्तं चापि तथा आद्रुमलयं समुदाहृतं ।
 अणैस्त्रिभिस्तदा स्नात्वा निक्षिणोति नरोत्तमः ॥१०६॥
 तीरे तु सरसस्तत्र देवस्थायतनं महत् ।
 आरुह्य तज्जपंस्तत्र सिद्धो याति दिवं ततः ॥१०७॥
 उत्तरं^(१) मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमां ।
 तत्र गत्वा पुरश्चेष्टं दृश्यते महद्दहुतं ॥१०८॥
 तस्मिन्निर्वर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायञ्च नित्यशः ॥१०९॥
 मानसे सरसि श्रेष्ठे दृश्यते महद्दहुतं ।
 दिव्यक्षुता महाभागा ह्यन्तरिक्षे विराजते ॥११०॥
 गङ्गा क्षिपयता देवी सोमपादाक्षुता भुवि^(२) ।
 आकाशे दृश्यते तत्र तोरणं सूर्यमन्त्रिभं ॥१११॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गदारमिवायतं ।
 यतः प्रवर्त्तते भूयः पूर्वभागरमन्तिमं ॥११२॥
 पावनी सर्वभूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः ।
 चन्द्रभागा च सिन्धुश्च उभौ मानसमन्त्रिभौ ।
 सागरं पश्चिमं याति दिव्यसिन्धुर्नदीवरः ॥११३॥
 पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः ।
 योजनानां सहस्राणि आयतोशीतिरुच्यते ॥११४॥

१ उत्तरमिति ज० ।

२ सोमपदा क्षुताभवदिति ग० ।

सिद्धचारणसङ्कीर्णः सिद्धचारणसेवितः ।
 तत्र पुष्करिणी रम्या सुवुद्धा नाम विस्तृता ॥१०८॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति ।
 आर्द्धं भवति चानन्यं तस्यां दत्तं महोदयं ।
 तारथेच्च यदा आर्द्धं दशपूर्व्यान् दशापरान् ॥११०॥
 सर्व्यं पुण्यं हिमवतो गङ्गा पुण्या च सर्वतः ।
 समुद्रगाः समुद्राश्च सर्व्यं पुण्याः समन्ततः ॥१११॥
 एवमादिषु सर्व्येषु आर्द्धं निर्वर्त्तयेद्बुधः ।
 पूतो भवति स्नात्वा नु^(१) दत्त्वा दत्त्वा तथैव च^(२) ॥११२॥
 शैलसानुषु तुङ्गेषु कन्दरेषु गुहासु च ।
 उपस्तरनितम्बेषु तथा प्रश्रवणेषु च^(३) ॥११३॥
 पुलिनेष्वापगानाञ्च^(४) तथैव प्रभवे युगे ।
 महोदधौ गवां गोष्ठे सङ्गमेषु वनेषु च ॥११४॥
 असंसृष्टोपलिप्रासु ह्यद्यासु सुरभीषु च ।
 गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥११५॥
 कुर्याच्छ्राद्धमथैतेषु नित्यमेव यथाविधि ।
 प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्व्वकामचिकीर्षवः ॥११६॥
 एवमेतेषु सर्व्वेषु आर्द्धं कुर्यादतन्त्रितः ।

१ पीतो भवति दत्त्वा च इति ग० ।

२ दत्त्वा ऊत्वा तथैवच इति ख० ।

३ नित्यमेव यथा विधि इति ग० ।

४ पुलिने चापगानामिति क० ।

एवमेव तु मेधावी ब्राह्मीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥११७॥
 वैवर्णीं विहिते स्थाने धर्मवर्णाश्रमे तथा ।
 कोपस्थानस्थ संत्यागात् प्राप्यते पित्रपूजनं^(१) ॥११८॥
 तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 कृतपापश्च शुद्धोऽपि किं पुनः शुभकर्माकृत् ॥११९॥
 तीर्थगोनिं न गच्छेच्च कुदेशे न च जायते ।
 स्वर्गा भवति वै विप्रो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥१२०॥
 श्रद्धधानाः पाप्मानो नास्तिकाः स्थितमंशयाः ।
 हेतुद्वया च^(२) पश्येते न तीर्थफलमश्रुते ॥१२१॥
 गुरुतीर्थे परा सिद्धिस्तीर्थानां परमं पदं ।
 ध्यानं तीर्थपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनं ॥१२२॥
 उपवासात्परं ध्यानमिन्द्रियाणां निवर्त्तनं ।
 उपवासनिवृद्धा हि^(३) प्राणैरिह^(४) पुनः पुनः ॥१२३॥
 प्राणापानौ समौ कृत्वा विषयाणीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धिं मनसि संयम्य सर्वेषाम्बु निवर्त्तनं ॥१२४॥
 प्रत्याहारं पुनर्विद्धि मोक्षोपायममंशयं ।
 इन्द्रियाणां मनोधारं बुद्ध्यादीनां प्रवर्त्तनं^(५) ॥१२५॥
 अनाहारात् क्षयं यान्ति विद्यादनशनं तपः ।

१ ब्रह्म पुस्तकेषु कोपस्थानाच्च संत्यागादिति पाठो दृश्यते परन्तु न शुक्तः ।

२ हेतुद्वयाख्येति पाठः सर्वत्र । अयं पाठो न सकृत्तः ।

३ उपमाननिबन्धा इति क० ज० ।

४ प्राणायामैरिति पाठोऽयुक्तः ।

५ निवर्त्तनमिति पाठो ब्रह्म पुस्तकेषु वर्त्तते । शायं सुसकृत्तः ।

निग्रहाद्बुद्धिमनसो रम्या बुद्धिस्तु जायते॥१२६॥
 क्षीणेषु सर्वपापेषु क्षीणेष्वेवेन्द्रियेषु च ।
 परिनिर्वाति शुद्धात्मा यथा बह्निर्निरिन्धनः ॥१२७॥
 कारणेभ्यो गुणेभ्योऽथ व्यक्ताव्यक्तस्य कृत्स्नशः ।
 वियोजयति क्षेत्रज्ञं तेभ्यो योगेन योगवित् ॥१२८॥
 तस्य नास्ति गतिस्थानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः ।
 आसन्नः^(१) सदसन्नैव नैव किञ्चित् स्थित इति ॥१२९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुकल्पे तीर्थयात्रा नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

आहुकल्पः ।

वृहस्पतिरुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च ।

आहुकर्माणि मेधानि वर्जनीयानि ध्यानि च ॥१॥

हिमप्रपतने कुर्यादाहरेद्वा हिमन्ततः ।

अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्मृतं ॥२॥

नक्तन्तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।

सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं क्षिप्रं वै राजदर्शने ॥३॥

उपरागे न कुर्याद्यः पद्मे गौरिव सीदति ।

कुर्वाणस्तूहरेत् पापान् मग्नान्नौरिव सागरे ॥४॥

विश्वदेवञ्च सौम्यञ्च बज्रमांसपरं हविः ।

विषाणं वर्जयेत् खाद्गमस्तुथानाशनाय वै ॥५॥

त्वष्टा वै वार्य्यमाणस्तु^(१) देवेशेन महात्मना ।

पिवन् शचीपतेः सोमं पृथिव्यामपतत्पुरा^(२) ॥६॥

श्यामाकाम्बु तथोत्पन्नाः पित्रर्थमपि पूजिताः ।

विप्रुषस्तस्य नामाभ्यामसक्ताभ्यां तथैव च ॥७॥

क्षेत्राणः शीतला ह्यद्या मधुरास्तु तथैव च ।

१ वार्य्यमाणेनेति लिखनं सर्व्वत्र तत्र युक्तं ।

२ -सम्भवत् पुरा इति ख० ग० ।

श्यामाकैरितुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकं ।
 कुर्यादाययणं यस्तु स श्रीर्धं सिद्धिमाप्नुयात् ॥८॥
 श्यामाका हस्तिनामा च पटोलं वृक्षतीफलं ।
 अगस्त्यस्य शिखा तीव्रा कषायाः सर्व्व एव च ॥९॥
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
 नागरश्चाच वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥१०॥
 वंशीकरीराः सुरभाः सर्ज्जकं भूसृणाति च ।
 वर्ज्जनीयानि वक्ष्यामि आहुकर्मणि नित्यशः ॥११॥
 लशुनं गृध्रजनश्चैव पलाण्डुः पिण्डमूलकं ।
 करम्भाद्यानि चान्यानि ह्रीनानि रसगन्धतः ॥१२॥
 आहुकर्मणि वर्ज्यानि कारणश्चाच वक्ष्यते ।
 पुरा देवासुरे रुद्धे निर्जितस्य बलेः सुरैः ॥१३॥
 ब्रणेभ्यो विस्फुरन्तो वै पतिता रक्तविन्दवः ।
 तत एतानि वर्ज्यानि आहुकर्मणि नित्यशः ॥१४॥
 अथ वेदोक्तनिर्यासान् लवणान्युषरणानि च ।
 आहुकर्मणि वर्ज्यानि यास्य नायै रजस्वलाः ॥१५॥
 दुर्गन्धं फेनिलश्चैव तथा वै पक्वलोदकं ।
 न लभेद्यत्र गोमूत्रि^(१) नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥१६॥
 आविकं मार्गमौष्टञ्च सर्व्वमेकशफञ्च यत् ।
 माद्विषश्चामरश्चैव पयो वर्ज्यं विज्ञानता ॥१७॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान् देशान् प्रयत्नतः ।

न द्रष्टव्यञ्च यैः श्राद्धं शौचाशौचञ्च कृत्स्नशः ॥१८॥
 वन्यमूलफलाहारैः श्राद्धं कुर्यान्तु श्रद्धया ।
 राष्ट्रमिष्टमवाप्नोति स्वर्गं मोक्षं यशस्करं ॥१९॥
 अनिष्टशब्दसङ्कीर्णं जन्तुव्याप्तमद्यापि वा ।
 पूतिगन्धां तथा भूमिं श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥२०॥
 नद्यः सागरपर्यन्ता द्वारं दक्षिणपूर्वतः ।
 विशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्व्वं द्वादशयोजनं ॥२१॥
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कैकटात्^(१) ।
 देशस्यैशङ्कवो नाम वर्जितः श्राद्धकर्मणि ॥२२॥
 कारङ्कराः^(२) कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च ।
 प्रनष्टाश्चमधर्माश्च वर्ज्या देशाः प्रयत्नतः ॥२३॥
 नद्यादयो न पश्येयुः श्राद्धमेव व्यवस्थितं ।
 गच्छन्ति तैस्तैर्दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥२४॥
 शंयुर्वाच । नाद्यादीन् भगवन् सम्यग्ज्ञमाद्य परिपृच्छतः ।
 कथय द्विजमुख्याय विस्तारेण यथातथं ॥२५॥
 एवमुक्तो महातेजा वृक्षस्पतिर्वाच तं ।
 सर्व्वेषामेव भूतानां त्रयीमंबरणं स्रुतं ॥२६॥
 परित्यजति यो मोक्षान्ते वै नद्या द्विजोत्तमाः^(३) ।
 प्रलीयते नरो यः स्थान्निरालम्ब्य योवृषः ॥२७॥

१ क-नामकपुस्तकव्यतिरिक्तेषु सर्व्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु वैकटः इति पाठोऽस्ति ।

२ कारङ्करा इति क० ख० ।

३ नद्यादयो जना इति क, ज पुस्तकव्यतिरिक्ते सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु पाठः ।

वृषं यच्च परित्यज्य भोजनमन्यत्र मार्गति ।
 वृषोवेदसम^(१)स्तस्मिन् यो वै सम्यङ्न पश्यति ॥२८॥
 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या वृषलाखैव सर्वशः ।
 पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितैरसुरैस्तदा ॥२९॥
 पाषण्डवैकृतस्थाने^(२)नैषा सृष्टिः स्वयंभुवा ।
 द्वित्राद्भुक्श्च निर्यन्याः शाक्या^(३) पुष्टिकलंशकाः^(४) ॥३०॥
 ये धर्मं नानुवर्तन्ते ते वै नग्नादयोजनाः ।
 वृथाजटी वृथामुद्री वृथानग्नश्च यो द्विजः ॥३१॥
 वृथावृती वृथाजापी ते वै नग्नादयोजनाः ।
 कुलम्भमा निषादाश्च तथा पुष्टिविनाशकाः^(५) ॥३२॥
 कृतकर्माक्षितास्वेते कुपथाः परिकीर्त्तिताः ।
 एभिर्निवृत्तं दृष्टं वा श्राद्धं गच्छन्ति मानवाः ॥३३॥
 ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च नास्तिका गुरुतल्पगाः ।
 दस्रवश्च नृशसाश्च दर्शनेनैव वर्जिताः ॥३४॥
 ये चान्ये पापकर्माणः सर्वान्स्थान् परिवर्जयेत् ।
 देवदेवार्धिनिन्दायां रताश्चैव विशेषतः ॥३५॥
 असुरान् यातुधानांश्च दृष्टमेभिर्भ्रजन्त्युत^(६) ।

१ वेदो वृषसम इति पाठः समुचितः ।

२ पाषण्डकोः कृतस्थाने ख० म० ।

३ यज्जि आह्नकनिर्यन्या इति वज्रव्यादर्शेषु पाठोऽस्ति ।

४ सर्वान्निव श्रवणा इति पाठोऽस्ति ।

५ जीवन्ति कर्पटाः इति ड ।

६ मानवा इति कर्तृपदमुद्धृत्य ।

ब्राह्मं हतयुगं प्रोक्तत्वेता तु चचिथं सृतं ॥ ३६ ॥

वैश्वं दापरमित्याहुः शूद्रं कलियुगं सृतं ।

पितर ऊचुः । वेदाः कलयुगे पूज्यास्त्रेतायान्तु मुरास्तथा ॥ ३७ ॥

युद्धानि दापरे नित्यं पापण्ड्याश्च कलौयुगे ।

अपमानाऽविचक्षुः कुक्कुटो ग्रामशूकरः ॥ ३८ ॥

यथा चैव दर्शनादेव सन्ति आहुः न संशयः ।

शावस्तकसंस्मृतो दीर्घरोगिभिरेव च ॥ ३९ ॥

मलिनैः पतितैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।

अन्नं पश्येयुस्ते वै नैतत्स्याद्दृश्यकथ्ययोः ॥ ४० ॥

तत्संस्पृष्टं प्रधानार्थं संस्कारस्यापदोभवेत् ।

एविषां संज्ञानान्तु पूर्वमेव विवर्जितं ।

मृत्संयुक्ताभिरङ्गिषु प्रोक्षणञ्च विधीयते ॥ ४१ ॥

मिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं वाणवकीरणं^(१) ।

गुरुसूर्याग्निवस्तूनां दर्शनं वापि^(२) यत्नतः ॥ ४२ ॥

आमनारूढमानेषु पादोपहनमेव च ।

अमेधैर्जङ्गमैर्दृष्टं गुध्मं पर्युषितञ्च यत् ॥ ४३ ॥

अशितं परिदृष्टञ्च तथेवापावलेखितं ।

शर्कराकेशपाषाणैः कीटैर्यक्षाणुपद्रुतं ॥ ४४ ॥

पिण्नाकमथितञ्चैव तथा तिलयवादिषु ।

मिद्धालनाद्य येभ्यश्चाः प्रत्यक्षस्तवणीकृताः ॥ ४५ ॥

१ अणवकीर्णमितिवक्तव्ये अणवकीरणमित्यादि ।

२ दर्शनञ्चाप्येति क० ।

